

БЛАЖЕ КОНЕСКИ

**ГРАМАТИКА
НА МАКЕДОНСКИОТ ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК**

MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
THE COMPLETE WORKS OF BLAŽE KONESKI

A CRITICAL EDITION

EDITED BY
KATICA KULAVKOVA

VOLUME XI

BLAŽE KONESKI

**GRAMMAR
OF THE MACEDONIAN
LITERARY LANGUAGE**

Prepared by:
Elena Petroska
Stanislava-Staša Tofoska

Associate:
Boban Karapejovski

Skopje, 2021

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ НА УМЕТНОСТИТЕ
ЦЕЛОКУПНИ ДЕЛА НА БЛАЖЕ КОНЕСКИ

КРИТИЧКО ИЗДАНИЕ

ВО РЕДАКЦИЈА НА
КАТИЦА КУЛАВКОВА

ТОМ XI

БЛАЖЕ КОНЕСКИ

**ГРАМАТИКА
НА МАКЕДОНСКИОТ
ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК**

Приредиле:

Елена Петроска
Станислава-Сташа Тофоска

Соработник:

Бобан Карапејовски

Скопје, 2021

Издавач:

Македонска академија на науките и уметностите

Технички уредник и јазична редакција:

д-р Бобан Карапејовски

Тираж:

500 примероци

„Арберија дизајн“ – Тетово

CIP – Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека

„Св. Климент Охридски“, Скопје

811.163.3'36

КОНЕСКИ, Блаже

Граматика на македонскиот литературен јазик / Блаже Конески ; приредиле Елена Петроска, Станислава-Сташа Тофоска; соработник Бобан Карапејовски. – Скопје : Македонска академија на науките и уметностите, 2021. - 500, [6] стр. ; 25 см. - (Целокупни дела на Блаже Конески : критичко издание / во редакција на Катица Кулавкова ; т. 11 = The complete works of Blaže Koneski : a critical edition / edited Katica Kulavkova ; vol. 11)

На напор. насл. стр.: Grammar of the Macedonian Literary Language / Blaže Koneski

ISBN 978-608-203-337-2

1. Ств. насл. на напор. насл. стр.

а) Македонски јазик -- Граматика

COBISS.MK-ID 55149573

**ПРЕДГОВОР КОН ТОМ XI
КРИТИЧКО ИЗДАНИЕ НА
ГРАМАТИКАТА НА МАКЕДОНСКИОТ
ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК**

Единаесеттиот том од едицијата „Целокупни дела на Блаже Конески: критичко издание“ го содржи највлијателниот труд на Блаже Конески во македонистиката воопшто, *Грамајика на македонскиот литературен јазик*. *Грамајикајта* ја сочинуваат два дела, *Дел I: Увод. За гласовиџе. За акцентиој.* и *Дел II: За формиџе и нивнаџа ујоџреба*. Во ова критичко издание е пренесена *Грамајикајта на македонскиот литературен јазик* од 1996 година (прво постхумно издание), која претставува преснимена, т.е. фототипски репродуцирана верзија на претходните изданија од 1967 година наваму.

Првиот дел од *Грамајикајта* првпат е излезен од печат во 1952 година: *Грамајика на македонскиот литературен јазик. Дел I: Увод. За гласовиџе. За акцентиој.* и е ревидиран во изданието од 1957 година, со промени сведени на скратувања и прецизирање на определени формулации (в. Коментар 3). Вториот дел од *Грамајикајта* првпат е излезен од печат во 1954 година: *Грамајика на македонскиот литературен јазик. Дел II: За формиџе и нивнаџа ујоџреба*. Двата дела од *Грамајикајта* за првпат во една книга се објавени во 1966 година: *Грамајика на македонскиот литературен јазик. Дел I и II*. Следните две изданија на *Грамајикајта* се во 1967 година и претставуваат нејзино второ издание како целост, во една книга, и ја претставуваат крајната физичка верзија, според форматот и бројот на страници, на *Грамајикајта* во сите следни изданија. Едното е посебно издание: *Грамајика на македонскиот литературен јазик: I и II*, а другото е *Грамајика на македонскиот литературен јазик: I и II*.

Избрани дела во седум книги, кн. 6 (в. Коментар 1). Вкупниот број изданија на *Грамајџикајџа* како целина од двата дела (*Дел I* и *Дел II*) е десет, излезени од печат во 1966, 1967 (две изданија), 1976, 1981, 1982, 1987, 1996, 1999 и 2004 година. Последните три изданија ги немаат ознаките *I* и *II* во насловот, со што се подразбира дека самиот наслов упатува на комплетната верзија на *Грамајџикајџа*. Првите три изданија на *Грамајџикајџа* го содржат само *Делој I* (1952, 1957) или *Делој II* (1954).

Според пишувањето на Конески во *Предговорот* на изданието од 1966 година, *Грамајџикајџа* го доживува своето второ издание, како комплетна граматика од два дела, во својата крајна форма (в. Коментар 2). Тоа ни дава право да заклучиме дека Конески како прво комплетно издание на *Грамајџикајџа* го смета излегувањето на *Делој I* во 1957 година (ревидирана верзија на првото издание од 1952 година) и на *Делој II* во 1954 година. Ревидираната верзија на *Делој I* се однесува на скратувања и допрецизирања на определени формулации, пред сè, во *Увогот*, кој се однесува на развитокот на македонскиот литературен јазик, а и во делот *За акцентот* (в. Коментар 3).

Конески го има комплетирано и заокружено описот на македонскиот литературен јазик на сите рамништа, прикажувајќи ги неговите посебности и специфики, при што ги дава и насоките за унификација на македонскиот литературен јазик со излегувањето од печат на ревидираниот *Дел I* во 1957 година. Со тоа, *Грамајџикајџа* ги поставува темелите на македонскиот стандарден јазик и успева да ја потврди и да ја зацврсти неговата успешна употреба. Сите понатамошни изданија на *Грамајџикајџа* на македонскиот литературен јазик се репродуцирана верзија на *Делој I* од 1957 и на *Делој II* од 1954 година. Разликите меѓу одделно издадените делови и првото целосно издание како една книга (1966) се минимални (в. Коментар 3). Разликата меѓу изданијата од 1966 и 1967 година е, пред сè, во форматот, на што се должи и разликата во бројот на страниците (в. Коментар 3). Изданијата од 1967 година па натаму се сосем исти.

Во ова критичко издание, при пренесувањето на *Грамајџикајџа* на македонскиот литературен јазик направени се неколку адаптации за да се подобри прегледноста

на целокупниот текст со примена на современите типографски можности, кои во минатото биле ограничени: фусотите во *Делото I* и *Делото II* се нумерирани одделно; постарите текстови во *Уводот* се пречукани со соодветни старословенски фонтови; а, во делот *За акцентите*, акцентските целости се соодветно означени.

Со овој том, на едно место ја претставуваме комплетната слика за сите изданија на *Грамајиката*, печатени во многу голем тираж, во илјадници примероци. Потребата за преиздавање во текот на толку долг период, од половина век, ја покажува и ја докажува нејзината огромна важност и значење за сите изучувачи и проучувачи на македонскиот јазик, на неговата структура и на јазичната норма. *Грамајиката на македонскиот литературен јазик* од Блаже Конески е капитално дело со трајна вредност и останува да биде основно помагало за какво и да е понатамошно опишување на македонскиот јазик.

Од приредувачите

ПРЕДГОВОР КОН I ДЕЛ

Работата над граматикава, од која сега излегува првиот дел, се развиваше постепено за последниве две-три години откако се издава „Македонски јазик“. Некои партии беа заправо и пишувани за тоа списание. Имав една главна цел: да дадам таква македонска граматика што и по опфатот на материјалот и по начинот на неговото третирање ќе послужи во ова време како извесна основа за граматиките наменети специјално за школската практика, од какви кај нас се чувствува голема потреба, и од друга страна да дадам таква граматика што во ова време ќе може да го уведе секој наш културен човек во материјата на литературниот јазик. Кога го повторувам изразот *во ова време*, сакам само да го подвлечам фактот дека е неизбежна извесна непотполност сè дури не бидат во посебни работи, и до сите подробности, расчленети прашањата во врска со обликот на македонскиот јазик. Се разбира дека постигањето на тоа ги надминува можностите на еден човек, а бара координирани усилби од повеќе работници на јазичното поле и бара повеќе време одошто нам ни стоеше досега на располагање.

Претставувајќи така поглед во структурата на нашиот литературен јазик од денешниот момент, оваа граматика придобива и една особеност што нужно произлегува од степенот на неговиот развиток. Таа не дава само опис на јазичните факти, ами зема и активно становиште по одредени прашања, со цел да се постигне изедначеност, да се придонесе за унификацијата на литературниот јазик. Отаде во неа и еден нужен белег на нормативност, како наместа и извесен дискусионен пристап. Единствениот облик на литературниот јазик, создаден врз основата на централните говори, е безусловната претпоставка од која се трга. Во овој дел на граматиката укажувањето

на особеностите на дијалектниот изговор наспрема она што се налага како норма во литературниот јазик ја има токму таа цел да се придонесе, преку разликувањето, за полесното усвојување на книжевниот изговор. Ова, сосем јасно, има оставено свој отпечаток на строежот на граматиката.

Објаснувањето на основните граматички термини не можеше да биде задача на една ваква граматика, иако е овде понекогаш и тоа правено. Се претполага, значи, дека читателот веќе ја владее најнужната терминологија. Сепак се надевам дека граматиката ќе им биде достапна на доста широк круг читатели (така е пишувана) и дека со неа ќе можат да се служат професорите и учителите во својата практична работа над мајчиниот јазик, студентите и учениците од вишите класови, како и сите наши културни луѓе што покажуваат интерес за прашањата на литературниот јазик.

Скопје, август 1952 г.

Б. К.

КОН II ИЗДАНИЕ

Во ова издание се извршени на извесни места скрапувања, скоро исклучиво во уводот. Освен прецизирањето на одделни формулации, не се вршени други поважни измени во текстот на претходното издание.

Скопје, 15 ноември 1956 г.

Б. К.

ПРЕДГОВОР КОН II ДЕЛ

За карактерот и намената на граматикава се кажа во предговорот кон I дел. Овде се потребни неколку кратки објасненија.

Само во најнужна мерка се даваат во овој дел основните поими од теоријата за зборовните групи. Се надевам, од друга страна, дека конкретниот материјал е доволно илустративен иако полната исцрпеност останува желба за иднината. Формите се проследени со забелешки за нивните значења во реченицата. Но тоа не значи дека овој дел дава преглед и на синтаксата на нашиот јазик: многу работи се во овој поглед само сумарно засегнати, така што едно системно излагање на синтактичната материја претстои допрва.

Тоа што во овој дел претставува поинакво третирање на составот на зборовните групи отколку што било кај нас уобичаено, – иде всушност како примена, пренесување на оние заклучоци до кои доаѓа во ново време словенската граматика (сп. на пример: В. В. Виноградов, Русский язык, грамматическое учение о слове, 1947). Впрочем тоа е сторено, со извесни варијанти, во однос на нашиот јазик и пред излегувањето на оваа граматика, во убавата и прегледна „Граматика на македонскиот литературен јазик“ (Скопје, 1952, на англиски) од Х. Г. Лант. Ревизијата особено на некои термини, пренесени механички кај нас

(а кои и самиот порано сум ги употребувал), се наложи од несоодветството меѓу тие термини и живата јазична материја. Во граматикава, на дадените места, се образлага зошто е нужна една таква ревизија. Ние не треба да го испуштаме моментот да го извршиме тоа дури уште навикот не ги затврдил сосем во употребата споменатите термини, со кои само се замаглува вистинскиот облик на нашиот јазик.

Примерите во овој дел од граматикава се земени главно од нашата проза, многу помалку од поезијата и од разговорниот јазик. Искористена е притоа во значителна мерка и народната проза. Примерите од народните умотворби се дадени како што се прво запишани, само со денешен правопис. Мислам дека при читањето нема да се чувствува како пречка нивниот посебен облик, зашто се од друга страна тие примери често пати многу показателни и особено потребни за илустрација, кога знаеме дека нашата уметничка проза сè уште не е доволно разрасната.

Скопје, ноември 1953 г.

Б. К.

Белешка: Сегашново постхумно издание го репродуцира фототипски, без никакви измени, претходното издание од 1982 година, со согласност на авторовата ќерка Елеонора Конеска – Средојевиќ.

Скопје, февруари 1996.

Редакција

ДЕЛ I
УВОД. ЗА ГЛАСОВИТЕ.
ЗА АКЦЕНТОТ

У В О Д

ЈАЗИКОТ НА СЛОВЕНСКАТА ПИСМЕНОСТ ВО МАКЕДОНИЈА

РАЗВИТОКОТ НА СОВРЕМЕНИОТ МАКЕДОНСКИ ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК

1. Ќе дадеме во почетокот една, макар колку и сумарна слика за развитокот на јазикот на словенската писменост кај нас до најново време. Од овој преглед ќе се види дека корените на нашиот денешен литературен јазик се впиваат во наследството на една писменост што од векови наваму носи во Македонија извесно самобитно јазично обележје.

ЈАЗИКОТ НА СЛОВЕНСКАТА ПИСМЕНОСТ ВО МАКЕДОНИЈА ДОКАЈ 16 ВЕК

2. Словенската писменост во Македонија се затврдува при крајот на 9 и во почетокот на 10 век, кога учениците на Кирила и Методија – Климент и Наум создаваат во Охрид едно од најстарите и најпознати културни словенски жаришта. Книжевната дејност што се развива тогаш е главно преводачка и препишувачка, но се јавуваат и некои оригинални творби, како што се на пример похвалните слова и проповедите од Климентата.

Јазикот на таа книжнина, денеска обично наречуван старословенски јазик, беше изграден врз основа на солунскиот македонски дијалект. Во словенските земји каде што беше пренесен заедно со писменоста тој јазик преживуваше измени, примајќи во себе елементи од говорот

на различните словенски средини. Важно е да подвлечеме дека тој јазик, заснован како што рековме на македонски дијалект, иако како јазик на црковната литература предаван по традиција главно во установениот вид, сепак во писменоста што се развиваше во нашата земја ги одразуваше во извесна мерка промените што настануваа во нашите народни говори по времето на Кирила и Методија. По таков начин оние неколку зачувани старословенски текстови од Македонија¹, кои потекнуваат приближно откај крајот на 10 до почетокот на 12 век, покажуваат јазични особености што недвосмислено ги сврзуваат со македонската средина. Една таква најзначајна нивна јазична црта е тн. замена на еровите во затворен слог: њ > о (сънь > сон), њ > е (днь > ден). Оваа црта и денеска е карактеристичен белег на македонската јазична сегашност.

Писмената активност сврзана со Охридската школа, создадена од Климента и Наума, се изделува – и по употребата на глаголска азбука и по подоследното придржување кон јазичните и редакциони особености на најстарите, кирилометодиевски текстови – од писмената активност на Преславската школа, заснована во Источна Бугарија, а во која, покрај употребата на кирилицата, се забележуваат во поголем степен изразени јазични и редакциони подновувања. Ватрослав Јагиќ, еден од највидните слависти, укажувајќи на ова двојство во раниот период на словенската писменост, кое, како што вели – „понатаму уште поостро се изрази“, го подвлекува и моментот дека влијанието на најстарите бугарски и македонски текстови се ширело во одредени правци во другите словенски земји. „Едната група (источната) – заклучува Јагиќ – важеше како извор за Русија, другата (западната) за Србија и Хрватска...“ (V. Jagić, *Evangelium Dobromiri*, II, Wien 1898, s. 111).

¹ С. Куљбакин констатира дека „Македонскиот произлез на Асемановото евангелие, Синајскиот псалтир и Синајскиот еухологиј не е од никого поставен под сомнение“. Кон овие ракописи тој го придржува и Зографското четвороевангелие, додека за Мариинското четвороевангелие и Клоцовиот зборник не може сосем сигурно да се установи дали се сврзуваат со некој северномакедонски говор или се препишани од македонски оригинал во српскохрватската јазична област (сп. S. M. Kul'bakin, *Du classement des textes vieux-slaves*, *Revue des études slaves*, II, 1922, p. 200).

Во најново време, во книгата „Manuel du vieux slave“, францускиот научник Андре Вајан ги употребува термините *сѣаромакедонски* и *сѣаробуџарски* за да ја означи разликата во јазикот на најстарата словенска писменост во Македонија и во Бугарија. „Разликите меѓу старомакедонскиот и старобуџарскиот се лежерни, но пак осетни; тие се јавуваат особено во речникот, но исто така и во граматиката. Тие се покажуваат во случаите кога имаме исти текст во двете верзии: Евангелието и Евангелистарот од Сава, хомелијата од Епифана дадена во Клоцовиот и во Супрасалскиот зборник“ (таму, 13).

3. Првата словенска азбука што се употребуваше и во Македонија беше глаголицата, т.е. онаа азбука што беше составена од Кирила. Меѓутоа, најдоцна при крајот на 10 век почнува кај нас да се употребува и кирилицата, како што тоа го посведочува познатата надгробна плоча на Самуила од 993 г., најдена во преспанското село Герман. Кирилицата постепено надвлудувала, така што веќе во 12 век таа во преписувачката практика ја заменува глаголицата. Но дека и глаголицата не била заборавена најмалку од почетокот на 13 век ни сведочи спорадичното пишување на букви па и на цели редови со глаголица во извесни текстови од тоа време (Охридскиот апостол, Болонскиот псалтир и др.). За некои од тие споменици, на пример за Охридскиот апостол, со право се претполага дека биле преписувани од глаголски старословенски оригинал, што значи дека преписувачите сè уште знаеле да ја читаат глаголицата.

4. Прашањата сврзани со јазичните карактерности на словенската писменост во Македонија во времето од 12-14 век сè уште не се во доволна мерка изјаснети. Оттогаш ни се останати доста писмени споменици што уште чекаат на една подробна лингвистичка анализа, за да можат на право место да се постават фактите содржани во нив.

Меѓутоа и од досегашните испитувања е јасно дека не само што се продолжува онаа самобитна традиција од старословенската епоха, ами таа уште и се продлабочува. Книжевната активност била, како што се гледа, особено жива околу некои културни центри, каков што е Охрид во југозападна и Кратово, со Лесновскиот манастир, во североисточна Македонија. Во тие средишта се создавале из-

весни правописни навици, повеќе или помалку обопштени, во целокупноста на кои може да се согледа постоење на одделни правописни школи кај нас во тоа време. Со доволна основа може на пример да се зборува за Охридска правописна школа, кон која се однесува еден број на споменици (Охридскиот апостол, Болонскиот псалтир, Битолскиот триод и др.), за кои се знае дека потекнуваат од Охридско или приближените нему краишта, а кои покажуваат, покрај некои заеднички правописни особености, и извесни јазични црти што им се својствени баш на нашите југозападни дијалекти. Со Кратовскиот книжевен центар се сврзани исто повеќе зачувани текстови, како Лесновскиот паренесис од 1353 г., Станиславовиот пролог од 1330 г. и др. Во јазикот тие покажуваат одлики што им се во оваа преодна област заеднички на нашите северни говори со соседните српски говори. Така, изговорот у наместо ж (роука), наставка –мо за 1 л. мн. сегашно време и др.

Според една сосем провизорна сметка, направена од бугарскиот филолог Б. Цонев, од Македонија би потекнувале околу 80 ракописа дојдени до нас, од 12 до 14 век. Овие споменици досега обично во славистиката се наречуваа со името *среднобуџарски*, иако фактички мораше да се прави секогаш разлика меѓу македонските и бугарските споменици од тој период, ако се сакаше правилно да се осмисли материјалот што тие го даваа; зашто првиот услов за тоа е – да се знае макар колку приближно во која средина е пишуван дадениот текст и каков бил родниот говор на пишувачот. Терминот *среднобуџарски* внесува баш во овој поглед нејасност, а настрана тоа што тој денеска, при постоењето на македонска и бугарска нација, и на македонски и бугарски литературен јазик, никако не се оправдува.

Ова не значи превидување на навистина тесните врски и заемни влијанија во јазикот на словенската писменост во Македонија и Бугарија од 12 до 14 век, ами сосем наспротив – тоа е единствениот пат да се сфати и опсегот и правецот на тие заемности. И навистина, секоја што-годе научна класификација на писмените споменици наречувани среднобуџарски мора да доведе веднаш до нивната поделба во двете групи: бугарска и македонска. Кон

тоа води логиката на самите јазични факти што се одразени во тие споменици.

Таков е случајот на пример со досега несомнено најдобрата нивна класификација, направена од С. М. Куљбакин (*Du classement des manuscrits dits moyen-bulgares, Revue des études slaves*, III, 1923, pp. 221–241; IV, 1924, pp. 24–52). Освен спомениците со црти на нашите говори преодни накај српската јазична област (в. горе), Куљбакин ги изделува македонските текстови пред сè по замената ъ > о (сон) покрај ъ > е (ден). Тој укажа и на други јазични особености карактеристични за нив како целост, а и на такви што ги одликуваат само некои текстови, давајќи ни можност да изделуваме нивни подгрупи и да ги сврзуваме поблиску со едни или други наши дијалекти. Така е за спомениците од охридскиот круг карактеристично што во нив место ст. сл. група чѣ се пишува чж (чждо). Дека во таквото пишување е изразен животот народен говор се гледа од денешното охридско *чъго* (од ж се добил во охридскиот говор темниот вокал ъ). Од другите подгрупи што ги изделува Куљбакин ќе ја споменеме уште онаа, претставена од Хлудовиот паримејник, во која групите цѣ, сѣ се заменети со ца, са (цана, сало). Ако побараме во кои наши говори ја имаме денеска таа замена, ќе видиме дека се во прашање некои повардарски и источномакедонски говори (тиквешкиот, штитскиот и др.). Со ова поточно се установува врската на дадените споменици со една одредена говорна средина.

Како заклучок од изнесеното за нашите споменици од 12–14 век следува дека во нивниот јазик, кој претставува продолжение на старословенскиот, имаме ред белези што ја одликуваат јазично словенската писменост во Македонија во тој период како една особена варијанта наспрема писменоста во соседните словенски земји.

5. Од 14 век сè повеќе почнува во Македонија да се засилува влијанието на српската рецензија на старословенскиот јазик. Причината за тоа беше пред сè приклучувањето на македонските краишта во составот на тогашната српска држава. Главните одлики во српската рецензија се следните: пишувањето само на ъ место ѣ и њ, оу место ж (роука и сл.), е место ѡ (редь и сл.); во морфологијата: наставката -га (тога, доброга), -мо за 1 л. едн. сег. време

(носимо) итн. Таа надвладува кај нас сè до 18 век, па служи како јазична основа и на такви споменици во кои се јавуваат веќе црти од современиот народен македонски јазик (на пр. Тиквешкиот зборник од 16–17 век, македонските дамаскини од истото време).

Сепак и во ова време се проследуваат видни траги од особеностите на македонската писменост во Средниот век. Не ретко се среќава употребата на њ (покрај њ), и на буквите ж и а, карактеристични за поранешната словенска писменост кај нас. За пример ќе ги посочиме книгите пишувани кон средината на 16 век во манастирот Слечче – Продром (Крушовско). Така – во познатиот Слечченски писмовник своеобразно се мешаат особеностите на српската рецензија со традиционалните македонски писмени особености (в. Ы. Иванов, Български старини из Македонија, с. 484).

6. По завојувањето на нашите земји од страна на Турците, условите за книжевна дејност станаа особено тешки. Затоа и имаме упадок на писменоста во тоа време. Што се однесува до јазикот нејзин, тој сега уште повеќе се оддалечува од својата старословенска основа, поради тоа што во него посилено навлегуваат елементи од народниот јазик. Ова се однесува пред сè до такви текстови што не беа од оној тесен круг на богослужбени книги (а во кои јазикот повеќе се држеше за традицијата), ами што служеа за прочит или пак претставуваа написи од практичната употреба.

Освен принижената писменост на препишувачите, поради немањето на нужната школовка, за ова придонесе пред сè фактот што нашиот народен јазик се беше значително изменил и оддалечил од оној тип што го претставуваше во времето од 9–11 век. Се стигна така до една голема разлика меѓу јазикот на писменоста, предаван во основното по традиција, и живиот јазик на народот. Природно дека пишувачите, недоволно запознати со нормите на стариот писмен јазик грешеа против нив, внесувајќи спонтано црти од својот говор.

Ваквите текстови се особено интересни за историјата на нашиот јазик во поново време, бидејќи ни посведокуваат во ред случаи, до кое време биле веќе извршени некои важни промени во неговата структура.

Меѓу најстарите ракописи во кои со доволна јасност се согледуваат особеностите на современиот македонски јазик спаѓаат „Сводната грамота на Зограф“ (И. Иванов, ib. 537–546) и „Калимановата грамота“ (ib., 602–608). Тие поправо претставуваат фалсифицирани грамоти, направени со цел да се потврди правото на Зографскиот манастир во Света Гора над некои места. Пишувани се од една рака во почетокот на 16 век. По особеностите на јазикот во нив со полна сигурност се заклучува дека се составени од Македонец. Сп. на пример:

сось сзлѡѹгѹи вѡс потѡ, ѿтоѹва іа зь (лична замена), надворь, долчина (мн. за ср. род со карактеристичната македонска наставка -ина, -иња) итн.

Оставајќи ги настрана другите особености, овде ќе споменеме дека во овие ракописи се согледува извршената промена на деklinацијата во нашиот јазик: се гледа имено дека се генерализирала една именска форма и дека се изработени сосем други начини за изразување на падежните односи. Сп. на пр. оѹбоѡх се ѿ клѣтва; или: и ѿ тоѹва горѣ на врѣ^х брьдо, и ѿтоѹва дѡла низ брьдо... низ долчина на голема река, та на водѣница... итн. Имаме и случај на употреба на членската форма: доѹганѹиѹте (Калимановата грамота).

Овие две грамоти во својата целост ни даваат многу интересен пример за своеобразната мешаница од различни правописни и јазични црти, нешто што беше впрочем, како што рековме погоре, карактеристично и за други наши текстови од ова време. Покрај карактеристиките на српската рецензија, овде се забележува подражавање на постарата писменост во Македонија и Бугарија; што е пак особено важно – цртите од современиот македонски јазик наоѓаат како никогаш порано израз во тие два текста.

НАРОДНИОТ ЈАЗИК ВО ПРАКТИЧНАТА ПИСМЕНА УПОТРЕБА ВО ВРЕМЕТО ОД 16 ДО 19 ВЕК

7. Во времето од 16 до почетокот на 19 век можеме по ракописите сè појасно да го следиме процесот на постепено затврдување на современиот македонски наро-

ден јазик во писменоста. Природно дека најпрво тоа станува во писма, забелешки и сл., додека во текстовите со литературна содржина само многу постепено се развива тој процес, бидејќи е во нив далеку посилено влијанието на писмената традиција.

Така, на пример, еден образец на народен говор ни е зачуван во една Ерменија, препишана во 1782 година. Таа интересна книга, денеска сопственост на Филозофскиот факултет во Скопје, претставува препис од некаков руски оригинал. Како таква, ни дава важно указание за проникнување на руски книги во нашите краишта и за ширење на руската рецензија на црковнословенскиот јазик, кое нешто засилено се одвиваше во текот на 18 век, така што тој јазик и кај нас влезе во црковна употреба, истиснувајќи го српскословенскиот јазик.

Во споменатата Ерменија, пишувана во целост на јазик рускоцрковнословенски со некои примеси од нашиот јазик, имаме само еден мал текст (на л. 24 об.–25) на македонски. Овде го печатам тој текст така како што е во ракописот.²

Вѐрникъ со чпирто, како да прѣвиш дасѐ сѹшитъ насѣнка.
⁽⁵⁰⁾ зѐми н: дра̀ма чпирто, трипоти или чѐтиры прева̀рено; и зѐми
⁽²⁰⁾ л дра̀ма сантрака сѣкасз истриа ситно, тѹриа воедно ста̀кло со чпирто—то
 зѐдно, по̀слѣ згрей тремѣнтина венѣдичка дра̀ма еи. По̀слѣ
 клѣйго на̀солнице дастойт, по̀слѣ зѐмиго ѹдирай со фзрча на
 икона на̀солнице, на̀огонз на̀топли ѹдри та̀ко на̀прави.

Зборот *трипоти* покажува дека се работи за наш западен говор со замена *ж > о*. И навистина препишувачот на оваа Ерменија, зографот Јанкула Силјанов, потекнува од малореканското село Тресонче. Иако мал, овој текст пак има за нас важност, особено дека ни покажува како нашите луѓе во напатствата сврзани со нивните занаети почнувале место црковниот да го употребуваат народниот јазик.

Народниот македонски јазик сѐ повеќе идеше до израз и во различни кратки записи во манастирските поменици, во таканаречените приписки на белините од книгите, каде што пишувачот обично соопштува некој настан

² Со ` е овде заменет знакот ` над буквите.

значаен за неговиот личен живот или за животот на народот. Еве за пример една таква приписка што потекнува од 1741 г. од радовишкото село Дедино:

Г (Г, ъ) и

+ Сїе бжст'вовно є лїе попа доунаово. Ѡ сѣло дєдно. да се знае що беше зло мошне. бжчюк. жито. петъ стоти'аспри. беше зло за чоудо големо. едно ѡгнѣ. за три гроша, шка соль петъ пари. шка вино. д. пари. ракиѣ. і пари. та се ѡвн браш'но Ѡ зєми. та се чини берикетъ. мошне. шка лепъ. за една аспра шка вино за аспра. та пак се ѡвнѣх глѣхци много и змиѣ. та беше страхотнѣ. за чоудо не можеше човекъ да спие ноѣе. В лето жѣмѣ (1741). Сп. Иванов, Старини 175, Цонев, Опис II 29.

За илустрација на тоа како народниот јазик се затврдуваше во практичното писмено општење меѓу нашите луѓе, нека ни послужи и овој текст, навистина од поново време (1814 г.), но кој е интересен веќе по тоа што претставува извесен правен акт – договор за ортаклук меѓу двајца трговци³. Говорот е велешки:

ОТЪ ДЕНЕСКА ОВЪДЕ ПОКАЖЪМЪ КАКО СЕ ЧИНИМЕ ОРЪТАЦИ СОСЪ Х(АЦИ) ТАСЕТА. И ТЪРИЛЬ Х(АЦИ) ТАСЕ КАПЕТАЛЬ 5000 ГРОША БРОЕНИ ПАРИ ДА РАБОТАТЬ. НАСРЕДЕ ОТЪ ОБИА ПАРИ, ШО КЕ ИМЪ ДАДЕ ГОСПОТЬ – ИЛИ ЫАРЪ ИЛИ ЗАРАРЪ БРАТЬСКИ ДА ДЕЛАТЬ НАПОЛЪ. І ИМАМЕ ЗБОРЪ ЗА ЧЕТИРИ ГОДИНИ ДА РАБОТИМЕ ЗАЕДНО ОРЪТАКЪЛИКЪ. ОТЪ КАКО КЕ СЕ СВИРЪШИ ТОВА ВРЕМЕ АКО САКА И ЕДЕНЪ И ДРЪЖИ ПАК МОЖАТЬ ЗА ПОВЕКЕ ВРЕМЕ ДА ОСТАНАТЬ. ЗАТОВА ПРАВИМЕ ДВЕ ПИСМА ЕДНО КАКО ДРУГО ДА СЕ ЗНАЕ.

1814 јануаріа, 5, Башиносело

АСЪ ХАЧИ ТАСЕ СЪ КАИЛЬ

ЯСЪ МАНО Х ПЕТКО

КАКО Є ГОРЕ ЗГРЕШЕНО НЕ СМЕ ПОКАЖАЛЕ ОТЪ ОБИА КАПЕТАЛЬ ШО ТРЕБАТЬ ПОВЕКЕ ПАРИ ИЛИ ДЕСЕТЪ ХИЛЬЯДИ ИЛИ ДВАЕСЕТЪ ДА СТОИ ДОБИР Х ТАСЕ СЕКОИ ПАТЬ И ДА РАБОТАТЬ СОСЪ ФАИДЕ ПО 50 ПАРИ НА МЕСЕЦЪ НА СТОТО.

Несомнено дека ваквата употреба на нашиот јазик во секидневната писмена практика мораше да укаже важно

³ Овој документ е објавен прво во „Македонски прегледъ“ V, 1, с. 117. Овде се, каде што треба, зборовите дадени разделено, поставена е интерпункција, испуштени се некои надредни знаци, а во другото е пишувањето на оригиналот точно предадено.

влијание и во поглед на неговата употреба во книжевноста, воопшто во поглед на поставувањето прашањето за литературниот јазик што треба да се употребува во Македонија. Со таа употреба народниот јазик се налагаше во навикот на нашите луѓе како јазик што може да добие писмена обработка.

ЗАТВРДУВАЊЕТО НА НАРОДНИОТ ЈАЗИК ВО ЦРКОВНАТА ЛИТЕРАТУРА ДО ПОЧЕТОКОТ НА 19 ВЕК

8. Како што беше спомнато, во текстовите на црковната литература елементите од нашиот народен јазик постепено навлегуваат во времето од 16 до почетокот на 19 век. На прво време се работи за спорадично внесување на такви црти при препишувањето. Така, на пример, во познатиот „Тиквешки зборник“ од 17 век (некои го поставуваат дури во 16 век, сп. Цонев, Историја 1940, т. I, с. 217–218), се среќаваат аналитички форми за поредбените степени кај придавките: послатка, подобра, најблаго и сл., како и ред народни македонски зборови: мрџа, жерав, опаш, доупка, благо (=слатко), славѣи, стомна итн. Овој ракопис од родот на т.н. зборници со смесена содржина, во кои влегуваат религиозни раскази, поуки, житија и сл., е пишуван на јазик српскоцрковнословенски, со спомнатите македонски елементи. Цонев (ib. 218) претполага дека тој е препишуван во Кратовско, тргајќи веројатно од србизмите во јазикот на зборникот. Ми се чини, меѓутоа, дека зборовите како рутиште (златоу рутишоу), браќ (=свадба) повеќе би говореле за тоа оти зборникот е препишуван негде во југозападна Македонија (Охрид – Дебар), каде што тие зборови и денеска така се употребуваат.

Еден чекор напред во поглед на внесување на народниот јазик во литературата се прави во ракописите наречени „дамаскини“. Името нивно иде од името на грчкиот проповедник и црковен писател од 16 век – Дамаскин Студит. Проповедите на Дамаскина биле пишувани на новогрчки народен јазик, па како такви укажале влијание за употреба на народниот јазик и во нашите краишта. Меѓутоа, со името „дамаскини“ кај нас се означуваат не само преведените Студитови проповеди, ами тоа станува

пошироко, однесувајќи се воопшто на ракописите со јазик приближен до народниот или наполно народен.

Во кое време бил направен македонскиот превод на Дамаскиновите проповеди не беше до скоро доволно изјаснето. Се примаше дека тоа станало при крајот на 17 век. Но најновите изучувања покажаа уверливо дека преводот бил направен во втората половина на 16 век. Тој се сврзува со името на епископот пелагониски и прилепски Григориј.⁴

Иако во насловите на некои слова во дамаскините од овој круг стои дека се тие преведени на „простејши“ јазик, всушност тие се далеку од тоа да го претставуваат поцелосно народниот јазик. Во нивната основа е пак црковнословенскиот јазик од српска рецензија, навистина со ред отстапувања во правописот и со грешење особено во поглед на употребата на падежите што укажува на препишувачи од македонската јазична територија. Народниот јазик е овде застапен пак само со одделни црти граматички и лексички. Еве неколку такви особености, извлечени од оние одломки што се дадени од преписите на Григоријевиот превод во книгата на П. А. Лавров „Дамаскинъ Студитъ и сборники его имени ‘дамаскины’ въ югославянској письменности“, Одеса 1899. Срекаваме, на пример, народни зборови како: тръчѣніе, втасоуаше, креваше, равѣнь, рамо и сл.; начини на сврзување зборовите што му се својствени на современиот наш јазик: кошъ гной, єдинъ оуѣрзшь дрѣво; компаративни форми образувани со помошта на партикулата *ѣо*:- понапрѣд, извесни фонетски особености од народниот јазик: оуѣащахѣсе, оуѣащахѣсе (се јавува изговорот *ѣ*, в место постарото *хв*-).

Макар што јазикот на првите македонски дамаскини е далеку од тоа да биде народен во основата, самото споменување на „простејшиот“ јазик не е факт без значење. Не се работи тука само за просто копирање на Дамаскина кој исто така го наречува јазикот на своите проповеди „прост“, ами се работи и за зародувањето на свеста дека

⁴ Од петте порано познати преписи од тој превод три се, на жалост, уништени, уште недоволно испитани, при пожарот на Белградската народна библиотека во 1941 г. Другите два се наоѓаат во Русија. Пред извесно време беше најден во манастирот Пречиста, Кичевско, уште еден препис, прибран сега во збирката на ракописи при Филозофскиот факултет, Скопје.

треба да се пишува на јазик што му е разбран на народот. Ништо подобро не го илустрира ова тврдење од фактот дека веќе во дамаскините понови од преписите на Григоријевиот превод јазикот нагло се доближува до народниот. Од што беше обусловен овој процес? Несомнено важно место треба да му се оддели на книжевното влијание од културно понапреднатите земји, каква што беше тогаш и Грција, во кои народниот јазик порано отколку кај нас почна да се употребува во литературата. Исто така треба да се има предвид дека разликата меѓу народниот и традиционалниот црковен јазик беше толку голема што разбирањето на овој беше сврзано со ред мачнотии, со специјална подготовка за тоа. Но општествената основа за споменатиот процес треба да ја гледаме во првото време пред сè во онаа извесна демократизација на црквата што настана през турското ропство, зашто црквата беше таа што тогаш, како и порано во средниот век, ја управуваше книжевната работа. Црквите и манастирите, како главни културни жаришта, сега не се подржуваа веќе од христијанските велможи, ами од најшироките народни слоеви. Еден поглед на помениците на пр. од Слеченскиот манастир или од манастирот Трескавец, каде што се запишани имињата на дарителите, ќе нè увери веднаш во тоа. Ако сакаше црквата да воздејствува на оние што ја крепаа, требаше да им даде книга на разбран јазик. Ништо чудно тогаш што се јавуваат црковни луѓе да ја задоволат таа потреба.

Од 18 век не ни се, нажалост, засега познати македонски дамаскини во поголем број. Овде можеме да го посочиме зборникот издаден во „Споменик српске краљевске академије“ XXXI (1898). Тој по секоја веројатност е препишуван во говорната област јужно од Кратово, можеби во Лесновскиот манастир (за ова донекаде би говорело и тоа што овој необемен ракопис е пишуван на смена од четири раце – значи на место каде што имало собрани повеќе писмени луѓе). Очевидно е дека за негова подлога имаат послужено различни текстови, од кои едни биле со српски а други со бугарски јазични белези. Овој зборник стои веќе некаде на средината меѓу црковниот и народниот јазик. Во секој случај

народните елементи се во него застапени многу повеќе одошто во првите преписи на дамаскините. Меѓу другото, овде се јавуваат примери со употребата на членот: *самовилајџа, колџеџо* итн.; потоа случаи на аналитичко изразување на падежните односи: *на боџа, на друџа вера, на мене, на коџо* итн. Да не зборуваме на ова место за ред други народни елементи во овој ракопис, како во фонетиката и граматиката, така и во лексиката.

Пример на дамаскинарски текст на народен јазик имаме во еден тетовски ракопис, издаден од Н. А. Начов во „Периодическо списание“ кн. XXXIX, 1892 г. Начов е склон да приеме дека овој текст бил пишуван во првата половина на 19 век (таму, с. 418), додека А. Селишчев (Полог, 130) забележува дека можел да биде напишан при крајот на 18 или во почетокот на 19 век. За нас е овде важно да истакнеме дека тој носи веќе наполно обележје на текст на народен јазик (тетовски говор), додека примесите од црковниот јазик се во него сведени на најмала мерка. Инаку, дека такви текстови биле пишувани при крајот на 18 век и во самиот почеток на 19 век, тоа е факт несомнен, што го потврдуваат најдобро книгите на народен јазик печатени во тоа време. Еве за пример една мала одломка од тетовскиот ракопис:

РАЗВРАЛА МАИКА МЪ НА СВЕТАГО ИШАНА, ЗЕЛА ГО ДЕТЕТО, ПОБЕГНАЛА Ъ ПЛАНИНА ДА СЕ СКРИЕ СО НЕГО. НЕМОЖЕЛА ДА НАИДЕ СКРИВНО МЕСТО, СЕ ПОМОЛИЛА БОГЪ, СЕ ОТВОРИЛА ЕДНА КАРПА, ТАМЪ СЕ СКРИЛЕ И ТАМО ЧЪДЕСА СЕ СТОРИЛО: ЕДЕНЪ ИЗВОРЪ ВОДА ПРОТЕКОЛЪ НА КАРПАТА, ФИНИКЪ ДЕРВО ИМАЛО И ТОА РОДНО ИМ СЕ СТОРИЛО, КОГАИ БИЛО ПОТРЕБНО ДА КИНА ШДНЕГО, САМО ДЕРВО СЕ НАВЕДНЪВАЛО И ПА СЕ ИСПРАВАЛО. СЛЪГИТЕ ЦАРЕИ ГО ТРАЖИЛЕ, НЕГО НАШЛЕ, СЕ ВРАТИЛЕ МЪ КАЗАЛЕ НА ЦАРОТЪ. ПАКЪ ГИ ПРАТИ ЦАРОТ КАДЕ ТАТКА МЪ НА СВЕТОГО ИШАНА. ШНЪ СЕ ЗГОДИ Ъ ЦЕРКВА, ЗАКОНЪ ЧИНЕШЕ. МЪ ВЕЛЕА СЛЪГЕТЕ НАИДИ НИ СИНА ТИ ТВОЕГО! И ШНЪ ИМ РЕКОЛЪ. НЕ ЗНАМЪ СИНА МОЕ КЕДЕ Е. ПАКЪ ЦАРОТЪ ПРАТИ СЛЪГИТЕ: АКО НЕ ГО ДАВА, СИНА СИ, НЕГО ДА ГО ВЪИЕТЕ (с. 423).

Од дамаскините беше веќе до почетокот на 19 век подготвена почвата за употребата на народниот јазик во литературата. Ништо чудно тогаш што во почетокот на тој век фатија да се јавуваат и печатени религиозно-поучни книги на македонски јазик.

ТЕКСТОВИ НА НАРОДЕН ЈАЗИК ПИШУВАНИ СО ГРЧКА АЗБУКА

9. Кога зборуваме за почетоците на нашиот современ писмен јазик, треба да им го одделиме заслуженото место и на оние работи што беа пишувани на различни наши дијалекти, но со грчка азбука. Грчкото влијание сè докај половината на 19 век беше толку силно, што во некои наши места по јужните краишта (на пр. во Охрид) речиси сосема беше забравена словенската азбука. Да го споменеме само карактеристичниот случај дека Димитар Миладинов, еден од највидните борци за словенската просвета во Македонија, дури во својата педесетта година ја научува кирилицата. Па и самиот зборник на Миладиновци бил прво пишуван со грчка азбука, па пред издавањето препишан на кирилица од Константина Миладинов. Со еден збор, грчката азбука имаше до реченото време голема употреба во нашата земја.

Се разбира дека сето тоа што беше пишувано на народен македонски јазик а со грчка азбука не можеме да го изделуваме од општиот поток што водеше до изградувањето на посебен македонски литературен јазик. Азбуката е само надворешна облека, додека битното беше тоа што со таа азбука се изнесуваше писмено наш говор. Во времето на нашата културна преродба во 19 век кога се постави, како што ќе видиме, и прашањето на нашиот литературен јазик, една писмена традиција македонска веќе постоеше, и во неа влегуваше и книжнината пишувана со грчка азбука.

Освен во секидневната преписка, грчката азбука за бележење на наши текстови се употребува прво во школската практика, во речниците што им служеа на учениците за усвојување на грчкиот јазик – а во кои се дава грчки текст со наспореден македонски превод. Образец за еден таков речник имаме во познатиот „Четиријазичник“ на Даниила, кој истовремено претставува, со нашата паралела во него, и прв печатен македонски текст. Сосем јасно дека во оваа книга не треба да гледаме некаков принос управен кон тоа да се затврди пишувањето на наш јазик; целта на Даниила е јасно подвлечена од самиот него во предговорот на „Четиријазичникот“: тој сакаше да ја спо-

могне баш грчизацијата на нашиот народ, како и на Властите и Албанците, со тоа што им даваше учебник по кој ќе можат полесно да го усвојат грчкиот јазик. Но со текот на времето ваквото наспоредно употребување на нашиот јазик, со грчкиот доведе до токму обратен резултат – до затврдувањето на народниот јазик во писменоста.

„Четиријазичникот“ излезе во две изданија (второто, пораширено, во Венеција 1802 г.; еден егземплар од оваа многу ретка книга се наоѓа во библиотеката на Филозофскиот факултет во Скопје). По сè искажува дека првото издание, кое засега ни е познато само по тоа како што е препечатено од Вилјам Мартин-Лик (William Martin-Leake. Researches in Greece, London 1814), било излезо во 1794 г. пак во Венеција. Ова се поткрепува со едно писмо од Даниила, испратено на 13 април 1793 г. до охридскиот свештеник Стефан, со кое го моли да учествува во преводот од грчкиот текст на една книга што ја токми да ја издаде во Венеција (Сп. Иван Снегаров, Мак. пр. I, 1925, кн. 4, с. 55–56). На истото место Снегаров соопштува дека имал на рака една таква книга, печатена во 1794 година. По секоја веројатност тоа и ќе биде првото издание на „Четиријазичникот“. Претпоставката дека Стефан е преводачот на македонската паралела се поткрепува и од фактот што навистина говорот употребен во неа е охридски а не битолски, како што порано погрешно се мислеше⁵. Еве неколку црти од јазикот на таа паралела што во својата целост го издаваат охридскиот говор: наставка *-еи* во 3 л. мн. сег. време: *сакаеи*, *аресаеи*, импер. на *-ише*: *дојдише*; итеративни форми како: *осианвиш*, *родвиш*; овие зборови со изговор карактеристичен за охридскиот говор: *фашиш*, *чужди*, *череваи*, *коленцише*, *сфише*, *чеифорш*, *иесмише*, *ииздои*, *убеишкише*, *кночко*; од лексиката: *иџони*, *љубиш* (= сакаш), *влакои*, *чун*, *браноише*, *брак* (= свадба), *оишивам* и др.

Бележењето на зборовите во македонскиот дел на „Четиријазичникот“ издава човек што охридскиот говор му бил роден, зашто изговорот е предаден прецизно. Не стои така работата со синтаксата. Буквалниот превод, од

⁵ В. А. Селищевъ, Очерки по македонској диалектологиј, I, Казань 1918; Погореловъ, Даниловиятъ четириезичникъ, Сб. БАН, XVII, 1925.

збор до збор, од грчкиот јазик причинил што речениците да бидат главно неправилно склопени. Вакво нешто гледаме и во некои ракописни речници зачувани од 19 век (сп. на пр. „Македонски јазик“ II, 5, с. 97–102).

„Четиријазичникот“ е од голема важност за нашата историска дијалектологија, бидејќи во него имаме фиксиран охридски текст од пред повеќе од век и половина, за кое време во охридскиот говор настанале веќе некои промени. Неговата важност се состои и во тоа што и покрај преднамерената цел на составувачот послужил како образец за ред такви ракописни речници, во кои наспоредно со грчкиот почнува да се употребува и наредниот јазик. Двете негови изданија покажуваат дека тој станал баран учебник, а ова се потврдува и од фактот што во 1841 г. во солунската печатница на Теодосија се препечати, веќе со кирилица, грчката и македонската паралела од „Четиријазичникот“ во „Книга за навченије трихъ азиковъ“.

Но во оние наши места, каде што до половината на 19 век превладуваше грчката азбука, употребата на македонскиот народен говор не се ограничи само на таа помошна служба во наставата. Напротив, во тоа време се развива и доста оживена книжевно-преводачка дејност, со религиозна содржина. Познати ни се доста ракописи со црковни слова, поуки, молитви и сл. пишувани со грчка азбука, а се јавуваат на повеќе места и преводи од евангелието. Еден од тие преводи, направен од Павел Божигробски на воденски говор, беше дури и печатен во Солун 1852 г. (т.н. „Кониковско евангелие“). Сето ова сочинуваше цела мала книжнина која, како што истакнавме погоре, влијаеше од своја страна при поставувањето на јазичното прашање во времето на преродбата.

Треба особено да укажеме на една важна јазична карактеристика на текстовите пишувани со грчка азбука. Тие настануваат таму каде што влијанието на словенската книга беше слабо, беа пишувани од луѓе кои често не знаеја ни да ја читаат кирилицата па затоа не можеа ни да се влијаат во поглед на јазикот од она што кај нас тогаш се пренесуваше сè уште главно преку црквенословенската книжнина. Меѓутоа, преведувајќи од грчки тие застапаат пред еден проблем: како да најдат соодветство за оние зборови и изрази од литературно обработениот

грчки јазик што нашиот народен говор не можеше да им ги предложи. Па бидејќи не можеа да се угледаат на другите словенски јазици, ниту на црковнословенскиот, тие тргнаа овде по оној единствен и правилен пат – да го развиваат она што им го даваше народниот јазик, да творат нови зборови со неговите средства, да им придаваат нови нијанси во значењето на некои веќе налични зборови. За пример ќе земеме само два-три збора од ракописот опишан во „Македонски јазик“ II, 5. Така, таму се употребува место *боџиња – боџојца*, збор изведен по истиот оној начин како што се изведуваат во народниот јазик имињата на жените од машките имиња (на пример *Косџојца < Косџовица*). Зборот *седачи* се употребува со значење на *жиштели* (*седач* – изведено од глаголот *седи* односно *живее негде*). Така е создаден и зборот *ојервач* (= *убиец*) од *ојервиш* (= *убива* во охридскиот говор) итн. Вакви и слични случаи можат да се приведат во голем број од нашите текстови пишувани со грчка азбука. Тие сведочат за еден позитивен и плоден напор да се доразвива народниот јазик, да се обогатува со нови изразни средства, да се прилагодува за литературна употреба. Нема нужда да се подвлекува колку е важна оваа појава на свесно јазично творештво во процесот на развитокот на нашиот литературен јазик.

МАКЕДОНСКОТО ЈАЗИЧНО ПРАШАЊЕ ВО 19 ВЕК

10. Во почетокот на 19 век се печатат книгите од Јоаким Крчовски и Кирил Пејчиновиќ. Тие по својата содржина се поврзуваат со црковно-поучната литература, а и по јазикот наставуваат на она што беше веќе изразено во дамаскинарската книжнина. Меѓутоа, важноста на тие книги за затврдувањето на народниот јазик во писменоста далеку го надминува она што во овој поглед се постигаше со поранешните ракописи. Зашто тие проникнаа широко во народот и го налагаа народниот јазик со авторитетот на печатен текст. Покрај тоа, издавањето на тие книги бараше претходна организација за споможување и претплата меѓу доста голем број наши луѓе, а тоа значеше и живо потстакнување на интересот за книга на

народен јазик. Во почетокот на 19 век кај нас беше веќе izdelena една средина што се залагаше за развитокот на македонската писменост и просвета. Не се ограничуваше таа сега само со црковните луѓе. Неа ја сочинуваа пред сè нашите граѓани, трговците и занаетчиите, кои израснуваа веќе како еден слој што го водеше економскиот живот во Македонија и што почнуваше да пројавува сè повеќе грижи и за културно-просветните работи. Во ова време е доволно изјаснета функцијата на народниот јазик наспрема црковнословенскиот. На последниот му остануваше употребата за целите на богослужбата, додека народниот јазик се сфакаше веќе, по изразот на Теодосија Синаитски, како оној „кључ от чилик“ што ги отвора срцата на простите луѓе, т.е. како единствено пригоден за народната просвета.

Меѓутоа, во нашата книжнина во првата половина на 19 век сè уште немаме изразено, надвор од ова признавање правото на народниот јазик за писмена употреба, едно сфаќање што ќе оди и понатаму, што ќе ја формулира потребата да се создаде унифициран литературен јазик и што ќе го укажува патот за таа унификација. Во ваков вид јазичното прашање се постави малку подоцна, кога и кај нас се јавија луѓе културно издигнати, што можеа со поголема подготовка и со разбирање да му пристапат на тоа прашање.

Карактеристиката на јазикот на Крчовски и Пејчиновиќ можеме овде да ја дадеме само во неколку главни линии. Крчовски пишувааше на североисточно македонско наречје (кај него црти од кратовскиот говор се примешуваат со некои и од говорната област јужно од Кратово). За неговиот јазик далеку не може да се каже дека е чисто народен. Елементите од црковниот јазик се јавуваат тука во не мала мерка. Покрај тоа, извесна мешаница на јазичните форми произлегува кај него и отаде што се влијаел од јазикот на бугарски текстови што му послужувале при составувањето на неговите книги.

Многу е почист јазикот на Пејчиновиќ, кој ги носи сите белези на народното зборување. Основата му е тетовскиот говор, иако се јавуваат, особено во првата книга на Пејчиновиќ „Огледало“ и некои црти од централните говори. Важно е да се одбележи дека кај Пејчиновиќ има

ме лично обоен стил, една темпераментна проповед, што се изделува од обичната клишираност на црковно-поучителното раскажување.

11. Натаму низ 19 век прашањето за нашиот литературен јазик тесно се поврзуваше со учеството на разбудените слоеви од нашиот народ, пред сè на нашето граѓанство, во општествено-политичкиот живот, одразувајќи ги основните струења во нашето народно-ослободително движење што тогаш се зародуваше.

При крајот на 50-те и во 60-те години на минатиот век, во склопот на црковната борба против Цариградската патријаршија што тогаш се поведе, се одвиваше и борбата против употребата на грчкиот јазик во црквата и училиштата. Сосем природно дека заедно со тоа мораше да се поставува како назреано прашањето за еден единствен литературен јазик кај нас, со установен облик, кој ќе ги измести одделните народни говори во училишната практика и во писменоста. Ова прашање најде тогаш за прв пат израз и во писмени искажувања од страна на некои наши преродбеници.

Се изразија главно две гледишта што им одговараат и на две течења во средината на нашето граѓанство во 60-те години на минатиот век. Првото гледиште, формулирано од Партенија Зографски, се состоеше во тоа дека треба еден заеднички литературен јазик да се употребува во Бугарија и Македонија, а тој јазик да биде, како што го наречуваа тогаш, – „среден“, т.е. изграден по тој начин што да се земат подеднакво предвид и македонските и бугарските јазични особености, – „да не му е никому криво“ – како што се изразуваше Партениј Зографски. Ова гледиште имаше своја општествена подлога во заедничката борба против Патријаршијата што се водеше тогаш во Бугарија и Македонија. Еден дел од нашето граѓанство и од интелигенцијата сметаше дека треба да се работи за една општа бугарско-македонска кауза, која како прва цел си го поставуваше извојувањето на заедничка црковна самоуправа. Но тие исто така сфаќаа дека нема да бидат излагани во своите очекувања само ако се обезбеди демократското уредување на таа самостојна црковна организација, такво уредување при кое одделните општини, како тела во кои беше претставен нашиот народ, ќе имаат

решителен збор во водењето на црковните и училишните работи. Во некои дописки во цариградските весници од тоа време многу јасно се подвлекува дека секаков централизам во идната црковна управа ќе доведе до поставувањето на македонското прашање. Нашите луѓе, тргајќи сосем јасно од извесен свој опит, се плашеа од налагањето на бугарските трговци на македонските пазаришта; тие сакаа да учествуваат во движењето и во идната управа на еднакви начела. Најјасен, иако своеобразен, израз најде овој стремеж кон рамноправност во барањето, писмениот јазик што ќе се употребува во Македонија да носи белег и на македонските говори. Опозицијата спрема бугарскиот литературен јазик, заснован врз источнобугарското наречје, беше општа. Затоа и почнаа да се издаваат за македонските училишта посебни учебници (од П. Зографски, К. Шапкарев и др.), на јазик во кој повеќе или помалку просираше македонската народна основа. Меѓу другото, тогаш се изнесе и идејата, прво од П. Зографски, за издавање една граматика на македонското „наречје“. Најблиску до остварувањето на оваа замисла стоеше, изгледа, кукушкиот учител Венијамин Мачуковски, кој во 1872 година излезе со оглас за собирање претплата за издавање на својата граматика што ја употребувал веќе во својата учителска практика. Овој оглас беше дочекан со остра реакција во бугарскиот цариградски печат, па граматиката на Мачуковски не се издаде. Нема збор дека од необично голема важност ќе беше во процесот на оформувањето на нашиот литературен јазик излегувањето на една таква граматика во тоа време, па и ако таа би била заснована на веќе изнесеното гледиште за создавање на еден „среден“ бугарско-македонски јазик. Нејзината важност ќе се состоеше во тоа што во поширок круг во народот ќе ја утврдеше претставата дека и нашиот јазик, како и другите јазици на културно понапреднатите народи, може да биде особен предмет на изучување во школите, со одредена цел за неговата употреба како јазик на народната култура. Со една таква граматика ќе се поставеше основа за понатамошното разгледување на прашањата сврзани со изградбата на нашиот литературен јазик.

Во секој случај и самото поставување на тие прашања на дневен ред значеше голем чекор напред. Ова до толку повеќе што тогаш се изрази и гледиштето дека

треба да се изгради посебен македонски литературен јазик, одделен од бугарскиот. Несомнено дека во ова становиште треба да гледаме најважно завојување на нашето национално будење во 60-те и 70-те години на минатиот век. Тоа е становиштето на „македонистите“, како што тогаш се наречуваа поборниците за македонската национална кауза. Македонскиот народ е одделен словенски народ и како таков тој треба да има свој посебен литературен јазик, тоа беше програмот формулиран од македонистите. Тој најде израз во книгите на Ѓорѓи Пулевски („Речник од три јазика“ 1875, „Македонска песнарка“ 1879). Запирајќи се на прашањето за литературниот јазик, Пулевски во својот речник предлага како најдобро да се соберат од сите македонски краишта „људи учени, који го познавајет јазикот мајкин чисто“, тие да состават граматика, „пак да остане као света таја книга за сиве шкоља, а и за други книги писање“. Еден обид за македонска граматика направи и самиот Пулевски: во 1880 г. излезе во Софија неговата „Слогница речовска“. Тој меѓутоа не беше стручно подготвен да одговори на таква задача и неговата граматика остана само како еден виден знак на стремежот да се пристапи кон оформувањето на писмениот македонски јазик.

Интересно е сега, на дадениот фон, да видиме каков беше јазикот во творбите на нашите писатели откај половината на 19 век. Тоа време на општествено раздвижување во Македонија се карактеризира и со појавата на литература со граѓанска содржина место поранешната религиозно-поучна книжнина. Главни претставници на нашата литература од тоа време се поетите Константин Миладинов, Рајко Жинзифов и Григор Прличев. Јазикот на нивните поетски творби го носи белегот на барање и на сета неустановеност што го карактеризираше времето, но во него се исто така изразени оние стремења за кои стануваше збор погоре. Песните на Миладинов се, на пример, пишувани на чист народен јазик од струшкиот крај, со сосем мали туѓи примеси. Миладинов тргаше со јазикот на народната поезија, и во тој поглед со право треба во него да гледаме прв претходник на создателите на современата наша поезија. Жинзифов, напротив, се раководеше од гледиштето за создавање на „среден“ бугарско-македонски јазик, што на практика се сведуваше

до вештачко комбинирање на македонските и бугарските јазични црти. Жинзифов докрај му остана верен на ова становиште. Се разбира дека неговата поезија од тоа многу губеше во природноста и убавината, зашто нејзиниот јазик претставуваше до голема степен вештачка конструкција. Прличев пак отиде уште подалеку од Жинзифова, бидејќи излегуваше од граматиката на старословенскиот јазик како од онаа основа врз која треба да се изгради новиот литературен јазик. За да застане на вакво гледиште, нему му влијаеше несомнено примерот од развитокот на новогрчкиот литературен јазик, во образувањето на кој важно место им се даде на елементите од старогрчкиот јазик. Прличев беше опфатен и од мислата дека треба да се создаде еден општословенски јазик. Тој сметаше дека го беше избрал правилниот пат кон остварувањето на таа цел.

Од сето изнесено, како во однос на повеќе или помалку одредено формулираните гледишта за литературниот јазик што треба да се употребува во Македонија така и во однос на тогашната јазична писмена практика, може со право времето кон 60-те и 70-те години на минатиот век да се определи како време на барање, на судирање на гледиштата за изградбата на литературниот јазик. Карактеристичен беше стремежот, притоа да му се даде непремено место на нашиот народен јазик. Тој стремеж им беше заеднички на сите различни гледишта што веќе ги изнесовме, а кои се движеа од полното признавање правото на нашиот народен јазик да се оформи како посебен литературен јазик – до извесни компромисни решенија на прашањето, преку создавање на јазик „среден“, било да се предлагаше во неговото образување да влезат црти од современите македонски и бугарски говори, било повеќе тежест да му се даваше на јазикот на старата словенска писменост.

Меѓутоа во ова време не се стигна до конечно разрешување на јазичното прашање во смисла на кое да е од овие гледишта. Периодот од 70-те години наваму се карактеризира со сè поорганизирани усилби да се рашири во Македонија употребата на грчкиот, бугарскиот и српскиот јазик. Тие настојувања одеа наспоредно со борбата за преминација во Македонија што ја поведоа

меѓу себе со сите средства грчката, бугарската и српската буржоазија.

Положбата во Македонија, која од 70-те години на 19 век значително се влоши, не спомагаше да се засилат оние никулци на самостоен развој на литературниот јазик што пред тоа се беа веќе јавиле. Имено, релативниот економски просперитет на нашето граѓанство почнува тогаш нагло да опаѓа, пред сè под натисокот на засилената конкуренција на странскиот капитал. Така се подриваше економската основа на онаа средина што претставуваше макар колку и недоволно оформена општествена сила која беше носител на нашиот народен развој. Нашата тогашна, и инаку крајно малобројна интелигенција, од година на година емигрираше од Македонија, поради тешките животни услови. Така што за создавањето на еден наш културен центар во тоа време не можеше да се мисли.

Оттогаш па до дефинитивната победа на македонскиот литературен јазик, во едно време што опфаќа околу 80 години, македонскиот народ беше подложен на систематска пропаганда и насилна акција за однародување и за примање на еден или друг туѓ литературен јазик. Различните пропаганди можеа во тој долг период да забележат ваков или инаков успех, меѓутоа ни една од нив не постигна да изврши на културното поле такво влијание во Македонија, што да го привлече македонскиот народ во својата културна сфера и да ја зацврсти во него употребата на својот литературен јазик. Нивното влијание одеше по површината, без да си ја обезбеди онаа трајност што може да се постигне само со особено силно културно воздејствување на најшироките народни слоеви. Јазичното прашање во Македонија не се реши по тој начин што еден од горе споменатите јазици да се наложи; тоа под дадените историски околности и не можеше да се реши така. Еднаш поставено прашањето за создавање на самостоен македонски литературен јазик, тоа се одвиваше, и покрај сите тешкотии од внатрешен и надворешен карактер, кон своето логично разрешување. Тоа не беше никогаш веќе симнато од дневниот ред, како што ќе покаже понатамошното излагање, сè до времето кога во нашиот народ назреја сили и свест да

се поведе решителна борба за своето национално самоутврдување, за кое употребата на македонски литературен јазик беше од најголема важност.

12. Во 90-те години на минатиот век пак наоѓаат и печатен израз барањата да се продолжи македонската писмена традиција, да се следат во однос на јазикот на право „стапките на одамнешната зафатена света работа од покојните наши соотечественици, Жинзифов, Миладиновци, отец Партениј“ (Езерски, Неколку кратки летописни бележки, Софија 1890). Групата околу списанието „Лоза“ (издавано во Софија 1892-94 г.), која во официјалните бугарски весници беше атакувана како група на „македонски сепаратисти“, даваше да се разбере дека македонската интелигенција не е склона да го прими бугарскиот литературен јазик таков каков што е. Иако недоволно решително, лозарите изразуваат во списанието сепак едно гледиште што во битното се опира на Партениевото становиште за учеството на македонските говори во општиот јазик. Тие бараат тој литературен јазик да им биде „понјатен и на тие на Вардар“ („Лоза“ 1892, с. 94). Затоа во јазикот на „Лоза“ се форсираат македонизми (на пример членската форма на *-ош*: животот, ближниот и сл., ред македонски зборови како: сакам, поплак, сид, мошне, сосем, исто, овој, ова, сите итн.). Зборувајќи за движењето против Егзархијата во ова време, Горче Петров забележува дека „Кружокот „Лоза“ претендира и денеска оти тоа движење во Македонија се должело на нивна агитација“ (Спомени, 1927 г., с. 11). Иако Г. Петров на истото место ги истакнува подлабоките причини за тоа движење, останува фактот дека и на лозарите им се паѓа определен удел во него. А ова од своја страна фрла поголема и поособена светлина и на нивното становиште за јазикот. Стремежот за самостојно редување на работите во Македонија од страна на Македонците е и овде подвлечен исто како што беше и во времето пред да се создаде Егзархијата.

Интересно е и што соопштува Крсте Мисирков за настроението на оние македонски интелектуалци што го чинеа кругот на „Лоза“, а кое настроение, се разбира, не можеше во сè ни да најде печатен израз: „По нивна иницијатива првен се образува во зафатоко на деветдесе-

тите години едно национално сепаратистично движејње со цел да се одделат интересите на македонците од бугарските со возведување на једно од македонските наречија на степен на литературен јазик за сите македонци. Орган за тоа сепаратистко движејње на македонците во Бугарија беше журналот „Лоза“. Но тоа дуовно движејње не се адресира на бугарското стамболовско праителство које забрани да се издаат „Лоза“ и зафати да гонит македонците сепаратисти“ („За македонските работи“, 1, изд., стр. 71).

Сите овие факти сведочат дека работата беше далеку од тоа да се реши јазичното прашање во Македонија во полза на бугарскиот литературен јазик, изграден, како што е познато, врз источнобугарското наречје.

ПОГЛЕДИТЕ НА К. П. МИСИРКОВ

13. Бугарската пропаганда имаше свој главен спроводник во лицето на Егзархијата. Но околу 1890 г. против неа се јавува во народот активен отпор, по зборовите на Ѓорче Петров – поради „стремежите на Егзархијата бесконтролно да господарува во црковните и училишните работи во земјата...“ Ова движење тој го наречува „прв чекор кон самодејност“ во Македонија: „Тоа неосетно се прероди во револуционерно движење. Од почетокот во револуционерното дело неосетно прво и главно учество зедеа истите луѓе што ја водеа борбата против Егзархијата“ (Спомени, Софија 1927, с. 11–12). Внатрешната македонска револуционерна организација, создадена во 1893 г., си постави за основа цел, македонскиот народ со сопствена борба да се ослободи од беговското ропство и да создаде своја самостојна држава, противставувајќи им се на стремезите на балканските хегемонисти за завојување или меѓусебна поделба на Македонија. Несомнено дека овие основни поставки во програмот на организацијата значеа решителен чекор напред по патот на нашето народно обособување. Но во програмот нејзин постоеја сè уште ред празнини и недоизјаснетости баш што се однесува до работата на културниот план и во врска со тоа до јазичното прашање. Мнозина поправо сметале, како што посведочува Мисирков, дека е главното достигнување

на поставената политичка цел, додека заострувањето на прашањата од чисто национален карактер, меѓу кои и на прашањето на литературниот јазик, може во моментот да доведе до ненужни разногласици, па тоа треба да се остави да се решава кога еднаш ќе биде извојуван „слободен политичен живот“ („За македонските работи“ 1 изд., с. 132). Но прашањето за литературниот јазик како порано така и тогаш не можеше да не ги раздвижува духовите. Самата логика на нашето внатрешно движење, поставено врз принципите на самостојност и борба против туѓото мешање, мораше да доведе, ако само движењето си останеше верно на тие принципи, до јасно сфаќање дека треба да се работи за создавање на посебен македонски литературен јазик.

Дека имаше тогаш наши луѓе што ја разбираа добро таа потреба и неминовност, покажува со најголема јасност појавата на книгата од Крсте П. Мисирков „За македонските работи“, излезена по Илинденското востание во 1903 година. Значајно е дека таа книга во голем дел претставува непосредно реагирање на она што стана во востанието, во кое револуционерната организација претрпе пораз поддавајќи му се на влијанието на великобугарските елементи, а што беше возможно токму поради недоволната изјаснетост на нејзиниот програм во однос на националното прашање.

Мисирков го бара во својата книга баш тоа конечно изјаснување на националните задачи што стојат пред нашиот народ. „Време јет – пишува тој, – да отфрлиме од очите наши мрежите, што ни ѝ кладоа националните и верцки пропаганди во Македонија“ (VI). Тој со право подвлекува дека таквиот извод не е никако случаен, ами резултат од целокупниот развиток на македонскиот народ во ново време: „моите погледи... не сет нешто ново и безосновно, а сет чекор напред во досегашното развијајн’е на нашето национално самосознајн’е и да сет за тоа сосем природни и осноател’ни“. И на друго место: „Идејите за полно отцепујајн’е на нашијот народ од другите балканцки народи, не сет противоречје на досегашното работејн’е на нашиот народ за слободија, а само продолжејн’е на негоото досегашно работејн’е, на почва евол’уцијна“ (VI). Овие зборови претставуваат необ-

ично јасно сфаќање на сушноста на нашиот национален развиток, на она неуклоно движење, и против тешките историски околности во кои беше поставен македонскиот народ, напред по патот на неговата национална еманципација. Книгата на Мисирков дојде како добар предвесник дека националната свест на македонскиот народ, чии проблесози имавме веќе порано, созрева и дека се ближи времето кога македонскиот народ ќе го постави конечно решавањето на основните прашања на својот национален живот.

Во редот на тие прашања Мисирков му даваше предно место на прашањето за нашиот литературен јазик. Тој гледаше во неговото оформување најдобар начин да се ослободи македонскиот народ од оние „мрежи на очите“ што му ги клаваа хегемонистите: „Создајн’ето литературен јазик јет дуовна потребност кај нас, со која се мислит да се клаит крај на злоупотребите на пропагандите со нашите интереси...“ Но тој не остана само на ваквите формулации, што укажуваа на општата важност на ова прашање за нашиот народ, ами отиде и понатаму, разработувајќи го во неговите битни составки. Мислата на Мисирков беше да даде до својата книга покрај другото и еден образец за тоа како треба литературно да се пишува. Своето становиште пак тој се потруди да го изложи во посебна статија во својата книга, под наслов „Неколку зборои за македонскијот литературен јазик“. Тука тој дава одговор на прашањето врз кој народен говор треба да се заснова нашиот литературен јазик. Мисирков со полно право го посочуваше централното наречје, како такво што може да внесе во структурата на литературниот јазик најмногу типично македонски црти и во исто време да биде спона меѓу останатите македонски говори. На повеќе места во книгата тој ја подвлекува улогата што треба да му се одреди на централното наречје. „Македонцката интелигенција секогаш, кога јет надвор от својите официални работи, требит да зборуат мег’у себе на централното македонско наречје (Велешко-Прилепско-Битолицко-Охридско), кое ќе требит да се воведит во сите религиозни и национални пропаганди и турцките сколији, како задолжителен предмет. Тоа наречје имат да бидит литературен јазик на македонците“ (с. 20–21). Самиот Мисирков настојуваше во јазикот на својата книга

да им даде што повеќе израз на оние јазични особености што ќе го изделуваат нашиот литературен јазик од другите јужнословенски јазици. Отаде произлегува што во јазикот на Мисиркова има повеќе такви особености од што во денешниот наш литературен јазик, во кој често повеќе тежест им се дава на оние црти кои поврзуваат поголем број наши говори, па макар да се наоѓаат и во споменатите јазици. Така, на пример, Мисирков доследно ги зема зборовите со загубено меѓувокално *v* (*чоек, ѝрао*), па дури ги повлекува под ова правило и новообразуваните зборови (*нейраилен, осноач*). Од истата причина го прима изговорот *шч* место *шии* (*шчо, обшчинаиша*), изговорот *јн'* за *њ* (*уважејн'е, зоружејн'е*), ја зема наставката *-и* и во 3 л. едн. сег. време (*можиш, бидиш*) итн. Кај него имаме ред неологизми, како и веќе познати зборови употребени сега со нови, апстрактни значења – во кое пак се изразува основното негово становиште дека литературниот македонски јазик треба да има што поизразити одлики што ќе го делат од другите јужнословенски литературни јазици.

Во однос на прашањето за македонската ортографија Мисирков се застапуваше да се примени фонетскиот принцип, со извесни „мали отстапки на етимологијата“. По таков начин неговото пишување не се разликува во ништо битно од денешното наше пишување. За буквата *j* Мисирков употребува само поинаков нацрт – *i*; како *к', ѝ'*, пишува и *л' (= љ), н' (= њ)*.

Натамошниот развиток на македонскиот литературен јазик ги оправда погледите на Мисиркова по обете споменати прашања: за народната основа на литературниот јазик и за неговата ортографија.

За жалење е само што неговата книга не можеше веднаш да биде раширена во народот. По отпечатувањето неа ја уништи великобугарскиот комитет, така што само мал број егземплари беше зачуван. Така се попречи, книгата на Мисиркова да го укаже она влијание во широките македонски слоеви на кое со право претендираше авторот. Дури по ослободувањето, во 1946 г., излезе нејзиното второ издание, со кое му се овозможи на нашиот народ да се запознае со еден од важните патокази во неговото движење за национална слобода. Иако во моментот кога се решаваше дефинитивно прашањето за нашиот литера-

турен јазик, при крајот на 1944 и во почетокот на 1945 г., книгата на Мисиркова не можеше да биде земена предвид, поради тоа што не се наоѓаше во Македонија, таа не остана непозната за некои наши луѓе веќе пред тоа. Дека ја знаел Рацин, тоа се гледа од исписите од неа што се зачувани во неговата архива. Коле Неделковски пак прв од писателите од Македонскиот кружок во Софија „ја откри во рафтовите на Софиската народна библиотека одамна заборавената книга на Мисирков „За македонските работи“. Тоа беше велика радост во неговиот живот и со среќата на дете ги четеше страниците на оваа драгоцена книга“ (Д. Митрев, Нов ден, 1946, бр. 7–8, с. 52–53). По таков начин мислата на Мисирков сепак успеа да најде оглас меѓу првите претставници на современата наша литература. Несомнено дека таа на нив беше укажала значително воздејство. Меѓу другото, фактот што така спонтано му се призна кај нас правото на централното наречје да ја даде основата на литературниот јазик, треба во извесна мерка да се должи и на тоа воздејство од Мисиркова.

РАЗВИТОКОТ НА МАКЕДОНСКИОТ ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК ПО ПРВАТА СВЕТСКА ВОЈНА

14. Настан од далекусежна важност во најновата историја на нашиот народ беше поделбата на Македонија во 1913 година меѓу учесниците во Балканската војна – Србија, Грција и Бугарија. Со тој акт се стигна до еден резултат од дотогашната борба на балканските хегемонисти за Македонија, резултат печален за македонскиот народ, на опасноста од кој укажуваше правилно во 1903 година Крсте П. Мисирков.

Со тоа настапи период на уште позасилена асимилаторска политика спрема нашиот народ од страна на неговите нови повелници, кои правеа сè и ги употребуваа сите средства да го изместат од неговиот тек македонското национално движење и во врска со тоа да ја притапат секоја желба за изградба на самостојна македонска култура и посебен македонски литературен јазик. Македонскиот јазик реакционерните великодржавни кругови во трите балкански земји сакаа да го избришат од редот на

јазиците. Особено драстични мерки се презедоа за оваа цел во Грција, кога во времето на Метаксасовата диктатура „со закон беше забрането дури и во куќите да се зборува македонскиот јазик, а преку 5250 души беа казнети со глоба и интернација, само заради тоа што говореле на својот мајчин јазик“ (Христо Андоновски, Егејска Македонија, с. 54).

Меѓутоа македонското национално движење не можеше да биде разбиено и покрај сите напори на реакционерните сили. Во новосоздадените услови по Првата светска војна тоа најде свој природен сојузник и закрепник во работничките движења во балканските земји. Со тоа се создаде важен предуслов, каков што порано не постоеше, за конечен успех на ослободителната борба на македонскиот народ. Но треба да се укаже и на тој факт дека дури и во некои раководства на балканските работнички партии не така лесно се изживуваа великодржавните настроенија во однос на Македонија. Комунистичката партија на Југославија беше првата што правилно го постави македонското прашање, во целокупноста на националното прашање во Југославија, и единствената што со полна доследност се бореше за неговото конечно разрешување. Овој момент изигра голема улога за националното раздвижување на нашите народни слоеви во Вардарска Македонија, т.е. во најголемиот дел од нашата земја, а понатаму укажа силно влијание на развитокот на македонското национално движење и во останатите два дела – во Егејска и во Пиринска Македонија.

Младото македонско поколение, меѓу двете војни, растеше со свеста дека треба да одговори на најважните задачи, од националниот развиток на својот народ: да ја извојува неговата национална слобода под знамето на прогресивните сили во светот, и да ги затврди основите на македонската национална култура, на прво место да работи за изградбата на македонскиот литературен јазик.

Јасно е, значи, дека само времето можеше да се запре, по силата на историските околности во кои нашиот народ беше поставен во првите децении од овој век, оној решителен чекор напред по патот на изјаснувањето на неговите национални задачи, за кој зборуваше Мисирков. Тој чекор сега беше направен, а со тоа се

крунисаа сите оние напори од порано што претставуваа подготовка за него.

Националното освестување на македонските маси стана фактор што мораше да се земе предвид во политичкиот развикот на Балканот. Се почувствува пред сè потребата за едно јасно формулирано становиште спрема него од страна на меѓународното работничко движење. Во резултат на тоа дојде познатото решение на Коминтерната од април 1934 г. по македонското прашање. Во него се констатира фактот дека македонската нација постои, независно од тоа што буржоазијата на земјите кои ја делеа Македонија му ги одречува националните особености на македонскиот народ. Во тоа решение, меѓу другото, се истакнува и „правото на македонските маси да се служат со мајчиниот јазик во сите државни и општествени установи“, да се употребува тој во училиштата и да се издаваат на него книги. Овој акт е необично показателен за наложувањето на нашето народно-ослободително движење, веќе со наполно изјаснет национален програм, во меѓународни релации.

Прашањето за нашиот литературен јазик се поставуваше меѓутоа сè поопределено со тоа што почнаа да се јавуваат книжевни творби пишувани на македонски јазик, и покрај сите гонења од страна на властодршците. Така во бивша Југославија беа прикажани неколку фолклорни драми на македонски јазик: „Ленче Кумановче“ (1928 г.) и „Чорбаџи Теодос“ (1936) од Васил Иљоски; „Печалбари“ (1935) од А. Панов; „Парите се отепувачка“ (1938) од Ристо Крле. По списанија и весници одвреме навреме се јавуваа песни и прозни состави што сведочеа за соживувањето на литературната работа на македонски јазик. Од особена важност за развикот на нашиот литературен јазик беше појавата на првите поетски збирки во нашата современа литература: „Народни бигори“ (1938), „Огинот“ (1938) и др. од Венко Марковски; „Бели мугри“ (1939) од Коста Рацин; „М’скавици“ (1940) и „Пеш по светот“ (1941) од Коле Неделковски. Тие книги изиграа важна улога во процесот на оформувањето на македонскиот литературен јазик. Народот, жедеен за своја книга, ги пречека со разбран интерес. Тие побудија, меѓу другото, живо дискутирање за конечниот облик на наши-

от литературен јазик, расправање за тоа дали една или друга говорна особеност да влезе во неговиот состав; а со тоа што беа сите пишувани на централното наречје (велешки говор), и што се опираа на јазичното богатство во нашата народна поезија, тие веќе даваа доволно единствена основа за нашиот литературен јазик. Се разбира, дека сè уште остануваше таа основа конечно да се восприе, да се изјаснат ред подробности, и да се установи единствена ортографија. Кај нашите поети пред војната можеа да се забележат и некои моменти на еволуирање на нивните погледи за литературниот јазик. Така, по некои ракописи останати од Рацин се гледа дека тој првобитно им давал повеќе место на западномакедонските форми (на пр. 3 л. мн. сег. време – *косийи, ѝлачиийи*) додека во „Бели мугри“ се опира на својот роден велешки говор. Тоа значеше и извесно отклонување од оној стремеж, изразен така јарко кај Мисиркова, во литературниот јазик да се сложат што повеќе такви црти кои ќе го делат од соседните словенски јазици.

Барањето да му се даде на нашиот јазик полно право во употреба не беше издигнато само во Вардарска Македонија, како средиште на нашиот национален развиток. Тоа едновременно се подзеде и во останатите два дела од нашата земја – во Егејска и Пиринска Македонија. Така во „Ризоспастис“ (орган на КП на Грција) излезе во 1935 година барање од Македонците под грчка власт да се отворат македонски школи и да се употребува слободно македонскиот јазик. Ова истапување беше веднаш поздравено во Пиринска Македонија, каде што Обласниот комитет на ВМРО (обединета) објави по тој повод декларација во која се истакнува дека „и Македонците под бугарска власт не се Бугари ниту пак сакаат да останат такви“ и дека македонскиот народ ги има сите обележја на самостојна нација. „Барањето на Македонците под грчка власт слободно да зборуваат на својот роден македонски јазик, да отвораат свои македонски училишта, за да ги учат своите деца на својот роден јазик, е нивно свештено право, кое ќе биде извојувано по патот на непомирливата борба на македонскиот народ против империјалистичките поробувачи, за слобода и независност на Македонија“ (Димитар Митрев, Пиринска Македонија во борба за национално ослободување, страна 243–244).

Во годините пред Втората светска војна почнува да се шири илегалниот партиски печат на македонски јазик, во прв ред летци со различна содржина и извесни партиски документи. Тогаш се издаваат и 2 броја од весникот „Искра“, орган на ПК за Македонија, што се печатеше во Скопје во илегалната партиска печатница. Треба да ја оцениме големата улога на ваквите изданија во изградувањето на нашиот литературен јазик; тие беа истовремено и борбен повик со македонски збор, и материјали во кои нашиот литературен јазик се прилагодуваше за употреба во публицистиката и политички написи. Како што ќе изјасниме поподробно натаму, споменатите изданија придонесоа многу за искристалисувањето на ред црти во нашиот литературен јазик, особено во текот на Народноослободителната борба, кога тие сè повеќе се јавуваа и распространуваа.

Оценувајќи ја состојбата на јазичното поле кај нас во годините пред последната војна, можеме со полно право да речеме дека не само што во сите три дела на нашата татковина се постави како неодложна национална задача конечното решение на јазичното прашање, ами се направија и значителни чекори напред во смисла на изјаснувањето обликот на македонскиот литературен јазик.

МАКЕДОНСКИОТ ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК ВО ГОДИНИТЕ НА НАРОДНООСЛОБОДИТЕЛНАТА БОРБА

15. Периодот на Народноослободителната борба од 1941–1945 година, решавачки за понатамошната судбина на нашиот народ, беше заедно со тоа од пресудно значење и за установувањето на нашиот литературен јазик. Зашто извојувањето на националната слобода, низ заедничката борба со другите југословенски народи против фашизмот, беше нужна претпоставка и за слободниот развиток и употребата на македонскиот литературен јазик.

Под тешките услови на окупацијата писмената активност на македонскиот јазик можеше да се развива само илегално или во редовите на нашите партизански единици. Покрај поетските творби настанати во времето

на војната, сè поголема важност придобиваа за изградувањето на нашиот литературен јазик илегалните партиски материјали, летци, прогласи, манифести, политички брошури, и најпосле бригадните и други списанија што едно по друго почнаа да се јавуваат од почетокот на 1944 година. Партизанската печатница „Гоце Делчев“, скриена во Лопушник и на други наши места, издаде во текот на своето работење ред летци, прогласи, брошури итн., што се печатеа понекогаш во доста голем тираж. Така, на пример, Манифестот на Главниот штаб беше издаден во 2000 егземплари. Кон ова треба да се додадат и материјалите умножувани на машина, шапирограф итн. Сето тоа претставуваше една писмена активност, интензивна и силно политички дејствувачка, каква што порано кај нас не беше позната.

Ако пристапиме кон неа како кон материјал за чисто јазична анализа, тогаш ќе забележиме некои моменти од битно значење. Во тие материјали идат до израз јазични особености од многу поширока територија одошто во печатените поетски збирки од пред војната (ги земаме за споредување нив, бидејќи сите го имаат за основа велешкиот говор, а одбележија секако една важна етапа во развитокот на литературниот јазик). Тоа е нешто сосем природно, зашто тие беа пишувани од луѓе од различни наши краишта. На прв поглед може да се помисли дека во нив имаме такво јазично шаренило, таква неустановеност на различни јазични црти, што тие претставуваат чекор назад во смисла на унификацијата на јазикот наспрема поетските збирки од пред војната. Но еден таков суд ќе биде површен и неправилен. Битното е во тоа што сега далеку поширок круг луѓе свесно се стремат да пишуваат на заедничка основа, дадена од нашите централни говори, и битното е во тоа што излегувајќи од таа основа тие и во подробностите сè повеќе и повеќе одат кон зближување, кон изјаснување дефинитивниот облик на литературниот јазик. Ако ги проследиме во главни линии материјалите од Народноослободителната борба, ако тргнеме на пример од писмото „До сите народно-ослободителни партизански одреди во Македонија“ (од 28. II. 1943 г.), па преку прогласот на Акциониот комитет на Народно-ослободителниот фронт на Македонија (септември 1943), до бригадните весници од 1944 година, – ќе го констатираме

недвосмислено одвивањето на тој процес на сè поодреденото изјаснување и обопштување на извесни црти што влегоа во структурата на нашиот литературен јазик. Ако на пример во споменатото писмо од 28. II. 1943 г. покрај прилепско-битолските форми како *йрашајне, чисејне-шо, градој, режимо, ке бидиш, да живеј* и др. ги среќаваме велешко-скопските форми како *ослободуење, однародуење, денови, режимош, милујеше* и др., тогаш тоа не е знак само за една јазична мешаница, ами е пред сè знак за нешто сосем друго: за тоа дека оние што пишувале се слободни веќе од еден локален јазичен партикуларизам, и во барањето како да се пишува литературно-македонски не се опираат само на она што го знаат од својот дијалект, а му даваат место и на она што го има во другите дијалекти. Излегувањето од рамките на локалното е неопходен услов за изградувањето на еден национален литературен јазик. Во јазикот на материјалите од Народноослободителната борба гледаме дека тој неопходен чекор напред беше направен и дека со тоа и психолошки беше до најголема степен олеснето установувањето на еден напдно одреден облик на литературниот јазик.

Но не беше создадена само таа општа психолошка претпоставка преку писмената активност во времето на војната, ами заедно со тоа, како што подвлековме веќе порано, одеше и сè поодреденото изјаснување на одделните црти од литературниот јазик, сè поголемо нивно обопштување и налагање во свеста на пишувачите. Во овој поглед се забележува и развнток во одредена смисла, и јазична преемственост. Така на пример јазикот на Манифестот на Главниот штаб укажува видно влијание на јазикот во бригадните весници. По материјалите можеме добро да следиме како надвиваат, само за пример да земеме, членската форма на *-ош*, глаголскиот систем со сегашни основи на *а, и, е* (во последната група спаѓаат и глаголите како *кажуе*), 3 л. сег. време без наставката *-и*, а во фонетиката изговорот *в, ф* на местото од *х*, изговорот *ол* за некогашното вокално *л* (на пример: *долго, йолно* и сл.) Последново беше важен момент во установувањето на гласовниот систем на литературниот јазик, бидејќи со тоа се изостави изговорот на темниот вокал во една бројна група зборови) итн. итн. Покрај сето ова не треба да го губиме од предвид фактот дека во материјалите од На-

родноослободителната војна се употребуваше фонетска азбука и правопис, навистина уште во подробностите не наполно установени, но затоа по принцип доволно јасно одредени.

По таков начин, во текот на Народноослободителната борба се затврдија и се доразвија оние основи за конечното оформување на нашиот литературен јазик кои, како што видовме, веќе од порано постепено се изградуваа. Низ тој процес на постепено установување на нашиот литературен јазик добиваше свое природно решение и прашањето за неговата народна основа, што му ја даваа централните говори, и прашањето за неговиот писмен облик, а со сето тоа заедно се изделуваа сè појасно нормите на македонскиот литературен јазик. Придонесот кон тоа од писмената активност во борбата беше од голема важност. Нашето јазично прашање можеше по ослободувањето да се реши толку брзо само зашто веќе беше наполно назреано, зашто постоеше нужна подготовка, нужни предуслови за неговото решение. Кој ќе направи само едно бегло споредување меѓу правилата установени во првиот македонски правопис и пишувањето во текот на Народноослободителната борба, ќе може сосем да се увери колку нешто е таму наследено од опитот стекнат низ таа писмена активност.

КОНЕЧНОТО РАЗРЕШУВАЊЕ НА МАКЕДОНСКОТО ЈАЗИЧНО ПРАШАЊЕ

16. Колку што се ближеше денот на ослободувањето на нашата земја од фашистичките окупатори, сè поголема актуелност мораше да придобива прашањето за дефинитивниот облик на македонскиот литературен јазик. Сето тоа, како што подвлековме беше во најбитното доволно изјаснето од претходниот книжевен развој, како пред војната така и во текот на Народноослободителната борба. Јасно беше, на пример, дека основата за нашиот литературен јазик ја даваат централните говори; а тоа е токму суштественото. Исто така, јасно беше од дотогашната практика дека фонетскиот принцип ќе се примени при дефинитивното установување на азбуката и правописот. Но надвор од тоа, и во поглед на формите на литератур-

ниот јазик, и во поглед на неговата азбука и правопис, остануваа цел ред подробности што требаше да се изјаснат.

Меѓу самите централни говори има разлики во извесни црти. Каков избор да се направи во таквите случаи – беше прашање сè уште отворено. Претстоеше избор меѓу различните начини за обележување некои гласови. Па иако тоа се оставаше да се реши конечно по ослободувањето, со работа на специјалната комисија за јазикот и правописот, сепак веќе тогаш сè поголема стануваше потребата да се разменат гледиштата и до нешто поцврсто да се дојде. Издавањето на партизанските весници и списанија, како „Илинденски пат“, „Народен војник“, „Млад борец“, а по после и „Нова Македонија“ – го налагаше секидневна тоа со силата на една практична потреба. Уште повеќе се сети таа потреба, кога по капитулацијата на Бугарија на нашата слободна територија почна да се создава поширока училишна мрежа. Каква азбука ќе треба да учат децата, во каква форма ќе им се предава мајчиниот јазик – стана веќе прашање на денот.

Сето ова побуди оживени дискусии особено во времето од I заседание на АСНОМ (2 август 1944 г.) до ослободувањето. Меѓу историските решенија што ги донесе АСНОМ на своето I заседание беше и решението за „заведување на македонскиот јазик како службен во македонската држава“. Но не се остана само на тоа. Вреди да се спомене дека дури Главниот штаб на НОВ и ПОЈ за Македонија и АСНОМ се наоѓаа во манастирот Прохор Пчињски, од дискусијата за јазикот и правописот се има породено еден обид за давање т.н. времени правила за македонскиот литературен јазик, без никаква задолжителност. Тие послужија како основа на дискусиите за јазикот и правописот, организирани во октомври 1944 година во Горно Врановци, кога беа изнесени три реферати по тоа прашање.

Иако, како што веќе рековме, последниот збор се оставаше за по ослободувањето, не треба да се оставаше за по ослободувањето, не треба да се превиди важноста на овие претходни подготовки во тој поглед. Од размената на гледиштата стануваше јасно кои се јазловите точки во целото прашање, какви противположни мислења се вкрстуваат и, од друга страна, што се прима еднодушно од

сите. Пред луѓето стоеше опитот од нашата млада литература пред војната и во самата борба; јазичниот опит од различните партиски публикации во истиот период. Тој опит требаше да се осмисли и да се оформи во правилата на литературниот јазик. Бидејќи порано ние немавме во Македонија свој книжевен и културен центар, луѓето што пишуваа – изградувајќи си секој за себе извесен систем од погледи за нашиот литературен јазик – сега веќе влегуваа во сè пожив контакт меѓу себе, ги установуваа разликите во своите разбирања за одделни факти, стапуваа во спорови и сфаќаа дека само во резултат на една борба на гледиштата може да се дојде до решението на јазичното прашање. Ова нешто се изрази јасно пред ослободувањето – а уште повеќе се засили, сосем природно, по ослободувањето, кога не можеше да има многу одлагање.

Наскоро по ослободувањето на Скопје (13. XI. 1944 г.) беше назначена од Президиумот на АСНОМ комисија, на која ѝ се постави задача да поднесе предлог за азбуката и правописот. Таа заседаваше во времето од 27 ноември до 3 декември 1944 година. Не може да се рече дека работата на оваа јазична комисија беше солидно подготвена. Тоа мораше да се одрази и на резултатите до кои се дојде. Така, во елаборатот на комисијата, каде што се констатира дека македонскиот литературен јазик се изградува врз основа на централните говори, во истото време за некои важни црти се спроведуваше тенденцијата да се земат формите не од централните ами од скопскиот говор (на пр.: *беѓава, бева* итн.). исто така особен акцент се поставуваше на тоа дека во нашиот литературен јазик апстрактните зборови треба да се примат од рускиот јазик; така се затемнуваше законитиот стремеж за јазично творештво пред сè со средствата на нашиот народен јазик. Првата јазична комисија отиде и подалеку, изнесувајќи во своето образложение до Поверенството на народната просвета, од 20 јануари 1945 година, дека таа го дава предлогот не во дефинитивната форма, ами крајно решение за нашето јазично прашање треба да се земе дури кога ќе дојделе да ни помогнат некои руски научници. Се разбира дека ова беше сосем наивно и погрешно мислено. За решавањето на нашето јазично прашање не можеше да биде компетентен никој друг освен ние самите. Тоа прашање претставуваше жив дел од нашиот национално-културен

развиток, и ние требаше по своите сили и разбирања да го кажеме својот збор.

Иако работата на првата комисија страдаше од ред слабости, и нејзините предлози не се усвоија, сепак таа работа не мина сосем некорисно. Бидејќи таа поцелосно, одошто беше случајот во поранешните дискусии, расправаше за литературниот јазик, можеше уште еднаш, и поцелосно, да се уочат прашањата што требаше да бидат решени.

Понатамошната работа над јазикот ѝ се повери на една друга комисија, во која, покрај извесни членови од поранешната, влегоа и неколку млади писатели и публицисти што ја почнаа својата книжевна дејност во партизанските редови. Несомнено тоа значи нужно подобрување на составот од комисијата. Така дојде уште посилено до израз врската на она што се создаваше на јазичното поле пред ослободувањето, во партизанскиот печат, со она што требаше да се изгради во извојуваната национална слобода.

Новата комисија го претресе прашањето за азбуката и правописот на повеќе собирање во периодот до мај месец 1945 година. Принципите што се изјаснија во текот на нејзината работа можат во основата да се сведат на следното:

1. Во македонскиот литературен јазик треба да се установат оние форми од централните говори што во најголема степен ќе ги поврзат сите наши говори и ќе бидат лесно приемливи за луѓето од сите наши краишта.

2. Во македонскиот литературен јазик треба до најголема степен да се изрази неговата народна основа. Речникот на литературниот јазик да се обогатува со зборови од сите наши дијалекти, да се изградуваат нови зборови со живи наставки, и само колку што е потребно да се усвојуваат и туѓи заемки.

3. Македонската азбука да биде составена од толку букви колку што има гласови во литературниот јазик. Правописот да се изработи врз фонетскиот принцип.

Работата на комисијата за јазик и правопис, поставена на овие принципи, даде резултат. Се постигна еднодушност во поглед на спорните прашања за јазичните

форми и нивното правописно фиксирање. Од различните гледишта, изразени – како што знаеме – уште во дискусиите пред ослободувањето, се изгради една синтеза. На 3 мај 1945 година комисијата донесе своја резолуција „по прашањето на македонската азбука“. „Комисијата за јазик и правопис – се вели во заклучокот на таа резолуција – ги поднесе горните свои решенија на федералната влада на Македонија, за да ги одобри и озакони, како би се дошло до единственост на нашата азбука, што е еден од најважните услови за правилниот развој на нашата писменост и литература.“ Истиот ден Народната влада на федерална Македонија го усвои на своето заседание предлогот од комисијата и го донесе решението за македонската азбука, објавено во „Нова Македонија“ два дена подоцна, на 5 мај. Речиси во истото време беа утврдени и главните точки на правописот. Проектот на правописот комисијата го прими дефинитивно на 2 јуни 1945 година и му го поднесе на Министерството за народна просвета на утврдување. Решението со кое се озакони правописот се донесе од Министерството на 7 јуни 1945 година.

Примањето на азбуката и правописот значи голема придобивка на нашиот народ на културното поле. Со тоа ѝ се кладе крај на стихијноста во развитокот на нашиот литературен јазик и се направи решителен чекор кон неговото унифицирање. Со тоа се затврдија основите на единствената македонска писменост.

Слободниот наш национален живот во СР Македонија го овозможи, во склопот на општиот културен подем, и брзиот развиток на нашиот литературен јазик. Преку оригиналната и преводната литература, преку театарот и радиото, весниците и учебниците, како и преку другите форми на културно-општествениот живот – нашиот јазичен опит се богатеше од ден на ден, и со тоа сè посодржателно се развиваше живата снага на литературниот јазик. Но тој процес на многустран развиток сега се одвиваше во јасно одредени рамки, следен од свесно управен интерес за практична проверка на поставките што влегоа во составот на првиот наш правопис, и истовремено за опфаќање и теоретско осмислување на новиот материјал што го даваше јазичната практика. Таа, практиката, покажа дека правилно беа формулирани основи-

те на нашиот литературен јазик во 1945 година, нешто повеќе – дека во најголем број случаи и одделните поставки во правописот најдоа општ прием и станаа усвоен навик на секој наш културен човек; но во неколку случаи таа покажа дека треба да се внесат и извесни коректури или доуточнувања. Така на пример беа заменети глаголските форми од типот *кажуе* со формите како *кажува*, промена што беше усвоена на 6 април 1948 година, на предлог од правописната комисија при Министерството за просвета, а по опстојна дискусија на едно собрание од нашите писатели, журналисти, јазични специјалисти и други културни работници. Две години подоцна, во 1950, кога правописната комисија го изнесе на разгледување второто, проширено издание на македонскиот правопис, можеше со право да биде констатирано дека во него се предлагаат само мал број измени на дотогашните правила, а дека сушноста на работата ја чини разрешувањето на некои двојствености допуштани порано и опфаќањето на оној нов материјал што бараше да биде подведен под правописни норми, а што во првиот правопис не беше обработен. Сето тоа значеше дека во развитокот на нашиот литературен јазик се стигна до оној момент кога се почувствува една нужна стабилизација на неговите црти, кога неговиот граматички облик е конечно установен, и кога постои и може да биде оправдана само потребата да се доразработуваат и доуточнуваат извесни подробности, какви што нормално налага јазичниот развиток дури и во литературни јазици со многу подолга историја. Несомнено дека чувството за стабилноста на нашиот литературен јазик, авторитетот негов што од тоа чувство произлегува – е драгоцен придобивка за нас, што секогаш ќе ни овозможи да ги разликуваме прибрзаните и лекомислените интервенции во ова така осетливо ткаење што се вика национален јазик, од вредните прилози кон изјаснувањето и доизградувањето на неговата структура. Денеска, кога кај нас сè повеќе се пристапува, со научна подготовка и одговорност, кон разработка на јазичните прашања, чувството за стабилноста на нашиот литературен јазик е една претпоставка од која, како од основа, се излегува.

НАРОДНАТА ОСНОВА НА МАКЕДОНСКИОТ ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК

17. Повеќе пати во текот на ова излагање ги споменуваме централните говори како основа на нашиот литературен јазик. Потребно е затоа да знаеме кои наши говори се опфаќаат под тој назив, што се подразбира точно кога се вели дека литературниот јазик е изграден на нив, каков е најпосле односот на литературниот јазик спрема останатите народни дијалекти. По овој начин ќе можеме појасно да го одредиме неговото место наспрема народниот јазик, неговите врски со народните говори, и оние специфики што од нив го делат.

За централните говори како за основа на литературниот јазик прв почна да зборува К. Мисирков во книгата „За македонските работи“ (1903). Како ги определуваше тој? Од некои места во книгата на Мисирков се гледа дека т.н. „централно-македонско наречје“ е за него наречјето – „Велешко-Прилепско-Битољско-Охридско“ (сп. 1 изд., с. 20–21 и 138). Меѓутоа, баш на местото каде што станува збор за карактеристичните црти на централното наречје, охридскиот говор не се споменува во неговиот состав, ами се поставува знак на еднаквост меѓу централното и „Велешко-Прилепско-Битољското“, па дури, само малце подолу, „Велешко-Прилепското македонско наречје“ (с. 109). Од ова се гледа дека една сосем прецизна определба за поимот „централно македонско наречје“ кај Мисирков не е дадена.

Еве како се кај него накратко опишани доминантните гласовни белези на тоа наречје: „Во централното македонско наречије, меѓу другото се имаат таквија фонетични особини: старо-македонските гласови: ъ и њ, во тије места, кај што се имаат сочуано, преминуваат во о и е, напр. *деноѡ*, от старо-македонското *дѣнѡѡѡ*, преко *дѣнѡѡ*; *соноѡ*, *оѡ сѣнѡѡѡ*; на место старото *ѡѡ* и *оѡ* имаме *к’* и *ѣ’* или *јк’* и *јѣ’*, напр. *врејк’а* и *ѡѡѣ’а*; на место *нѡ* имаме *јн’* напр. *којн’* на место *коњ*, на место *ж – а*, напр. *рака* и др. Сите тије особини не сѣт србцки, но не сѣт ни бугарцки. Они се немаат во главното бугарско наречије – источно-бугарското које служи и за литературен бугарски јазик“ (с. 110).

Градскиот охридски говор отстапува од сликата овде изнесена со тоа што во него ж дало њ (*рѣка*) и што е чест изговорот *шч, жц, ж* за *шј, цј*: *врешче, чужо*. Ова секако му било познато на Мисиркова, но тој сепак го споменува во бројот на централните говори и охридскиот, едно што е тој навистина многу близок до нив, а друго што за Мисиркова името на Охрид, како на стар македонски културен центар, звучеше особено привлечно, па ништо чудно да сметал дека и угледот на самото централно наречје ќе добие ако се поврзе тоа и со охридскиот говор.

Ако сакаме правилно да го поставиме прашањето за основата на нашиот литературен јазик, треба да тргнеме од фактот дека оние говори што Мисирков ги споменува како централни влегуваат во составот на една поголема говорна целост, во составот на западномакедонското наречје, кое се простира во овие граници: на север до линијата Скопје–Тетово, на југ до линијата Битола–Охрид, на запад до албанската граница, а на исток до Вардар меѓу Скопје и Велес, опфаќајќи го надолу Прилепското и Битолското. Ова наречје се распаѓа на говори меѓу кои постојат помали или поголеми разлики. Така, на пример, во Скопје и Долни Полог имаме изговор *рука*, во Дебарско *рока*, во Горни Полог, Струга, Охрид и Преспата *рѣка*, а на останатата територија – *рака*. Но некои доминантни црти чинат што сите тие говори да се поврзуваат како јасно изделена заедница. Пред сè во нив го имаме третосложниот акцентен систем, натаму јасниот изговор на неакцентираниите вокали, преодот на *х*, во *в, ф*, губењето на интервокалното *в* (*чоек, ѓлаа* и сл.); тројниот член, глаголските конструкции со *имам*, поставувањето на кратките заменски форми пред глаголот во почетокот на реченицата (*Го виде* и сл.), консеквентно спроведеното удвојување на заменските форми (*Го видов неѓо, Го видов човекој*) итн.

Бидејќи т.н. централни говори се влеваат неразделно во ова наречје, од тоа произлегува дека всушност и народната основа на нашиот литературен јазик е поширока, и дека таа се поклопува со западномакедонското наречје, кое претставува најголема наша говорна целост. Оваа ширина на основата на литературниот јазик претставува важен услов за неговото полесно восприемање и ширење.

Но исто така е важно да покажеме кои од говорите во составот на тоа наречје му се со извесни црти поблиски на литературниот јазик. Така приоѓаме веќе поблиску кон уточнувањето на поимот на централните македонски говори. Бидејќи во нашиот литературен јазик е застапен изговорот *рака, мака, ѝаиѝ* итн., тогаш меѓу западномакедонските говори му се поблиску оние што го знаат тој изговор. Ако се обидеме да ја оцртаме територијата на која се распространети западномакедонските *a*-говори, ќе добиеме ваква слика: на север тие допираат до самото Скопје (таков е говорот во скопската Каршијака), одејќи спрема југ го опфаќаат Велешкото, Прилепското, Поречјата, Кичевското, Дебарца, охридските села, Демир Хисарското и Битолското. Тие говори значи го опфаќаат поголемиот дел од Западна Македонија.

Проследувајќи сега натаму кои од овие *a*-говори му се од своја страна уште поблиски на литературниот јазик, треба да земеме за критериј веќе некои други црти што нив повеќе или помалку ги разликуваат. Можеме да излеземе од тоа дека во литературниот јазик имаме во сегашно време наставка *-m* за 1 л. едн., и образување на 3 л. едн. без наставката *-ӣ* (пр., *ога̄м, огӣ* а не: *ога, огӣӣ*), а во 3 л. мн. наставката *-аӣ* (не *-еӣ*). Тогаш ќе се види дека по тие белези најблиску му приоѓаат говорите во Велешко, Прилепско и Битолско (иако и таму имаме мешање на извесни од набележаните црти). Но кој може да тврди дека баш оние особености што ги избравме треба да се земат за единствен и единствено правилен критериј? Дури и да ги оставиме настрана говорите во Охридско и Дебарца, во кои се среќава карактеристичната наставка *-аеӣ* во 3 л. мн. сегашно време, земањето на прв план некои други белези освен горе посочените ќе нè доведува до резултатот дека ту еден ту друг од *a*-говорите му е по тие белези поблизок на литературниот јазик. Така, на пример, поречкиот ќе му биде поблизок од прилепскиот или битолскиот по тоа што во него се чува глаголската *e*-група, или што членот секогаш гласи *-оӣ* (а не *-о*) итн. Од оваа ситуација произлегуваат два важни заклучоци: 1. дека е по овој пат необично тешко да се издели од *a*-говорите една уште потесна група на централните говори и 2. дека е сосем погрешно да се мисли оти нашиот литературен јазик со сите свои гласовни и граматички одлики

може да се поклопи со еден одреден народен говор. Таков говор нема, па е следствено сосем неправилно да се рече оти литературниот јазик е прилепски или велешки или каков и да е друг.

Од тешкотиите што настануваат при обидот уште поблиску, од средината на западномакедонските *a*-говори, да ја изделиме потесната основа на литературниот јазик, постои еден излез во тоа да се откажеме од секако понатамошно делење, и да речеме дека таа основа ја чинат имено тие *a*-говори. И тоа ќе биде точно исто како што би било точно, во малце поширока смисла, да речеме дека неа ја чини западномакедонското наречје.

Па сепак, јас мислам дека можеме да одиме и натаму кон уточнувањето на поимот на централните говори, не опирајќи се единствено на методот на споредување дијалектните особености од западномакедонските *a*-говори со соодветните црти во литературниот јазик, ами и излегувајќи донекаде од тие рамки, и земајќи предвид извесни историски факти. Нешто што треба особено да се подвлече е тоа што во основата на нашиот литературен јазик е пројавен стремежот за внесување на такви црти што ги сврзуваат западномакедонските и источномакедонските говори. Така погледнато, и наставката *-m* во 1 л. едн., и немањето наставка *-m* во 3 л. едн. наспроти 3 л. мн. каде што се јавува *-m*, добиваат навистина поголемо значење поради фактот што тие црти се карактеристични (со извесни исклучоци и варијации) за повеќето наши источни говори. Покрај овие црти, ние можеме да укажеме и на такви необично важни карактеристики на литературниот јазик што им се својствени предимно баш на источномакедонските говори, а кои во опсегот на западномакедонското наречје им се познати повеќето на говорите гранични со источните, а главно на велешкиот говор.

Во фонетиката овде се истакнува тоа што во литературниот јазик се чува интервокалното *v* (се изговара на пр. *човек*, *глава*, *лебови*, а не *чоек*, *глаа*, *лебој*); во морфологијата можеме да ја посочиме заменската форма *gi* (во западномакедонското наречје обично *i*), а во синтаксата предимната употреба на предлогот *на* за изразување на посвојното значење (*книгата на ученикот* и сл.). Од ова се гледа дека во основата на литературниот јазик ние

имаме ред црти што не само да им се заеднички на западните и источните говори, ами дури имаат предимна употреба во последниве: од истото тоа се гледа дека и меѓу западномакедонските *a*-говори му се поблиски на литературниот јазик имено оние што непосредно граничат со источните, и што како такви имаат со нив поголем број заеднички црти.

Разгледувајќи го вака прашањето за потесната основа на нашиот литературен јазик, не треба да ги изгубиме од предвид фактите како што е тој дека установувањето на глаголски систем со три групи (*вика, носи, бере*) во литературниот јазик не е резултат од тоа што на пр. во поречкиот говор се има ист таков систем, ами главно од тоа што така беа глаголите застапени во првите печатени наши поетски збирки, кои сите го имаат за основа велешкиот говор. Ние веќе одбележивме што означи појавата на тие книжевни творби во процесот на развитокот на литературниот јазик, а овде можеме поконкретно да укажеме на тоа како по патот на восприемањето на веќе изразеното во книжевноста, преку авторитетот на литературните творби и преку чувството за континуитет во јазикот на литературата – се иде до установувањето на дадени црти во тој јазик. Истово можеме да го констатираме, на пример, и во однос на установувањето на изговор со тврдо *л* во зборовите како: *луѓе, недела* (а не: *љуѓе, недеља*) и сл.

Ние досега на повеќе места имавме можност да се увериме дека во составот на нашиот литературен јазик имаме такви белези што ја затврдуваат неговата широка основа во различните народни дијалекти. Ке повториме дека тоа е едно необично важно предимство на литературниот јазик. Но ние би паднале во грешка да ги упростуваме работите, ако сметаме дека еден литературен јазик може да се изградува само со докрајно свесно спроведување на еден да го наречеме статистички метод, при кое за секоја форма треба прво да се испита дали е таа најраспространета, па после да се прими во литературниот јазик. Бидејќи тој јазик се создава пред сè во живиот процес на литературното творештво, едно такво гледање не би излегувало од стварноста. Вистина е дека во периодот на изградбата на еден литературен јазик свесното воздејство на неговиот развиток е од голема

важност, но ако и до колку се сообразува со природната управеност на тој процес, а не оди против неа; вистина е меѓутоа и дека ред особености на литературниот јазик се примаат повеќе или помалку спонтано во резултат на она сугестивно и авторитетно дејствување од страна на веќе изјавеното како одреден јазичен облик во творбите на литературата, за кое стануваше збор малце погоре. Само опфаќајќи ја целокупноста на оваа појава, ќе можеме да судиме правилно за процесот на развитокот на нашиот литературен јазик.

По сето ова што го изнесовме, како во однос на пртите што ги сврзуваат централните со источните говори, така и во однос на еден конкретен момент од развитокот на нашиот литературен јазик, ние можеме да одговориме на прашањето за неговата потесна основа, или со други зборови за тоа што треба да опфаќаме под терминот централни говори, во ваква смисла: дека тука спаѓаат оние од запад. макед. *a*-говори што се простираат во појасот непосредно граничен со источните говори. Според ова, поимот за централните говори би се покривал со онаа говорна целост што Мисирков ја обележуваше и како „Велешко-Прилепско-Битолско наречије“. Но давајќи му вакво значење на тој поим, ние секогаш треба да имаме предвид дека izdelувањето на велешкиот, прилепскиот и битолскиот говор од групата на другите зап. макед. *a*-говори не се заснова на некои особено јасно изразени нивни заеднички одлики и дека следствено тоа izdelување носи до голема степен условен карактер. Од чисто дијалектолошка гледна точка многу повеќе основа има за оперирање со терминот западномакедонски *a*-говори. Несомнено е меѓу тоа дека во развитокот на литературниот јазик основниот принос е даден од говорите што ги обележуваме како централни. Можеме да тврдиме дека сите особености – гласовни, морфолошки, синтактични, што ја чинат структурата на литературниот јазик, се среќаваат во централните говори, па и ако некои само во еден од нив.

Како што рековме порано, Мисирков прв зборува за централните говори како за основа на македонскиот литературен јазик. Меѓутоа самиот назив – централни македонски говори беше во употреба веќе пред него во

работите посветени на македонската дијалектологија. Се разбира дека би било пресилено ако се критикува тој назив од некакви чисто географски позиции, т.е. ако се претендира дека баш точен број километри треба нив да ги делат од северната и јужната, од источната и западната граница на нашата јазична територија. Мисирков го зема како централен град во Македонија Велес (и тоа е приближно точно). „От тој центр географски, није само мало се оддалечуваме, идејки преко Прилеп кон Битол’а и Орид“ – вели тој (1 изд. с. 141). Ова географско објаснение за оправданоста на називот централни говори има своја доволна основа до колку се однесува за оддалечувањето докај Битола. По таков начин приговорот што може да му се постави на разгледуваниот термин од географска точка нема некоја особена тежест. Но затоа тој побудува повеќе оправдани приговори од чисто дијалектолошка гледна точка, и со тоа ние веќе во главното се запознаваме. Сепак сметам дека тој одомаќен веќе термин може да има свое место ако во него се влага онаква содржина каква што се предлага овде, т.е. ако со него се опфатат оние зап. мак. *a*-говори што граничат со источните, а што конкретно во историскиот развиток на нашиот литературен јазик, давајќи му основа, заедно со тоа имаат внесено во него ред такви црти што се широко познати и во соседните ним источномакедонски говори.

Рековме дека особеностите на литературниот јазик се среќаваат сите во централните говори, но не подеднакво застапени во секој од нив поодделно. Интересно ќе биде да се запознаеме поодблизу со тоа каков е во овој поглед односот на самите централни говори наспрема литературниот јазик. Интересно е покрај другото и заради тоа да се види јасно дека литературниот јазик не совпаѓа со ниеден од нив на полно, како што кај нас сè уште некои луѓе наивно мислат. Да се запреме прво на гласовните особености на литературниот јазик. Прилепско-битолска е замената *ол* за некогашното вокално *л*: *йолно*, *жолїо* и сл., додека велешкиот изговор овде се разликува од литературниот: *й’лно*, *ж’лїо*, *ж’їо*. Преодот *x > в*, познат и во велешкиот говор, сепак е во литературниот јазик застапен во повеќе позиции како и во прилепско-битолскиот (на пр. *сїрав*, *їрав*, наспрема велешкото *сїра*, *їра*). Третосложниот акцент се зема во литературниот јазик

во својот чист зап. македонски вид, додека во велешкиот говор имаме од него извесни отстапувања, како во акцентирањето: *не-ми рече* место *не-ми-рече*, или *донеси-го* место *донеси-го*. Од друга страна имаме во велешкиот и прилепскиот (како и во литературниот јазик) изговор на тврдо *л* во случаите како *луѓе*, *недела*, додека битолскиот говор тука покажува меко *л* – *љуѓе*, *недеља*. Понатаму има и такви гласовни особености во литературниот јазик што се среќаваат само во велешкиот говор или предимно во него. На прво место тука иде чувањето на интервокалното *в*: *човек*, *глава*, *йоловина*, *денови* и сл. (прилепско-битолското: *чоек*, *глаа*, *йолојна*, *деној*). Гласот *њ* е обичен во велешкиот говор (*одење*, *коњ*), додека во прилепскиот и битолскиот тој е на загубување и се заменува со *јн* (*одејне*, *којн*). Оваа појава да се развива *ј* пред мекиот консонант е широко распространета во прилепско-битолскиот и кај консонантите *ќ* и *џ*: *кујка*, *вејџа*, додека во литературниот јазик, исто како и во велешкиот говор иде: *куќа*, *веџа*.

Ако преминеме на формите, и ако гледаме како се однесува тука литературниот јазик спрема разликите во централните говори, ќе го забележиме следното, не одејќи до последните подробности. Прилепско-битолски се формите на показните заменки за ср. род: *ова*, *она*, прилепски се глаголските форми како *кажувам*, *кажуваш* (во Битола: *кажвам*, *аш*, во Велес *кажу(ј)ам*, *кажуеш*). Од друга страна пак, главно на велешкиот говор се опира членската форма за машки род *-оӣ* (*човекоӣ*), додека во прилепскиот и битолскиот говор превладува изговорот: *чоeko* и сл. Велешки се заменските форми *џи*, *им*, (*и*, *му* во Прилеп и Битола). За велешкиот говор е карактеристичен односот меѓу 3 л. едн. и мн. сег. време: *носи-носаӣ*, додека во прилепско-битолскиот имаме губење на *ӣ* и во множината: *носи* – *носа*, а истовремено се чува како остаток од поранешната состојба: *носӣӣ* – *носаӣӣ*. Веќе порано истакнавме дека литературниот јазик се опира на велешкиот говор по тоа што имаме во него три глаголски групи по сегашната основа (*вика*, *носи*, *бере*). Исто така порано стануваше збор за онаа важна синтактична особеност на литературниот јазик што во него предимно се употребува предлогот *на* за изразување на посвојност. Така е во велешкиот говор, додека во прилепскиот па и во битолскиот се јавува почесто *од* (покрај *на*).

Ако се потсетиме сега на тоа кои црти ги истакнува-ше како карактеристични за централните говори Мисирков (в. погоре), и уште повеќе – ако го проанализираме јазикот на неговата книга, тогаш ќе установиме дека тој меѓу централните говори им даваше предимство на прилепскиот и битолскиот. Затоа тој наместа називот „централно наречије“ го заменува просто со „Прилепско-Битолското наречије“. Така, на пример, на крајот од својата статија „Неколку зборои за македонскиот литературен јазик“ заклучува дека треба да се земе „Прилепско-Битолското наречије за литературен јазик, као једнакво далеко и от србскиот и бугарскиот јазици, и централно во Македонија“ (1 изд. с. 145). Ова претпочитање произлегува кај Мисирков, како што еднаш веќе истакнавме (в. стр. 43), од стремежот да се внесат во литературниот јазик што повеќе такви црти што ќе го делат од српскиот и бугарскиот литературен јазик. И навистина во прилепскиот и битолскиот говор, многу тесно поврзани меѓу себе, имаме повеќе такви црти одошто во велешкиот од друга страна. Но од сето што го изнесовме погоре може да се види дека развитокот на нашиот литературен јазик баш и во тоа се има донекаде отклонето од јазичниот облик што го предлагаше Мисирков, дека идат до израз ред важни црти баш од велешкиот говор. Се должи тоа како на фактот што во поново време литературни творби на велешки говор изиграа важна улога во формирањето на литературниот јазик така и на тенденцијата, во неговата основа да влезат и такви белези што ќе го поврзуваат со нашите источни говори. По овој пат навистина македонскиот литературен јазик ги има отклонето некои црти што повеќе би го изделе од соседните словенски јазици и би го потсиле неговиот специфичен облик, но затоа од друга страна има добиено во тоа што неговата основа се проширува, во смисла дека се во него влезени црти кои се среќаваат и во поголем број наши народни говори, надвор од централните и воопшто западномакедонските. Нашиот литературен јазик се оформи конечно во едно време кога југословенските народи, низ заедничката борба, ги поставија основите на својот братски и рамноправен живот; кога тие идејата на братството и националната еднаквост на дело ја спроведоа и во однос на другите народи на Балканот. И баш затоа што конечното

оформување на нашиот литературен јазик дојде во еден таков момент, немаше никаква подлога за едно националистички обоено чувство по кое литературниот јазик македонски треба што повеќе да се оддалечи од српскиот и бугарскиот јазик, дури и по цена на стеснувањето на неговата народна основа. Нашиот литературен јазик, заснован врз централните говори, и инаку има во себе доволно карактеристики што го изделуваат како посебен јужнословенски јазик, за да не станува нужа да се оди кон неговото уште поголемо одделување од најблиските јазици. Дури нешто повеќе. Може со право да се тврди дека при одделни случаи внесувањето на некоја црта, и инаку широко позната во народните говори, во литературниот јазик – е спомогнато донекаде и од влијанието на тие јазици. Така е, на пример, во случајот со примањето на изговорот *шѝ, жѝ* (*оѝнишѝе, бажѝар*) наспротив *шч, жч* (*оѝнишчѝе, бажѝар*), при кој случај не може да се превиди навикот создаден кај нашата интелигенција да пишува тука *шѝ, жѝ* по начинот од српскиот и бугарскиот јазик. Тоа што во нашиот литературен јазик надвлада употребата на предлогот *на* за искажување на припадност се должи пред сè на фактот што им е тој начин својствен на ред наши говори, но е несомнено дека сето најде поткрепа и во влијанието што идеше од бугарскиот литературен јазик зашто читајќи а и учејќи се на бугарски нашите луѓе и од Западна Македонија свикнуваа со тој начин. Впрочем, влијанието на оние навици за пишување што кај нас беа здобиени преку употребата на српскиот и бугарскиот јазик е неоспорен факт на пример и во некои такви случаи кога во сите наши народни говори имаме еднаков изговор. Така е установено пишувањето *радосѝ, младосѝ* иако во народниот изговор е *радос, младос*, итн. Ова што го кажавме, иако не е сето што може во овој поглед да се приведе, стига за илустрација на она основно настроение при кое е оформен нашиот литературен јазик, а кое исклучуваше секако избегнување на одделни црти, ако тие инаку конструктивно влегуваат во литературниот јазик, само заради тоа што тие се среќаваат и во најблиските литературни јазици.

Ние се постаравме да го разгледаме прашањето за народната основа на македонскиот литературен јазик, приоѓајќи му како од дијалектолошка така и од историска

страна. Тоа прашање сè уште не е за нас само од историски интерес. Тоа сè уште носи белег на повеќе актуелност, бидејќи не сме многу оддалечени, ами напротив, од денот кога конечно се установи нашиот литературен јазик. Добро да ја знаеме основата на литературниот јазик, тоа значи да не допуштиме таа да се нарушува, да ја зацврстуваме и нашето натамошно јазично творештво да го сообразуваме со неа. Од историјата на современите литературни јазици е познато дека тие се развиени врз основа на еден одреден народен дијалект. Така на пример францускиот е изграден врз основа на парискиот говор, англискиот врз основа на лондонскиот, рускиот врз основа на московскиот итн. Од тоа се обусловува нужната единственост, хомогеност на структурата на литературниот јазик. И во нашиот случај важи истото: отаде произлегува задолжението, во името на единството на нашиот литературен јазик, да ја имаме постојано предвид неговата основа, дадена од централните говори. Ние можевме погоре да видиме дека при подборот на цртите во литературниот јазик важно место имаше стремежот да дојдат до израз оние особености што се среќаваат и во другите наши дијалекти. Затоа со право можеме да тврдиме дека основата на литературниот јазик не е поставена само со оглед на еден мал изделен круг говори, и дека затоа со своите корење нашиот јазик проникнува широко во сплетот на народните дијалекти. Така израснат, нашиот литературен јазик ја зацврстува сè повеќе својата поврзаност со дијалектите со тоа што од ден на ден апсорбира од нив нови и нови зборови, изрази и обрати. Не веќе во однос на формалните граматички особености, еднаш установени во него, ами во однос на богатењето на неговиот речник, во однос на изнесувањето на видело оние убави и содржателни зборови и зборовни комбинации што ги употребува нашиот народ во различните краишта – во тој однос треба денеска да се засилува приносот од дијалектите во литературниот јазик. Тоа ќе биде вистинско градење на дадената основа што ќе напредува пред сè со развитокот на нашата литература.

Нека се прашаме, меѓутоа, што би се добило ако не се осврнуваме на она што е во основата на литературниот јазик, на пример на неговиот гласовен систем? Што би се добило, ако конкретно за гласежот и местото на љ,

џ судиме не по тоа како е во централните говори, ами по тоа како е и во другите, особено пооддалечените од нив дијалекти. Кога дури и во опсегот на централните говори се наоѓаат во тој однос извесни разлики, јасно е колку тие разлики ќе се умножат ако излегуваме надвор од нив. Тогаш ќе нема ниту можност да се утврди нешто позитивно во литературниот јазик, а ќе паднеме во ред колебања и неустановености. И ќе се добие ли нешто подобро од тоа? Секако не. Ете зошто е нужно да се држиме за веќе изјаснетата основа на литературниот јазик, како што е таа изразена низ процесот на неговиот историски развој.

Кога зборуваме за односот на литературниот јазик спрема централните и другите наши говори, тогаш никако не бидува да заборавиме дека литературниот јазик развива ред свои специфики, ред такви изразни средства или особености што во народните говори или ги нема или се дадени само во зачеток. Ниту речничкото богатство што се содржи во дијалектите, ниту оние начини на исказ, на поврзување речениците, што им се познати, – можат да ги задоволат на полно потребите за изразување што стојат пред еден современ литературен јазик. Во него има нужда од маса нови зборови, или нови значења во зборовите, при изградбата на една целосна терминологија во различните области на човечката дејност; има нужда од далеку поразвиена реченица, по патот на приредување и подредување, одошто е тоа случај во народниот јазик. Во литературниот јазик се извршува обемна творечка работа да се задоволат тие потребности на мислата, било со доизградување и доразвивање на веќе даденото, било со угледување на другите јазици или заемање од нив. Така се и во нашиот литературен јазик во употреба ред зборови што во народниот ги нема или ги нема со такво значење; така се и во однос на реченицата изјавени некои поособени начини за исказување. Сето ова го поставува литературниот јазик, како јазик на нашата национална култура, над народните дијалекти. Породен од нив, развивајќи се и натаму во тесен контакт со нив, тој се јавува сепак како нешто повисоко од нив. Она што како ново се развива во него, станува непосредно наше општо јазично достоинство, независно од тоа кој е нашиот народен дијалект, над секое дијалектно делење воопшто. По таков начин, не само што народната основа на нашиот литературен јазик

овозможува тој да биде истовремено единствен и да се шири во народот, ами и она што во него ново се создава го носи со самото тоа печатот на опшноста а заедно и на единственоста.

Кога зборуваме за народната основа на литературниот јазик, за централните говори како за негова основа тогаш не треба да сметаме дека нивното место во однос на изградбата на литературниот јазик се должи на некаков случаен избор. Развикоот на еден литературен јазик секогаш одразува извесна историска обусловеност. Таков е случајот и со формирањето на нашиот литературен јазик, кое дојде, како што видовме порано, во резултат на една продолжителна книжевна активност, во процесот на оформувањето на македонската нација. Зошто кај нас говори од западномакедонски тип дадоа основа за литературниот јазик? Одговорот на ова прашање ќе го најдеме, кога ќе го забележиме пред сè фактот дека имено Западна Македонија беше средиштето на нашиот национален развико за последниов век и половина. Тука се наоѓаат нашите најголеми градишта – Велес, Прилеп, Битола, Охрид, па и Скопје и Тетово на север спаѓаат во основното кон истата западномакедонска дијалектна група. Во тие градишта од почетокот на 19 век нашиот елемент иде до израз во економскиот живот, со трговијата и занаетчиството. Тоа овозможи и побрз културен развико во западните краишта каде што инаку се наоѓа компактно наше население кое од секогаш живо ги чувало старите словенски традиции. Од Западна Македонија веќе во 19 век излегуваат најголем број интелектуалци што ја преродуваат словенската просвета и зафаќаат литературна работа на својот народен говор. Нека споменеме само дека од овој наш крај се Кирил Пејчиновиќ, браќата Миладиновци, Партениј Зографски, Григор Прличев, Рајко Жинзифов, Кузман Шапкарев, Ѓорѓи Пулевски и др. Најголем дел на нашата народна епска и лирска поезија е собран пак отаде а ние знаеме каква важна улога изигра народната поезија во зародувањето на нашата современа литература. Најпосле (по ред, но не по важност) треба да го истакнеме фактот што западномакедонските говори, кои се развивале подалеку од центрите на соседните словенски јазици, излучиле во себе најголем број типично македонски црти, врз чија основа може да се изгради

еден јазик со наполно самостојно обележје. И навистина, ако зајдеме откај Скопско на север, ние навлегуваме веќе во говорна област што чини преод накај српскиот јазик, а ако одиме на исток, тогај забележуваме постепено преминување на нашите говори накај бугарските. Јасно е дека перифериските говори не можат да дадат основа за литературниот јазик, баш поради тој свој смесен карактер. Сознавајќи го сето ова добро, и Крсте Мисирков, родум од Ениџе-Вардарското село Постол, се запре на централните говори како на основа за македонскиот литературен јазик, укажувајќи им го со тоа на Македонците од сите краишта правилниот пат. Создавањето на нашиот литературен јазик може да се постигне – велеше тој – „ако македонецот от северна Македонија подаит рака на својот брат од јужна Македонија и македонецот од источна Македонија подаит рака на тој од западна. Подадените раци ќе се прекрстат околу Прилеп-Битол’а“.

ЗА РЕЧНИКОТ НА МАКЕДОНСКИОТ ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК

18. Зборувајќи за развитокот на нашиот литературен јазик не можеме да не се запреме на прашањата сврзани со изградбата на неговиот речнички состав. Се разбира дека овдека тие прашања ќе нè интересираат во својот принципиелен вид, додека нивното исцрпување во подробности може да биде предмет на специјалниот оддел во нашата граматика што ќе се занима со зборообразувањето и со лексичкиот состав на литературниот јазик.

Во склопот на целокупното разгрнување и утврдување на различните страни на нашиот литературен јазик, – една работа што по ослободувањето забележи големи резултати – сè повеќе се налагаа и тие прашања – по каков начин и по кои патишта треба да оди изградувањето на неговиот речник. Денеска веќе со полно право можеме да тврдиме дека се во тој поглед дадени нужните одговори и дека јазичната практика нив секидневено ги потврдува.

Излезната точка беше бездруго јасна: дека во нашиот литературен јазик треба да дојдат до израз што повеќе зборови од народниот јазик, дека треба да се одвива по-

стојана работа управена кон тоа да се оживотворуваат за општа употреба некои наши убави зборови, зачувани во народот, но во говорот на интелегенцијата често потиснати од зборови земени отстрана. Ако денеска нам на сите ни е познат зборот *бран*, и ако дури од тој збор се јавуваат нови изведеници (на пр. *бранова должина*); ако во најново време почнува во наши литературни творби да се јавува зборот *врвица* (во значење на срп. *сѝаза*), тоа иде во резултат имено на јасно подвлечениот стремеж да им се даде место во литературниот јазик на што повеќе такви народни зборови кои со своето значење и со својата изразност го обогатуваат. Меѓутоа се знае дека денеска општомакедонскиот збор *бран* до пред неколку години беше ограничен на охридскиот говор; а пак зборот *врвица* е познат од некои наши североисточни говори (кратовскиот). Тоа што го илустрираме овде само со два збора, може да си најде потврда во уште многу такви и слични случаи. И порано укажувавме на тој факт а и од изнесено во овде произлегува дека речникот на литературниот јазик се богати со зборови не од еден кој било, ами од сите наши дијалекти. Во тој факт со право треба да гледаме уште една врска меѓу литературниот јазик и дијалектите.

Но надвор од ова основно и излезно становиште бараа свое решение уште ред прашања. Едни произлегуваа од потребата за одреден подбор на зборовите што се во употреба во народниот јазик, други од фактот што во наредниот јазик нема и не може да има толку зборови и со такви значења какви што, во различните негови функции, му се нужни на литературниот јазик.

Што се однесува до подборот на зборовите, тука како еден од важните моменти се постави тоа како да се постапува со оној голем број турцизми што ги има во нашиот народен јазик. Во првото време по ослободувањето можеше негде-годе дури да се забележи нивното засилување во писмената употреба, нешто кое идеше од оној во основата оправдан и благотворен стремеж да им се даде што повидно место на различните елементи од народниот јазик. Но таа сосем единична појава немаше некоја потрајна основа.

Сосем јасно дека никој не помислувал ниту пак се обидуваа да ги заменува оние турцизми или грцизми

што, означувајќи извесни предмети или односи во нашиот бит, се станати неразделни составки од речникот на нашиот јазик. Никој и не помислувал, на пример, дека треба да се бара некаква замена на зборовите *алва* или *сѝомна* итн. Друг е случајот меѓутоа со цел ред особено турцизми, што носејќи повеќе или помалку интелектуална содржина, спаѓајќи кон т.н. апстрактни зборови, по силата на самиот историски развој почнуваат и во народниот говор да добиваат сè поограничена и често пати особено емоционално обоена содржина. Тие се покриваат со извесни односи, разбирања и чувствувања карактеристични за едно веќе одминато време во животот на нашиот народ, и ете зошто не можат да се употребуваат со полна вредност денеска за изразување на новонастанати односи, разбирања и чувствувања. Така, на пример, зборот *секогаш* ни оддалеку не може да ги покрива оние различни нијанси во значењето што го носи за нас денеска зборот *љубов*. Ако ние сè уште во одреден битово обоен стил велíme: На Петрета му *осѝана айџер* дека не го викнаа на гости, смешно би ни звучело да го употребиме тој израз во некој ваков случај: На која било влада ѝ *осѝана айџер* дека не ја викнаа на конференција. При сето ова треба да прибавиме дека зборовите од овој вид се веќе непродуктивни во нашиот јазик. Незгодно ни е, на пример, од глаголот *кандиса* да направиме некаква именка што би ѝ одговарала на именката *согласност* итн. Таа пак непродуктивност, како пречка за развивање на сите значења потребни во литературниот јазик е настаната како природен резултат од правецот на развојот на нашата култура во најново време и од развојот на јазикот на таа култура. Познато е дека во 19 век културниот напредок кај нас се одвиваше под знакот на борбата за словенска просвета, а против влијанието на грцизмот и против оние услови на животна заостанатост што ги налагаше беговскиот систем. По таков начин и во јазикот на нашата писменост сè повеќе тежест придобиваа словенизмите, примени или од црковниот јазик или пак од поразвиените словенски литературни јазици. Некаде пред стотина и нешто години Јоаким Крчовски го објаснуваше на пр. зборот *џорџоси* со турскиот *џодулук*, или малце подоцна Шапкарев го објаснуваше зборот *сѝсѝојание* со *мерѝебе*. Но подоцна не само што немаше нужда од так-

вото објаснување на словенизмите, ами напротив соодветните турцизми почнаа да се подзабораваат или барем да го стеснуваат опсегот на својата употреба. Со сето ова се направи значаен чекор кон зближувањето на речникот на нашиот јазик со речникот на најблиските словенски литературни јазици. Сосем јасно тогаш дека се оди кон ограничување на турцизмите (и грцизмите), пред сè во областа на апстрактното, и кон нивното заменување со зборови словенски или интернационални.

По таков начин за оваа група зборови, за нивниот подбор, се има едно доволно јасно становиште, впрочем изразено не само кај нас, и не првпат кај нас, ами порано и во развитокот на српскиот и бугарскиот литературен јазик.

Разгледувајќи го понатаму прашањето за подборот на зборовите од дијалектите во литературниот јазик, ќе можеме да искажеме само некои сосем општи забелешки. Зашто, тоа е навистина едно поле каде што, покрај другото, решава и вкусот – на писателите творци и на образованата средина. Несомнено дека поширокото распространение на еден збор се јавува како негово предимство над некој збор дијалектски ограничен. Но тоа не ја исклучува можноста, во одделни случаи, да надвлада и еден таков збор, или барем да си најде место во речникот на литературниот јазик со некоја посебна нијанса во значењето. Иако зборовите *џалас* и *далга* се пораспространети, сепак во нашиот литературен јазик надви зборот *бран*. Тоа што е од словенски корен беше неговото големо предимство. Секако дека и во други случаи треба таквите зборови да се претпочитаат. Зборот *бара* надвладува во тоа значење над *сака*, бидејќи ова има друго значење: *љуби*. Поголемата изразност на зборот *бара* спомага во случајов за неговото затврдување во литературниот јазик; од него веќе се изведуваат и нови значења: *барање* (срп. *захтев*), *џобарувачка* (срп. *џоџражња*). Но од друга страна и споменатиот погоре збор *љуби*, како синоним на *сака*, почнува да се употребува особено во поезијата, иако е тој во народниот јазик познат на доста ограничена територија (Ресенско–Охридско). Тој се налага пак со извесна посуптилна емоционална обоеност, влегувајќи во редот на зборовите претпочитани во поезијата. Прос-

то речено, различни можат да бидат и својствата на зборовите, различна и управеноста на вкусот од писателите и општеството – кои овозможуваат, таму каде што се работи за подбор, да биде примен или запоставен еден збор во литературниот јазик. Едно нешто треба сепак да биде спазено: зборовите што се примаат од дијалектите за општа употреба во литературниот јазик не бидува со својот гласовен состав да го нарушуваат гласовниот систем на литературниот јазик. Тие исто така редовно се подведуваат и под правилата на неговиот акцент. По таков начин изградбата на речникот, еден постојан и незапирен процес, се согласува со она што е, со релативна трајност, установено како гласовна основа на литературниот јазик.

Да се свртиме сега кон другото битно прашање во врска со изградбата на нашиот речник: какво становиште се зеде кај нас во однос на неговото обогатување со зборови што во народниот јазик ги нема, а што му се неопходно потребни на еден современ литературен јазик. За ова стана понекаде збор и порано, кога го проследувавме развојот на нашето јазично прашање непосредно по ослободувањето. Се разбира дека прашањето на доразвивањето речникот на литературниот јазик се поставува само во овие два вида: 1. што и колку да се доизградува од даденото во народниот јазик и 2. што и колку да се земе од интернационалната лексика и од сродните литературни јазици. Но и во нашиот случај беше од првенствена важност на која од овие две страни ќе биде поставен акцентот. Се изрази, како што видовме на посоченото место, едно гледиште дека сè што немаме во нашиот јазик треба да го земеме од рускиот. Се разбира дека доследното спроведување на ова гледиште би довело само по себе до ред невозможности, со оглед на доста големата оддалеченост на рускиот јазик од нашиот. Но ако го сфатиме ова и поумерено, во смисла дека во нашиот литературен јазик треба да си најдат место оние лексички елементи со апстрактна содржина што се како наследство од старословенскиот и од црковнословенскиот јазик влезени во рускиот, бугарскиот и српскиот литературен јазик, ако го сфатиме споменатото гледиште во таква смисла, пак поставувањето акцентот на заемањето од која било страна, а не на внатрешното јазично творештво, беше една работа сосем неправилна и која не произлегуваше од духот на са-

миот наш јазичен развиток во најново време. Едно такво пристапување кон прашањето можеше да ги замати овие моменти од битна важност: 1. дека во нашиот народен јазик може понекогаш да се најдат убави замени за црковнословенизмите и русизмите; 2. дека во извесни народни зборови може да се развие, по начин толку познат и од историјата на други литературни јазици, ново апстрактно значење и со тоа да стане сосем ненужно заемањето; 3. дека во историскиот развиток на нашиот јазик се измениле надворешно извесни стари словенски наставки или станале непродуктивни и им отстапиле место на нови начини за зборообразување – па поради сето тоа црковнословенизмите треба по форма да се сообразат со денешната состојба на зборообразувањето во нашиот јазик; 4. дека не треба да се пренебрегнува ни оној начин познат на сите литературни јазици во помала или поголема мерка, да се создаваат нови зборови по патот на т.н. калкирање, т.е. „преведување“ на еден туѓ збор; 5. дека нашиот јазик се развива во непосреден контакт не со рускиот, ами со бугарскиот и српскиот јазик, развивајќи заедно со нив ред нови карактерности во зборообразувањето, а на сето згора практиката покажува оти и чистите русизми ние ги примаме не директно од рускиот, ами при посредството на овие два соседни јазика.

И така, формулацијата што ја подложивме на критика ни се покажува сосем несостојателна и следствено штетна за правилниот развиток на нашиот литературен јазик. За наша среќа изградбата на неговиот речник уште од самиот почеток тргна по единствено добриот пат, тргна од основната поставка дека ние пред сè треба да се обрнеме кон народниот јазик, да се прашаме дали ни е во него сè познато од зборовите што можат да изразуваат одредена апстрактна содржина, и дали не можеме во ред случаи по патот на творење нови зборови од корени и наставки дадени во народниот јазик да го доизградуваме речникот на литературниот јазик. Изминатото време откако уште се дискутираа кај нас овие работи, исполнето со една жива и разновидна писмена активност, покажа дека оваа ориентација беше сосем правилна и плодотворна. Впрочем, и овде пред нас стоеше примерот од изградбата на ред други современи литературни јазици. Резултатите се потврдија и се потврдуваат во секидневната јазична практика.

Бидејќи нашата цел овде не може да биде навлегувањето во подробностите на зборообразувањето, ќе се послужиме само со по еден или два примера за илустрација на оправданоста на оние приговори формулирани горе во петте точки, а за потврда на ползотворноста на управувањето кон внатрешното јазично творештво. Примерите ги даваме во соодветност спрема споменатите точки:

1. Излезе дека нашиот народен јазик располага со такви зборови како *насџан* или *уџока*, што го чинат беспредметно заемањето на термини како, во случајов, *собиџие* или *усџие*.

2. Излезе дека е сосем возможно да се замени на пр. зборот *војрос* со народниот збор *џрашање*, кој порано во народниот јазик идеше само со своето значење на определено дејство. Развивањето на новото значење во тој збор, на пример преку составот *македонскоџо џрашање*, стана пред последната војна по еден сосем спонтан начин, имајќи го за подлога стремежот да се доразвива од себе нашиот јазик. Тоа што стана спонтано со тој и со некои други зборови беше необично поучно и во ред случаи кога по ослободувањето се постави многу поостро прашањето за речникот на нашиот јазик, зашто служеше како углед и во однос на развивањето нови апстрактни значења во зборовите, и во однос на нивната форма (за ова в. веднаш во следната точка).

3. Излезе дека исто како *џрашање* можат, и треба, да завршуваат на *ње* а не на *ние* (архаичен облик) именките образувани од несвршените глаголи како *движење*, *колебање* и сл., односно дека нема никаква причина да ни се архаизира јазикот, кога со денешните негови живи наставки можат да се образуваат апстрактни зборови.

4. Излезе дека и ние можеме во извесни случаи да создадеме наши зборови по тој начин што ќе „преведеме“ некои туѓи зборови. Така на пр. *џридавка* (прилагателно, придев), *влез* (вход, улаз) итн.

5. Најпосле, сосем јасно е што ние сме го зеле на пр. *врска* спрема буг. *врџка*, а не спрема руското *свџзџ*; или *начин* спрема срп. *начин*, а не спрема руското *сџособ*. Јасно е имено, зашто тие јазици ни се и поблиски и далеку попознати од рускиот.

Со сето ова, иако накратко, се оцртува стремежот за изразување на народната основа и во однос на доизградувањето речникот на литературниот јазик, како и основните линии по кои тој стремеж се управува. Исто така е јасно и неговото плодотворно воздејство. Но сосем еднострано и погрешно би била разбрана работата ако се помисли дека кај нас тој стремеж ја има заминато онаа нужна мерка, зад која се преминува во пресилен, а често пати и бесмислен пуризам. Сосем напротив, ние сме далеку од оној степен на јазичното „чистунство“ што го гледаме на пример при оформувањето на чешкиот литературен јазик, ниту пак кај нас имаме некаков посилено изразен пуризам одошто во српскиот и бугарскиот литературен јазик. Дека е така, најарно се гледа од нашиот однос спрема интернационалните зборови, особено во научната терминологија. Ние нив ги примаме како една придобивка на меѓународното духовно општење, и не ги заменуваме без потреба, ами или тогаш кога една самостојна словенска традиција тоа ни го налага, или каде што веќе имаме соодветен народен збор. Истото тоа се гледа и од нашиот однос спрема зборовите од српскиот, бугарскиот и рускиот јазик. Во повеќе случаи ние сме зеле од нив зборови, ако сме имале нужда, не барајќи по секоја цена македонска замена. И во поглед на речникот, како и во поглед на гласовните и граматичките особености на нашиот литературен јазик, ние не тргаме од преднамерна цел за што поголемо оддалечување на нашиот литературен јазик од бугарскиот и српскиот. Ние се стремиме само да дојде до што поголем израз речничкото богатство на нашиот народен јазик, и живите начини на зборообразувањето во него, без со тоа да се оди во онаа обратна крајност, со една ситничарска загриженост да се гони извесен збор, иако не може поубаво да се замени, иако можеби го обогатува нашиот речник, само поради тоа што е дојден отстрана. Заедничкиот живот, новите форми што тој ги породува, тесните културни и други врски – создаваат сосема природно и неминовно основа и за јазично влијание меѓу југословенските народи. Покрај тоа нашите јазици толку се доближуваат баш во зборообразувањето, што би било навистина сметено да се претполага дека тие можат, и навистина мрачнички, дека тие тука треба до последната нишка да се делат.

ЗА ГЛАСОВИТЕ

ГЛАСОВНИОТ СИСТЕМ

19. Гласовниот систем на македонскиот литературен јазик се состои од 31 глас. Во нашата азбука за секој еден од тие гласови постои посебен знак (буква):

а, б, в, г, д, *ѓ*, е, ж, з, с, и, *ј*, к, л, *љ*, м, н, *њ*, о, п, р, с, т, *ќ*, у, ф, х, ц ч, ц, ш.

Треба добро да се разликува гласот, како реален најмал елемент во јазикот, секој со свое особено звучење, од буквата што е само условен писмен симбол за гласот. Така, на пример, гласовите во нашиот јазик можеме да ги обележиме не со горните ами со некои други букви, и од тоа по никој начин нема да биде засегната природата на гласовите. Напишале ние *село* или *selo*, од тоа не се изменува изговорот на зборот, односно на гласовите што го чинат.

Без ова разликување на гласот од буквата што служи за неговото обележување не може да се сфатат како што треба ни најосновните појави во врска со литературниот изговор.

ПРАВОПИС И ПРАВОГОВОР

20. Усвојувањето на литературниот јазик претполага усвојување на единствено пишување и стремез кон еден во извесни граници нормализиран изговор. Правилата како треба да се пишува се изложени во нашиот право-

пис. Овде ние ќе ги засегаеме само колку што е нужно. За нас е меѓутоа најважно да го покажеме тоа како се изговара или како треба да се изговара напишаното.

Иако нашиот правопис е фонетски, т.е. иако во него е пројавен стремежот да се фиксира писмено што поточно живиот изговор, сепак во ред случаи имаме разлики меѓу она како се пишува и како треба да се изговара. Ќе земеме само еден пример. Ние пишуваме: *леб, ѓраг, мраз* и слично, а изговараме: *леј, ѓрајј, мрас* и сл. На свое место ќе ги истакнеме и другите вакви несоодветства што се во еден правопис нормална појава и објасниме по еден или друг начин во секој конкретен случај. Забележувањето на таа појава нè управува баш кон она што е за нас главниот предмет при изучувањето на гласовите и гласовните споеви во литературниот јазик – кон правојазикот. Нашиот правопис е установен, единствен. Установувањето на нормализиран литературен изговор е процес што трае подолго време. Театарот, радиото, школата – оние места каде што се обраќа или барем треба да се обраќа особено внимание на говорната страна на литературниот јазик – имаат да изиграат најважна улога во таа смисла. Ние можеме сите еднакво да пишуваме (и тоа е необично важно!), но пак сите поинаку да го изговараме напишаното (и тоа е што треба да се подведе под извесни општи навици, сфатени, се разбира, не тесно). Сликвито можеме вака да ја претставиме работата. Како што пишуваното од неколку луѓе кои совршено го владеат еден исти правопис се разликува надворешно само по нивниот индивидуален ракопис, а не и по правилата за пишување, така исто изговараното од тие луѓе, носејќи ги неминовно индивидуалните одлики на нивното зборување, треба да се сообразува со извесни општо примени навици на правилниот литературен изговор. Иако ние денеска не можеме да зборуваме за еден во сè установен наш литературен изговор, сепак е битното доволно изразено, и ние натаму ќе се запираме на него, посебно укажувајќи што треба да се отклонува како карактеристика на дијалектниот изговор. Ова е главната задача на нашево излагање за гласовите.

ПОДЕЛБА НА ГЛАСОВИТЕ

21. Гласовите се делат на две основни групи: *самогласки (вокали)* и *согласки (консонанти)*. Самогласки во македонскиот литературен јазик се: *а, о, у, е, и*. Другите гласови ја чинат групата на согласките. Во нашиот литературен јазик самогласна функција врши и согласката *р*.

Разликата во образувањето на самогласките и согласките се состои во ова: воздушната струја при изговорот на самогласките мине низ усната шуплина без да среќава некоја препрека; додека при изговорот на согласките таа бидува или запрена за момент (*б, г, к*) или мине низ теснина со триење (*с, ш, х*). Самогласките се одликуваат со поголема полнота на гласот, со поголема звучност од согласките. Како такви тие ја вршат слоготворната функција во зборот. Така на пример во зборот *йаји-ник* самогласките *а, и* со гласови со најголема звучност, претставуваат еден вид „стежер“ на слогот, околу кој се групираат согласките.

САМОГЛАСКИТЕ

22. Потребно е да се уочи разликата во образувањето на *е, и* од една страна и *а, о, у* од друга, бидејќи од неа зависат некои гласовни појави, за кои и натаму ќе станува збор. Лесно можеме, на пример, да го сетиме различниот изговор на *л, к* пред едните и пред другите самогласки: *кола–коли, мака–маки*. Во овие зборови пред *а* консонантите *л, к* се изговараат тврдо, додека пред *и* тие до извесна степен смекнуваат. Оваа појава стои во врска со местото на образувањето на самогласките: *е, и* се образуваат со предниот дел на јазикот, што се издига напред во устата накај тврдото непце (затоа тие се викаат вокали од преден ред), *а, о, у* пак се образуваат во задниот дел на устата (вокали од заден ред). Приспособувајќи се кон нивниот изговор согласките до извесна степен се видоизменуваат, се јавуваат со различни свои варијанти (како што е случајот во горниот пример со *л, к*).

23. Кога станува збор за вокалниот систем во нашиот литературен јазик, како дадена целост, треба особено да

се укаже на фактот дека самогласките не се изменуваат колку-годе осетно кога не се акцентирани (во нашиот литературен јазик не постои т.н. „редукција“ на вокалите). Потребно е да се подвлече ова, бидејќи во некои наши говори, а особено во долновардарските и југоисточните, неакантираните самогласки го изменуваат својот квалитет или дури во некои случаи и напoлно исчезнуваат. Така во гевгелискиот говор се вели: *йулвинѝа* (лит. *йоловинаѝа*), *женѝа*, *деѝиѝо* (лит. *женатѝа*, *деѝеѝѝо*), *месеѝ* (лит. *месеѝ*), итн. Оние што во својот локален говор ја имаат таа редукција треба да обрнат особено внимание на нејзиното отклонување при изучувањето правилниот литературен изговор. Исто така во школите, на часовите по мајчин јазик, треба да се коригира изговорот на оние ученици што ги редуцираат неакантираните вокали.

САМОГЛАСНОТО *p*

24. Гласот *p* врши служба на самогласка во случаите како: *крв*, *орво*, *срце* итн. Во почетокот на зборот самогласното *p* се одбележува по особен начин: *'рж*, *'рџа*, *'рска*, *'рнка*, *'рџа*. Исто така се пишуваат овие зборови до колку влегуваат во состав со префикс што завршува на самогласка. На пр.: *за'рже*, *на'рџа*. Но ако префиксот завршува на согласка, знакот *'* не се пишува: *срже*, *срска*. Треба особено да се подвлече дека знакот *'* не одбележува особен глас пред почетното *p*. Во нашиот литературен изговор пред *p* се слуша само еден темен призвук (бидејќи нашето вокално *p* се образува со доста слабо трепетење на јазикот), но не и некој напoлно оформен глас, за кој би имале претстава во свеста.

25. Поинаква служба му е одредена во нашиот правопис на овој знак во случаите како: *V'чко*, *й'но*, *с'клеѝ* и слично. Во тие случаи тој обележува посебен темен вокал (*ъ*). Горните примери покажуваат дека се работи за локализми од такви наши говори во кои како посебен глас постои темниот вокал и за некои зборови од турско потекло. Бидејќи употребата на темниот вокал во нашиот литературен јазик е битно ограничена со тоа што тој доаѓа само во локален изговор, доколку таков би требало да се одбележи во некој текст, или пак во турски зборови

што се среќаваат и со поинаков изговор, – за него и нема посебна буква во азбуката. Темниот вокал по таков начин не влегува во гласовниот систем на литературниот јазик нарамно со другите вокали. Затоа е и во турските зборови, до колку ќе стане потреба некој од нив да се употреби, подобро тој да се заменува со *a*, зашто и во народот има такво заменување. На пример: *саклеѝ, касмеѝ, сакас* и сл. (м. *с'клеѝ, к'смеѝ, с'к'с* и сл.).

ИСПУШТАЊЕ НА ВОКАЛИТЕ

e

26. Кај именките на *-ец* и кај некои други, што ќе ги споменеме, во множинската форма се губи гласот *e* од наставката: *сѝарец, сѝарецоѝ – сѝарци, јунец, јунецоѝ – јунци, ѝаѝец, ѝаѝецоѝ – ѝаѝци, скакулец, скакулецоѝ – скакулци, џолемец, џолемецоѝ – џолемци* итн. Се чува *e* во множината во чисто книжевните зборови: *ѝодлец – ѝодлеци, мудрец – мудреци* (инаку би се добила согласна група тешка за изговор).

Го губат *e* во множината двосложните именки на *-ел*: *кобел, кобелоѝ – кобли, коѝел, коѝелоѝ – коѝли, куѝел, куѝелоѝ – куѝли, орел, орелоѝ – орли, ѝеѝел, ѝеѝелоѝ – ѝеѝли, чешел, чешелоѝ – чешли, чевел, чевелоѝ – чевли*. Но ова не станува кај сите двосложни именки на *-ел*. Тие што се образувани без наставка од глаголска основа го чуваат *e* во сите форми: *ѝредел – ѝредели, усѝрел – усѝрели, исѝрел – исѝрели, забел – забели*; исто и *жиѝел – жиѝели* (а така е и во современите заемки од туѓите јазици: *ѝасѝел – ѝасѝели* и сл.). Објаснението на овие двојствености, какви што има и кај други наставки, ни го дава историјата на нашиот јазик: она *e* што се губи потекнува од некогашниот глас *ь*. Таа промена е наследена во нашиот јазик и ние, излегувајќи само од денешната состојба во него, не можеме да дадеме строго правило по кое веднаш ќе се разграничат случаите кога исчезнува и кога се чува *e*.

Се губи *e* кај овие именки што завршуваат на *-ен*: *ражен, раженоѝ – ражни, сажен, саженоѝ – саж-*

ни, *скорен, скореной̄* – *скорни*. По сличност со ваквите противставувања се образувани и множинските форми: *камни, корни, йламени, ремни* од *камен, корен, йламен, ремен*, но обично овие зборови идат со поинаква множина: *камења, корења, йламења, ремења*. Именката *осй̄ен* не го губи *е* (иако тоа произлегува од некогашното *ь*): *осй̄ени, осй̄ење*.

Во множината се губи *е* и кај именката: *јарем, јаремой̄* (*два јарема*) – *јарми*, и кај едносложните именки: *й̄ес, й̄есой̄, два й̄еса* – *й̄ци, ден, деной̄, два дена* – *дни* (но и: *денови*).

Се губи *е* и кај некои туѓи зборови што завршуваат на *-ер*: *минисй̄ер* – *минисй̄ри, маџисй̄ер* – *маџисй̄ри* (спротивно на ова именките на *-нер*: не го губат *е*: *ојозиционер* – *ојозиционери, маџационер* – *маџационери* итн.).

27. Кај описните придавки што завршуваат во м. р. на *-ен* се губи *е* во сите други форми: *бесен, бесной̄, бесна, о, и, џладен, џладној̄, џладна, о, и, умен, умной̄, умна, о, и, радосен, радосной̄, радосна, о, и*, итн.

Различна по потекло од наставката во горните придавки е наставката *-ен* со која се изведуваат глаголски придавки: *нос-ен, й̄лей̄-ен* и сл. Некои од ваквите зборови преминале наполно во групата на обичните придавки: *шарен, џален* (*џалено деј̄е*) и др. Се разбира дека тие не го губат *е* од наставката. Има и такви случаи кога само по губењето, односно чувањето на *е* се разликуваат описните придавки од глаголските: *й̄обеден, й̄обедна, о, и, - й̄обеден, й̄обедена, о, и; смеј̄ен, смеј̄на, о, и, - смеј̄ен, смеј̄ена, о, и; ненасиј̄ен, ненасиј̄на, о, и, - ненасиј̄ен, ненасиј̄ена, о, и*, и други.

Што се однесува до придавките на *-ен* во кои се чува *е*, тие се од родот на т.н. градивни придавки, т.е. од оние што покажуваат од каква материја е нешто направено. Двосложните такви придавки, со ретки исклучоци, го чуваат *е*: *дрвен, дрвена, о, и, срчен, срчена, о, и, коскен, коскена, о, и, й̄елен, й̄елена, о, и, џумен, џумена, о, и, й̄лај̄нен, й̄лај̄нена, о, и*, итн. Се губи *е* во *злај̄ен, злај̄на, о, и*. Имаме наспоредно: *сламен, сламена, о, и, – сламна, о, и*. Покрај обичното *свилен, свилена, о, и*, во поезијата се употребуваат и формите *свилна, о, и*, образувани по сличност со оние придавки во кои *е* по пра-

вило се губи. Исто така во поезијата се среќаваат двојни форми од *свезден – свездена, о, и: свездна, о, и*. Во односот *орвена (лажица): орвна (индустрија)* гледаме пак како се искористува губењето, односно чувањето на *е* за разликување на значењата. Во вториот случај придавката нема градивно ами описно значење. Има меѓутоа и такви случаи на вкрстување кога една иста форма (со загубено *е*) изразува градивно и описно значење – *книжни ѝари; книжни зборови*.

Кај повеќесложните градивни придавки во најголемиот број се губи *е* од наставката: *железен, железна, о, и, оловен, оловна, о, и, челичен, челична, о, и, сомоѝен, сомоѝна, о, и*, итн. Но има и такви случаи кога *е* останува: *ѝенекиен, ѝенекиена, о, и, каѝифен, каѝифена, о, и*. Како *ѝенекиена, о, и* имаме и *ракиена, о, и*, само во составите: *ракиена чаша, ракиено чаше, ракиени чаши (чаши за ракија)*.

Го чуваат *е* двосложните придавки на *-ен*, што означуваат боја: *црвен, црвена, о, и, зелен, зелена, о, и, кафен, кафена, о, и, румен, румена, о, и, ален, алена, о, и*. Во тросложните *е* се губи: *ѝувезен, ѝувезна, о, и, ѝурѝурен, ѝурѝурна, о, и, аловен, аловна, о, и*.

о

28. Кај неколку именки се губи *о* од крајниот слог, кога тие ќе примат некаква наставка. Таков е случајот со именката *лакоѝ: лакѝоѝ, лакѝи, два лакѝа* (исто и кај глаголот изведен од неа: *налакѝи се*) и *нокѝоѝ: нокѝи, два нокѝа*.

Именката *јазол, јазолоѝ* го губи *о* во множинската форма *јазли (два јазла)*, додека од *сокол, соколоѝ* идат наспоредно *соколи (два сокола)* и *сокли (два сокла)*.

Губење на *о* имаме во множината кај овие именки на *-ок*: *оѝинок, оѝинокоѝ – оѝинци; добиѝок, добиѝокоѝ – добиѝици*. На овие стари зборови од народниот јазик им се придружуваат сега и следните, примени во ново време во литературниот јазик: *леѝок – леѝици, ѝоѝомок – ѝоѝомци, ѝредок – ѝредци*. Посебно треба да го споменеме зборот *момок, момокоѝ*, зашто тој има двојна множинска фор-

ма: *момоци* и *момци*. Но последната се изделува со своето значење, зашто обично се употребува како синоним на *момчиња* (ед. *момче*), додека во значење на слуги обична е формата *момоци*. Истиот тој однос постои и меѓу деми-нутивите: *момоче*, *момочиња* наспрема *момче*, *момчиња*. По таков начин овде губењето односно чувањето на *о* се искористило за разликување на одделни значења.

Освен споменатите именки, другите што завршуваат на *-ок* не го губат *о*. Тоа се однесува како до чисто народни зборови (*мозок*, *мозокоѝ* – *мозоци*, *ѝесок*, *ѝесокоѝ* – *ѝесоци*, *ѝеѝок*, *ѝеѝокоѝ* – *ѝеѝоци*, *чейѝврѝок*, *чейѝврѝокоѝ* – *чейѝврѝоци*, *свиок*, *свиокоѝ* – *свиоци* и др.), така и до зборови примени или новообразувани во литературниот јазик (*зачеѝок* – *зачеѝоци*, *ѝочеѝок* – *ѝочеѝоци*, *заклучок* – *заклучоци*, *осѝаѝок* – *осѝаѝоци*, *ѝодаѝок* – *ѝодаѝоци* и др.).

Од ова јасно се гледа дека правилото за губење на *о* кај ваквите зборови е одживеано во нашиот јазик, дека неговите резултати се задржани по традиција само во мал број зборови, а пак денеска за углед за образување нови зборови не служи односот *оѝинок* – *оѝинци*, ами односот *мозок* – *мозоци*, *ѝеѝок* – *ѝеѝоци* и сл. Се работи, значи, овдека само за траги од една историска гласовна промена во нашиот јазик, а не и за живо чувствување на редовноста на таа промена.

29. Се губи *о* од наставката *-ок* кај придавките: *редок* – *реѝка*, *о*, *и*, *сладок* – *слаѝка*, *о*, *и*, *близок* – *блиска*, *о*, *и*, *низок* – *ниска*, *о*, *и*, и сл. Со зачувано *о* иде: *висок* – *висока*, *о*, *и*, *олабок* – *олабока*, *о*, *и*, *широк* – *широка*, *о*, *и*.

30. Во наспоредните форми *собере* – *збере*, *сокине* – *скине* имаме примери на чување, односно губење на *о* во префиксот. Таа наспоредност и овде се искористила во некои случаи за предавање на различни значења. Така *сбор*: *бор* или *соѝреши* (со нијанса на архаичност): *ѝреши*.

а

31. Кај туѓите зборови што завршуваат на *-изам* се губи *а* во членуваната форма: *комунизам* – *комунизмоѝ*,

фашизам – фашизмой̄, идеализам – идеализмой̄, материјализам – материјализмой̄ и сл.

Се губи *a* од наставката *-ар* во сите други форми кај придавките: *бодар – бодриой̄, бодра, о, и* (исп. и *бодросӣ*), *добар – добриой̄, добра, о, и, ишар, модар, мудар, осшар, храбар*.

Наспроти *Дебар* стои *дебранин*, наспроти *вешар, вешарой̄ – вешри*. Именката *вешар* го губи исто така *a* – *вешрош̄, вешрови* (наспоредни на овие им се формите: *вешер, вешерош̄*, но пак во множина *вешрови, вешришиа*).

Зборовите од туѓо потекло како *мешар, киломешар, Александар, Пешар, ишеашар, амфишеашар*, освен во членуваната форма, во другите го губат *a*: *мешри, Александора, ишеашри* и сл. Така и во изведенките од нив: *мешрен, Александров, ишеашрален* (но со наставката *-ски: ишеашарски*).

ЕЛИЗИЈА НА ВОКАЛИТЕ

32. Во народниот јазик е обична појавата да се губи вокалот од еднословните лични заменски форми, од негацијата *не*, морфемата *ке*, сврзникот *да* – пред глаголот што почнува со вокал. На пример: *в'искина, к'одиме, н'одиме, г'одиме* и сл. Во литературниот изговор вокалот во ваквите случаи се чува: *ве искина, ке одиме, не одиме, да одиме* и сл.

НАСПОРЕДНОСТА *о – е*

33. Во некои наставки имаме наспоредност на *о* и *е*. Така, наспрема наставката *-овен* во: *божовен, лажовен (лажовиш̄)*, иде *-евен* во: *книжевен (книжевнош̄, книжевник), душевен*. Постојењето во нашиот јазик на форми како: *жаловиш̄ – жалевиш̄, ножови – ножеви*, покажува и од своја страна дека веќе е одживеано она правило, што зад меките консонанти да иде само *е* (добиеено од *о*). Денеска имаме само остатоци од тоа правило, поинаку осмислени (што не е прашање кое треба да се разгледува во фонетиката).

За нашиот јазик денеска можеме да го истакнеме како општо правило дека придавките во среден род завршуваат секогаш на *o* (а не на *e*), независно од карактерот на претходната согласка: *козјo, кравјo, сињo, лошo, велјo, зорештiо* и др. Обично се вели: *овчo* или *овчкo*, а формата *овче* е зачувана во географско име: *Овче Поле*. На *o* завршуваат и чисто литературните зборови: *ојшtиo* (и: *воојшtиo*, не: *ојшtиe, воојшtиe*), *бившo*; а на *e*: *више, ниже* (*училиштe*).

На *o* завршува обично и првиот дел во сложенките, па макар каков да е претходниот консонант: *земјoделец, душовадец, мечоносец* (но – *оѓнофрлачка: оѓнефрлачка, срцебиење, лицемер*).

РЕДУВАЊЕ НА САМОГЛАСКИТЕ ВО КОРЕНОТ

34. Кај извесен број зборови, образувани од исти корени, се забележува разлика во кореновиот вокал: *бере, брал, ѓребира, избор*. Кај приведените зборови коренот се јавува под форма: *бер-, бр-, бир-, бор-*. Оваа појава се вика редување на самогласките во коренот. Таа е наследена од далечното минато, кога во јазикот играла секако улога на елемент за разликување значењето на зборовите. Во нашиот јазик денеска, како што ќе видиме подолу, нејзините резултати веќе се рушат со новите начини на зборообразување.

Редување на самогласките наоѓаме кај некои глаголи и именки, изведени од исти корени, при кое е најобичен односот *e – o*: *бере – избор, рече – ѓророк, урок, лежи – ѓолоџ, ѓостeле – стoл, дeре – разор, внесе – внос, ѓрене-се – ѓренос, лeе – лој, ѓeе – ѓoј* и др.

Како што се гледа одовде, со вокал *e* се јавува коренот кај глаголите, а со *o* кај именките.

Следните случаи се изделуваат со тоа што кај глаголите во коренот се јавува *и* или пак нема никаков вокал: *бие – бој, вие – ѓвој, ѓние – ѓној, ѓие – уѓој, крие – ѓокров, рие – ров, ѓросре – ѓрозорец, извре – извор, умре – мор, најре – најор, ѓростeре – ѓростoр* и др.

Редување на кореновиот вокал се забележува кај некои глаголи во соодносот на формите од свршен и несвршен вид.

Наспрема *o* во свршениот вид стои *a* во несвршениот кај овие глаголи: *роди* – *раѓа*, *ѿоѓоди* – *ѿоѓаѓа*, *ѿроѓовори* – *ѿроѓовара*, *сложи* – *слаѓа*, *обложи* – *облаѓа*, *ѿоможје*, *ѿомоѓне* – *ѿомаѓа*.

Наспрема *e* – *a*: *слезе* – *слаѓа* (об. *слеѓува*), *влезе* – *влаѓа* (об. *влеѓува*).

Во несвршениот вид се јавува *и* во корени што се во свршениот без самогласка: *зайре* – *зайира*, *навре* – *навира*, *ѿросѿре* – *ѿросѿира*, *насре* – *насира*, *умре* – *умира*, *извре* – *извира*, *вовре* – *вовира*, *урне* – *урина* (и: *урнува*), *ѿочне* – *ѿочина* (об. *ѿочнува*), *зайне* – *зайина*, *ѿрејне* – *ѿрејина*.

Додека редувањето на вокалите во ваквите случаи, како знак за видовите различности на глаголските форми, добро се чува, и дури преживеало извесно распространување (ср. *ѿадне* – *ѿадина*, *кујне* – *кујина*), неговите резултати се рушат во ред други случаи со новите начини на зборообразување во нашиот јазик. Поради фактот што е во него продуктивен начинот на изведување именки од самата глаголска основа, се јавуваат ред случаи каде што односот *e* – *o* веќе не постои. Така покрај *урок*, *ѿпророк* имаме *зарек*, *ѿодрек*, изведени од глаголската основа *рек*-. Некои неологизми во нашиот литературен јазик се образувани по истиот начин: *ѿѿек*, *ѿѿекојѿ* (почесто се употребува од: *ѿѿок*), *занес*, *влез*, *излез* (не: *влаз*, *излаз*).

ВОКАЛИТЕ ВО НЕПОСРЕДЕН ДОПИР

35. Кога ќе се најдат еднакви вокали во непосреден допир, тогаш треба да се разликуваат два случаја.

а) Ако станува тоа на допирот меѓу префикс или партикула со основниот збор, границата меѓу двата вокала добро се чувствува, па и во изговорот тие се делат, припаѓајќи кон два слога. На пр.: *за|ака*, *ѿо|оди*, *ѿо|ора*, *се|едно* и сл. Истото важи и за состави со предлог како: *на|ава*, *ѿо|око* и сл. Границата меѓу вокалите особено јасно ќе

се сети, ако паѓа акцентот на вториот од нив: за|áкале, ѝо|óрале, не|éднаков, ѝо|óкојшо итн.

б) Нешто подруго се гледа во средината и на крајот од зборот, особено кога имаме редовно позиција надвор од акцентот. Во ваквите случаи двата вокала се изговараат наполно слеано како еден долг глас. Така е кај гласолите од *a*-групата во 3 л. мн. сегашно и минато време: *викааѝ*, *викаа* (изг. *викāѝ*, *викā*); натаму во случаите како: *ѝраам*, *чмаам* (*ѝрāм*, *чмāм*); *снаа* (*снā*); *чиѝ* (*чѝ*); *судѝѝ*, *змиѝ* (*судѝ*, *змѝ*), итн. Но дали ние, изговарајќи ги вака слеано вокалите, имаме заедно со тоа и претстава за еден единствен глас, или пак во свеста се задржува сфаќањето дека тука имаме два еднозвучни вокала? Тоа е едно прашање на кое не е така лесно да се одговори, со оглед на повеќе моменти во врска со установањето на нашиот литературен изговор. Несомнено, дека има такви наши народни говори во кои веќе ваквите слеани гласови се сфаќаат како единствени. Така во прилепскиот говор формите *вика* (3 л. едн. сег. време) и *викā* (3 л. мн. сег. време) се разликуваат само по должината на крајниот вокал. Малописмените луѓе од овој говор секогаш формите како *викааѝ*, *викаа* ќе ги напишат со едно *a*: *викаѝ*, *вика*. Меѓутоа ваквото сфаќање се чини дека не му е веќе својствено на велешкиот говор, во кој покрај *викааѝ* се јавуваат и форми со *j*: *викајаѝѝ* и сл. Не може тоа да им биде својствено ни на говорите во кои се акцентира: *викāа*, *беџāа* и сл. Сето ова, како и она што го гледаме во нашата поезија, а за кое сега ќе зборуваме, не ни дава да говориме за посебна фонема *ā* (респ. *ѝ*) во нашиот литературен јазик. И баш поради сето ова не се јавува случајно овдека обележувањето со две букви во нашиот правопис: *викааѝ*, *викаа* и сл. Меѓутоа, иако излегуваме од сфаќањето дека во тие случаи имаме два еднакви гласа, следствено дека тие чинат два слога, ќе биде пресилено и неправилно ако при изговорот ги делиме отсечно тие вокали еден од друг. Тие треба да се изговараат слеано, без јасно подвлечена слоговна граница меѓу себе.

36. Во нашата народна и уметничка поезија обично е два еднакви вокала што се изговараат слеано да се третираат како застапници на два слога.

Така, на пример, во народната песна:

Собраа ми се, набраа
до седумдесет момчиња.

Или во песната „Скитник“ од Коле Неделковски:

Везден одам, везден траам,
везден в судни маки чмаам...

Меѓутоа, не е во поезијата исклучено ни сфаќањето на слеаниот изговор од два вокала како едносложен, иако, особено во современата наша поезија, поретко се среќава.

Интересен пример ни даваат за оваа следните стихови од песната „Думање“ од Константин Миладинов:

Та лад *не џаѝ*, пламен *џааѝ*
и во м'ки душа *клааѝ*.

Во првиот стих *џааѝ* е еднаш, на крајот, земено како двосложно, а пред тоа како едносложно: *џаѝ* (односно *џаѝѝ*, со долго *а*). Во истиот стих е како едносложно земено и *ѝа* (заправо *ѝа̄ < ѝаа*).

Истото го имаме во овие стихови:

Кога ти гледам очи кај *сјаѝ*,
ми гине сета мака и *јаџ*.

(Лирски интермецо, мак. превод)

Во нив е зборот *сјааѝ* по истиот начин земен како едносложен. Тоа што едносложните и двосложните зборови во нашиот јазик се изговараат со акцент попровлечен и поблаг овозможува што ваквите рими да се чувствуваат како сосем правилни. Од друга страна еден збор како *викааѝ*, *викаѝѝ* не прави полна рима на пр. со двосложниот збор *дикаѝ*, не само дека неакцентираната должина повеќе се чувствува како таква, ами и затоа што акцентот на *викааѝ*, како и кај сите тросложни целисти, е посилен одошто на *дикаѝ*, односно на двосложните зборови (в. т. 74). Затоа и некои поети, кога сакаат да постигнат во ваквите случаи полна рима, па и воопшто да пополнат двосложна стапка, ги земаат источномакедонските форми со едно *а*: *викаѝ*, *беџаѝ* и сл.

37. Две *о* (освен во случаите под 35 а) и две *у* се среќаваат само во туѓи зборови, во кои тие се изговараат разделно, во два слога: *ко|оѝераџија*, *ко|орџинаџија*,

Лаоко|он, ваку|ум. Во тугите зборови заправо и другите удвоени вокали се изговараат разделно: *фе|еричен, ши|иџи* и сл.

38. Две *e* во непосреден допир секогаш се изговараат разделно: *џе|е, живе|е* и сл. Заправо сосем обично е меѓу нив да се јавува во изговорот гласот *j*, при кое, се разбира, не може да се зборува за непосреден допир на вокалите (в. т. 44, 45).

39. Посебно внимание заслужува изговорот на *и* зад другите вокали. Во народниот јазик тоа преминува во таков случај во неслоговен глас, образувајќи дифтонг со претходниот вокал. На пр. од заменките *мој, џвој, свој* во множината имаме исти таков изговор: *мој, мојџе, џвој, џвојџе, свој, својџе*. Исто така и именките *џорој, џовој, осој, џресој* имаат пак во множината на крајот дифтонг *ој*, настанат од *ои*, а разликата е во посилниот акцент на множинската форма: *џброј, џбвој* и сл., како и во тоа што во членуваната множинска форма акцентот се префрла за еден слог понатаму: *џорбџе, џовбџе* и сл., додека во единската останува на првиот слог: *џоројој, џовојој* и сл. (в. т. 74). Во нашиот литературен јазик се прави, меѓутоа, на писмо разлика меѓу единката и множината во вакви случаи, со тоа што во единката се пишува *j*, а во множината *и*: едн. *мој, џвој, свој, џорој, џовој, осој, џресој*, а мн.: *мои, џвои, свои, џроои, џвоои, ооои, џресои*. Истата разлика треба да се задржува и во книжевниот изговор. Според тој изговор формата *моиџе* се дели на три слога: *мо-и-џе*, и во поезијата се употребува како трисложна ритмичка целост. За потребата на ритамот понекогаш се земаат формите како горната со двосложниот изговор од народниот јазик. Во таков случај тие и треба да се пишуваат со *j*: *мојџе, џвојџе, својџе*.

Белешка. Воопшто земено, честото отстапување од литературниот изговор во овој, како и во други случаи, не треба да се препорачува и во поезијата. Особено се пак неприемливи скратените форми од заменките: *ваиџа, ваиџе, наиџа, наиџе*.

Со *j*, како што е предвидено и во Правописот, се пишуваат множинските форми како: *деној, лебој, ножеј, боеј* итн., исто така и западномакедонските форми како: *Миџрејца, Пејќојца* итн., до колку би се употребиле во литературен текст.

Со *j* (не со *и*) се пишуваат бројните именки: *двајца*, *двајцаиѝа*, *иѝројца*, *иѝројцаиѝа*. Иако се пишува: *сиѝо* и *иѝесей*, *сиѝо* и *иѝесей* и сл., се изговара со *j* како: *сиѝојѝесей*, *сиѝојѝесей* и сл.

Во литературниот јазик е правилен изговорот: *кај има*, *иѝо има*, *не идам*, а не: *кај ма*, *иѝо јма*, *не јдам*, како што се слуша по народните говори.

40. Кога иде *e* зад некој друг вокал, треба да се внимава да се изговара тоа чисто, а не како *j*. На пример: *сиѝоеше* (не: *сиѝојше*), *знаеше* (не: *знајше*).

СОГЛАСКИТЕ

ПОДЕЛБА НА СОГЛАСКИТЕ

41. По тоа дали при нивното образување трепетат гласните жици или не, согласките се делат на звучни и беззвучни:

звучни	б	д	г	с	ц	ѓ	в	з	ж		р	л	љ	м	н	њ	ј
беззвучни	п	т	к	ц	ч	ќ	ф	с	ш	х							

Како што се гледа, без звучен парник е консонантот *х*. Гласовите *р*, *л*, *љ*, *м*, *н*, *њ*, *ј* се одликуваат со поголема звучност од другите консонанти и им се доближуваат на вокалите. Тие чинат посебна група на *сонантии*. Во нашиот литературен јазик во служба на вокал се јавува *р*, а во некои народни говори и *л*, *љ*. Сонантите не се едначат по звучност и не преминуваат, како другите согласки, во беззвучни на крајот на зборот.

42. За начинот на образувањето на согласките, како што веќе истакнавме (в. т. 21), е карактеристично тоа што воздушната струја среќава во усната шуплина извесна препрека. Спрема видот на таа препрека согласките се делат во групи – по начинот на образувањето.

Така, при изговорот на *иѝ* воздушната струја се запира за момент наполно со преградата што ја чинат усните, а

потоа со уклонувањето на таа преграда воздушната струја избувнува надвор, та како звучен впечаток се добива еден вид експлозија. Ваквите согласки се викаат *преградни* (*експлозивни* или *избувливи*). Тие се: *ѝ, б, м, ѡ, ѓ, н, њ, к, џ*.

Од друга страна, при изговорот на пример на *с*, воздушната струја мине низ теснина образувана меѓу горните заби и предниот јазик, триејќи се од сидовите на теснината. Овдека немаме прекинување на воздушната струја, а нејзин продолжителен тек. Ваквите согласки се викаат *теснински* (*сиружни* или *фрикативни*). Тие се: *ф, в, с, з, ј, ш, ж, х, л, љ, р*.

Кај неколку согласки се слеваат во еден учленителен акт затворноста и струјноста. Тоа се *преградно-теснински* согласки (*африкативни*): *џ, с, ч, џ, к, џ*. Така, при изговорот на *џ* во почетокот имаме создавање на извесна преграда што веднаш се сврзува со струење на воздухот низ теснина. Ова се добива и во случаите како: *брајски, градски* (изговорено: *браџки, граџки*), каде што преградното *ѡ* и теснинското *с* даваат еден единствен изговор *џ*.

43. Согласките *ѝ, ѡ, к* се доближуваат меѓу себе како по признакот на безвучноста така и по начинот на образувањето: тие се преградни согласки. Тоа што нив ги разликува е местото на кое се образува препреката при нивниот изговор, и тоа кои органи учествуваат во образувањето на таа препрека. Местото на образувањето на согласките се зема како уште еден критериј за нивната класификација. Според тоа се izdelуваат следните групи на согласки:

- а) уснени: *ѝ, б, м, ф, в*.
- б) забновенечни: *ѡ, ѓ, н, л, џ, с, з*.
- в) венечни: *љ, ч, џ, ш, ж, р*.
- г) *тврдо*нејчени: *њ, ј, к, џ*.
- д) *мек*нејчени: *к, џ, х*.

ЗА НЕКОИ СОГЛАСКИ

j

44. Гласот *j* го изговараме неинтензивно, само малку потесно од вокалот *и*. Тој се изговара најјасно во почетокот на зборот, додека во другите позиции струјниот елемент ослабува, та имаме заправо неслоговно *и*. Затоа и се забележува во слабописмените текстови да се мешаат на крајот на зборот и на крајот на слогот буквите за овие два гласа – *и, j*. На пример во речниците на Горѓи Пулевски имаме вакво пишување: *џои, крои, чииџаи, наинаџред* и сл. Истото нешто се забележува денеска во ред ученички писмени работи. Тешкотијата да се научи, на пример, тоа дека треба во едината да се пишува *кој*, а во множината *кои*, произлегува од истата причина, од мешањето на овие два гласа, од неутрализирањето на нивното противставување во споменатата позиција. Познато ни е веќе (в. т. 39) дека во многу случаи на крајот на зборот *и* се изговара во народниот јазик како *j*: *џовој < џовои, лебој < лебови* итн.

Неинтензивниот изговор на *j* е причина за појавата што тој глас, меѓу извесни вокали, може ту да се образува ту пак воопшто да не се слуша. Така, на пример, може тројако да се изговори *мојетџо, мојетџо* и *моетџо, ракија, ракија* и *ракиа*. Од ова се гледа дека јавувањето или нејавувањето на *j* во ваквите случаи не се одразува со нешто на значењето на дадените зборови. Меѓутоа, некои навици на изговарање сепак постојат, па и доста тешкото и до голема степен условното опфаќање на оваа материја во правописни правила, се опира на нив. Практиката покажува, а тоа не е ни чудно по она што го знаеме за карактерот на овој глас, дека доста се греша во правописот на *j*. Затоа и треба на него да се обрнува особено внимание во наставата по македонска граматика.

45. Како што рековме, меѓу извесни вокали изговорот на *j* е факултативен. Се работи за такви споеви од вокали во кои влегуваат *е, и*. Правилата за пишувањето на *j* во таквите случаи укажуваат и на она што е сепак пообично во нашиот изговор, па спрема тие правила треба

и да се затврдуваат навиците за изговарањето или неизговарањето на *j*. Еве ги кратко формулирани тие правила:

1. Ако е од двата вокала вториот *и* или *е*, пред нив никогаш не се пишува *j*: *мои, ѝвои, свои, судии, случаи, ѝрофеи, краишија, ѝокраина; мое, ѝвое, свое, ѝее, врие, знае, чуе, Сараево, Чаѝаев, досие, конферансие* итн. Од ова отстапуваат само зборовите како *доајен, фоаје*, во кои *j* разделува три вокали.

2. Ако е од двата вокала првиот *и*, тогаш *j* се пишува само ако е вториот *а*; во другите случаи не: *змија, чаршија, Македонија, најравија, скришија, маѝерија, маѝеријален, маѝеријализам, маѝеријал, дијалектичен* итн. Но: *виор, виорен, ѝаѝриои национален, нашиои, убавиои* итн.; *виулица, радиум, криѝериум, Хелвеѝус* итн.

Во вокативните форми од именките на *-ија* се задржува *j*: *змијо, Македонијо, Маријо* и сл.

3. Во наставката *-иски* не се пишува *j*: *истѝориски* (не: *истѝоријски*), *ѝарѝиски, околски* и сл. Исто и во наставката *-истѝво*: *убистѝво* (не: *убијѝво*).

4. За правописот на *j* во некои форми треба да го забележиме следното. Не се пишува во заменските форми: *ѝаа, оваа, онаа, неа*. Се пишува на крајот во: *чиј (чија, чие, чии)*.

Од глаголите со основа на вокал само тие на *-аам, -еам* се пишуваат без *j*: *ѝраам, баам, лаам, ѝкаам, ѝаам, каам се, ѝокаам се, ѝеам, живеам, сеам, сѝареам* итн. Веќе кај именките образувани од ваквите глаголи се изговара и се пишува *j*: *Трајан, сејач* и сл. Во литературниот јазик има меѓутоа и такви глаголи со основа на *а* во кои се јавува *j*: *вајам, замајам*. Па и оние глаголи на *-аам* што ги приведовме, и кај кои во сегашно време апсолутно не е обичен изговор на *j*, во аорист, до колку го имаат и до колку се задржува во него истата вокалска констелација, се изговараат со *j*. Така во 3 л. мн. е единствено можно: *ѝоиѝрајаа, залајаа, се ѝокајаа*. Но и во другите лица е така пообично: *ѝоиѝраја, залаја, се ѝокаја*. Или во *л*-формата: *ѝоиѝрајал, залајал, се ѝокајал*.

Во императивот од глаголите на *-ијам* се пишува *j*: *ѝиј, ѝијѝе, шиј, шијѝе*. Но во изговорот овдека *j* не се слуша: *ѝи, наѝи се* и сл.

5. Во нашиот јазик не е обичен изговорот на *j* во почетокот на зборот пред *e*: *еден, есен, елен, Елена, ела, Евреин, Ерусалим*. Таков изговор се јавува само во туѓите имиња и зборови што не се од порано познати и усвоени во народниот јазик: *Јена, Јероним, Јесијерсен, језуиџи, јереј, јеромонах* и сл.

46. Формата од помошниот глагол *e* не може сосем да се земе во редот на оние зборови што се изговараат без *j* како: *еден, есен* и сл. Прво, таа, бидејќи скоро секогаш неакцентирана, се приклучува кон зборовите пред неа и така иде на крајот на една фонетска целост. А друго, баш кога е акцентирана, таа форма се изговара како *је*. Тоа станува во случаите кога на едно прашање како: *гојден е ѿој?* или дури: *је гојден ѿој?* – се одговара со – *је!*

Прашањето за звучењето на формата *e* нè уведува во однос на изговорот на *j* во меѓузборовната фонетика. Ке се запреме малку на тоа, земајќи го прво пак случајот со *e*, а потоа и некои други случаи. Ако зборот што иде пред формата *e* (*je*) завршува на *j*, тогаш се изговара само едно *j*: *ѿој је > ѿој е* (заправо чисто фонетски *ѿоје*; но инаку смисловната граница е јасна: *ѿој + е*); *мој је > мој е*; *кој је > кој е* и сл. ако претходниот збор завршува на вокал, тогаш ги имаме всушност истите оние можности како и кај меѓувокалното *j* во составот на еден збор. Така со изговорот: *некое – некоје – некоје* можеме сосем да го споредуваме на пример изговорот: *арно е – арноје – арно је*. Бидејќи во изговарањето на спој од вокали од кои е вториот *e* сепак во нас превладува чувството дека *e* пообично да не се слуша тука *j* (на тоа и се базира правописното правило да не се одбележува *j* во такви случаи), – и во однос на *e* зад збор што завршува на вокал треба тоа нешто да се истакне како пообичен начин на изговарање. До колку е претходниот збор, кон кој се прикрепува *e*, повеќесложен, тоа уште поарно се чувствува: *голема е, убаво е* (поретко би се чуло: *голема је, убаво је*) итн. Обратно, почесто се изговара *j* во вакви двосложни целиности – *не е: не је* и сл. Ако претходниот збор завршува на консонант, тогаш обично се изговара *је*. На пример: *арен маж е се изговара најчесто вака: арен маш је*; или напишано: *ѿекол е ѿаму*, а изговорено обично: *ѿекол је ѿаму* итн. Од сето ова треба да се направат следните изводи. Ние пишуваме

само *e*, но изговорот на овој збор всушност е двојствен, зашто се слуша и *je*. Но штом е така, треба да знаеме во кои случаи се јавува предимно изговорот *je* а кога *e*, па по тоа, таму каде што свесно го регулираме нашиот изговор, на пример при една рецитација, да се раководиме. Ако имаме акцентирано *e* треба да го изговараме како *je*; најчесто исто и кога тоа гласовно се сврзува со зборот пред себе ако тој завршува на консонант. Ако претходниот збор завршува на вокал или ако *e* гласовно се сврзува со следниот збор, тога е пообичен изговорот *e*. Се разбира дека овде секогаш има место и за варирање на изговорот спрема личниот усет на говорителот, односно спрема тојот на зборувањето.

ќ, ѝ

47. За овие гласови е прво важно да се констатира дека во литературниот јазик се разликуваат по изговор од *к*, *ѝ* не само пред вокалите од заден ред ами исто и пред *и*, *е*. Оваа особеност на нивниот изговор е изразена и во правописот: од *кука* множината е *куки*, од *лаџа* – *лаџи*; додека од *куќа*, *лаџа* во множината имаме *куќи*, *лаџи*. Ова различно пишување и во множината означува една разлика во изговорот, односно разликувањето на претставите за *к*: *ќ*, *ѝ*: *ѝ* и во таа позиција. Поголема струјност ги одделува од чисто звукова страна *ќ*, *ѝ* во групите *ќи*, *ѝи* (*ке*, *ѝе*) од *к*, *ѝ* во истите групи. Тоа дава основа и за поблиското определување на звукофизиолошкиот карактер на овие наши гласови во литературниот јазик, зашто инаку во народните дијалекти имаме за нив цел ред варијанти што одат од просто смекнатите *к*, *ѝ* па до гласови што се образуваат понапред од нив, кон тврдото непце, и се одликуваат со значителна фрикација на воздушната струја.

48. Ќе дадеме еден преглед на зборовите и формите во кои се јавуваат гласовите *ќ*, *ѝ*, запирајќи се прво на оние зборови во промената на кои (како и во изведувањето на нови зборови од нив) *ќ* и *ѝ* попаѓаат пред различни гласови: *божик* – *божиќен* – *божиќна*, *о*, *и*, *вреќа* – *вреќо* – *вреќи*, *врук*, *а*, *о*, *и*, *вруќина* – *завруќен*, *џаќи* – *џаќересѝ* – *џаќник*, *домаќин* – *домаќинсѝво* – *одомаќен*, *куќа* – *куќо* – *куќи* – *куќен* – *куќна* – *куќичка* – *куќурка* – *ѝокуќнина* –

бескуќник, леќа – леќо – леќи, моќ – моќен – моќна, о, и, нејќам – нејќе – на нејќена, ноќ – ноќиња – ноќи – ноќови – њолноќ – ноќе – синоќа – ноќен – ноќна – ноќник – ноќева, њлаќа – њлаќи, њлеќи – њлекесѝ, њраќа – њраќи, сваќа – сваќе – сваќи, свеќа – свеќи – свеќуле – свеќар – свеќник, смеќа – смеќо – смеќи – смеќава, среќа – среќо – среќи – среќен – среќна, цвеќе – цвеќа – цвеќиња – цвеќарка, веѓа – веѓо – веѓи, лаѓа – лаѓо – лаѓи, меѓа – меѓо – меѓу, ѡреѓа – ѡреѓи, ’рѓа – ’рѓосан, ѡуѓ – ѡуѓина – ѡуѓоземјанин.

Тоа се главно зборовите во кои *ќ, ѓ* се јавуваат пред различни наставки. По потекло овие се стари словенски зборови. Нивното правилно пишување е многу олеснето со тоа што оние, кои инаку не прават разлика меѓу изговорот *ќи, ќе, ѓи, ѓе* и *ки, ке, ѓи, ѓе* можат да се контролираат спрема формите во кои *ќ, ѓ* се јавуваат пред *а, о, у*, пред консонант или на крајот на зборот.

Белешка. Од горниот список може да се види дека *ѓ* воопшто не се среќава пред консонант а *ќ* речиси само пред консонантот *н* (во *ноќиња, ноќва, моќиња* имаме случаи со особено јасна морфолошка граница), па и тогаш во два-три случаја имаме неспоредни форми со *ш*: (*свеќник: свешник*). Зад *ј* стои овој глас во наставката *-јќи* кај глаголскиот прилог: *одејќи* и сл. Можеме да укажеме уште на по еден случај кога *ќ* стои пред консонантот *в*: *ноќви* и л: *мусѝаклија* (но исто така се вели и: *мусѝаклија*). Кога *ќе* ја забележиме оваа особеност на *ќ, ѓ* во сврзувањето со другите гласови, тогаш ни е јасно зошто така неприемливо ни звучи кога некои кај нас пишуваат: *среќка – среќки* (за лоз – лозови). Самогласната група *ќк* е за нашиот јазичен усет просто невозможна.

Покрај приведените погоре, има уште неколку одделни словенски зборови во кои се јавуваат гласовите *ќ, ѓ* – сега само во една позиција. Тоа се: *браќа, веќе, ѡовеќе, меќава, ноќви, ќерка, ќуд, ќуѝи, ќуѝење, луѓе, ѡреѓе, ѡреѓеска, ѡреѓешен, саѓи, саѓин, ѡакуѓере, уѓе* (во изразот: *нека му е уѓе!*).

Освен тоа *ќ, ѓ* се среќаваат во извесни граматички елементи и наставки. Така во елементот *ќе* што влегува во образувањето на ред сложени глаголски форми; во наставката *-јќи* кај глаголскиот прилог (*викајќи, носејќи* и сл.). Во некои именски и глаголски форми, како соодветство на *ѝ, ѡ* во зборовите од кои се споменатите форми изведени: *бруѝ – бруќе, ѡраѝ – ѡраќе, враѝа – враќе, рабоѝа – рабоќе; ливада – ливаѓе, ѓрамада – ѓрамаѓе, оѓрада – оѓраѓе, Соѝоѝ – соѝоќанец, Пироѝ – ѡироќанец,*

џрад – џраѓанец, Охрид – охриѓанец, Присад – џприсаѓанец, џлаџи – џлаќа, џраџи – џраќа, џраџи – џраќа, фаџи – фаќа, свеџи – свеќава, сеџи – сеќава, смеџе – смеќава, среџе – среќава, џоџоди, (џо)џаѓа, роди – раѓа, најде – наоѓа, обиде – обиоѓа, зајде – заоѓа, види – виѓава и сл. Како дијалектни варијанти се јавуваат ваквите именки од женски род на -оџа: *личноџа (личноџија) – личноќа, самоџа (самоџија) – самоќа, арноџија – арноќа* и сл. Формите на -оќа му се својствени на велешкиот и скопскиот говор. Исто така како дијалектни варијанти се јавуваат и во нашиот литературен јазик некои зборови со *ш* наспрема *ќ* (сп. горе: *свешник-свеќник*). Така е и во литературниот јазик пообично *џошош, џошошен, џошошна, џошошник* (место *џошоќ* и сл.), *мошине*, но од друга страна од истиот тој корен, макар и со сосем подруго значење, е уобичаено: *моќ, моќен, моќна*. Диференцирање на значењето преку оваа фонетска разлика имаме во *немошине, немошна* (слаб, болен), наспрема *немоќен, немоќна (бесилен)*. Овие два-три збора претставуваат дијалектни разновидности што се употребуваат наспоредно, без некаква разлика во значењето, во литературниот јазик: *машџеа – маќеа, машџеница – маќеница, имашлив – маќен*.

Во извесен број случаи не се работи за дијалектни разлики, ами за фонетски разновидности што постојат во рамките на еден говор (на пример во централните) па и во литературниот јазик. Пример за тоа имаме во односот *свеќа – свешник*. Други такви примери: *џлеќи – џлешки, синоќа – сноџи, ќерка – џаџиќерка*.

Освен досега споменатите зборови, со *џи*, *џо* (или со некое видоизменување на тие групи), а не со *ќ*, *џ*, идат во нашиот литературен јазик уште овие: *џорешџи, џорешџина, џешџера, свеџињеник, оџиџина, овошџие* (во народниот јазик зборот од овој корен денеска гласи: *олошка*), *јаѓнешко, џлешко* и сл.; *кражба, нужда, најрежн, најрежн, џослежн, џослежн, џремреже* (збор преиначен од *џремеждие*).

Со ова се во најголемиот дел опфатени случаите кога во словенските зборови се јавува во литературниот јазик *ќ*, *џ*, и кога покрај нив, или место нив, се јавуваат гласовите *ш, ж (џи, џо)*. Смислата на ваквото изделување на словенските зборови од другите во кои исто се јавува

ќ, ѓ е во тоа што нашите народни дијалекти покажуваат различен изговор, со ќ, ѓ или ш(*ш*), ж(*г*), баш во споменатите словенски зборови. Од ова што го изнесовме може веднаш да се види во каков однос се јавува во литературниот јазик едниот изговор наспрема другиот. Еден таков преглед треба да се има, за да не се греша во тоа што ќе се пишува (и изговара) некој збор со поинаква варијанта одошто е обично во литературниот јазик (така, на пример, погрешно би било да се пишува *свешта* место *свеќа*, или *межда* место *меѓа*).

49. Останува да се осврнеме на несловенските по потекло зборови со ќ, ѓ (обично турски и грчки), примени во нашиот јазик во доста голем број. Бидејќи во нив гласовите ќ, ѓ ретко идат на крајот, сосем мал е бројот на таквите зборови во кои тие во промената попаѓаат пред различни гласови. Еве два-три такви збора: *сѝанаќ* – *сѝанаќоѝ*, *бубаќ* – *бубаќоѝ* – *бубаќерен*, *мусѝаќ* – *мусѝаќоѝ* – *мусѝаќи* – *мусѝаќлија* (покрај *мусѝаќ* – *мусѝаќи* итн.). Се разбира дека никаква тешкотија не претставуваат за правилното пишување (и изговор) случаите кога ќ, ѓ се наоѓаат пред вокалите *а*, *о*, *у*: *ќар*, *ќор*, *ќуќур*, *ѓавол*, *ѓон*, *ѓубришѝе*. Тешкотии претставуваат споевите со вокалите *е*, *и*, зашто во однос на нив, како што беше споменато, имаме разлика во нашите говори, во смисла – дали се работи за посебни гласови или за еднакви со *к*, *џ* во истата таа позиција. Во нашиот правопис ова прашање е решено, во однос на туѓите зборови, со еден вид компромис меѓу различните наши дијалекти. И така пред *е* во тие зборови се пишува ќ, ѓ, а пред *и* се пишува *к*, *џ*. Се разбира дека според пишувањето треба да се согласува во овие два случаја и правилниот литературен изговор. Примери за изговорот *ќе*, *ѓе*: *ќемер*, *ќебай*, *ќебе*, *ќелав*, *ќеќер*, *беќеќеј* итн.; примери за изговорот *ки*, *џи*: *Киро*, *Кирил*, *кибриј*, *килим*, *кир*, *кирија*, *кираџија*, *Шаќир*, *Беќир*, *џибам*, *џиди* и др.

Белешка. Треба да се забележи дека со џ ги пишуваме зборовите: *анѓел*, *Анѓеле*, *Анѓелина*; *Гевѓели*; *ѓемија*, *ѓемиџија*; *ѓенерал*, *Германец*, *Германија*, *Генаџија*. Од друга страна, се пишува *џи* во овие зборови: *маџија* (за разлика од *маѓија*, понова заемка и со поинаква нијанса во значењето), *Горѓија*, *Горѓи*.

Бидејќи нашите ќ, ѓ им соодветствуваат на српските гласови *ћ*, *ђ* (*сѝ. свеќа*: *свећа*, *меѓа*; *међа*), тогаш сосем природно што во срп-

ските имиња, презимиња, називи на места и сл. го транскрибираме српското *h* со *k* а *h̃* со *ḱ*: *Марковиќ, Госиџиќ, Ловкен, Гаково, Наџ, Гуриќ* и сл. А пак словенските, руските и полските презимиња на *-ич* така и ги пишуваме и изговараеме: *Кирич, Томишч, Сиџанкјевич, Маркович, Мицкјевич* и сл. Со *k̃, ḱ̃* се предаваат приближните гласови и од другите јазици (на пр. од италијанскиот): *Кано, Ѓовани, Ѓенова* и слично.

s

50. Гласот *s*, звучниот парник на *ц*, се среќава во литературниот јазик во доста ограничен број случаи. Тој е повеќе застапен во оние наши говори, како што е охридскиот, во кои иде пред множинската наставка како нас-поредица на *ḱ* во единска форма (*блаḱ – blasu, њолоḱ – њолосу, белеḱ – белесу, ноḱа – носе* и сл.). Во овој случај во литературниот јазик (како и во повеќето дијалекти) се јавува односот *ḱ*: *z* (*њолоḱ – њолози, белеḱ – белези* итн.).

Исто така во литературниот јазик се изговараат со *z* а не со *s*, како што е во некои народни говори, и следните зборови: *земја, езеро, солза – солзи, молзе, бронза, бензин*.

Така остануваат да се изговараат со *s* прво извесен број зборови во кои тоа иде пред вокалите (имаме споеви на *s* со сите вокали): *суд, суда, судар, судање, ситиче, њогсуда, сурне, сурка* (3 л. едн.), *њпросурка, њпросурно, се изсура, насура, обсура се* (и: *наспе, обспе се*), *сврџи, семне, изземне, се њросева, њросевка, сеḱар, сенса, сенсер, Сака, Сана, Сосе, сунџи, сумба, усур*.

Гласот *s* иде само во мал број споеви со консонантите, и тоа со некои сонанти. Тој може да стои само пред *в, р*: *свезда, свер, сверски, свертџиво, се свери, свечи, свечалка, свиска, свони, свонец, освива се, освие се, осве се, срџици, срџала, наспе, обспе се*.

Од друга страна, речиси исклучиво стои зад *н*: *јанса – јанси, џанса се, џансало, сенса, сенсер, мунсоча, њансур, њолкунса, малкунса, њрошинса*. Се слуша и *мамсер*, но обично се употребува *мамзер*. Само зад префиксите *s* иде во допир со повеќе консонанти, но тогаш е изразита морфолошката граница: *њогсуда, изсура се, обсура се*.

На крајот на зборот во нашиот јазик не се јавува никогаш *s*.

Иако меѓу сите случаи кога се изговара *s* немаме таков што ако се изговори на неговото место *z* да се јави ново значење, сепак тој глас е во целостта на зборовите јасно изделен во нашата свест. Веднаш ја чувствуваме, на пример, извртеноста на еден изговор „јанза“, „зевгар“, „зензер“ и сл. Затоа треба да не го заменуваме *s* со *z* во зборовите како *свер*, *свезда*, *сид* (не *звер*, *звезда*, *зид*), кое заменување иде главно како резултат од подражавањето на изговорот на тие зборови во другите јужнословенски јазици.

и

51. И *и* спаѓа во редот на оние согласки што во ограничен број случаи идат во допир со други согласки.

Во почетокот таков е случајот со овие зборови, во кои *и* се развило од *ж*: *ивака*, *иџраиџа*, *ибара*, *иџура*, *иврка*, *иџан*, *виџаши*, *виџашен*.

Оставајќи ги настрана тугите имиња (како *Риџеј* и сл.), и случајот кога погоре споменатите глаголи добиваат префикси: *изивака*, *наибара*, скоро и да нема такви зборови во кои во средината *и* да иде пред согласка: *личба* (добиено со едначење од *личба*). Пак и овој збор не се употребува во современиот јазик, ами го среќаваме во народната поезија: *синок се личба личеше*.

Зад звучните консонанти, главно зад сонантите, се среќава овој глас особено во случаите кога имаме обрадувања со наставката *-иџа*: *колџиџа*, *анџиџа*, *џиџиџиџа*, *фудбалџиџа*, *бунарџиџа*, *аџерџиџа*, *калаџиџа*, *џамџиџа* итн. Има уште неколку збора во кои *и* иде зад сонанти (пред сè зад *н*): *манџа*, *џунџа*, *џунџуле*, *анџар*, *јанџик*, *барџе*, *барџав*, *Мурџо*, *Мерџан*, *филџан*.

Зад беззвучните консонанти наставката *-иџа* се јавува во обликот *-чиџа*: *кебайџиџа*, *јасакчиџа*, *сааџиџа* и сл.

Можат да се приведат повеќе зборови во кои се изговара *и* во почетокот пред вокал и во средината меѓу вокали (во последниот случај пак надвладуваат зборовите образувани со наставката *-џиџа*): *џева*, *џин*, *џиџер*, *џунџуле*, *оџа*, *маџир*, *фурнаџиџа*, *доџрамаџиџа*, *кафеџиџа* итн.

Њ

52. Гласот њ му се противставува на н со својот мек изговор. Треба да добиеме преглед за тоа во кои случаи се слуша тој глас во литературниот јазик, бидејќи нашите народни дијалекти се разликуваат во тој однос: во некои од нив имаме понатамошен развиток на њ во *јн*, *н* (*којн*, *дечина*, место *коњ*, *дечиња* итн.). Тој преглед не е тешко да се добие, зашто и овдека се работи за еден глас што се јавува во доволно одредени позиции.

Така, во нашиот литературен јазик немаме збор што да почнува со њ. Таков случај се јавува само при предавањето на некои туѓи имиња и зборови, како што се српскохрватските: *Њеѓош* и сл.

Единствени зборови со њ на апсолутниот крај се: *коњ*, *сињ* (покрај *син*). Може да им се приклучи уште зборот *џроњ*, од скопскиот говор, со кој се означуваат еден вид куќурки за живеење на младоженците во дворот на општата дома. Изговорот: *камењ*, *кремењ*, *џламењ*, *џрсџењ*, *ремењ*, *лимоњ*, *слоњ* е дијалектен, а во литературниот јазик овие зборови се земаат со *н* на крајот: *камен*, *кремен*, *џламен*, *џрсџен*, *ремен*, *лимон*, *слон*. Во туѓи имиња и овде може да се јави њ (*Лошињ*, *Сињ*, *Казањ*), но тоа не е карактеристично за системот на нашиот јазик и затоа само патем го забележуваме.

Сосем ретко во наши зборови се наоѓа њ во соседство со согласка. Можеме да ги приведеме овие: *молња* – *молњи* (покрај *молнија* – *молнии*), *коњче*, *коњски*, *џрње* (па и овде *р* е вокално). Наспроти *свиња* иде со тврдо *н*: *свински*. Вака ограничена употребата на њ, ништо чудно што во некои наши дијалекти тоа е или веќе загубено или на загубување.

Во литературниот јазик овој глас се јавува во повеќе случаи меѓу два вокала, и тоа понекогаш и како морфолошки знак наспроти *н*. Го имаме:

1. Во неколку именки на *-ња*: *бања* – *бањи*, *диња* – *дињи*, *дуња* – *дуњи*, *свиња* – *свињи*, *молња* – *молњи*, *џиња*, *Пчиња*: потоа во: *џењушка*, *имењак*, *мравуњак*, *сињак*.

2. Во наставката *-ње* за образување глаголски именки: *движење* (*движења*), *берење*, *варење*, *беѓање*, *че-*

кање, кажување и сл. Треба кај овие именки да се коригира дијалектниот изговор: *движејне, берејне, бегајне* и сл., или: *движене, берене, бежане* и сл.

3. Во завршоците за збирна множина *-ње, -ња*, во кои њ му се противставува на *n* од единската форма: *ѿрн – ѿрње, ѿрња, камен – камење, камења, ремен – ремење, ремења, корен – корење, корења, ѿламен – ѿламење, ѿламења, година – годиње, ѿланина – ѿланиње, рамнина – рамниње, вишина – вишиње* и слично.

4. Во наставката *иња* со која се образува множина кај некои од именките од среден род на *-е*: *име – имиња, ѿрасе – ѿрасиња, ѿтеле – ѿтелиња, чаше – чашиња* и сл. Овде треба да се поправа дијалектниот изговор: *имина, ѿрасина, ѿтелина* и сл.

5. Кај некои несвршени глаголи, наспроти *n* во свршениот вид, или во зборот од кој се изведени: *ѿоклони се: клања се, мени: мењава, ѿена: ѿењава се, догања*.

Тоа се случайте кога во нашиот литературен јазик се изговара *њ*. Во нашите посеверни говори кон нив се придаваат уште некои, како на пример изговорот *камењ* и сл., за кој стана збор, или изговорот *оѓњишиѿе, буњишиѿе, сѿрњишиѿе*, место кој е правилно во литературниот јазик: *оѓнишиѿе, бунјишиѿе, сѿрнишиѿе* и сл.

Белешка. Рековме дека со *њ* го предаваме мекото *n* во тугите зборови: *коњак, ѿењаар, Ѕујорк, Ѕуѿион* итн. Ако имаме српскохрватски или словенечки имиња, тогај го примаме *њ* (го изговараме и пишуваме) независно од позицијата во зборот: *Ѕеѓош, Требиње, Ивањица, Прењ, Велење* итн. Руските имиња пак ги пишуваме со *n* пред *e, и* (така треба и да ги изговараме), а во другите случаи со *њ*: *Ленин, Калинин, Онегин, Онега, Воронеж* и сл., но: *Казањ, Рјазањ, Вања, Пањко* итн. По исклучок се пишува *Асѿрахан, асѿрахански, меншевик, меншевизам*.

Пишуваме: *коњјуѿација* (не *коњуѿација*), *коњукѿив* (не *коњукиѿив*), *коњункѿура* (не *коњункиѿура*), *коњункѿурисѿи*.

љ

53. Со буквата *љ* се означува меката согласка што му се противставува на тврдото *л* (сп. ја разликата во значењето на овие зборови изразена единствено преку тоа противставување: *беља – бела, Кољо – коло*).

Ако го изговориме слогот *ли, ле*, точно ќе го погоди-
ме изговорот на нашето меко *л (љ)*. Тоа се разликува зна-
чително од српскохрватското *љ*, кое е помeko. Еднаквоста
на пишувањето, значи, не треба да ни ја заклучи разлика-
та во изговорот. На оваа разлика треба да се укажува во
наставата на нашата граматика, односно на српскохрват-
ската граматика во нашите школи.

Пред *и, е* имаме само мек изговор на *л*: *лице, ливада,*
мали, лејто, њоле, колено итн. Би можеле да пишуваме и
љице, љивада, љејто, њоле, но за тоа нема потреба, зашто
никогаш во таква позиција нема противставување меѓу
мекото и тврдото *л*. Сепак, ако судиме по некои наши тек-
стови, или писма на слабо писмени луѓе, може да се тврди
дека барем по некои индивидуи ја чувствуваат разликата
и на ова *л* пред вокалите *и, е* од тврдото *л*. Така, во реч-
ниците на Горѓи Пулевски се среќаваат написанија како
овие: *иљи, љица, велјиџ, зељено, собљекаље*, во кои преку
буквата *љ* се изразува тоа чувствување дека во случајот
имаме изговор на меко *л*. Но до колку е едно такво вос-
приемање на овие гласови распространето, останува да
се испитува посебно. Во секој случај, тоа што во ред слу-
чаи, во опсегот на еден исти збор имаме изменување на
тврдиот и мекиот изговор на *л*, придонесува за сфаќање-
то дека тука се работи заправо за варијанти на еден глас:
мал – мали, бел – бели, коџел – коџили итн. Во оние говори
каде што *љ* се наоѓа во поголем број зборови на крајот (а
Пулевски беше од една таква говорна средина – галичка-
та), би имало повеќе основа за чувствувањето на *л* пред
и, е како глас различен од тврдото *л*: *учиџељ – учиџели*
(одн. *учиџељи*), *џријаџељ – џријаџели* (одн. *џријаџељи*),
сољ – солило (одн. *сољило*) – *солен* (одн. *сољен*).

Но како и да било, ова прашање, интересно само по
себе од теоретска гледна точка, во својот практичен вид
се јавува како сосем просто. Практичното негово реше-
ние се огледува во правописното правило дека пред *е, и*
никогаш не се пишува *љ* ами само *л*.

Не пишуваме *љ* никогаш ни пред гласот *ј*, како што
е случајот во овие зборови: *зеље, зилје, илје, илјада, колје*
– *колја, крилје – крилја, џолјак, далјан, Силјан, Велјан,*
лилјак, Лилјана, волја – волји, ролја – ролји, милја – милји,
фоџелја – фоџелји, баџалјон, медалјон, џавилјон, релјеф,

Ришелје, Басилја и сл. Во наставата, при обучувањето на правилен изговор, особено треба да се внимава да не, под влијание на графичката слика, се изговара тврдо *л* во ваквите случаи. Всушност, поточно ќе го изразиме овде изговорот ако напишеме: *зеље, коље, криља* и сл. Значи, изговараме прво едно меко *л* (*ль*), еднакво со она во групи *ли, ле*, а по него го изговараме веќе гласот *ј*. Ако е усвоено да се пишува *лј*, зашто се сметало дека *ј* доволно укажува на мекоста на *л*, не треба да забораваме дека тоа *л* треба да го читаме како меко, а не како тврдо.

54. И за овој глас се јавува потребата да се покаже, колку што може појасно, во кои позиции тој се слуша и се пишува во литературниот јазик, зашто и тој е по народните дијалекти различно застапен (некаде го има во повеќе случаи а некаде во помалку).

Во почетокот на зборот пред *у* тој се јавува во литературниот јазик (исклучувајќи ги како и обично туѓите имиња) само во коренот *љуб-*: *љуби, љубов, Љубе, Љубен, Љуйка, Љубица, Љубојно, Љуишије*. Тоа ни олеснува да запаметиме дека тогаш во литературниот изговор ќе имаме со тврдо *л*: *лубеница, луѓе, лула, лулка, луи, луша, луи, лушина*; а исто така воопшто пред *у* во првиот слог: *клун* (не *кљун*), *клува, клука, клукалец, клуч, вклучен*, (и: *заклучен, заклучок, ѝриклучи*), *блуе, блудец, ѝлука, ѝлунка, ѝлуканица, ѝлуска, ѝлускои, ѝлускавец*.

На крајот на зборот се изговара *љ* сосем ретко: *ѝскуљ* (мн. *ѝскули*) и *ѝскул, ѝељ* и *ѝел, биљбиљ*. Со тврдо *л* на крајот се изговараат зборовите: *сол, ѝријашел, родиѝел, учииѝел, ѝрцел, чешел*.

Кај глаголите од *и*-група, како *моли*, не се јавува *љ* во формите пред *а*: *молам* (не: *мољам*) – *молаѝ, жалам* – *жалаѝ, вела* – *велаѝ, мислам* – *мислаѝ, ѝовела* – *ѝовелаѝ, дела* – *делаѝ* и сл. Исто така се изговара тврдо *л* во именките изведени од овие глаголи: *молба, жалба, ѝовелба, мисла, делба* и сл.

И во овие зборови во литературниот изговор имаме тврдо *л* (наспрема мекото *л* во некои дијалекти): *кашла, кашлање, чешла, чешлар, чешлање, билка, болка, зелка, желка, олку, ѝолку, онолку, колку, чела*, *Биѝола, кошула, кадела, недела, ѝосѝела, селанец*.

Ретко се среќава случај да се изговара *љ* зад некој друг консонант: *вљубен, кљака, ѿљачка – ѿљачки, ѿљачкоса*. Овој глас се слуша во повеќе имиња од галено како: *Иљо, Кољо, Дело, Пело, Каљо, Суљо* и др. Еве уште неколку примери за неговата употреба меѓу вокали: *иљач, ѿељуш, Каљуш, Каља, виљушка, Маља, Пуља*. Пред консонант стои *љ* во овие зборови: *ѿељуше, ѿољка, бољме, Иљка, биљбиљ, диљбер, фељѿон, фељѿонисѿи* и др.

Белешка. Треба да се забележи дека пред *и*, како и обично, не се пишува *љ* во множината од ваквите именки: *биљбиљ – биљбили, беља – бели, рубља – рубли*.

Така и *Марсељ*, но пред *е*: *Марселеза*.

Пред *е, и* во српскохрватските и словенечките лични и месни имиња се пишува *л* на местото од *љ* (*lj*): *Валево, Трбовле, Лиљ, Сврлиљ*, (не *Ваљево, Љиљ* и сл.) итн. Во други позиции се пишува *љ*: *Љубљана, Љубосѿиња, Маѿавуљ, Пријаѿиљ, Кардељ* итн. Истото се однесува и до руските имиња и називи: *Ленин, Сѿалин, Калинин, Олељ*, но: *Гољољ, Буљба, Делвиљ, Пуѿивљ, Каљуља* и сл. Но кога се работи за име познато кај нас со тврд изговор на *л*: *Олја* (не *Ољја*).

х

55. Гласот *х* е во добар дел наши народни говори денеска непознат (во западномакедонските). Во други се наоѓа на исчезнување, јавувајќи се како придих главно на крајот на зборот (*бе^х, сѿра^х*), а само во групата на нашите југоисточни говори се слуша, иако пак во извесни само позиции, поинтензивно образувано *х*. Старото словенско *х*, зависно од тоа каде се наоѓало во зборот, или се губело или пак преминувало во *в, ф, ј*. И самата разлика по говорите во поглед на овие замени, како и различните стадии во губењето на *х* што ги имаме во нив, ја истакнува потребата да се изнесе како стои со овој глас и неговите замени во литературниот јазик.

Во литературниот јазик *х* не е преземено од нашите народни говори, бидејќи тој се изгради врз основа на оние говори што не го познаваат денеска овој глас, ами се јавува главно во туѓите зборови и имиња, и во еден извесен број словенски, што се пак чисто книжевни. На пример: *херој, хиѿиена, хемија, еѿзархија, хормони*,

Хималаи, Хајнрих Хајне итн.; *храбросӣ, ѿход, доход, восхӣи, усѿех, слух, дух, воздух* и др. Се јавува *х* и во некои наши имиња на места, според изговорот во месниот дијалект: *Охрид, Пехчево*. Но во извесни случаи има и престаравање во оваа смисла: така денеска вештачки се востановува изговорот на *х* во *Дихово*, кога месниот изговор е само: *Диово* (и така треба да си остане).

Тоа што во некои книжевни словенски зборови, употребувани и во нашиот литературен јазик, се изговара *х*, создава во еден број случаи двојство поради постоењето на наши народни зборови од исти корен, а во кои е *х* загубено или заменето со друг глас. Така покрај *дух, воздух, дах, ѿход, доход, ѿриход, расход, врховен*, имаме *Дуовден, задув, здив, оди, наоѓа, заоѓа, ѿреоѓа, врв* и др. Се разбира дека е погрешно во ваквите случаи да бараме некакво изедначување – тоа се два разделени слоја зборови, пак во повеќето случаи и врската по значење меѓу нив е сосем ослабната. Зборот *храна, храни, хранење* го изговараме така во литературниот јазик, иако во народниот тој се изговара без *х*. За да се установи овој изговор има донекаде придонесено стремежот за разликување на овој збор од зборот *рани, рана* (телесна повреда), но уште повеќе тоа што во литературниот јазик се примени оние сложени зборови во кои влегува тој збор: *ѿрехрана, исхрана, ѿрехранбен*. Но и овде привнесувањето на *х* не е извршено во сите случаи. Без *х*, како зборови битови идат: *ранениче, неранимајко (неранимајка)*.

Освен во овие случаи со кои се запознаме (во туѓите заемки од ново време, во неколку словенски книжевни збора) *х* не се изговара во почетокот на зборот: *леб* (не: *хлеб*), *лебар, арно, ан, ајдуѿин, армоника, иѿино, убав, убавина, убосӣ, орда* (не: *хорда*) и др. Во средината и на крајот на зборот *х* или се загубило или преминало во друг глас. Како стои работата со тие случаи, ќе видиме во одделот за *в, ф*.

Белешка: Се пишува: *херој, херојски, херојсӣво* (не *ѳерој* итн.), *Хрисӣос, хрисӣјансӣво, хрисӣјанин*. Но: *каракӣер, каракѿерен, каракѿерисӣка, каракѿерисӣичен* (не: *харакѿер* и сл.).

в, ф

56. Кога зборуваме за овие два гласа, треба пред сè да укажеме на тоа оти во повеќето наши селски говори тие се опфаќаат под една гласовна претстава, под претставата за *в*. Во нив *ф* (или еден глас близок до него – обезвучено *в*) се јавува само како варијанта на *в*, што се реализира при одредени фонетски услови, пред безвучна согласка и на крајот на зборот (на пример *крви*, *крвен*, *крвник*, но: *крфѝа*, *крф*). Поради тоа што во тие говори не постои одделна претстава за *ф*, и се забележува таа појава што овој глас да се заменува со *в* во сите случаи кога би стоел без да му се изменува изговорот под споменатите фонетски услови. Така во народот се слуша изговорот: *вурна*, *вес*, *вудбал* (место: *фурна*, *фес*, *фудбал* и сл.). Иако во литературниот јазик не е вака, сепак ова подведување на *ф* под претставата за еден единствен глас *в* се има одразено и во него, а се огледува во некои правописни норми.

57. Во литературниот јазик се изговара *ф* (а не *в*) во овие случаи, каде што е тоа произлезено од некогашната група *хв-*: *фали*, *фалба*, *ѝофалба*, *фрла*, *фрли*, *ѝрефрла*, *наѝфрла*, *фаѝи*, *фаќа*, *зафаѝи*, *ѝофаѝи*, *ѝрефаќа*, *фрка*.

Инаку се јавува *ф* сè во заемки, било да се тие порано влезени во народниот јазик или да ги примаме преку литературниот јазик во ново време: *филѝан*, *фиѝиљ*, *фусѝан*, *фес*, *фуѝа*, *кафе*, *кафез*, *софра*, *Софре*, *Филѝи*, *Рафе* (а не: *вилѝан*, *вусѝан*, *каве*, *Вилиѝ*, и сл.) итн. Натаму, се разбира: *филозофија*, *физиономија*, *ѝрофил*, *фабрика* итн.

Белешка. Не е правилен изговорот *феѝов*, *феѝва*, *о*, *и*, *фнук*, *флезе*, *фнесе*, ами: *веѝов*, *веѝва*, *о*, *и*, *внук*, *влезе*, *внесе*.

58. Сега ќе видиме во што се огледува она подведување на *ф* под претставата на *в*, за кое споменавме погоре. Пред сè во тоа што, поинаку отколку кај другите согласки, не се обележува во нашиот правопис преминувањето на *в* во *ф* пред безвучните консонанти. Пишуваме: *кревок* – *кревка* (а не: *крефка* како што всушност се изговара), *овца* (изг. *офца*), *чавка* (изг. *чафка*) и сл. Ваквото пишување е, тоа треба да се земе предвид, во голема мерка поткрепено и од пишувањето во другите словенски јазици (српскохрватскиот, бугарскиот, рускиот). Но не може сè да се сведе на влијанието отстрана. Пред сè, факт е дека ние, иако

тука изговараме *ф*, имаме претстава за *в*, што може да се потврди и од примери од малописмени текстови, во кои едначењето на другите согласки редовно се бележи, а едначењето *в – ф* обично не се бележи. (И во овој поглед има разлика меѓу дијалектите, затоа не бидува работата да се обопштува. Така на пример во охридските текстови од 19 век се прави многу добра разлика меѓу *в* и *ф*, па пред безвучните согласки редовно се пишува *ф*. Истото нешто го гледаме и во народните умотворби запишани од охриѓанецот Кузман Шапкарев). Ако во овој случај треба да му се даде важно место на споменатото влијание, сосем е подруго нешто во случаите кога пишуваме *в* во такви позиции, во кои тоа се јавува само во нашиот јазик, а во кои инаку имаме за негова фонетска реализација – *ф*.

На пример, во минатото време (каде што е *в* добиено од некогашното *х*): *гојгов – гојговѝе, бев – бевѝе*. Овдека изговараме заправо *ф* (*гојгоф – гојгофѝе*), а што пишуваме *в*, или со други зборови – ако сфаќаме дека тука имаме *в* (зашто пишувањето изразува едно восприемање), тогаш е тоа најдобар показ на она што го говориме – дека подведувањето на *ф* под претставата на *в* е појава што, својствена за народниот јазик, се одразила и во литературниот јазик.

59. По ова можеме веќе да минеме на некои прашања сврзани со употребата на гласот *в* во нашиот литературен јазик.

Пред сè, за литературниот изговор е карактеристично што се избегнува испуштањето на *в* меѓу вокалите, во оние случаи што им се познати на повеќето западномакедонски говори. Во оваа смисла литературниот јазик се опира на велешкиот говор и на нашите источни дијалекти, кое нешто уште во уводот го истакнавме (в. стр. 65). Ова се однесува до цел ред случаи, како во основата на зборовите, така, особено, во извесни чести завршоци. На пример, во литературниот изговор е *човек, ѝоловина* а не *чоек, ѝолојна*, како што се изговара во Западна Македонија. Еве еден преглед на случаите што овде идат во прашање: *бивол, ѓлава, ѓоведо, ѓавол, јавор, невола, невесѝа, ѝовели, човек, кове, кова (ковач, наковална, ковачница), снове, ѝовари, ѝовара (ѝовар), ѓовори (ѓовор, одѓовор, разѓовор), исѝави, исѝава, осѝави, осѝава, за-*

бави, забава, ѝрави (наѝрава, суѝрава), лиѝави, ѝцовиса. Во завршоците: -вина: ѝтаѝковина, убавина и сл.: -виѝа: суровиѝа, лайавиѝа, црневиѝа и сл.; -веѝ: вдовец, ѝрѝовеѝ и сл.; -ва: основа, ѝоѝсѝава и сл.; -ван: јорѝован, -вар: воловар; -виѝиѝе: лейѝовиѝиѝе, зимовиѝиѝе; -вен: оловен, осѝавен; -виѝ: ѝласовиѝ, жаловиѝ, жалевиѝ и сл.; -ови, -еви (наставки за множина кај едносложните именки од м. р.): борови, ножеви и сл.; во промената на придавките што завршуваат на в: нов – нова, о, и, ѝрав – ѝрава, о, и, ѝоѝов – ѝоѝова, о, и, убав – убави, о, и, Пеѝков – Пеѝкова, о, и, итн.

Треба да забележиме дека во поезијата доста често се употребуваат и западномакедонските скратени форми за множината од едносложните именки од м. р. На пример:

Егејот син е волен
ке шепне чудни зборој

(Ацо Шопов)

Се среќава не ретко и императивната форма *осѝај* (покрај *осѝави*). Инаку, употребата на другите скратени форми, и во поезијата, е ретка. Се разбира дека во случаи кога се работи за изнесување на западномакедонскиот бит уште некои форми со загубено *в* си наоѓаат место во литературните текстови. Така, на пример, имињата на жените (изведени од имињата на мажите), како *Миѝрејѝа* (од расказот на В. Малески „Селанката од Копачка“). Во имињата на западномакедонските градови и села на -ово, -ево се востановува *в*, зашто тоа го налага потребата од изедначеност во едно од најзастапените образувања во нашата номенклатура: *Крушово, Десово, Кичево, Рилево* и сл. Но во однос на некои називи образувани со други завршоци, и особено ако се работи за малку познати месности, ова воспоставување на *в* не е потребно и не се врши. На пример: *Крушејѝа, Кленоеѝ, Букоик*.

Треба посебно да се забележи дека во нашата литературна практика надвладува употребата на заменската форма *ѝоа*; така е и во прилозите во кои таа влегува како составен дел: *зѝоа, ѝоѝоа, меѝуѝоа*.

60. Разликата во изговорот: *нивни, нифни, нијни; јавне, јафне, јане* ни ги открива различните замени за *х*

во одделните наши дијалекти. Во литературниот јазик е од тие различни замени влезена замената *в*: *нивни, нивна, о, и, њивне, њивнува, чевли, чевлар, јавне, јавнува, јава, мавне, мавнува, мава, кивне, кивнува, кива, кревок, кривка, о, и, бавча, бовча, болва, вејов, вејва, о, и, сѣрав, ујлав, ѣрав, ѓрав, мов, був, сув, ѓлув, задув, ѣрдув, кожув, ѓрев, змев, орев, здив* итн.; во минатото време: *бев – бевме, бевше, зедов – зедовме, зедовше, викав – викавме, викавше* и сл.

Веќе погоре рековме дека во глаголските форми како: *викав – викавше* имаме заправо изговор: *викаф – викафше*. Овој ваков изговор со *ф* се пренесува обично и во 1 л. мн. *викафме* и сл. – па и тука треба да го сметаме за нормален литературен изговор. Во 3 л. мн. не се употребуваат во литературниот јазик никогаш форми со *в* во наставката: *викаа, зедоа* (не: *викава, зедова*).

Така стои кај глаголите, а кај другите зборови дали се изговара во литературниот јазик *в* (како замена на меѓувокалното *х*) или пак не, зависи од следните околности.

Кај именките и придавките што завршуваат на *в* (настанато од *х*), ова се задржува и во другите форми, каде што попаѓа во меѓувокална позиција: *сув – суводолица – сува, о, и, ѓлув – ѓлува, о, и, сѣрав – сѣравој – сѣравови, ѣрав – ѣравој – ѣравови, ѓрев – ѓревој – ѓревови, мев – мевој – мевови, врв – врвој – врвови, кожув – кожувој – кожуви, ѣрдув – ѣрдувој – ѣрдуви, ујлав – ујлавој – ујлави, орев – оревој – ореви* и др.

Зад у се изговара секогаш *в* (место старото *х*): *мува – муви, ѣзува – ѣзуви, уво*. Со *в* се слушаат уште: *кревок – кривка, о, и, њивок, њивка, о, и, чевел – чевли, ѓревој – ѣравој – ѣрава, сѣравој – ѣрава, смеа, машшеа, снаа, наоѓа, заоѓа, доаѓа* (за 3 л. мн. во минатото време се кажа веќе погоре).

Во нашата литература можат да се најдат извесни отстапувања од изговорот изнесен овде, но ова е основното во литературниот јазик, преку кое и во оваа точка се изградува неговиот единствен изговор наспрема разликите што ги има во дијалектите.

61. Во почетокот изговаравме *в* во зборот *вис̄тина* и во изведените од него: *вис̄тински*, *вис̄тиний̄*, *вис̄тинишос̄ӣ*, *навис̄тина*.

Треба да се изговара *в* во овие почетни согласни групи: *вӣор*, *вӣорник*, *вдовец*, *вдовица*, *вчера*, *внай̄ре* (не: *най̄ре*), *внай̄решен*, *внай̄решинос̄ӣ*, *внук*, *внука*, (не: *мнук*, *мнука*, или *фнук*, *фнука*), *влезе*, *внесе* (не: *флезе*, *фнесе*).

Не се изговара *в* во почетокот пред *з*, *с*: *зема*, *земе*, *зеде*, *зел* (исто и во префиксираните зборови: *йозема*, *йрезема* и сл.), *замен*, *заемно*, *заемнос̄ӣ*, *сѐ*, *сей̄о*, *сеоифа̄ӣен* и сл. (но *вселена*, како збор зајмен од црковниот јазик).

Пред деминутивите на *-че*, *-ца* гласот *в* им одговара на гласовите *с*, *з*, *ш*, *ж* во основниот збор: *ливче* (од *лисиче*: *лис̄ӣ*), *мовче* (*мос̄ӣ*), *џровче* (*џрозд* и *џрош*), *џровче* (*џрошка*), *крлевче* (*крлеж*), *мавца* (*мас̄ӣ*) итн.

Во наставката *-ски* се загубило *в* во западномакедонските говори. Тоа денеска се востановува во литературниот јазик во придавките изведени од месните називи. На пр.: *кичевски* (не: *кически*), *џејшовски* (не: *џејшоски*) и сл. Но во презимињата имаме двојственост: *Пеј̄рески*, *Малески* (по западномакедонскиот народен изговор) и: *Пеј̄ревски*, *Малевски* и сл.

ЕДНАЧЕЊЕ ПО ЗВУЧНОСТ

62. Звучна и безвучна согласка во непосреден допир се едначат по звучност. Нашиот правопис ја одбележува во најголемиот број случаи таа појава: *близок* – *блиска*, *жежок* – *жешка*, *сладок* – *слајка*, *леб* – *лебоӣ* – *лејче*, *свай̄* – *свадба*, *среј̄е* – *средба*, *џос̄ӣин* – *џозба* итн.

Како што се гледа од овие примери, едначењето се врши спрема втората согласка: ако е таа безвучна и претходната се обезвучува, ако е звучна и претходната станува таква.

Само со гласот *в* е таков случајот, што тој се обезвучува и зад безвучните согласки, особено зад *с*. Така се добива изговорот на еден вид безвучно *в* или дури на *ф*: *сфека*, *сфа̄ӣ* и сл. Меѓутоа, оваа појава останува неосознатата кај

говорителите во повеќето наши дијалекти. Затоа и не ја одбележуваме, ами пишуваме: *свеќа, сватѝ* и сл.

Сонаниѝиѝе (и *в*) не влијаат на претходните безвучни согласки за да ги озвучат: *веѝва, лисје, меѝла, мокра, ѝесна, душман* и сл. Но од друга страна и тие не се изменуваат ако иде по нив безвучната согласка: *жолѝа, вамѝир, карѝа* и сл.

Што се однесува до *в*, тоа во таква позиција преминува во *ф* (или во глас близок до *ф*): *виѝор, овчар* и сл. се изговара како *фиѝор, офчар*. Но и оваа промена на писмо не ја одбележуваме, а причината за тоа е објаснета во одделот за гласот *в, ф* (в. т. 58).

63. Освен при гласот *в*, по нашиот правопис не се одбележува едначењето по звучност, иако тоа во реалниот изговор се врши, уште во следните случаи, во кои реченото отстапување се објаснува или со тоа што се работи за сложенки и делови на зборот кај кои е јасна морфолошката граница, или пак за некои слевања во изговорот на односните консонанти.

а) Се пишува: *ѝеѝгодишен ѝлан, ѝеѝгодишно, де-сеѝгодишно (деѝе), друѝаѝ*, поради тоа што се чувствува јасно границата меѓу составните делови во овие сложенки. Но, се разбира, дека мора да се изговори: *ѝеѝгодишен, друѝаѝ* и сл.

Слично на ова се пишува *беѝсѝво* (не: *бексѝво* како што се изговара), зашто е новообразуван збор, при кој многу повеќе ни се налага претставата за основниот збор, отколку на пример при *роѝсѝво, роѝски* (: *роб*).

б) Пред наставките *-ски, -сѝавен, -сѝво* се пишува *ѝ*, а во изговорот имаме во ваквите случаи заправо образување на *ѝ* од *ѝс* (исто како од *ѝс* во *браѝски* > *браѝки*): *ѝрадски, белѝрадски, охридски, аѝски, ѝосѝодсѝвен, ѝосѝодски, судски, судсѝво, соседсѝво, родсѝво, родсѝвен, водсѝво, раководсѝво* и сл. Изговорено: *ѝраѝки, ѝосѝоѝки* и сл.

За разлика од ова во префиксите што завршуваат на *ѝ* (*оѝ, ѝред, ѝод, ѝаѝ, заѝ*) редовно се обележува промената во звучноста: *ѝреѝсеѝаѝел, ѝоѝсили, оѝсѝирана* итн. Особено во случаите кога префиксираниот збор почнува само со една согласка, не е сосем обично во зборувањето

да се чуе *ц* (на пр.: *ѿреѿцедаѿѿел* и сл.); ако почнува зборот со повеќе согласки, тогаш и таков изговор се слуша (покрај *оѿскрие* и *оцкрие*), но сепак границата меѓу префиксот и зборот се создава.

в) Се пишува *о* (а не *ѿ*) и во множината од именките како: *војсководец – војсководци, ороводец – ороводци, ѿредок – ѿредци*. При изговарањето на овие форми се добива заправо едно долго *ц*: *војсково^цци, ѿре^цци* и сл. (в. т. 70).

г) Не се обележува промената во звучноста пред членот *-ѿа*: *челаѿѿа, заѿоведѿа, 'ржѿа, ѿадежѿа* (изговорено: *челайѿѿа, 'ршиѿа, надешиѿа*).

64. При пишувањето треба да се обрнува внимание на тоа дека секогаш кога почнува префиксираниот збор со безвучна согласка се одбележува промената во звучноста на консонантот од префиксот: *исѿури, восѿиѿа, бесѿлаѿно, ѿреѿходно, заѿскрие, најѿачи, ѿѿисѿиане, оѿѿрли* итн.

Префиксите *без, из, раз, с* се пишуваат и пред *ч* како *бес, ис, рас, с*: *обесчешѿен, исчешлан, расчисѿи, расчешне, счудоневиди* и сл. Но изговорот е овде всушност поинаков: *обешичешѿен, шичешлан, шичеѿи, раичисѿи, раишчешне, шчудоневиди* и сл.

65. Кога ќе влезе некој од префиксите што завршуваат на согласка во состав со збор што почнува со истородна согласка, настануваат два случаја: 1) или границата меѓу префиксот изборот јасно се чувствува: *раззелени, оѿѿури* и сл. (в. т. 70); 2) или е сраснатоста во поголема степен изразена, и тогаш, по едначењето по звучноста, се добива само една согласка: *исече (из-сече), истиѿине (из-сѿиѿине), исекне (из-секне), расече (раз-сече), расиѿе (раз-сиѿе), бесрамница (без-срамница), бесмрѿен (без-смрѿен), одамна (од-дамна), одавник (од-давник)* и сл. По овој начин се добило и *рашири* од *рашишири < расишири < раз-шири*.

66. Едначење на согласките по звучност настанува и во допирот меѓу два збора. Така ќе се чуе: *ѿед жроша, шез жодини* (од *шесѿ жодини*), *млаѿ човек* итн. Но ова едначење ние не го одбележуваме при пишувањето.

СОГЛАСКИТЕ НА КРАЈОТ НА ЗБОРОТ

67. На крајот на зборот звучните согласки стануваат безвучни: *џрадоӣ, мразоӣ, бреџоӣ, ножсоӣ*, но: *џраӣ, мрас, брек, нош*. Ако е на крајот група од две звучни согласки, тогаш двете се обезвучуваат: *Горасӣ* (<*Горазд*), *џросӣ, дошӣ* (обично изговараме: *џрос, дош*). Пишуваме сепак: *џрад, мраз, беџ, нож, џрозд, дожд* и сл. – како главно поради тоа што во членуваните, множинските и др. форми се образува звучна согласка, така и поради тоа што при поврзувањето со следниот збор во реченицата може пак да се зачува изговорот на таа звучна согласка. Тоа станува ако почнува следниот збор со звучна согласка, или со вокал (при услов да нема застанка меѓу два-та збора, ами да се поврзуваат во една фонетска целост: *млад-ерџен* и сл.).

По ова што го кажавме, јасно е дека преминувањето на звучните консонанти во безвучни на крајот на зборот станува пред сè при пауза во зборувањето или на самиот завршеток на реченицата и, се разбира, при поврзувањето на зборови што почнуваат со безвучни согласки (в. т. 66).

Односот изразен преку сопоставувањата како *џраӣ: џрадоӣ* (*ӣ*: *о*) се распространил во нашиот јазик до толку што по него се повеле и извесни зборови кои инаку завршуваат на безвучна согласка. Така, како *белеџ–белеџоӣ* (сп. и *белеџа*) во некои наши дијалекти (охридскиот) почнало да се изговара и *дирек–диреџоӣ* (место *дирекоӣ*). Се забележува и обратна појава: безвучната согласка да се внесе место звучната и во формите каде што таа паѓа веќе во меѓувокална позиција. Наспрема *залак* (од *залаџ*) почнало да се изговара и *залакоӣ, залаци*, (место *залаџоӣ, залази*); или наспрема *врнеш* (од *врнеж*) и: *врнешоӣ, врнеши* и сл.

68. Постојењето на вакви случаи во говорот налага избор на еден одреден изговор во литературниот јазик. Така, спротивно на *белеџ–белеџоӣ–белези* се задржува во него изговорот: *дирек–дирекоӣ–диреци, ручек–ручекоӣ–ручеци, џреснек–џреснекоӣ–џреснеци* и сл. Кај именките на *-еж (-еи)* се зема изговорот со *ж* (не со *ш*) пред вокал: *врнеж* (изг. *врнеш*)–*врнежоӣ–врнежи, бодерж–бо-*

дежжой̄–бодежи, ѓрмеж–ѓрмежжой̄–ѓрмежи, надеж–на-дежжѳа (изг. надежжѳа)–надежи и сл.

Со *ш* (не со *ж*) на крајот се пишуваат прилозите: *ед-наш, веднаш, секогаш, некогаш, ѳогаш* и сл., бидејќи од нив нема други форми во кои да се јавува изговорот на *ж*. Еве уште неколку примера. Се зема: *меб–мебой̄* (не: *меј–мејој̄*), *симиѓ–симиѓој̄*; *Борис* (не: *Бориз*), *ѳалас–ѳа-ласи*; *ориз–оризој̄, залак–залакој̄–залаци* (дем. *залаче*).

69. Нашиот правопис, како што и порано еднаш спо-менаваме, отстапува од фонетскиот принцип кога не ја обележува промената на звучните согласки во безвучни на крајот на зборот. Важно е да го знаеме ова, и да го делиме овде пишувањето од изговорот, зашто во поезија-та често идат вакви случаи на рими фонетски совршено правилни, иако графички неподударни. На пример:

И ако не достасан в есен,
од ширниот, далечен ѓраѓ
ќе намине мојата песна
по новиот, задружен ѳај̄.

(Србо Ивановски)

Бидејќи *ѓраѓ* се изговара како *ѓрај̄*, напoлно се ри-мува со *ѳај̄*. Графичката слика во ваквите случаи не тре-ба да ни пречи да ја секаваме складноста на созвучјето.

УДВОЕНИ СОГЛАСКИ

70. Удвоени согласки се добиваат во нашиот јазик главно во допирот меѓу согласката од префиксот и основ-ниот збор или при членувањето.

Првиот случај го имаме тогаш, кога поради созна-вањето на границата меѓу префиксот и основниот збор не се дошло до слевање на согласките: *раззелени, разземе, бессилен, ојѳѳука, ојѳѳиши, ојѳѳури, оддели, одделение, оддалечи, оддалечен, оддалеченост* и слично.

Вториот случај го имаме при членувањето на имен-ките од женски род што завршуваат на *ѳ*, *ѓ* и простите броеви што завршуваат на *ѳ*: *ѳролеј̄–ѳролејжѳа, смрѳ–смржѳа, живој̄–живојжѳа, челаѓ–челаѓѳа, зайовед–за-ѳоведѳа* и сл., *ѳеј̄–ѳејжѳе, десей̄–десейжѳе* и сл. Имен-

ките на *-сѝ* и во членуваната форма се изговараат само со едно *ѝ*: *радосѝа, болесѝа*, итн.

Ако се удвоените согласки струјни, тогаш имаме слеан изговор на една долга струјна согласка: *раззеле-ни, бессилен* се изговараат како: *разелени, бесилен*. Ако се тие експлозивни, тогаш првата од нив претставува само имплозивен увод, еден вид мала пауза, по која со поголема сила отколку при образувањето на одделните експлозивни согласки избувнува воздушната струја: *оѝѝука* и сл. И ваквите удвоени согласки подолго траат од обичните.

Во неколку случаи имаме да се разликуваат значењата на зборовите по тоа дали во нив идат удвоени согласки или не: *оддолжи* (му се одолжи); *одолжи* (многу се одолжи деноѝ); *надава, нададе* (дадов, дури и *нададов*); *надава, нададе* (нададов вик); *наѝѝрча* (ѝо наѝѝрчав); *наѝрчав* (се наѝрчав); *ѝролеѝѝа*: *ѝролеѝа* (глаголска форма).

Белешка. Според *оѝѝука* во народниот јазик се слуша – *оѝѝѝука* но во литературниот јазик е правилно: *оѝѝука*.

Како што може да се види од примерите, во нашиот јазик е обично удвојувањето на забните консонанти *з* (с ретко), *ѝ*, *ѝ*. Изговорот на удвоено *ѝ* се добива во множината на именките како: *ѝраѝец – ѝраѝѝци* (изговорено: *ѝраѝѝци*), *ороводец – оровоѝци* (изговорено: *оровоѝци*) и сл. Покрај ова можеме да укажеме и на удвојувањето на *л* во зборовите образувани со наставката *-лија*: *еѝѝаллија, беѝаллија, јамболија* (и: *јамболија*). На првиот дел овде не се пренесува, барем не осетно, мекоста од второто *л*; имаме значи изговор: *еѝѝалл'ѝја* и сл. Удвоено *м* се добива во бројните изрази *седуммина, осуммина*.

Удвоено *ј* се добива во состави со партикулата за образување на суперлатив – *нај*: *најјасен, најјунак*. Исто и во состави како: *кај јадеѝѝе*. Овде од двете *ј* се добил изговор на продолжено, интензивно *ј*. Во допирот на *ј* од императивната форма и заменката *ја* не се добива удвоено *ј*, ами се врши упростување со тоа што се слуша само едно *ј*. На пример: *дај ја* се изговара како *даја, ѝерај ја* како *ѝераја*.

Не се удвојува во нашиот јазик гласот *н*, така што изговараеме, на пример: *ран, рана, о, и, (ран босилек, рана*

йролей̄, рано уй̄ро) а не: *ранна, о, и; йламенен – йламена, о, и; ойозиционен – ойозициона, о, и; роџационен – роџациона, о, и, и сл.*

ЗА НЕКОИ СОГЛАСНИ ГРУПИ

71. Овде се опфатени извесни согласни групи, било да се образуваат во почетокот, во средината или на крајот на зборот, а во кои се забележува или губење на согласки, или пак нивно востановување во литературниот изговор, или пак се работи за такви согласни групи што различно се изговараат по нашите дијалекти, па затоа и треба да се издели литературниот изговор.

1. Групите *шӣй, ж̄ж* се изговараат така како што се овде одбележени, а не како *шч, шџ* (изговор познат инаку во ред наши дијалекти). Значи: *шӣо, нешӣо, сношӣи, о̄г-нишӣе, йришӣој̄, Ш̄ӣӣ; нужна, дождалец, г̄луждој̄* и сл.; а не: *шчо, нишчо, сношчи, о̄гнишче, йришчой̄, Ш̄ч̄ӣ; нужна, дожалец, г̄лужмој̄* и сл.

Изговорот *шч* се јавува во литературниот јазик тогаш кога имаме зборови со префикс *без, из, раз, с* пред *ч, џ*. Пишуваме на пример: *бесчес̄ен, исчес̄илан, исчес̄ӣи, расчис̄ӣи, расчес̄ене, счудоневиди, з̄јавка, з̄јагори*, а изговараме: *беишчес̄ен, ишчес̄илан, ишчеш̄ӣи, раишчис̄ӣи, раишчес̄ене, ишчудоневиди, ж̄јавка, ж̄јагори* (в. т. 64).

Групата *шч* се јавува уште и во руските имиња, како што ги примаме ние: *Ш̄чеш̄кин, Голениш̄чев* и сл.

2. Во литературниот јазик се изговара *цр-* во овие зборови, што во извесни наши дијалекти (во јужните) се изговараат со *чер-*; *црв, црн, црви, цр̄ӣа, цр̄ӣи, цр̄ӣка, цреш̄, цреш̄на, црево, цреша, црешна, цресло*. Не: *череш̄на, черево, черешна* и сл.

Се изговара *цврс̄ӣ, а, о, и, зацврс̄ӣи* и сл., а не *чврс̄ӣ, зачврс̄ӣи* и сл.

3. Овдека го забележуваме изговорот на некои почетни согласни групи, за кои нема станато веќе збор при разгледувањето на одделните гласови. Иде:

а) со *йч-*: *йченка, йченкарен, йченица, йченичен, йчошки*.

б) со *ѝц*:- *ѝцала*, *ѝци* (едн. *ѝес*), *ѝцишиѝа*, *ѝцовиса*, *ѝцуе*, *ѝцосѝи*.

в) со *чк*:- *чкриѝи*, *чкрѝа*, *чкива*, *чкорлав*, *чкулав*, *чкраѝја*.

Во сите овие зборови се добиле африкатите од струјни согласки. Тоа значи дека во почетокот не е обичен изговорот *ѝш*-, *ѝс*-, *шк*-. Ако се среќаваат сепак зборови со таков почеток, тие се со изговор понов, литературен: *ѝсалѝиш*, *школа* и сл. Во средината на зборот, иако се слуша во народниот јазик и *ѝц* покрај *ѝс*, во литературниот се зема последниов изговор во зборовите како: *аѝсана*, *ваѝса*, *ѝаѝса*, *ѝрокоѝса*, *ѝеѝсиѝа* и сл.

4. При изговорот треба да се внимава да не се вметнува *ѝ* во групата *ср* и *р* во групата *зр* во зборовите: *срам* (не *сѝрам*), *се срами*, *срамоѝа*, *срамен*, *ѝосрамен*, *среда*, *среде*, *среќа*, *несреќа*, *зрак* (не *зѝрак*), *зрачи*, *зрее*, *зреење*, *зрел*, *узрее*, *узреан*.

Ова вметнување при побрз говор може да се забележи и кога се јавува групата *зр* во префиксирани зборови: *изработѝи*, *безработѝен* и др., така што и на ова отклопување треба да се обрнува внимание.

Тогаш кога треба да се изговорат *ѝ*, *р* во споменатите групи, ние и ги пишуваме: *сѝрада*, *сѝрана*, *сѝрачка*, *сѝросѝре*, *здрав*, *здравје* и др. Исто и во *жѝребна*, *жѝребец*.

5. Се изговара *мн* (а не *вн*) во овие зборови: *ѝламна*, *одамна*, *рамна*, *о* и (и: *рамен*), *рамнина*, *рамноѝравен* и сл.; *оѝламник*, *оѝмне*, *оѝмне*. Се вели *симне* (не: *сибне*). Со *вн* иде: *ѝлевна* (не: *ѝлемна*).

6. Во овие согласни групи се губи средната согласка, за поудобен изговор:

зрј > *зј*: *ѝрозје* (не: *ѝројзе*, сп. *ѝрозр*).

сѝј > *сј*: *лисје*, *ѝласје* (*лисѝ*, *ѝласѝ*) и сл.

сѝл > *сл*: *ѝослан*, *ѝослав* (*ѝосѝеле*).

сѝн > *сн*: *жалосна*, *радосна*, *ѝакосна*, *милосна*, *свесна*, *ѝосна*, (*жалосѝ*, *радосѝ*, *ѝакосѝ*, *милосѝ*, *свесѝ*, *ѝосѝ*) и сл. Според овие форми и во машкиот род се загувило *ѝ*: *жалосен*, *радосен*, *ѝакосен*, *милосен*, *свесен*, *ѝосен*. Од литературните зборови по овие се повел: *извесен*,

извесна, о, и. Меѓутоа во другите литературни зборови се чува *ӣ* во машки род: *мес̄иен* – *месна*, о, и; *облас̄иен* – *обласна*, о, и; *сӣрас̄иен* – *сӣрасна*, о, и; *ус̄иен* – *усна*, о, и.

ӣӣн > *ин*: *ӣомошна*, о, и – *ӣомошен*, *немошна*, о, и – *немошен*, *ӣомошник*.

з̄н > *зн*: *ӣразна*, о, и – *ӣразен*, *ӣразник*.

ж̄н > *жн*: *ӣужна*, о, и – *ӣужен*. Како зборови литературни се јавуваат *без̄на* – *без̄ни*, *свез̄на*, о, и, во кои *р* се изгора. Исто така се изговара *ӣ* во глаголот *ис̄ӣкае*, *ис̄ӣкаам*, *ис̄ӣкан*.

сӣӣ > *сӣ*: *радос̄ӣа*, *младос̄ӣа* и сл.

7. Во народниот јазик се загубиле *ӣ*, *р*, од крајните групи *-ӣӣ*, *-сӣ*, *-ж̄р*, *-з̄р*. Во литературниот јазик нивниот изговор се востановува: *ӣриш̄ӣ* – *ӣриш̄ӣоӣ*, *веш̄ӣ* – *веш̄ӣа*, о, и, *џореш̄ӣ* – *џореш̄ӣа*, о, и, *радос̄ӣ* – *радос̄ӣа*, *радос̄ӣи*, *младос̄ӣ* – *младос̄ӣа*, *мас̄ӣ* – *мас̄ӣа*, *свес̄ӣ* – *свес̄ӣа*, *вес̄ӣ* – *вес̄ӣа*, *ӣрос̄ӣ* – *ӣрос̄ӣа*, *ӣркалес̄ӣ* – *ӣркалес̄ӣа*, *мос̄ӣ* – *мос̄ӣоӣ*, *ӣос̄ӣ* – *ӣос̄ӣоӣ*, *р̄ож̄р* – *р̄о-ж̄р̄оӣ*, *џ̄луж̄р* – *џ̄луж̄р̄оӣ*, *џ̄роз̄р* – *џ̄роз̄р̄оӣ* итн.

РЕДУВАЊА НА СОГЛАСКИТЕ

72. Во промената на еден збор, или во зборообразувањето, се среќаваат такви случаи кога, според формите, се врши и измена на дадена согласка. Така се добиваат низи на согласки што се редуваат. Овде ќе се запознаеме со тие редувања. Порано стана збор за случаите кога имаме однос меѓу звучна и безвучна согласка поради едначењето по звучност или поради преминувањето на звучните во безвучни на крајот од зборот.

1. Од партијата за *в* (т. 61) знаеме веќе дека тој глас се јавува во деминутивните форми како: *мовче* и сл. Односите што се создаваат притоа меѓу него и соодветниот глас во основниот збор се следните – *в* : *с* (*мев-че*: *мес-о*); *в* : *з* (*џров-че*: *џроз-р*, *џроз-је*); *в* : *ш* (*ӣров-че*: *ӣрош-ка*); *в* : *ж* (*крлев-че*: *крлеж*). Во *шамивче*, *куӣивче* имаме *в* наспрема *ј* во: *шамија*, *куӣија*.

2. Односите $к : ч : ц : ш ; \bar{э} : ж : з : ш ; х(в) : ш : с$ ги имаме кај именките од машки род што завршуваат на $к, \bar{э}, х(в)$, како и кај придавките (прилозите) и глаголите изведени од истиот корен:

јунак: јуначе, јуначки: јунаци: јунаштво
маченик: мачениче, маченички: маченици: маче-
ништво

бог: божје, божество

йолог: йоложен, йоложи: йолози: йошйолошка

бубрег: бубреже, бубрежен: бубрези

Влав (< Влах): Влаше, влашки: Власи

монах: монашки: монаси

усиех: усиешен: усиеси

Одовде може да се види дека $ч, ж, ш$ се јавуваат во вокативната форма и во соодветните придавки. Така *јуначе* може да биде и вокатив и деминутив од *јунак*, а *бубреже*, *Влаше* се само деминутивни форми. Промената во вокатив е доста ограничена, зашто денеска е во таа форма кај именките на $к, \bar{э}, х(в)$ пообична наставката $-у$ (м. e), пред која консонантите остануваат неизменети. На пример: *волку, врагу, Влаву* и сл. Од горниот преглед може да се види исто така дека не кај сите зборови се застапени сите членови во дадените низи, а има случаи кога некој од нив недостига. Повеќето зборови на $в$, дојдено од $х$, го обопштиле $в$ и во множинската форма: *кожув, кожувви, (не кожуси), йергув – йергуви, уйлав – уйлави, орев – ореви*. Така што заправо *Влав – Власи* останува еден исклучок. Но затоа тугите зборови на $х$ редовно се подведуваат под истиот тој однос: *монах – монаси, йаиријарх – йаиријарси, фелак – феласи* и сл. Соодветна промена во множината станува и кај тугите зборови на $к, \bar{э}$: *бифийек – бифийеци, мийинг – мийинзи* и сл. – што покажува сето дека односот $к : ц, \bar{э} : з, х : с$ се чувствува сè уште како актуелен.

Од истиот род како горните, иако не ги покажуваат сите членови во низата, се и ваквите редувања, во кои се опфаќаат и глаголите до колку ги има од соодветниот корен.

сув: суша, сушина; суши, исушен
 злув: злушец, злушина; злуши, озлушен
 блаз, блазосий: блажина, блажен; облажи
 јак, јакосий, зајакне: јачина
 сладок: слач, слачен
 йойлак: йлач, йлачка, йлачен; йлаче
 дух: душа, душевен; одушеви

Односот *к* : *ч*, *з* : *ж* го имаме кај овие глаголи (*к*, *з* се јавуваат во аорист и во аористниот партицип):

йече: йеков, йекол
 сече: секов, секол
 рече: реков, рекол
 шече: шеков, шекол
 облече: облеков, облекол
 йлаче: йлакав, йлакал
 суче: сукав, сукал
 зрачи: зракав, зракал
 обричи: обриков, обрикол
 сйриже: осйризов, осйригол
 сйруже: сйружав, сйругал
 лаже: лажав, лагал
 може: могол, йомогол
 служи: служав, служал

3. Во литературниот јазик е уклонет односот *ш* : *з*, *ш* : *с* кај глаголите, што инаку уште го има во народните говори. Се вели: *каже*: *кажав*, *кажал*, *докаже*: *докажав*, *докажал*, *(на)йише*: *(на)йишав*, *(на)йишал*, *ојаше*: *ојашав*, *ојашал*. Гласовите *з*, *с* се јавуваат во именските образувања од овие корени: *доказ*, *йоказ*, *зайис*, *йрейис*. Исто и во придавките *низок*, *близок*, *висок* наспроти глаголите: *йонижи*, *доближи*, *извиши*. Наспроти денешниот партицип *йишан* имаме веќе како чиста придавка *йисан* со значење на *шарен*, *украсен*. Како збор литературен иде глаголот *йомаже* – *йомажав*, *(миро)йомазан*, во кој односот *ж* : *з* се чува.

Во некои категории се одвива и денеска процесот на израмнување на општите делови, кој е во случаите како *каже* – *кажав* веќе завршен. Ова се однесува на случаите кога се јавуваат *к*, *з* во итеративната форма наспрема *ч*, *ж* во свршениот вид. Така наспрема *йодрече* денеска се

јавува двоен изговор во итеративната форма: *подрекува* и *подречува*, или наспрема *дои́ече*: *дои́екува* и *дои́ечува*.

4. Односот *з* : *ѝ* го имаме кај глаголот *влезе*: *влеѝов*, *влеѝол*, *влеѝува* и другите од истиот корен. Тој однос се јавува и кај глаголот *молзе*: *молѝов*, *молѝол*.

5. Односот *ц* : *ч* го имаме кај именките на *-ец*, *-ца*, *-це* и од нив изведените зборови: *месец*: *месече*, *месечен*, *месечина*; *сѝарец*, *сѝарица*: *сѝарче*, *сѝаричишѝе*; *овца*: *овчичка*, *овчко*; *срце*: *срчка*, *насрчен* итн.

Односот *с* : *џ* во *ѝес*: *џџи*.

6. Односот *ѝ* : *ќ*, *џ* : *ѝ* кај глаголите ни го означува разликувањето на свршената од несвршената форма: *фаѝи*: *фаќа*, *враѝи*: *враќа*, *ѝлаѝи*: *ѝлаќа*, *ѝраѝи*: *ѝраќа*, *сеѝи*: *сеќава*, *веѝи*: *веќава*, *среѝе*: *среќава*, *смеѝе*: *смеќава*, *наѝе*: *наоѓа*, *роѝи*: *раѓа*, *ѝоѝоѝи*: *ѝаѓа*, *виѝи*: *виѓава*.

Односот *ѝ* : *ќ*, *џ* : *ѝ* го среќаваме и кај именките како сооднос на еднинските и збирните множински форми: *бруѝи*: *бруќе*, *ѝраѝи*: *ѝраќе*, *рабоѝа*: *рабоќе*, *ливаѝа*: *ливаѓе*, *оѓраѝа*: *оѓраѓе* и сл. (в. т. 48).

Исто така порано стана збор за односот *ѝ* : *ќ*, *џ* : *ѝ* во случаите како: *Соѝоѝи*: *соѝоќанец*, *Охрид*: *охриѓанец* и сл. и за односот *ш* : *ќ* – *свеѝник*: *свеќа* (в. т. 48).

7. Односот *н* : *њ* го среќаваме кај два-три глагола при противставувањето свршеност – несвршеност: *ѝоклони се*: *клања се*; *мени*: *мењава*.

Истиот однос се јавува и кај именките во противставувањето на еднинските и збирните множински форми: *ѝрн*: *ѝрње*, *ѝламен*: *ѝламење*, *корен*: *корење*, *ѝодина*: *ѝодиње*, *ѝланина*: *ѝланиње* и др. (в. т. 52).

8. Односот *сѝ* : *шѝ* го имаме кај глаголите: *ѝпросѝи*: *ѝрошѝава*, *ѝосѝи*: *ѝошѝава*, *крсѝи*: *кршѝава*.

Односот *ск* : *шѝ* во *ѝиска*: *ѝишѝи*, *ѝреска*: *ѝрешѝи*.

ЗА АКЦЕНТОТ

КАРАКТЕРОТ НА АКЦЕНТОТ ВО ЛИТЕРАТУРНИОТ ЈАЗИК

73. Акцентот на нашиот литературен јазик, а тоа е и западномакедонскиот акцент, треба да се разгледува не само во врска со прашањето на кои слогови паѓа во одделните зборови, ами уште повеќе во врска со тоа какво е неговото место во различните зборовни споеви во реченицата, зашто тој е изразито смисловен акцент. Само во зборовите одделно земени неговото место е чисто механички условено: во зборовните состави тоа се определува од потребите на изразувањето нивното значење. При тоа некои моменти ни се јавуваат, како што ќе видиме, во еден специфичен вид во литературниот јазик. Отаде и произлегува потребата да се установи точно односот меѓу акцентовката во централните, односно западномакедонските говори, од една страна, и во литературниот јазик од друга. Установувањето на тој однос значи истовремено установување и на она што важи, или најмалку – што треба да важи како книжевна норма. Кога се пристапува кон разгледувањето на акцентот и во ваков план, тогаш треба да се има на ум овој многу важен момент: дека е третосложниот акцент еден од најглавните белези што го одликуваат нашиот литературен јазик меѓу другите јужнословенски литературни јазици. Тој е оној жив дах што му дава на нашето зборување посебно звучење. Затоа е единствено правилно држејќи до изразитите карактеристики на нашиот јазик, да се стремиме, западномакедонскиот акцентен систем да се изрази што поцелос-

но во литературниот јазик, и од него да има само до толку отстапувања, до колку тие можат да се оправдаат со некои појави специфични за литературниот јазик.

74. Акцентот на нашиот јазик е по својот карактер динамичен, што значи дека него го одликува главно силината на гласовниот удар врз даден слог, а не постојат во него такви музикални варирања на гласот што се осознаваат од говорителите. Сосем природно дека неосознати варирања на должината и висината на тонот има. Така на пример, иако тоа не може да се земе како неотстапно правило, се забележува дека едносложните и двосложните зборови се изговараат со попродолжен и поблаг акцент, отколку тросложните, кај кои, општо земено, акцентот се карактеризира со поголема сила. Тоа е разбирливо, зашто за образувањето на три слога е потребен нормално поголем издишен гласок одошто за образувањето на еден или два слога. Оваа разлика во степенот на силината на акцентот може доста добро да се почувствува ако се спореди еднината и множината кај двосложните именки што завршуваат на *j*: *еден ѝвој* – *ѝеѝ ѝвој* (вака се слуша во изговорот, иако пишуваме *ѝовои*). Со оглед дека крајното *и* во множинската форма влегува во дифтоншко образување со претходниот вокал, разликата меѓу приведените две форми се состои единствено во тоа што втората се изговара со посилен удар на гласот врз акцентираниот слог, како да не е зборот скратен, како да не е станат двосложен, ами е останат тросложен. Поради истата оваа особеност во акцентирањето на двосложните и повеќесложните зборови (односно зборовни споеви), римите од типот (*еден ѝрој* – (*ѝеѝ*) *бѝрој*), какви што не ретко се среќаваат во нашата поезија, само графички претставуваат полни рими, додека всушност не се такви. Всушност тие се неполни рими што не се разликуваат многу од созвучјата *ѝорој* – *борови*, бидејќи ги дели поголемата сила на гласот во скратената множинска форма (*ѝѝрој*, *бѝрој*). Од друга страна, баш поради тоа што е акцентот во едносложните и двосложните целисти попровлечен и поблаг, станува можно да се римуваат такви зборови како *ѝаѝи* и *сјаѝи* (изговорено едносложно, со стегањето *сјааѝи* > *сјаѝи*) или *срами* и *сна ми* (изговорено двосложно, со стегањето *снаа ми* > *сна ми*). Ова треба да се памети во однос на сите множински форми како *лебој*, *ножеј*, често употребувани

во поезијата: иако тие се двосложни и можат да влегуваат во ритмичката схема како двосложни, сè ја чуваат поголемата силина на гласовниот удар, што ги дели од другите двосложни зборови.

МЕСТОТО НА АКЦЕНТОТ

75. Правилата за местото на акцентот на самостојните зборови во литературниот јазик се прости: 1. На првиот слог стои акцентот кај двосложните и тросложните зборови; 2. Кај повеќесложните зборови акцентот стои на третиот слог броејќи од крајот. На пример: *ша̀йко*, *ша̀йковци*, *ша̀йковцѝше*, *ша̀йковина̀ша*. Одовде се гледа дека и кај еден исти збор, до колку тој, со придавање на членот или на некои наставки, добива повеќе од три слога, акцентот се подистава за да падне пак на третиот слог од крајот. Треба, значи, да се има секогаш предвид дека, со одземка на некои туѓи зборови, не е можно во литературниот изговор акцентот да го премине третиот слог од крајот.

ОТСТАПУВАЊА ОД ТРЕТОСЛОЖНОТО АКЦЕНТИРАЊЕ

76. Само во мал број случаи имаме отстапување од правилата што ги изложивме, па и тогаш обично се работи за извесни скратувања на зборовите, настанати при непосреден допир на два вокала. Така во глаголскиот прилог акцентот паѓа на вториот слог открај: *вика̀јќи*, *огѐјќи* и сл., но овде порано било *вика̀еки*, *огѐеки* и сл., што значи дека сме имале третосложен акцент, па работата се изменила со преминот *e > j*. Денеска се изразува до извесен степен стремежот, на прво место во поезијата а и во изговорот на одделни интелектуалци, да се установи пак во глаголскиот прилог акцентот на третиот слог од крајот:

Крај мене *џа̀зејќи* леко
утрово, в покривка златна
денес на синот ме сети!

(С. Јаневски)

Но ако во поезијата може понекогаш и да се прими ваквиот изговор, тој денеска сè уште се чувствува исфорсиран. Затоа и треба да го задржуваме обичниот изговор со акцент на вториот слог од крајот. Тоа до толку повеќе што глаголскиот прилог е многу често придружуван од заменска форма (*викајќи го* и сл.), при кое се добива тросложното акцентирање. А пак споменатата тенденција за префрлање на акцентот за еден слог понапред оди некако заедно со разбивањето на третосложното акцентирање на оние целости кога глаголскиот прилог се следи од енклитика (почнува да се акцентира погрешно: *викајќи-го* место *викајќи-го*). Ова станува најчесто кај некои чисто книжевни вакви форми: *соошшијувајќи-му* (место *соошшијувајќи-му*), *образувајќи-ја* (место *образувајќи-ја*) и како појава стои во доста тесна врска со нарушувањето на нашиот акцентен систем во новосоздадени зборовни комбинации во литературниот јазик, за кои ќе стане збор малце подолу.

Интересно е да се види каков е карактерот на акцентот во глаголскиот прилог, дали тој се согласува со акцентот на двосложните зборови или и овде имаме таква разлика како што се забележува и по скратувањето на крајниот слог во зборовите како *лебој*, *ножеј* и сл. Обидот со римувањето и овде може да ни послужи добро. Од него се гледа дека во глаголскиот прилог, иако се скратил еден слог, поголемата сила на третосложниот акцент не е задржана. Затоа како сосем правилни, полни рими треба да ги сметаме, на пример, следните: *земајќи – мајќи* (по велешкиот изговор на формата *мајќи*) или *велéјќи – лејќи* (пак по велешкиот изговор, што го земаме при ова споредување поради тоа што во литературниот јазик инаку не можат да се најдат зборови кои ќе се римуваат полно со завршокот на глаголскиот прилог). Значи акцентираниот слог во глаголскиот прилог е од еднаква природа со акцентираниот слог во двосложните зборови.

77. Освен глаголскиот прилог има и неколку други зборови во кои, иако се тросложни или повеќесложни, акцентот паѓа на вториот, а не на третиот слог од крајот, што е пак настанато како резултат од стегањето на вокалите. Таков е случајот во зборовите од турското потекло на *-ана*: *ајса́на* (*дојдено од ајсаана < ајсахана*), *шаба́на*,

īōīána, īāрайána; по нив се повел и зборот *камбána*, па и прилогот, образуван од наш народен корен, *īолежána*.

Натаму, во редот на ваквите зборови спаѓаат и прилозите: *џодинáва* (од *џодина-ова*), *зимáва*, *лейшóво* (од *ле-īо-ово*). Нив треба добро да ги разликуваме од членуваниите именски форми: *џодинáва*, *зимáва*, *лейшóво*, што сосем нормално носат акцент на третиот слог од крајот. Не може, на пример, да се рече: *Годинáва беше родна*, ами само: *Годинава беше родна*. Но затоа прилошки само: *Годинáва* (или *оваа џодина*) *имаше многу род*, а не: *Годинава имаше многу род*. Овдека се работи, значи, за такви случаи кога со местото на акцентот е сврзано и извесно диференцирање на значењата меѓу зборовите. Затоа треба да се препорача и во пишувањето да се прави разлика меѓу овие случаи со тоа што ќе се бележи акцентот на прилозите: *џодинáва*, *зимáва*, *лейшóво*, па веднаш да може да се види како треба да се чита.

Во нашите централни говори постои двојно акцентирање на количествените заменски форми: *кóлкава*, *кóлкаво*, *кóлкави* и: *колкáв*, *колкáва*, *колкáво*, *колкáви*; *īшóлкав*, *īшóлкава*, *о, и*; *олкáв*, *олкáва*, *о, и*; *олкáв*, *олкáва*, *о, и*; *онолкáв*, *онолкáва*, *о, и*; *онолкáв*, *онолкáва*, *о, и*. Во литературниот јазик треба секако да се претпочита изговорот со акцент на првиот слог, иако ни поинаквиот изговор не треба сосем да се откажува. Во *колкáв*, *īшóлкав*, *олкáв*, *онолкáв* имаме сосем редок случај да паѓа акцентот на крајниот слог (интернационалните и новопримените туѓи зборови, се разбира, овде ги исклучуваме). Ваму се придружуваат уште прилозите *одвáj – едвáj*, *īшамám*, (*одвáj дóјдовме*; *īшамám дóјдовме*) и предлогот *освén*, кога иде во ваква сврзничка служба: *Нишīо не īи осīанува, освén да дојдеш*. – *Освén шīо се скара, нишīо друго не наīрави* и сл.

Меѓу повеќесложните зборови со акцент на вториот слог открај се наредуваат и неколку деминутиви образувани со наставки што принесуваат една потсилена емоционална окраска: *олкúnса*, *īшóлкúnса*, *малкúnса*, *īпро-шúnса*.

И глаголската форма *оīииде*, нормално така акцентирани, може при извесно емоционално потенцирање да се

чуе со акцент на вториот слог при кое вокалот *и* особено се продолжува: *оӣӣде*.

Двојно акцентирање покажуваат прилозите за место: *одавде – одавде, ош̄аде – ош̄аде, оданде – оданде*, за кое секако имаат спомогнато формите со партикула: *одавдека, одандека, ош̄адеа*. Акцентирањето на првиот слог треба да се претпочита во литературниот изговор. Ова пак особено важи за прилозите *овдека, ондека*, кај кои треба да се избегнува изговорот *овдѐка, ондѐка*, ограничен во западното наречје само на северните говори.

78. Ако се обидеме да ги римуваме зборовите како *аӣсана, колка̀ва* и сл., со некои двосложни зборови, ќе видиме дека е тоа можно и дека се добива полна рима, како и кај глаголскиот прилог. На пример: *аӣсана – сир̄ана; зим̄ава – зл̄ава; колка̀ва – мр̄ава*. Но интересно е дека сосем поинаков резултат ќе добиеме, ако го споредиме *ле̄ш̄ово* со *ново*. Тоа веќе нема да биде правилна рима, нешто во неа ни пречи. Меѓутоа овој пат пречката треба да ја гледаме заправо во особената боја на вокалот *о* во тие два збора. Во *ле̄ш̄ово* неговиот изговор е за нијанса поотворен, па можеме условно да го одбележиме вака: *ле̄ш̄о^аво*. Во *ново* тој е позатворен: *но^вво*. Како да се објасни оваа разлика? За ова може да ни спомогне споредувањето на уште некои зборови. Така, истата разлика во изговорот не дава да се добие полна рима во случајот: *йоло̀јна – во̀јна*, додека е тоа сосем можно во: *суро̀јца – ш̄иро̀јца* (како што е од друга страна сосем можно и: *во̀јна – сир̄о̀јна – зно̀јна* и сл.). Тоа значи дека скратените форми како *ле̄ш̄ово, йоло̀јна, суро̀јца*,⁶ некогаш со акцентираниот вокал од двосложните зборови. А тоа од своја страна уште еднаш посведочува дека има разлика меѓу акцентот на третиот слог од крајот и оној на вториот слог од крајот, и дека таа разлика, која се изразува, како што видовме, во поголемата сила на третосложниот акцент, се изразувала и во извесно диференцирање на бојата на вокалите. Во случаите како *ле̄ш̄ово, йоло̀јна* и сл. таа разлика во бојата се задржува и откако тие вака се скратиле,

⁶ Се разбира, литературниот изговор е: *йоловина, суровица* и сл. Но овде ги земаме зап. мак. форми со загубено *в* поради удобноста за споредување, што е важно за појасното осветлување на прашањето што го разгледуваме.

т.е. откако во нив акцентот паѓа на вториот слог откај, односно откако заедно со тоа тој станува попродолжен и поблаг. Дека е ова вака, може да се потврди во обратен ред со фактот што, кога ќе го земеме зборот *војна* членуван, т.е. кога *о* ќе падне под третосложен акцент, тогаш ќе добиеме и наполно правилна рима: *йолóјнаѝа – војнаѝа*. Особеностите што овде ги забележивме не го засегаат, како што можеше да се види погоре, вокалот *а*.

АКЦЕНТОТ НА СЛОЖЕНИТЕ ЗБОРОВИ

79. Сложените зборови се акцентираат по еднаков начин како и простите. Некои особености што сепак се јавуваат ќе ги разгледаме овде.

Прво даваме преглед на неколку типа сложени именки, во кои акцентот паѓа по правилото сè на третиот слог од крајот: *сóнчоꝑлеꝑ, лисѝокаѝ, кóложел, крволок, берóкукник, брꝑóзборник, чисѝорéдица, суворóлица, душóјадец, ꝑорнóселец, ꝑрозјéбрање, лицемерсѝво, камéн-кумур, чарꝑáк-боја, косѝен-ѝиква, влечѝйола, вари́каша, лайни́јаре* итн.

Овде е интересно да се запрашаме како се подведуваат под ваквото акцентирање оние сложени именки што кај нас влегуваат во најново време, во литературниот јазик, било да се наново сковани или пак примени од другите јужнословенски литературни јазици. Тие се именки од типот на оние во кои двата дела ги сврзува вокалот *о* (*лисѝокаѝ*) или многу поретко *е* (*лицемер*). Бидејќи спаѓаат во еден тип на образување што му е својствен и на нашиот народен јазик, сосем лесно и природно му се потчинуваат на третосложниот акцент. На пример: *ракóводсѝво, земјóделсѝво, земјóделец, законóдавец, законóдавсѝво, браѝоу́биец, војскóводец, малóдуиносѝ, разнóгласносѝ, широкóꝑрадосѝ, суéверје, своéволносѝ, морéйловсѝво, знамéносец* итн. Тоа што треба да се совладува за да се усвои ова правилно акцентирање, тоа е оној навик создаден под влијание отстрана, да се поставува акцентот на вториот дел на сложенката, на пример: *ракóводсѝво* место правилното *ракóводсѝво*. Но ако овде се работи за еден тип на сложенки својствен на нашиот јазик, и ако

неговото подведување под третосложниот акцент е сосем обично и нормално, поинаку е во извесни други случаи, кога кај нас се јавуваат нови сложенки што по својата форма не се сврзуваат така лесно со она што веќе го имаме во народниот јазик. Така во нашиот печат се среќава често сложенката *далекувод*, образувана по углед на срп. хрв. *далековод*. Како да се постави акцентот на овој збор? Ако по третосложното правило, ќе треба да биде *далéкувод*. Но тоа ни звучи многу натегнато и неприемливо. Инаку би било *далекувóд*, спротивно на тоа да не паѓа акцентот на последниот слог. На овој еден пример можеме добро да си го предочиме тоа дека при образувањето или примањето на нови сложенки никако не бидува да заборавиме еден важен момент – нашиот третосложен акцент. Ние можеме да бидеме задоволни од едно ново-образување само ако е исполнет во него и тој услов, да му се потчинува природно на нашиот акцент, што со други зборови кажано значи – да биде создадено наполно по образецот на оние сложенки што ги имаме во народниот јазик. Така, на пример, сложенката *водовод*, спротивно од *далекувод*, многу убаво влегува во нашиот акцентен систем. Да се имало предвид местото на акцентот, тогаш тие што први го употребиле кај нас зборот *далекувод* можеле да дојдат до многу посреќно решение, ако би ѝ дале на сложенката малку поинаква форма: *дálновод*. Ќе се добие не само сложенка од најобичниот тип, со споен вокал *о*, ами и збор што исто како *вóровод* многу убаво се подведува под нашиот акцент: *дálновод* – *далнóводоѝ*; (а колку е необично: *далéкувод* – *далеку́водоѝ!*). Интересно нешто ни се претставува кај некои сложенки што се употребуваат или се познати главно во оној свој облик кога вториот дел е повеќесложен, ако се земат во облик кога тој дел е двосложен. Така кај К. Рацин имаме песна „Тутуноберачите“, па таа сложенка е отаде позната и се употребува понекогаш во таква форма или нечленувано, но пак во множина: *ѝуѝуноберачи*. А да се прашаме како ќе се акцентира нечленуваната еднинска форма? Дали *ѝуѝуно́берач* или *ѝуѝунобéрач*? И едното и другото не ни звучи добро. Всушност имаме збор не така добро скован (Рацин сигурно сам не би го употребил во еднинската форма), па и непотребно скован, бидејќи го имаме народниот збор со истото значење: *ѝуѝунар*, *ѝуѝунарка*.

Се задржуваме малку повеќе на овие случаи, зашто ни откриваат еден необично важен момент во нашето современо зборообразување – каква улога притоа игра акцентот. Ако за оние што го усвојуваат правилниот литературен изговор е важно да го направат потребниот напор да ги сврзат во свеста новообразуваните сложенки со оние типови што се веќе дадени во народниот јазик и да ги акцентираат спрема нивното акцентирање, – за оние што по природата на својата работа ги лансираат новообразувањата е важно да водат сметка дали новиот збор ќе се согласува со правилата на нашиот акцент. Често пати само тој момент ќе пресуди дали ќе се решиме за една или друга форма на даден збор. Така на пример, пооправдано ми се гледа да се решиме за формата *о̀гнофр-лачка*, *минофрлачка* место за *о̀гнофрлач*, *минофрлач*: во првиот случај сосем глатко оди третосложното акцентирање, во вториот е потребен извесен напор да се постигне тоа. На ова место ќе споменеме дека баш угодноста на акцентирањето, покрај другото, им дава во нашиот јазик предност на формите како *дви́жење* – *дви́жењето* место *движе́ние* – *движеніето*, за кои еднаш стана веќе збор во уводот (в. стр. 77).

Извесен број сложени именки во нашиот литературен јазик се сепак обични со акцентирање на вториот составен дел и тогаш кога тој е двосложен. Таков е случајот кај сложенките: *ју̀гои́сѝок*, *североза́йаг*. Тоа се случаи кога чувствуваме меѓу двата дела смисловна разграниченост што не ни дава да ги сврземе уште потесно преку нашиот обичен третосложен акцент.

80. И кај сложените придавки го имаме истиот случај како кај именките: постоењето на ред такви придавки во народниот јазик го овозможува и лесното приспособување на новообразуваните сложенки кон акцентниот систем на литературниот јазик. На пример: *лебо̀роден*, *сла̀йко̀зборен*, *зла̀йко̀крилен*, *џр̀бо̀мазен*, *лицѐмерен*, *цр̀ноок*, *ру̀сокок*, *кречѐног* итн., па според тоа и: *ѝпросѝбдушен*, *само̀сѝоен*, *ѝлиш̀ко̀умен*, *чистѝокрвен*, *мер̀одавен*, *добро̀волен*, *ново̀роден*, *рамно̀ѝправен*, *суѐверен*, *џлу̀вонем*, *џблора̀к*, *разно̀сѝран* итн.

Меѓутоа покрај овие образувања во литературниот јазик ќе сретнеме и такви во кои секој дел си го задржува

својот акцент. Причините за тоа се овие: или се работи за состави во кои секој дел го задржува своето посебно значење, или пак, што е пообично, се работи за состави што идат во литературната реч од потребата за побудување на извесна уметничка слика, без да влегуваат понатаму во говорната употреба. Така, на пример, ние ќе го изговориме со посебно акцентирање на двата дела составот *шѐмно-зѐлен* (*шѐмно-зелен* не ни е обично) или *жоблѝо-зѐлен*, *сиво-бѐла*, *свѐйло-жоблѝ*, *срѝско-шѝурски* и сл. И во Рациновиот стих „по крѣвки лисја *жолѝозлаѝни*“, подвлечената придавка треба да ја изговараме заправо: *жоблѝо-злаѝни*, како што ни потскажува и самиот ритмички тек на песната („Тутуноберачите“). Во ваквите случаи или може доволно јасно да се истакнат двата акцента, или пак акцентот на првиот дел бидува сосем лежерен, додека како главен се истакнува оној на вториот дел. Но, ова останува вака дури е вториот дел едносложен или двосложен. Штом тој се наголемува за еден слог, или е веќе многусложен, тогаш е сосем обично да се изговорат двата составни дела со еден акцент, т.е. можно е не само *жоблѝо-зѐлена*, ами и *жолѝозѐлена* а поготово: *жолѝо-зелѐнаѝа*, *сиво-бѐлиѝе*, *свѐйло-жоблѝиѝе*, *срѝско-шѝурскаѝа* (*војна*) итн. Пречката е, значи само во префрлањето на акцентот врз првиот дел.

81. Во простите броеви од 20 до 100 десетиците се поврзуваат со единиците така што е акцентиран сврзникот *и* освен при четири: *шѝриесѝ и-шѝри*, *и-чѐшѝри*, *и-шѝеѝ*, *и-шѝесѝ*, *и-седум*, *и-осум*, *и-деветѝ*. Тој акцент на сврзникот е главен во составот, зашто десетицата може да се изговори и без посебен акцент: *шѝриесѝ-и-шѝри* (или во говорот обично скратено: *шѝриес-и-шѝри*) итн. Така исто не се акцентира обично (до колку логички не се подвлекува) стотицата во составите како: *стѝо-и-шѝедесѝ* (поправо *стѝо-ј-шѝедесѝ*), *овесѝе-и-шѝедесѝ*, *шѝрисѝа-и-шѝедесѝ* итн. Илјадите веќе редовно се акцентираат: *илјада и-овѝесѝе* и сл.

Сложените бројни именки на *-мина* добиваат акцент на третиот слог од крајот: *седуммина*, *осуммина*, *деветѝмина*, *илјадамина* и сл. Но е возможно, при особено логичко напирање на бројот да добијат и два акцента: *сѐ-*

дум-мина, илјада-мина и сл. Членувано: *йеѝйѝемина* и *йеѝйѝе-мина, седумѝе-мина* и *седумѝе-мина* и слично.

Приближните броеви се изговараат со еден акцент: *о̀ва̀-ѝри, ѝри-чеѝри, ѝеѝшесѝ, шесѝ-седум, седум-осум.*

82. Кај заменките ги имаме овие сложени состави под еден акцент: *ко̀ј-ѝоде, ко̀ја̀-ѝоде, ко̀ѐ-ѝоде, ко̀ѝ-ѝоде; шѝо̀-ѝоде; ко̀ј-о̀а-е, ко̀ја̀-о̀а-е, ко̀ѐ-о̀а-е, ко̀ѝ-о̀а-се; ка̀ко̀в-ѝоде, ка̀кв̀а̀-ѝоде, ка̀кв̀о̀-ѝоде, ка̀кв̀ѝ-ѝоде; ка̀ко̀в-о̀а-е, ка̀кв̀а̀-о̀а-е, ка̀кв̀о̀-о̀а-е, ка̀кв̀ѝ-о̀а-се.* Може, при логичкото истакнување на вториот дел да се акцентира и: *ко̀ј-о̀а̀-е, ко̀ја̀-о̀а̀-е* итн., *ка̀ко̀в-ѝо̀де, ка̀кв̀а̀-ѝо̀де* и сл., *ка̀ко̀в-о̀а̀-е, ка̀кв̀а̀-о̀а̀-е* и сл. Не е можно тоа во *шѝо̀-ѝоде*, но не е обично ниту во *ко̀ј-ѝоде* и сл.

83. Во нашиот јазик имаме и такви сложеникни што се составени од две заповедни форми. Тие секогаш идат под еден акцент: *мо̀лчиѝо̀лчи* (= подмолен човек), *ла̀йниѝо̀лчи-ни, ѝа̀дниѝиани* и сл.

84. Сложените прилози, било да имаат во првиот дел предлог или некој друг збор, се акцентираат на полно како и простите зборови: *на̀сира̀на, на̀сила, ѝреѝѝла̀не, ѝрекуѝру̀ѝа, рѐчиси, ѝуку̀речи, меѝу̀шоа, еднóдру̀го, еднóчу̀до, малóмно̀гу, ѝошѝо̀зашѝо* итн.

Кај некои од нив сепак сраснатоста на составките не така голема, па можат и двата дела да добијат акцент, ако тоа го бара особеното логичко подвлекување на прилогот. Така е кај овие прилози: *ѝр̀виа̀ѝ, вѝор̀ѝа̀ѝ, ѝреѝѝѝа̀ѝ: ѝр̀в ѝа̀ѝ (ми е ова), вѝор ѝа̀ѝ, ѝреѝѝ ѝа̀ѝ.* Исто така и кај следните: *ва̀муѝа̀му, го̀рѐдо̀лу, криво̀лѐво, лѐво̀десно: ва̀му-ѝа̀му, го̀ре-о̀лу, криво̀-лѐво, лѐво-десно.* Како што се гледа, во случаите кога се зема изговор со еден акцент овие прилози се пишуваат слеано, а во противните случаи се пишуваат разделено или двата дела се сврзуваат со тире.

ГРЕШЕЊЕТО ВО АКЦЕНТОТ

85. Правилата за акцентирањето на самостојните зборови се, како што видовме во претходниот дел, прости и јасни. Ако се усвојат тие правила, тогаш ќе биде до

голема степен совладана акцентуацијата на литературниот јазик. Сепак на практика се покажува дека често се прават грешки во акцентирањето. Што е битно, тие грешки не ги прават само луѓе кои треба да го учат западномакедонскиот акцент, бидејќи во нивниот говор поинаку се акцентира, ами ги прават и луѓе, наши интелектуалци, баш од западномакедонската говорна област, на кои третосложниот акцентен систем им е својствен од родниот дијалект. Тој интересен факт ја поставува работата во посебна светлина, и нè тера да ги побараме психолошките корења на грешењето во акцентот. Целта пак што треба да се постигне со укажувањето на оваа појава и на нејзините причини се состои во тоа да се придонесе за усвојувањето на правилното акцентирање.

Се забележува дека кога станува збор за некои просити работи од животот, за јадење, пиење, облекување, прошетка или друго нешто такво што влегува во секидневниот бит – тогаш споменатото грешење се сведува на најмала мерка. Тоа расте до колку се изразуваат мисли посложени, поразвиени, до колку се мине во областа на апстрактното, до колку повеќе идат во употреба зборови и изрази специфично литературни.

Еден одделен случај сочинуваат зборовите примени кај нас преку српскиот и бугарскиот јазик, по тој начин – што се сообразени спрема правилата на нашата фонетика, па, се разбира, и на нашиот акцент. И што се забележува? Дека речиси редовно тие се акцентираат како што се отстрана научени, иако прекрасно влегуваат во нашиот трисложен акцентен систем, асоцирајќи се со цели редови чисто наши зборови. Еве еден мал список од такви примери, запишани при еден случај на непосредно посматрање на оваа појава: *возмóжни, се одвíва, задáчи, сестíрани, најóлно, ñреñсñáва, вооñшñé, се укина, миналаñа година, се сосñби, ñредаваñи, извёсна, уñборсñво, ñодгóñòвка, одгóвóрносñ, раковóдсñво, раководíñел, содржñина, искусñво*. Овие примери, треба пак да се подвлече, се забележани од луѓе од Западна Македонија, па не можат никако да се објаснуваат со особеностите на нивниот местен говор, кога е познато дека во западномакедонското наречје акцентот паѓа на третиот слог од крајот. Не само што се грешни во такви примери,

под влијанието на акцентирањето во бугарскиот и српскиот јазик, туку во тој поглед понекогаш се преминува дури во престаравање. Така имам забележено: *сасѝа̀нци*, *ѝрѝсѝуѝа̀чни*, произволно акцентирани баш поради стремежот, се разбира несвесен, да се погоди „правото“ место на акцентот во тие српски зборови.

Сега идеме на основната и најинтересна појава, за сушноста на која веднаш ќе нè осветли следниот пример. Од еден исти човек, во едно исто зборување, сум запишал:

Не беше ѝаква рабоѝа̀иѝа: рабоѝа̀иѝа на нашаѝа орѝанизаѝиѝа.

Зборот *рабоѝа̀*, е значи, правилно акцентиран во првиот случај, во еден израз обичен за народниот говор, додека во вториот случај, кога имаме состав во кој зборот *рабоѝа̀* се јавува сега допрва, во новово време, акцентот е погрешно поставен на првиот слог. Ова погрешно поставување на акцентот си има сепак своја логика, своја внатрешна обоснованост; по таков начин видно се обележува дека овде дадениот збор не се употребува во својата одамна уобичаена средина, дека ова зборување се разликува од народната реч на секидневјето. Бидејќи нашата интелигенција до скоро главно се воспитувала на српски и бугарски јазик, извесен начин на акцентирање во тие јазици, различен од оној во нашиот литературен јазик, потсвесно се усвојува од неа заедно со новоусвоените зборови и зборовни комбинации. Во што се состои тој начин? Во тоа што во српскиот и во бугарскиот јазик, во повеќето случаи, акцентот паѓа на еден слог во сите форми од даден збор, додека во нашиот литературен јазик тој се мести за да се угоди на третиот слог од крајот. Така во бугарски: *рабоѝа̀* – *рабоѝа̀иѝа*, а во македонски *рабоѝа̀* – *рабоѝа̀иѝа*. Тоа противставување се осмислува во свеста на нашиот интелектуалец така, што станува до голема степен белег за два стила: при зборувањето на „висш“ стил се забележува имено тој стремеж да се установи акцентот на еден слог во сите форми на зборот. Еве за илустрација уште неколку автентични примери: *ѝра̀шањето на ку̀лтурно-ѝро̀свейнаѝа рабоѝа̀*; *во у̀сло-виѝето на сѝро̀веду̀вањето на ѝла̀новѝето*; *ѝа̀рѝѝискаѝа орѝанизаѝиѝа*; *ѝа̀рѝѝиѝаѝа*; *рабоѝѝниѝиѝето* и *намѐѝѝени-*

циѝе; марксистичкиѝе; најѝпреварувањеѝо; црвениѝе кайчиња; формирањеѝо; ѝри ѝравањеѝо на ѝој ѝлан; шѝрокиѝе маси; крушевскаѝа околија; ѝдеолошки и ѝео-рейски; орѝганизирањеѝо; оѝцеѝувањеѝо; исѝѝоријаѝа на ѝаѝѝијаѝа; ѝзбориѝе за народна власѝ; ѝредаванеѝо ѝо ѝнѝковиѝе; фѝрумиѝе; раѝоѝаѝа на курсевиѝе; саѝоѝојна раѝоѝа; реѝовиѝе на ѝаѝѝијаѝа; оруѝариѝе; окоѝијаѝа; наѝворешнаѝа и наѝтрешнаѝа ѝоѝиѝика; ѝѝеренскаѝа изѝраѝа; исѝолнувањеѝо; осѝѝашноѝо исѝуствѝо; деѝаѝниѝе кружоѝи; наѝучниѝе ѝруѝи; наѝукаѝа; ѝриѝинаѝа; куѝлѝурноѝо и ѝоѝиѝичкоѝо изѝиѝање; сеѝминариѝе; реѝонскиѝе оѝбори итн.

Засега нашиот интелектуалец уште нема да рече: црвениѝе ѝаѝѝиѝани, ами вели: црвениѝе кайчиња; нема да рече: шѝрокиѝе бечви, ами вели: шѝрокиѝе народни маси. Со еден збор: за нижите сфери на животот тој го задржува народното акцентирање, а за вишите сфери, по едно потсвесно подражавање, создава друг начин на акцентирање, по образец на тоа што му се наложило отстрана.

Од сево станува јасно дека во говорот на нашите интелектуалци третосложниот акцентен систем доста се нарушува. Примерите посочени погоре сведочат оти тоа рушење опфаќа цели категории на зборови, како што е на пример онаа на глаголските именки (ѝрашање – ѝрашањеѝо, место: ѝрашањеѝо). Се разбира дека тоа нешто не може да остане, ами треба да се поправи. Нашиот акцентен систем е, како што истакнавме во почетокот, една од најбитните карактеристики на македонскиот литературен јазик; ние не можеме да бидеме рамнодушни кога се расипува тоа што е во него од суштествена важност. Должност е на нашите интелектуалци да обрнат многу поголемо внимание на начинот по кој акцентираат, толку повеќе што овдека се работи, вистина за потсвесно, но не помалку штетно, деградирање на еден наш јазичен белег до степенот на нешто што е пригодно да служи само во нижите умствени региони. Правилно да го усвоиме акцентот на нашиот литературен јазик, значи да се ослободиме од еден вид самоунижување.

АКЦЕНТОТ НА ТУЃИТЕ ЗБОРОВИ

86. Посебно треба да говориме за акцентот на интернационалните зборови и оние зборови од западноевропските јазици, на прво место од францускиот, што се во ново време примени во нашиот јазик. Особеноста се состои во тоа што тие зборови најчесто не се подведуваат под правилата на нашата третосложна акцентуација.

Голем број од нив имаат акцент на крајниот или на претпоследниот слог: *клише́, решо́, џенéза, лиџераџу́ра* и сл. Поради тоа тие внесуваат во нашиот јазик извесен „несклад“ во поглед на оние норми за акцентирање што важат во него. Отаде е природен стремежот, изразен во народниот наш јазик, ваквите зборови да се ускладуваат со тие норми. Интересно е да го споредиме местото на акцентот на пр. во овие два збора, дојдени од францускиот јазик: *џирико́ – са́ко*. Вториот се приспособил кон нашиот начин на акцентирање, бидејќи е од подолго време влезен во нашиот јазик и тоа во битовиот обрат; додека првиот, како понова заемка, и означувајќи предмет што не е особено познат во нашиот бит – останува со својот акцент на последниот слог. Бидејќи нашиот литературен јазик се согласува со српскохрватскиот во тоа што не познава акцент на последниот слог, извесни префрлања на акцентот во туѓите зборови, настанати во употребата на српскохрватската културна средина, се примени и од нашата интелигенција. Со овој момент треба да се дополни тоа што го реков за подолгата употреба на некој туѓ збор како причина за неговото подведување под нашиот акцент. Тој процес е извршен порано во една друга јазична средина, но неговите резултати наполно им одговараат и на природните тенденции во оваа смисла, заложени во самиот наш јазик. По таков начин е кај нас станато обично акцентирањето: *ре́џрес, ре́жим, мо́мениј, инсџи́нкиј* итн. – иако ваквите зборови немаат толку широка употреба во народниот јазик. Бугарскиот јазик, во кој е сосем обично да паѓа акцентот на последниот слог, и во овие случаи го претпочита таквото акцентирање: *реџре́с, режи́м, моме́ниј, инсџи́нкиј* итн.

Но ако е за нас природен стремежот да ги подведуваме туѓите зборови под нашиот акцент, не треба да забора-

вие дека тој стремеж има свои граници, и дека неговите резултати се многу ограничени во споредба со бројот на оние туѓи зборови што остануваат со неизменет акцент. Нашиот усет се бунува ако чуеме изговор: *си́же, ли́тера́-и́ура, инт́ернациона́лен* и сл. место: *си́же, ли́тераи́ура, инт́ернациона́лен* и сл. А вакво престаравање не ретко може да се забележи во говорната практика. Но од друга страна се установува и нешто обратно: несообразување на изговорот од туѓите зборови спрема правилата на нашиот акцент и во случаи кога е тоа можно. Се поставуваме, значи, пред две крајности.

Целта на нашево излагање не може да биде да го покаже местото на акцентот кај сета маса од вопросните зборови: тоа може да се постигне само со еден полн речник што ќе ги опфати нив. Целта негова се состои во тоа, да укаже пред сè на оние случаи, каде што се применливи правилата на нашата акцентуација, а со тоа, посредно, и да претпази од претерувањето што беше споменато горе.

Прегледот на тие случаи ќе го дадам во два дела, во кои ќе биде збор за акцентирањето на именките а после на придавките од туѓо потекло. Што се однесува до глаголите, ваму спаѓаат само тие на *и́ра*, како што се: *и́теле-фонѝја, демонси́рира, камуфли́ра* и сл. Да се поставува кај овие глаголи акцентот на третиот слог открај (*и́теле-фонѝнира* и сл.) би било очигледно претерување.

87. Именки. Кај именките на *-о, -е* сосем се малку тие што се согласуваат со правилата на нашиот акцент: *са́ко, ко́рзо, и́орзо, кѝно*. Мал е и бројот на повеќесложните именки од овој тип што имаат акцент на претпоследниот слог, како: *каси́но, динáмо*. Грото на овие именки носи акцент на последниот слог: *ниво́ – ниво́иѝо, и́лаиѝо, деиѝо* и сл.; *клише́ – клише́иѝо, и́ири́е, маи́ини́е, екси́озе́* и сл.

88. Меѓу именките од женски род тие што завршуваат на *-и́ја, -и́ка* имаат акцент на третиот слог од крајот, на пример: *ѝимна́зија, и́олиѝи́ка, ѝрамаѝи́ка* итн. Тоа значи дека ваквите именки напoлно се согласуваат со правилото според кое во нашиот јазик повеќесложните зборови имаат акцент на третиот слог броејќи од крајот. Штом е тоа така, тогаш е сосем логично и во сето друго, што се однесува до акцентот, овие именки да им се потчинуваат на правилата од македонската акцентуација. Овдека ми-

слам на случајот кога, примајќи член, тие нараснуваат за еден слог. Имено, во тој случај и кај нив акцентот се префрла за еден слог понатаму. Сосем е обично акцентирањето *џимназија* – *џимназијаџа*, *комисија* – *комисијаџа*, *полицја* – *полицјаџа*, *полицка* – *полицкаџа*, *џимнастичка* – *џимнастичкаџа* и сл. Обрнувам особено внимание на овој факт, бидејќи најчесто се грешки во тоа што во членуваната форма акцентот се задржува на истиот слог како и во нечленуваната (се акцентира: *џимназија* – *џимназијаџа*, *полицка* – *полицкаџа*). Очевидно е дека со ова се прави една не мала грешка, зашто не се искористува можноста во вака големи групи од туѓи зборови да се спроведе нашата акцентуација и така барем делум да се постигне оној склад во акцентирањето, што е невозможно во однос на целокупноста на таквите зборови.

Освен именките на *-ија*, *-ика*, има уште некои од женски род, повеќесложни, што се изговараат со акцент на третиот слог. На пример: *минуџа*, *инџума*, *реџума*, *контзерва*, *скруџула*, *фигура*, *меџроџола*. Во извесни вакви случаи има сè уште колебања во однос на местото на акцентот: *џабела* – *џабџела*, *џџераса* – *џџераса*. Во *каџела* – *каџџела* со местото на акцентот се одредува и значењето на зборот: во првиот случај – шапка, во вториот – црква.

Другите именки од женски род, со најразлични завршоци, имаат акцент на вториот слог од крајот: *дирекџиџа*, *џримаса*, *деџиза*, *арџиџраџа* итн. Овдека се придружуваат и двосложните такви именки, како: *џрџола*, *виџа* итн.

89. И извесен број туѓи зборови од машки род се акцентираат исто како и нашите зборови, т.е. двосложните имаат акцент на првиот слог а многусложните на третиот открај. За овие зборови треба да го речеме истото што и за тие од женски род, што се согласуваат со нашата акцентуација. Имено, за нив важат правилата за преместувањето на акцентот, до колку дадениот збор би нараснал уште за некој слог. Така ќе имаме: *секџор* – *секџорџи* – *секџориџе* (не: *секџориџе*), *реџим* – *реџимџи* – *реџимиџе*, *рефлексџор* – *рефлексџорџи* – *рефлексџориџе*, *диџалог* – *диџалогџи*, *диџалозиџе* и сл.

Ќе дадеме еден краток список на такви зборови, што почесто се употребуваат.

1. Двосложни: *скандал, маршал, кваорай̄, волан, декан, вирман, ѝросіекӣ, рефлекс, ѝреіејксӣ, модел, хоішел, карішел, орден, ѝерен, креішен, билішен, момені̄, доцені̄, акцені̄, концеві̄, ѝарінер, фразер, концері̄, ексірес, реџрес, ѝроџрес, ѝроцес, омлеі̄, ѝамфлеі̄, карішеч, ѝресішјж, конфликі̄, венішил, азил, режим, бензин, инсіинкӣ, миӣинџ, ѝтурнир, ѝролоџ, бензол, беіон, реон, џармонџ, реіор, рекӣор, факі̄ор, акорџ, конфор, ѝилоі̄, бојкоі̄, азоі̄, сіаішуй̄, ѝриумф* и др.

2. Повеќесложни: Поголема група чинат именките на *-иум*: *ѝрезідиум – ѝрезидиумоі̄, калиум, најіриум* итн., потоа тие на *-ик, -ичар* (со наша наставка): *фанатіик, ѝолиіичар, ѝракиіичар* итн. Други примери: *ѝрофесор, ди-рекӣор, корекі̄ор, монолоџ, дијалоџ, микроској̄, ѝелеској̄, биоској̄, реџсішар, семесішар, ѝараван, џалимаішјјас, мародер, каракі̄ер, манифесі̄, лоџоішеі̄, рахиіис, сифилис, дефициі̄, суфициі̄, моноіол, омнибус, ѝролејбус* (но: *авіобус*), *азимуі̄* итн.

90. Придавки. Од придавките (и прилозите) од туѓо потекло, акцент на третиот слог од крајот имаат следните на *-ичен*: *џрасіичен, хрџничен, ѝракиіичен, ѝоёішичен, динамичен, ирџничен*, итн.; на *-илен*: *сіабилен, лабилен, мобилен, сіџерилен, сџнилен, суйішilen*; на *-екіш*: *кџрекиш, ѝџрефекіш, дирекиш, индирекиш, инџскреіш, индискреіш, кџмилеіш*; на *-урен*: *џџжурен, џжурен, џјскурен, џзурен, кулішурен* (но: *литераішурен, конјункішурен*). Еве уште неколку збора за кои е уобичаено такво акцентирање: *џкиіивен, ѝасивен, масивен, ѝри-ваіш, моноіон, конірадикишорен, конџизен, ѝреџизен, локален, луџуџен, ѝџрозен, нџрвозен*.

Се разбира дека за ваквите придавки важи истото она што и за именките што се согласуваат по местото на акцентот со нашите зборови: т.е. со нарастувањето на придавките акцентот се преместува според правилото за третосложната акцентуација. Така ќе имаме: *џрасіичен – џрасіичнаіа* (не: *џрасіичнаіа*), *индискреіш, индискреішна – индискреішніше* и сл.

Акцент на вториот слог открај имаат придавките со завршоци: *-ален, -јален*: *націонален, комунален, ѝасішорален, маішеријален, џенијален* итн.; *-анишен*: *ваканіш, џаланіш, доминаніш, консіаніш* итн.; *-аішен*:

дисџарáиен, сеџарáиен; -асен: ефика́сен; -акџиен: еџáкџиен, комџáкџиен; -ениен: еминéниен, конзеквéниен, диверџéниен, корџулéниен; -ивен: офанзџивен, ексџанзџивен, колекиџивен, дисџрибуџивен; -иран: камуфлџиран, клишџиран, моџивџиран; -озен: џрандиóзен, џрациóзен, малерóзен; -орен: сонóрен, минóрен, (но: моџиорен, ноџиорен).

Гледаме дека извесни придавки со горните наставки влегле сосем во системот на нашата акцентуација. Ср.: *комунáлен – лóкален, малерóзен – нérвозен* и др. Но во други случаи, секакво форсирано пренесување на акцентот на третиот слог го чувствуваме како неприемливо. Така не може да се прими изговорот: *кому́нален, малéрозен, колéкиџивен* итн.

АКЦЕНТНИ ЦЕЛОСТИ

91. Со запознавањето на акцентот на одделните зборови не се добива сè уште целостен увид во нашата третосложна акцентуација. Рековме порано дека акцентот на литературниот јазик е изразито смисловен. Затоа ќе треба сега да пристапиме кон прашањето за акцентот на зборовните споеви во реченицата. Тоа што се изградил во овој поглед во литературниот јазик, претставува чудесно совршен склад меѓу логичкото izdelување на извесни целости од зборови и нивното подведување под третосложниот акцент. Се добива што некои смисловно тесно поврзани зборови да се акцентираат како еден единствен збор. Тогаш говориме за акцентни целости, и тој термин стига да ја одбележи појавата, но секогаш треба да имаме на ум дека под тие акцентни целости се кријат поправо смисловни целости.

Така подведувањето на два или повеќе збора под исти акцент се раководи од едно логичко начало. Ако речеме: *Не сме виделе бéл-ден*, тогаш фактот што во составот *бéл-ден* имаме за двата збора само еден акцент (како да се работи за еден единствен збор) – тој факт ќе го објасниме така што тие зборови се најтесно поврзани во една смисловна целост, како да чинат и внатрешно еден збор. Од ова ни станува јасна основата врз која се создаваат така-

наречените акцентни целисти, а уште појасно ќе ни стане истото во натамошното излагање.

Овдека треба веднаш да се запознаеме и со едно обротно дејствување на мислата која не само да ги поврзува зборовите во вакви целисти, ами често пати има потреба да ги разграничи еден од друг, со цел да ја подвлече нивната посебна содржина, да се задржи особено вниманието на еден или друг збор во составот. Така реченицата што ја зедеме за пример може да биде и по следниот начин изговорена: *Не сме виделе бѐл дѐн*. Тогаш изразот *бѐл дѐн* со посебното акцентирање на двата збора што го чинат бидува особено потцртан, тежеста на соопштението навалува накај него, тој станува оној централен момент на кој сакаме повеќе да го задржиме вниманието.

Оваа можност за двојно акцентирање на зборовните состави се искористува, значи, за двојна служба. На обичното, спокојното соопштување му одговара начинот што логичките целисти да се акцентираат како единствени зборови, односно да идат под еден акцент. Нарушувањето пак на овој нормален, најобичен начин, се искористува за посебна цел: за логичко истакнување на одделните зборови во составот, со кое е неразделно сврзана и потребата за емоционално воздејствување што, зависно веќе од интонацијата и силината на гласот, може да биде повеќе или помалку јасно изразено.

Опишаната можност е поправо двострук израз на една сушност, по која акцентот во нашиот литературен јазик ја одразува соединувачката и разделувачката страна на мислата. Ако му пристапиме на ова од гледна точка на употребата на нашата реч во уметноста, особено во поезијата и театарот, тогаш ќе сетиме колку можности за смисловно и емоционално диференцирање преку акцентот дава литературниот јазик и во врска со тоа колку можности за ритмичко разнообразување на говорот и стихот. Работите стојат, значи, сосем поинаку одошто може само при еден површен поглед да се заклучи – дека опфаќањето и на зборовните состави под третосложниот акцент би создавало ритмичка еднообразност. Кога ќе говориме понатаму за одделните акцентни целисти, треба секогаш да ја имаме на ум и можноста за нивното разделување во ред случаи под условот што го запознаваме овде.

ЦЕЛОСТИ СО ЕНКЛИТИЧНИ ЗАМЕНСКИ ФОРМИ

92. Појавата на опфаќањето повеќе зборови под еден третосложен акцент ќе почнеме да ја опишуваме тргајќи од најпростите случаи. Ќе се запреме имено прво на кратките лични заменски форми, кога идат зад полнозначни зборови. Во мал број случаи тие ги следат именките, оние што покажуваат родство, и тогаш имаат посвојно значење: *шайко-ви*, *мајка-му*, *браќи-му*, *зет-ви*, *баба-ми*, *сестра-и*, *жена-му*, *браќучед-ми* и сл. Како што се гледа, акцентот во ваквите состави паѓа на третиот слог од крајот, ако се тие тросложни или повеќесложни. Во примерот *браќучед-ми* можеме да го видиме поместувањето на акцентот за еден слог кон крајот, поради тоа што заменската форма се приклучува во една акцентна целост со именката *браќучед*. Ова движење на акцентот причинето со приклучувањето на кратките заменски форми може во горните состави да се забележи уште во случаите – *жена-му*: *жената-му*, *жена-ми*: *жената-ми* итн. или *шайко-ви*: *шайковци-ви* и сл. Што станува заправо: се добива истото што и кога еден одделен збор се наголемува со членот или со други наставки за некој слог. Во овој поглед имаме апсолутна паралелност во односот, на пример, меѓу *браќучед*, *браќучедош* и, од друга страна, *браќучед*: *браќучед-ми*. Иако во последниов случај ги пишуваме одделно именката и заменката – заедно ги изговараме и ги акцентираме наполно како единствен збор.

93. Во овој ред случаи спаѓаат и извесни состави со кратки заменски форми, што се употребуваат за заклетва или за колнење. Тие покажуваат во поглед на акцентот и некои свои особености. Така во народниот изговор покрај пообичното: *леба-ми*, *крсја-ми* се слуша и: *леба-ми*, *крсја-ми*. Првиот изговор исто како и нормалниот изговор: *боѓами* е, сосем јасно, за претпочитање и во литературниот јазик. Меѓутоа сепак со акцентот на вториот слог открај остануваат составите: *ослеја-го* (најдобро да се пишува заедно *ослејаго*) и *нашема-го*, *нашема-ше* и сл. Со овие изрази се зголемува бројот на случаите со акцент на вториот слог открај, за кои – меѓу одделните зборови – говоревме погоре (в. т. 77). Интересно е дека зборот *на-*

ӣема добива акцент на третиот слог, ако се дуплицира во горните изрази: *на̄ӣема̄-џо на̄ӣема!* *на̄ӣема̄-ӣе на̄ӣема!* и сл.

94. Друг случај кога личните заменски форми се употребуваат зад самостоен збор и кога исто така акцентот се продвигува како при растењето на еден единствен збор, имаме во составите со показно значење, како: *éve-џо, éne-џо* и прашалното: *káмо-џо*; на пример: *éve – éve-ја – evé-ӣи-ја; кáмо-џо, камó-ӣи-џо – камо-мӣ-ӣи-џо*. Тоа преместување на акцентот може, како што се гледа да оди дотаму што прилогот да остане неакцентиран, а акцентот да падне на заменката. Имајќи ги предвид ваквите, како и некои слични случаи, ние не можеме во нашата граматика строго однапред да ги одделиме енклитичните (и проклитичните) елементи, зашто сè зависи од составот во кој едно макар едносложно и самостојно неупотребувано зборче ќе дојде, сè зависи од тоа дали во смисловната и фонетската целост во која влегува нема случајно да добие место баш на третиот слог, броејќи од крајот на целооста. Затоа и прашањето за описот на меѓузборовното акцентирање во нашиот литературен јазик се сведува пред сè на прашањето да се покаже кои зборовни комбинации спаѓаат во редот на оние што се акцентираат како единствени зборови, примајќи го акцентот на третиот слог наназад од својата граница, а кои не спаѓаат во тој ред.

95. Најопфатниот случај кога личните заменки идат по самостоен збор и чинат со него акцентна целост е оној кога тие им се придружуваат на заповедните форми. На пример: *но̄си-џо, донéси-ја, носéӣе-се* и сл. Кон овие случаи се прибавува и изразот *не̄ка-џо, не̄ка-ја* и сл. И овдека прибавувањето на повеќе заменски форми го предизвикува непремено поместувањето на акцентот: *до̄неси – донéси-ја – донесí-ми-ја – донéсеӣе – донесéӣе-ја – донесéӣе-ми-ја* и сл. Целооста не може во ваквите случаи да нарасне до толку што акцентот да ја напушти глаголската форма, но затоа при различните комбинации секој слог од глаголот може да биде акцентиран. Од ова се гледа дека само во релативна смисла, само кога ќе ги земеме зборовите изделено или во наполно самостојна позиција во реченицата, важи правилото дека кај нас немаме акцент

на последниот слог или и на вториот слог (надвор од одземките) ако е зборот повеќесложен.

96. И глаголскиот прилог често се следи од заменските форми: *земáјки* – *земáјки-ја*, *носéјки* – *носéјки-џо* и сл. Порано беше објаснето зошто се акцентира *земáјки*, *носéјки* и сл., поради кое во овие случаи не се забележува поместување на акцентот. Во литературниот јазик можат да се сретнат и такви состави кога зад прилогот идат две заменски форми – на пример: *Носéјки-му-ја книџаџа, џој ја заџубил*. Но не ќе биде обично во ваквите случаи да се преместува акцентот, зашто ваквите состави не му се обични на народниот јазик, па затоа е подобро да се акцентира онака како што е назначено во приведената реченица.

97. На крајот, треба да ги споменеме и глаголските именки образувани од глаголите при кои иде заменскиот елемент *се* (т.н. рефлексивни глаголи). Тој елемент стои кај нив на крајот и влијае непосредно на местото на акцентот. Така ќе имаме, на пример, од една страна: *качување*, *борéње* и сл., а од друга: *качува́ње-се*, *борéње-се* и сл. (*Море, качува́ње-се, џледај џо!* – *Шџо сџорија борéње-се!*).

98. Во сите случаи што ги разгледуваме во овој дел имаме акцентни целисти што нараснуваат по начин еднаков со прибавувањето едносложни наставки – овдека се тоа едносложните заменски форми. Бидејќи доста ретко станува можно да се додадат три такви форми една по друга, обично е акцентот да остане на главниот збор, поместувајќи се сè до неговиот краен слог. Ваквите акцентни целисти не можат да бидат разложувани со посебно логичко истакнување на нивните составни делови. Ако се сака во целостите како *ма́јка_му* или *џонéси_џо* да се истакне содржината на заменките, тогаш тоа не станува со нивното посебно акцентирање, ами со дуплирање на заменските форми: *ма́јка_му не́џова*; *џонéси_џо не́џо*. Тоа што овдека нема место за разлагање на целостата со одделно акцентирање уште повеќе ги доближува разгледуваниите состави до повеќесложните единствени зборови.

ЦЕЛОСТИ СО ЗАМЕНСКИ ФОРМИ, СВРЗНИЦИ И ДР. ПРЕД ГЛАГОЛОТ

99. Се запознаваме со влијанието што го укажуваат во однос на местото на акцентот еднословните заменски форми кога стојат зад извесни зборови. Влијанието на тие зборчиња е од голема важност – во тоа можевме да се увериме. Сега баш затоа ќе ги следиме пак нив, само во сосем поинаква позиција – кога идат пред некој збор. Понатаму од еднословните заменски форми ќе го прошириме нашето посматрање и на некои други еднословни граматички елементи, пак во истата позиција.

Во потврдните реченици еднословните заменски форми никогаш не го примаат акцентот кога стојат пред друг збор, ами се прислонуваат кон него: *ѿој му рече; ѿаа го виде; ѿие си се смеаѿ* итн. Овде нема место, значи, за образување на такви целости што би барале акцентирање на третиот слог.

Вака стои работата не само со еднословните заменски форми, ами и со сите оние граматички елементи што идат пред глаголот, при услов – реченицата да е потврдна. При тој услов никогаш не го прима на себе акцентот морфемата *ке* со која се образува идното време и погодбениот начин: *ѿој ке дојде, ѿој ке дојдел, ѿој ке беше* итн. Исто така акцентот никогаш не паѓа, при тој услов, ни на сврзникот *да*, ниту поготово на некој друг сврзник: *рече да дојде, да земе; рекол дека дошол, оѿи дошол* итн.

100. Работата сосем се менува ако дојде пред глаголот негацијата *не* или некој прашален збор. Тогаш, ако е само глаголската форма двосложна, акцентот се префрла на негацијата или на прашалниот збор. На пример: *ѿој не рече; ѿаа не виде⁷; – кој рече? ѿѿо рече? кој виде? ѿѿо виде?* Имаме значи овдека, во одречните и прашалните реченици, за разлика од потврдните, образување на тросложни акцентни целости. Но не само тоа, ами во тие целости влегуваат и сите еднословни заменски

⁷ Не треба во ваквите случаи негацијата да се меша со заменската форма *не* (акузатив во множината од *ние*), која во потврдните реченици никогаш не се акцентира: *ѿаа не виде (нас)* и сл., но во одречна или прашална реченица се владее како и другите заменски форми: *ѿаа не не виде; кој не виде (нас)* и сл.

форми што бидуваат опфатени меѓу негацијата и глаголот или меѓу некој прашален збор и глаголот. На пример: *штој не му рече; шаа не зо виде; шие не се смеаи; штој не му зо даде* итн., или: *кој му рече? што му рече? кој зо виде? што зо виде?* итн.

101. Ваквите целости во кои влегува глаголот во одречните и прашалните реченици можат да бидат и разлагани поради некое посебно логичко истакнување на зборовите во нив или при поособени нијанси во значењето на изразите. Така реченицата *Тој не му рече* може да биде уште на два други начини акцентирана со преразлагање на негираниот израз: 1. *Тој не му рече;* и 2. *Тој не му рече.* Во првиот случај со посебното логичко истакнување на негацијата се постига ефект на засилено настојување на тој факт што го застапуваме. Во речениците од вториот тип секогаш се претполага и извесна последица што уследила или што треба да уследи, иако за тоа нема доволна причина. На пример во горниот случај: *Тој не му рече нешто лошо, ја што се налутил; Не реков нешто лошо, да!* или: *Тој не дошол некогаш, да знае како живееме* и сл. Акцентот секогаш се задржува на глаголот во ваквите изрази: *Што не рече, кога си знаел? – Што не дојде кај нас, кога си бил тука?* и сл. Се разбира дека во уметничката реч овие различни начини можат убаво да се користат. Треба да споменеме, меѓутоа, дека во нашата поезија разбивањето на акцентните целости од негација и глагол се врши често пати и поради чисто ритмички потреби, и кога нема за тоа некое посебно изискување на логичкото нијансирање на мислата. Еве за тоа еден пример: *амбар шуг рогои ваи не ке зо скрие* (С. Ивановски). Овој начин може навистина до извесна мерка да се допушти во поезијата; не е добро да се пресилува во овој поглед, а поготово не истиот начин да се пренесува и на обичниот изговор во литературниот јазик.

102. Ке се запреме сега на прашалните состави, пак од гледна точка на нивното разлагање, што се искористува за посебно логичко истакнување на зборовите во нив или за емоционалното изразување, односно воздејствување. И овде е возможно посебното акцетирање на прашалниот збор, ако особено логички се подвлекува. На пример: *Кoj му рече, само да знам! Што му беше, кој знае?* и сл.

Кај Рацина имаме вакво место: *Кóј_ја ѱра́ќа, кóј_ја ро́си* || *ѱаа слана ѱѱо ѱокоси* итн.

Кога говориме овде за прашалните зборови, не треба да го забораваме фактот што повеќето од нив се употребуваат и во релативна служба. Тоа е важно, бидејќи се забележува кај нив разлика во акцентирањето зависно од тоа дали се употребени како прашални или релативни. Тој момент на разликување на двете употреби бил секако основниот фактор за тоа да се извршува пренесувањето на акцентот врз прашалните зборови, зашто во релативна служба тие редовно не го привлекуваат акцентот од глаголот. Така ќе се рече кога се праша: *Шѱо́ било неѱѱо ѱаму, ѱѱо́ сѱанало?* А од друга страна, кога е *ѱѱо* употребено со релативно значење: *Расѱрава ѱѱо бѱло и ѱѱо не́ било*. Или прашално: *Кóј_сакал да дојде?* – а релативно: *Кој_сакал бил!* Истово се однесува и до прашалните прилози. Тие во таква служба го примаат на себе акцентот од глаголот (се разбира ако е глаголот двосложен). Меѓутоа истите зборови во служба на сврзници не само што не го привлекуваат акцентот од глаголот, ами нормално дури и не се акцентираат, освен во случаите на логичко подвлекување. Така ќе имаме прашално: *Какó_ѱравел ѱој? Коѓа́_дојде ѱој? Кáј_сака да оди ѱој?* и сл. А од друга страна: *Како_ѱравел, ѱака_нашол. Коѓа_дојде ѱој, ѱебе ѱе немаше*. – *Кај_сака нека оди* и сл.

Одовде произлегува дека е потребно добро разликување на двата случаја, зашто инаку може лесно да се дојде до смешување на едното и другото, до погрешно акцентирање. Нужно е да забележиме дека пренесувањето на акцентот е можно само ако глаголот е двосложен (ова впрочем важи и за сите други акцентни целисти). Ако е пак глаголот тросложен или повеќесложен, тогаш сите зборчиња (и прашалните, и негацијата) му се прислонуваат: *кој_до́несе, не_до́несе* итн.

Од изнесеново досега можеше да се види како стои во поглед на акцентот во она, да го наречеме, окружение од зборови и зборчиња околу еден од основните делови на реченицата – околу глаголот. Можеше да се види кога и како се образуваат при него целисти што се подведуваат под третосложниот акцент, а кога не. Беа земени предвид како случаите кога некои зборови му се придаваат на гла-

голот, така и оние кога тие му претходат. Понатаму ќе ги разгледаме поврзувањата меѓу зборови од други групи.

ЦЕЛОСТИ ОД ЗБОРОВИ ПРЕД ИМЕНКА

103. Акцентни целисти се образуваат во западномакедонските говори кога пред именката стои како атрибут – придавка (обична, заменска или бројна). На пример: *киселó_млеко, новаи́а_куќа, нашаи́а_нива, ѝрва́_вечер, сѝа́р_ерѓен* и сл.

Ваквите целисти се образуваат редовно кога е атрибутот членуван. Тој факт добро нè воведува и во сушноста на образувањето нивно во повеќето случаи. Членот самиот покажува дека се работи за означување на одредени предмет: *новаи́а_куќа* е точно определена куќа. Затоа образувањето на вакви целисти е поретко кога атрибутот не е членуван, иако е и тоа можно, поради механизирањето на правилото и неговото пренесување на такви состави со честа употреба. Од ова треба да ги изделуваме случаите во кои имаме заправо еден вид сложени зборови што се однесуваат пак кон одредено самостојно именско значење, кое не се добива како проста сума на составките, или дури кон претставата за точно фиксиран одделен предмет. На пример, *русá_среда, вели́_ѝеи́нок* се определени денови (празници), *ѝреи́а_вечер* е една одредена вечер на третиот ден од раѓањето на детето и сл. Поради тоа ваквите случаи се чести во месните називи: *Гладно́_ѝоле, Шаренá_чешма* и сл. Ако составот означува некаков поим неконкретизиран, обично е атрибутот и именката да се акцентираат разделено. Тогаш може пред атрибутот да дојде зборот *еден, една, о, и* со кое најдобро се покажува опшноста, неконкретизираноста на составот. На пример: *Тие куй́иле (една) нóва_куќа* (не: *новá_куќа*); или *Тој на_ѝрави (една) ша́рена_чешма* (не: *шаренá_чешма*) и сл.

Образувањето на акцентни целисти од атрибут и именка не се исцрпува со оние типови што ги изнесовме веќе. Така понекогаш составот може да покажува извесно прилошко значење: *цел_живоѝ, целá_зима* (конечниот резултат од ваквото сврзување може да биде полната адвербијализација: *орúѝаѝ, еднѝаѝ* и сл.). Ако

е атрибутот едносложен, не е обично, без потребата на посебно логичко истакнување да се акцентира разделно составот: *сѝар_човек, бѣл_коњ* (сп. *Нѡв_бунар_коѝај, на_сѝар_не_ѝлукај*). Сврзувањето станува и кога имаме состави што се во честа употреба, на пример во поздравите: *добрѡ_уѝро, добрѡ_вечер, дѡбра_ноќ* или во изрази како: *добрá_мисла, зладнѡ_срце* и сл. Одделно стојат целостите што се образуваат од чисто ритмичка потреба во извесни пословични изрази, често истргнати стихови: *Ранѡ_ѝиле_ранѡ_ѝее* (в. за акцентот во народната поезија, т. 122). Покрај сето ова што го изнесовме, во нашите говори со третосложен акцент има и извесни варирања во однос на образувањето на вакви акцентни целости, но за тоа засега немаме речиси никакво изучување.

104. Во ваквите состави имаме различни степени на поврзаност меѓу атрибутот и именката, кои идат во повеќе случаи до полно приближување на дадената целост кон сложените зборови. Ова е важно да се забележи, бидејќи во врска со тоа стои и можноста за логичко (и акцентно) разлагање на споменатите целости. Така, при логичко подвлекување на атрибутот, може да се акцентира поодделно: *кѝсело_млѣко, нѡваѝа_куќа, наѝаѝа_нѝва* и сл. Но не може да се рече: *ѝрва_вѣчер* или *ѝрваѝа_вѣчер*, зашто тогаш се губи значењето на овој композитум (*ѝрва_вечер* = свадбената ноќ), а се добива по значење сосем нов состав – што им одговара на пример на составите: *ѝрвиѡѝ_ден, ѝрвиѡѝ_ѝразник* и сл. Уште еден пример за ова. Може да се рече: *жѡлѝѝ_слѝви, црвени_слѝви, зѣлени_слѝви, кѝсели_слѝви*, но не е обично: *црни_слѝви* ами *црнѝ_слѝви*. Во вториов случај имаме заправо сложен збор, та неговото фонетско разлагање истовремено доведува до рушење на претставата што тој ја буди. Во ваквите случаи не е можно ни префрлањето на атрибутот зад именката: *ѝрваѝа_вечер, мрѝѡв_ѝеѝок*, а никако: *вечерѝа_ѝрва, ѝеѝок_мрѝѡв*.

105. Второто што треба да се забележи кога станува збор за акцентните целости од атрибут и именка, тоа е фактот што новите такви комбинации во литературниот јазик не се подведуваат, како горе, под еден акцент. Така се натрупува маса нов материјал, во кој е нормално, и како нормално се чувствува, разделното акцентирање на

атрибутот и именката. Тешко ни е приемливо, на пример, вакво акцентирање: *Новаи́ја но́ија од нашаи́ја влада значи оси́ар ѝрои́еси́* и сл. Треба да забележиме дека и во нашата современа поезија скоро нема случај кога се за целите на ритмот искористени поврзувањата од типот: *новаи́ја ку́ка*. Тоа што овде наследениот начин на акцентирање не може да го потчини новиот материјал мора сосем јасно во овој случај да се одразува во помала или поголема мерка и на самиот систем на акцентирање во целост. Овој факт, како и раскинувањето на акцентната врска меѓу атрибутот и именката при извесно логичко напирање на атрибутот (појава сосем обична и во нашето западномакедонско наречје), дава основа за тоа, во литературниот јазик да почнува да се чувствува како нормално посебното акцентирање на атрибутот и именката и таму каде што во западномакедонското наречје тие се изговараат сврзано. На пример: *но́ваи́ја ку́ка* покрај *новаи́ја ку́ка*. Оваа појава, се разбира, причинува што да ослабува чувството за разделното акцентирање како досаточен знак за логичко истакнување на зборовите.

106. Работата во литературниот јазик стои денеска, значи, така што ние не можеме строго да се придружуваме до она што е во овој поглед изразено во западномакедонското наречје. Но не значи дека треба, заради еднообразност, наполно да го откажеме подведувањето на составите од атрибут и именка под еден акцент. Двата начина – сврзаното и разделеното акцентирање на тие состави, можат да сосуштествуваат без со тоа да се породува некаква пречка. На литературната практика треба да ѝ се остави да го изјаснува прашањето до каква степен овде разделното акцентирање добива предност над сврзаното. Но веднаш треба да се забележи дека подведувањето под еден акцент останува, и покрај посочените нови моменти, во полна сила во случаите како *ѝрва́_вечер*, или *црни́_сливи*, што претставуваат заправо сложени зборови. Тие треба да се изговараат како една целост, па е добро дури и на писмо да се изразува таа нивна поврзаност со тоа што меѓу двата составни дела ќе се пишува цртичка: *ѝрва́_вечер*, *ѝрваи́ја_вечер*, *црни́_сливи*, *црнийе́_сливи*, *мода́р_камен*, *модрио́и_камен*, *суво́_ѝрозје*, *сувои́о_ѝрозје*, *црн_ѝиѝер*, *црнио́и_ѝиѝер*, *црн_ѝеѝок*, *црнио́и_ѝеѝок*, *живо́_сребро*, *живои́о_сребро* и сл. Кон

овие неколку вакви зборови ќе се придружат и географските имиња од Западна Македонија, како *Малá река*, *Белó љоле*, *Кадинó село*, *Долнi Дебар* и др.

Ние рековме дека новиот материјал во составите од атрибут и именка не влегува во акцентни целисти и дека поради тоа и воопшто се уобичајува во литературниот јазик разделното акцентирање. Меѓутоа не треба да ги губиме од предвид оние можности за многу плавно движење на фразата што ги дава баш сврзаното акцентирање, при кое не се прават толку акцентни засечки, ами гласот со убава мелодичност оди напред. Затоа, особено во театралниот јазик, се поставуваме пред потребата за свесно комбинирање на тие можности со разделното акцентирање. Несомнено дека во тоа имаме еден извор за поразнообразно, музикално поиздржано оформување на фразата. Затоа треба да обрнеме внимание на следното: навистина, во новите зборовни комбинации почнува да се чувствува необично префрлањето на акцентот од именката врз атрибутот. Ова претполага пак дека именката е најмногу двосложна. Но се разбира дека не постојат само такви целисти со двосложни именки, ами и со повеќесложни, само што во овие акцентот останува на именката, додека атрибутот ѝ се придружува како неакцентиран збор. Така: *новáта гóдина*, *црнáта шáмија* и сл. Бидејќи овде немаме преместување на акцентот од именката, тогаш ни ваквите целисти не се засегаат до толку од она чувство за разделување за кое говоревме. Затоа тие можат многу повеќе да се искористуваат, особено во театралниот говор, па дури според нив да се поведуваат и новите состави. Така може да се акцентира: *Тој ја сiрoвeдува сiйáрайá линија*, но и: *Тој ја сiрoвeдува сiйáрайá линија* и сл. Оваа можност треба исто така свесно да се искористува при музикалното оформување на реченицата. Заправо сите појави што овде ги разгледуваме треба да се осмислуваат и во тој вид.

107. Кога пред именката стои прост број, акцентот преминува на него, се разбира – ако именката не е тросложна и повеќесложна: *двá дeна*, *тiри дeни*, *дeсeт дeна*, *сiйó гpошa*, *иeтi љapи* и сл. И во овој случај се забележува извесно противставување на новиот материјал во литературниот јазик спроти наследените акцентни правила. Така, на при-

мер, тешко би сме акцентирале *йѐѝ нoѝи*, *ами йѐѝ нoѝи*. Меѓутоа, ваквите нови случаи се доволно ретки да го расколебаат во некаква осетна мерка третосложното акцентирање на составите од прост број и именка, особено кога се работи за едносложни броеви (а за нив најчесто на практика и се работи). Така, приемлива е наспоредната употреба *йедесѐѝ дена* и *йедесетј дѐна*, без да се чувствува во вториов случај особено истакнување на бројот; но штом ќе речеме *йѐѝ дѐна* тогаш логичкото подвлекување на бројот необично јасно се чувствува (дека се во прашање баш пет, а не да речеме четири или три дена).

108. Бројна и обична именка не чинат акцентна целост: *двáјца луѓе*, *ѝрoјца мáжи*. Исто така акцентот не преминува од именката врз приближните броеви: *два ѝри дѐна*, *седум осум дѐна* и сл.

Што се однесува до количествените прилози, макар што се слуша понекогаш со еден акцент изговорено на пример: *многú деца*, *малку време*, *йовеке души*, за пообично треба да го сметаме разделното акцентирање: *многú дѐца*, *мáлку врѐме*, *йовеке дúши* и сл. Треба овде секогаш да ги делиме отстрана случаите кога од состави како што се овие или некои други – се развиле сложени прилози. Тогаш, сосем јасно, тие ќе се акцентираат како еден целостен збор: *многúйаѝи*, *колкуйаѝи*, *йовекейаѝи*, исто како: *двáйаѝи*, *ѝријаѝи* и сл. Тогаш и со слеаното пишување го изразуваме нивниот изговор како на единствени зборови.

109. Меѓу составите од заменка и именка треба посебно да ги споменеме изразите како: *(ѝи си) мoј човек*, *наѝ човек*; *наѝ луѓе (сиѐ)*. Особено кога се овие изрази во еднина, па следствено и заменките се едносложни, пообичен е изговорот како овде, со акцент на нив, иако и разделниот изговор не е погрешен *(ѝи си) мoј чoвек* и сл. Не можат да се акцентираат разделно заменката и именката во изразите: *ај и на ѝвојá глaва*; *ај и на вашá глaва*.

Овде ќе забележиме дека се воопшто малку, како што можевме да се увериме досега, случаите како овие, во кои не е можно и разделно акцентирање со цел за логичко (емоционално) изделување на зборовите. При самото изделување пак има различни степени на сила на логичкото истакнување, зависно од потесната или полабава

внатрешна сврзаност на составите, од нивната почеста или поретка употреба, од нивната уобичаеност или новина. Примери за ова се дадени во неколку случаи порано.

110. Акцентот преминува од еднословните и двословните именки и на показните заменки: *īōj ден, īōj човек, ovōj човек, onōj човек, ovōj īaiī* (и: *óvoj īaiī*), *īāá жена (īā́ жена), ovaá жена (ovā́ жена), онаá жена (она́ жена), īoá деџе, ová деџе, она́ деџе, īié луђе, овие́ луђе, они́е луђе* итн. Во сите овие случаи е можно разделното акцентирање, при кое логичкото истакнување се чувствува особено во составите со *īōj*, а помалку во тие со *ovoј, оној* (просторната одреденост кај овие заменки и инаку до извесна степен ги изделува). Ако е именката трословна или повеќесловна, тогаш сосем јасно ќе имаме на пр.: *īiie ѓóдини*, или разделно *īiie ѓóдини* и слично.

111. Порано се запознавме со влијанието што го укажуваат врз акцентот прашалните зборови кога се наоѓаат пред глаголот, како и со соодносот во овој поглед на нивната прашална и релативна употреба. Сега ќе видиме што станува кога тие се наоѓаат пред именка. И во овој случај тие го привлекуваат акцентот на себе, до колку е исполнет условот да го зафаќаат третиот слог од крајот на целостта. На пример: *Кóј човек дојде? Шīō - човек е īōј? Какóв човек е īōј? Шīō луђе се īiie? Какв́и луђе се īiie? Чија́ жена е īāa? Колкú луђе има? Колкú īари īи īребааī, какó рече?* И овде треба да подвлечеме дека разделувањето на овие целисти е сосем обично, ако се прашалните зборови двосложни: *каков чóвек е īōј? Чија́ жéна е īāa?* и сл. Само при особено силно логичко подвлекување би можело да се раздели и: *Кóј чóвек дојде?* А пак изразот *шīō човек, шīō луђе* не подлегува воопшто на разлагање. Не може да се рече: *Шīō чóвек е īōј?* Ако ја акцентираме пак само именката тогаш се добива израз не со прашално ами со едно сосем друго значење: *Шīō чóвек беше, нема дру́г īаков! Шīō луђе беа, камо се́га да имаме īакви!* И овде, како и при глаголите, треба да ја имаме предвид релативната и сл. служба на зборовите што се и прашални. Во таква употреба тие и со именките не чинат акцентна целост што се подведува под третосложниот акцент. На пример: *кóј чóвек да дојде, ќе се зарадувааī. Шīō чóвек да*

види, сè ќе го ѝозрави. Каков човек и шио да најрави? Колку луѓе, шолку адеши итн.

112. Заменската придавка *некој, а, некое, и* се при-слонува кон именката: *некој човек, некоја жена* и сл. Исто и: *еден човек, една жена* и сл. Логички подвлече-но, може да дојде: *некој човек* и сл., додека во *еден човек* и сл., зборот *еден* добива веќе значење на прост број.

Обично не преминува акцентот и на *секој*. Но тоа е сепак можно: *секој ден, секоја вечер, секој уиро* и сл. Прислонето кон именката: *секоја година* и сл.

113. Преминувањето на акцентот од именката врз некој сврзник е работа сосем ретка. Можеме да ги споме-неме оние случаи кога тоа станува при повторувањето на сврзникот, како во оваа реченица од народната приказна: „*Ќе работам: ѝ петок, ѝ среда, ѝ света недела!*“ Меѓутоа во литературниот јазик вакво нешто не ќе биде обично.

Затоа е пак сосем нормално пренесувањето на ак-центот од личните заменки врз сврзниците: *ѝ јас ѝ ти; ѝ мене ме виде; ѝ тебе ти даде*; може и на сврзникот *ни* при удвојувањето: *ни јас ни тиј; ни мене ни тебе*. Ова префрлање се забележува и во состав со прилозите *шака, вака, вamu, шаму*: *ѝ вака бидува, ѝ шака бидува; ѝ шака нема да дојдам; ни вака ни шака сум; ѝ вamu ѝ шаму; ни вamu ни шаму сум*. Освен тоа во овие случаи: *а вака а шака, се ми е едно; ај вака ај шака; а вamu а шаму; ај вamu ај шаму; де вака де шака; де вamu де шаму*. За префрлањето на акцентот врз сврзникот *и* во броеви-те како: *ириесет и ири* се кажа погоре (т. 81). Аналог-но нешто станува и во составите со *иол*: *ири и иол, че-ири и иол, жавол и иол (ќе им излезе работаша)* и сл. Меѓутоа, за разлика од ова, обично е да се акцентира: *година и иол*.

Можеме да забележиме еден случај кога акцентот преминува на извикот: *Не чини шака да иравиш, а ииле, а сине, а чедо, а душо, а злаиен!*

ОТСТАПУВАЊЕ ВО АКЦЕНТИРАЊЕТО НА ЦЕЛОСТИТЕ

114. Меѓу примерите што ги даваме за местото на акцентот во одделни зборовни состави имаше и неколку такви, во кои акцентот не паѓа на третиот ами на вториот слог од крајот: *ѝриесей́ ѝ ѝри*, *ѝриесей́ ѝ ѝей*, *ѝри ѝ ѝол* и сл. Како што се гледа, се работи за целисти во кои последниот збор е едносложен. Несомнено дека наслонот на случаите како: *ѝриесей́ ѝ седум*, *ѝ осум*, *ѝ девей*, го причинил задржувањето на акцентот врз сврзникот и пред едносложните броеви. Така исто во составите со показните заменки како *овој ѝаѝ*, *оној ѝаѝ* (покрај *овој ѝаѝ*, *оној ѝаѝ*) имаме опирање од една страна на случаите како: *овој човек*, *оној човек*, а од друга страна на тие како: *ѝој ѝаѝ*, *кој ѝаѝ*, и сл.

Во составите од атрибут и еднословна именка акцентот по истиот начин паѓа на крајниот слог од атрибутот: *ѝрвиоѝ ѝаѝ*, *вѝориоѝ ден* и сл. Не е апсолутно можно акцентирањето: *ѝрвиоѝ ѝаѝ* и сл. Само ако е целиот состав од три слога, акцентот ќе падне на првиот слог од атрибутот: *гобар ден* (ср. горе: *овој ѝаѝ*). Кон ова интересен материјал даваат составите од повеќесложен предлог и еднословна именка. Се вели: *ѝреку_суд*, *ѝреку_ѝаѝ*, *ѝреку_ред*, но и: *ѝреку́_суд*, *ѝреку́_ѝаѝ*, *ѝреку́_ред*, т.е. исто како: *ѝреку́ река*, *ѝреку́ глава* и сл. Ако го земеме пак предлогот *околу*, тогаш ќе имаме само еден начин на акцентирање: *околу́_суд*, *околу́_рид* и сл., а никако *околу_суд* и сл. Од ова се изделува едно правило: дека, ако е именката еднословна, тогаш акцентот паѓа на последниот слог од зборот пред неа, или на првиот, до колку целоста не е поголема од три слога, но никако не може да стои на средниот слог. Од овој навик во изговорот станува јасно зошто ги чувствуваме така незгодни за третосложното акцентирање сложенките како *далекувоо* (в. т. 79): сосем е необично да се пренесе акцентот на средниот слог од првиот збор. Од друга страна, имаме изрази како *ден_за_ден*, што добиваат таков акцент дека се тросложни (исто како што станува тоа при *ѝреку_ден*, покрај *ѝреку́_ден*).

Овие особености не се ограничуваат само на едносложните броеви и именки, ами ги забележуваме и во соста-

вите со еднословни глаголки форми. Така може двојно да се акцентира: *не_џо_зел* и *не_џо_зел*, *не_му_дал* и *не_му_дал* (целости тросложни; сп. *џреку_сиг: џреку_сиг*). Но до колку се ваквите целости со повеќе од три слога, тогаш акцентот никогаш не може да го замине вториот слог од крајот: *не_му_џо_зел* (а не: *не_му_џо_зел*), *не_си_му_џо_зел* (а не: *не_си_му_џо_зел*), *на_коџо_си_му_зел* (а не: *на_коџо_си_му_зел*) и сл. Од сето изнесено може да се види дека навиците создадени при пренесувањето на акцентот од двосложните зборови ги опфатиле и случаите кога се работи за зборови еднословни. На пр. акцентот паѓа на *џо* во *не_му_џо_зел* исто како и во *не_му_џо_зеле*. Разлика се јавува, како што покажавме, само ако е целоста тросложна.

ПРЕФЛАЊЕ НА АКЦЕНТОТ ВРЗ ПРЕДЛОЗИТЕ

115. Останува да го разгледаме уште прашањето за преминувањето на акцентот врз предлозите. Акцентот се преместува на предлогот од личните заменки и од именките. И тоа од личните заменки скоро секогаш: *со мене, без неџо, од нив, џпред себе, кај вас, си_роџи џебе* итн. Одземка се прави кај *освен* и кај тросложните предлози *заради, џоради, нас_роџи* кои никогаш не го примаат *ак_цен_џи_оџ* на себе: *освен неџо, заради мене, џоради неџо, нас_роџи нив* итн. Пренесувањето на акцентот од заменката врз предлогот е особеност што им е заедничка на сите централни говори. Тоа е важна составка на акцентниот систем во литературниот јазик. Заради тоа и треба да се избегнува оној начин, денеска доста чест во поетската практика, за потребите на ритамот да се поставува акцентот врз заменките. Но за тоа ќе зборуваме понатаму (в. т. 123).

Од именките (се разбира – еднословните и двословните) акцентот не преминува секогаш врз предлогот. Дали тоа ќе стане или не, зависи од повеќе моменти што засегаат една или друга страна во значењето на составите од предлог и именка. Сега ќе преминеме на едно подробно разгледување на ова прашање.

116. Едно противставување веднаш ќе ни ја открие службата што ја врши акцентот како граматичко сред-

ство: *Найрави си ѱушка од дрво*, и: *Тој ѱагна од дрво*. Две значења имаме тука: ако акцентот не е пренесен, станува збор за дрвото како материја од која се прават различни работи; во вториот случај изразот *од дрво* има чисто месно значење.

117. Невозможно е да се акцентира: *Найрави си ѱушка од дрво*, зашто се губи смислата. Тоа можеме веднаш да го искажеме во вид на една ваква општа констатација: ако именката го задржува акцентот, тогаш нема место за факултативно пренесување на акцентот врз предлогот, освен во некои сосем ретки случаи на двојственост, како: *Еден син у мајка : ѱ мајка*. Оваа констатација добива своја смисла кога ќе знаеме дека во вториот случај (акцентот на предлогот) може акцентот и да остане на именката но само под овој единствен услов: ако *особено* логички се подвлекува именката наспроти некоја друга. На пример: *Тој од дрво ѱагна, не од камен*. Го подвлеков зборот *особено* затоа што е овде сосем нормално и логичкото истакнување со посилен удар на самиот предлог: *Тој од дрво ѱагна, не од камен*. Но ова што го изнесов за задржувањето на акцентот врз именката, при логичкото подвлекување, не ги опфаќа ниту во потенција сите случаи со акцент на предлогот.

118. Така на пример не е можно акцентирањето *до небо* (место *од небо*: *Се извиши од небо*), зашто нема никаква основа именката *небо* во еден ваков израз да ѱ се противставува на некоја друга именка па да биде особено логички подвлечена. Исто така не може да се акцентира *до враќа* во реченицата: *Тој излезе од враќа*. Друго нешто имаме во ваков случај: *Тој до враќа седеше, не до ѱрорезец*. Тука имаме веќе логичко противставување при кое особено се подвлекува именката. Ваквите случаи, се гледа веднаш, се ретки во јазичната практика. Поготово е немислимо да се акцентира именката тогаш кога се работи за изрази до голема мерка адвербијализирани и што се употребуваат и со преносно значење: *Ми дојде од ѱуша (од нос) ѱаа работи*; *Тој е вооружен од заби*.

Забелешките што ги направив за логичкото истакнување на именката се однесуваат, до составите со сите предлози, така што на ова нема подробно да се задржувам при прегледот на одделните од нив.

119. Пред да мидам на прегледот во кој ќе се дадат нужните податоци за одделните предлози, ќе ги споменам овде случаите кога воопшто не е можно префрлањето на акцентот врз предлогот.

а) Кога именката има три или повеќе слога. Така во примерите: *Најрави си сѝај од јасика*; и: *Тој ѝагна од јасика*, само по смислата на целата реченица може да се види разликата во значењето на составот *од јасика* во двата случаја, додека во примерот *од дрво* : *од дрво* тоа се гледаше и по местото на акцентот.

б) Кога именката е членувана или по друг начин определена. Само: *на ѝајоѝ, до жрадоѝ* и сл. Кон ова се приклучуваат, јасно, личните имиња: *без Пѝшка, над Пѝшка* и сл. Најобично е така и со географските називи, само што има случаи, иако ретки, кога е можно двојно акцентирање: *на Вардар*: *на Вардар, над Велес*: *над Велес, во Велес* : *во Велес* и др. Ако именката се објаснува поблиску со друг збор или со повеќе зборови, акцентот пак останува на неа, макар и да не е членувана. На пр.: *Од дрво големо ѝагна*; *ѝод сѝнка од мирисни лиѝи* и сл. Ако е именката следена од кратките дативни форми на личните заменки, тогаш можат да настапат два случаја: или заменката иде со присвојно значење, та определувајќи ја така именката причинува акцентот да паѓа на последната (*над глава му – свездна сѝреа* – ВМ⁸; или заменката се однесува на прирокот, именката останува неопределена со неа, та акцентот преминува на предлогот (*Над глава ѝ жори Деница* – ГВ). Како што се гледа, во последниот случај има пауза меѓу именката и заменката.

в) Ако по предлогот следат две или повеќе именки, акцентот не преминува на него: *низ крв и оѝан, од жрад и сѝло, без лѝб и жрош* и сл.

г) Акцентот не преминува на предлогот до колку се работи за именки од туѓо потекло со акцент на последниот слог: *на банкѝѝ, од деѝо* и сл.

⁸ Се употребуваат овие скратеници: КК (Кузман Капидан, народна песна, запишал Шапкарев), СШ (Силјан Штркот, народна приказна, запишал Цепенков), КМ (Константин Миладинов), КР (Коста Рацин), КН (Коле Неделковски), ВМ (Венко Марковски), СЈ (Славко Јаневски), БК (Блаже Конески), ГВ (Горски Венец, македонски превод), ГИ (Гого Ивановски), СИ (Србо Ивановски), ГТ (Гане Тодоровски), ЛК (Лазо Каровски).

д) Дали ќе се пренесе акцентот на предлогот зависи од тоа до колку е дадениот состав веќе уобичаен во општата употреба. Ако е тој нов, тогаш е пообично акцентот да се задржи на именката. Така, *бѐз ѝракѝор* ни звучи сè уште малце натегнато. Напротив сосем ни е нормално: *Не се ора бѐз ѝлуѝ* (покрај *без ѝлуѝ*) или: *Тој оги бѐз комѝас*, бидејќи овие состави се во честа употреба од порано во јазикот. Ова што го рековме, се забележува како во однос на новите состави со туѓ, така и со наш збор. На пр. во стихот: *Зао ридиѝѝа сонцеѝо ѝасне без шум* (ГИ) – имаме акцент на именката *шум* токму според нашиот усет (*бѐз шум* не ни е приемливо). Се работи пак за еден израз нов, литературен. Поготово не ни е обично пренесувањето ако е именката туѓ збор со апстрактно значење: *без ѝрѝѝесѝ*, *без ѝрѝѝекѝѝ* и сл. Но дека и некој таков одделен збор може со време, со подолга, почеста и поширока употреба во секидневниот јазик, да му го предава акцентот на предлогот, тоа може да се види од случајот со зборот *ѝлан*. Имено, сосем е приемливо акцентирањето *бѐз ѝлан* (*не чини бѐз ѝлан рабоѝа*), покрај (*без ѝлѝн: Рабоѝа сам и без ѝлѝн* (СЈ)). Ваквите случаи покажуваат дека и до денеска не е во говорите со третосложен акцентен систем изгубен усетот за пренесувањето на акцентот врз предлогот. Меѓутоа, условот е честата употреба на составот, со кое тој појасно се изделува во свеста како дадена целост, та место признак содржан во именката на прв план излегува она значење што се добива во врска со предлогот, т.е. настанува извесна адвербијализација на составот. Тоа значи дека во оваа материја не се работи само за готови резултати, ами и за жив процес на проникнување меѓу веќе изградените односи во јазикот и сè новиот и новиот материјал од јазичната практика кој не им се потчинува веднаш на тие односи.

Ќе дадеме примери за ова и со некои од другите предлози. Не ни е обично, на пример, да речеме: *Оѝиѝе го кеѝ*, *го сквѝер*, ами би ги зеле членуваните форми: *го кеѝоѝ*, *го сквѝероѝ*. Но веќе сосем возможно е, и се слуша: *го ѝарк*, покрај *го ѝѝаркоѝ*. Овој збор, имено, е пошироко познат и често се употребува, па од него е дури изведен деминутив: *ѝаркче*. Интересен е случајот со често употребуваниот збор *корзо*. Тој со сите предлози го задржува акцентот на себе и кога е нечленуван: *го корзо*, *од корзо*,

на *кóрзо*. Како да имаме сфаќање за еден чисто топографски назив во градот. (Впрочем, во говорите каде што членот е *-о*, таа именка може од некои да се сфати и како членувана. Во Прилеп сум забележил: *Досѝа одевиѝе на ѝој ѝусѝи корз*). Од поновите состави што имаат акцент на *о* можам да ги посочам: *о́о ѝруѝа, о́о ѝара, о́о фудбал* (= игралиште).

Примери со предлогот на: *на ѝошиѝа, на воз, на фудбал* и сл. Еве еден пример од поезијата: *На ѝерон сѝојам, доваѝа влак* (ГТ). Јасно дека не е во сите случаи вака. Сè уште е пообично: *на ѝи́ркус, на кѝно*. Се вели *на воздух* (*на ава*), но сè уште ни е поприемливо *на ѝрóсѝор, на шѝр: ке гиши на ѝрóсѝор руменаѝа младосѝ* (ВМ).

120. Од кажаното досега следува обратно дека префрлањето на акцентот врз предлогот е можно тогаш кога имаме едносложна или двосложна именка, нечленувана или што не е по друг начин определена. Се работи значи за изделени состави од предлог и именка што, во почеста употреба добиваат извесно прилошко значење. Степенот на таа адвербијализација е различен во различните случаи. Ние имаме цел ред веќе чисти прилози добиени по овој пат: *наси́рана, навечер, насила* итн. Сосем блиску до овие стојат составите како: *на ѝориѝа, на ѝлава, на ѝосѝи, на село*, додека сраснатоста е во најмала мерка во случаите како: *на дрво, на сѝај*, при кои е уште можно, како што видовме погоре, да се поставува логичкиот акцент на именката. Различниот степен на адвербијализација на таквите изрази нè поставува, како што е познато, пред една тешкотија во правописот: кога тие да се пишуваат слеано, а кога одделно.

Степенот на адвербијализација се гледа и од тоа дали во даден состав може да се менува формата на именката (т.е. место едн. да иде мн. и обратно). Никако не може да се рече: *Ним им дојде о́о ѝуши*, ами само *о́о ѝуша*. Или: *Ние живееме на села* (само *на село*). Може да дојде: *Тие ѝо држаѝ на рака или на раце*, но само: *Не ми е сеѝа на рака* (= при рака).

Како што ќе се види подолу од прегледот, редовно преминува акцентот на предлогот, ако овој иде со своето пространствено значење. Затоа се најчесто ваквите изрази со прилошко месно значење. Сп.: *на маса, ѝо́д маса*,

заг маса и сл. Од пространственото значење, или преку него, се развива и прилошко временско значење спрема *од човек на човек* иде и *од ден на ден* и сл. Има случаи кога во врска со пространственото значење се развива дури и значење начинско. Така се вели: *Го ѝрелаѓале на беса* (прилошки израз за начин). Но на врската со пространственото значење ни укажува веднаш ваквата употреба на тој израз: *Та шїџо си вера немало, на беса не си сїџојало* (КК). Но значењето на начин во други случаи се развива и сосем независно од пространственото (кај предлозите *со* и *без*): *сóсила, очи сó очи, бéз ģрев; Бéз ģлава не се ра-боїши*. Ваквите изрази често се употребуваат и атрибутивно (во таков случај можат да се заменуваат не со прилози а со придавки): *човек бéз душа* = бездушен човек.

121. Од следниот преглед по одделните предлози ќе се видат не само случаите кога акцентот преминува на предлогот, ами и тие кога тој редовно останува на именката.

без. Само со акцент на предлогот иде: *бéз време*, и *бéз ден*, со значење што ни се открива во една ваква реченица: *Тој умре бéз време*, одн. *бéз ден* (млад; дури уште не му било дојдено времето, не му бил дојден денот). Оправдано е горните состави да се пишуваат слеано (*бéзвреме, бéзден*), бидејќи тие како прилошки изрази и по значење се оддалечуваат од значењето на именките што се во нив. Акцентот ќе паѓа на именката ако е таа со своето право значење: *без врéме нишїџо не бидува* и сл.

Ако именката означува дел до телото или некој материјален предмет, обично е акцентот да паѓа на предлогот: *бéз ģлава, бéз очи, бéз нос, бéз ѝрсїџ, бéз рака (раце), бéз ноѓа (нозе), бéз срце, бéз леб, бéз вода, бéз ģрош, бéз дрва, бéз саїун, бéз ģаќи, бéз куќа, бéз ѝари* и сл. Сп. во народната песна: *Мноѓу ѝечалбари осїџанаа, кој бéз рака, кој бéз ноѓа, мојїџо либе и бéз ģлава*.

Така се акцентира и: *бéз шїаїќо, бéз мајќа, бéз луѓе, бéз челад, бéз сїџојан, бéз џој, бéз куче, бéз овци* и сл.

Карактеристично е за овие состави со предлогот *без* што акцентот при логичко подвлекување може секогаш да стои и на именката: *Тешко е без рáка да осїџанеш*. При ритмованата реч тоа дава поголеми можности за искористување на таквите состави спрема потребите на метарот.

Акцентирањето *без ра́ка* и сл. му соодветствува на: *со ра́ка* и сл. (в. подолу кај предлогот *со*).

Пренесување на акцентот врз предлогот имаме и кога именката е од апстрактните: *човек бѐз душа*; *шејо-шај севда бѐз мерак* (КР); *мора зо̄о̄ гази, џр̄гна бѐз џамеј* (ВМ); *Ели да џр̄гнам бѐз џајле* (КН); *Ке си дојде и бѐз џречек; Тој бил бѐз век; бѐз милосѝ, бѐз срам, бѐз џрев, бѐз крај, бѐз ред*. Меѓутоа, во ваквите случаи акцентот може да стои и на именката, без да се чувствува тоа како логичко истакнување во онаа мерка како кога именката означува материјален предмет: *и ошѝочна брзо и без рѐд* (СИ); *шѝо џрвошѝо ушѝро без срѝм ѝи зо̄о̄ крадаѝ* (ГИ). Јас би рекол побргу *без ма́ка*, иако се слуша и *бѐз мака*. Има вакви изрази во кои дури не е никако обично пренесувањето на акцентот врз предлогот: *без ра́досѝ, без ѝа́за, без бо́лка, без ѝо́чин* и др. Овие изрази заправо спаѓаат во редот на оние што или поретко се употребуваат или се новообразувани.

во. Овој предлог, за разлика од другите има две форми (*в*, *во*) со разграничена служба. Јасно дека пренесувањето на акцентот е можно само на *во*. Но тоа пренесување станува единствено во оние, доволно ретки случаи, кога именката почнува со согласката *в*, *ф*. Тогаш со помошта на акцентот се врши противставувањето на состав со именка особено логички истакната спрема состав во кој не е таков случајот. Така ќе имаме: *ѝој ѝадна во вѝр, а не во ва́р* (именките се логички истакнати). Спротивно на ова *во вѝр, во вар* само укажува на средината означена со именката, без да ја подвлекува особено. Истиот однос го покажуваат и примерите *во вода: во вода, во фу́рна : во фу́рна* и сл. Како овие состави, само со *во*, иде и *во дво́р: во дво́р*. Причината за ова може да биде тешкиот изговор на согласната група *вдв* што би се добила ако предлогот би бил *в*. И составите со некои од географските имиња што почнуваат со *в* имаат двоен акцент, но без разлика во значењето – *во Вѐлес : во Велес, во Ва́рош : во Варош, во Ва́рдар : во Вардар*. Не е можно акцентирањето на пример *во Видин*, што уште еден пат покажува дека пренесувањето на акцентот врз предлогот претпоставува израз близок и чест во употребата (називите *Велес, Варош, Вардар* се употребуваат кај нас, јасно, далеку почесто

одошто *Виџин*). Како пообичен изговор во литературниот јазик треба да се смета во *Велес* и сл.

Освен во посочените случаи акцентот паѓа на предлогот *во* уште само во изразите како: *очи, во очи, рака во рака* (логички акцент: *очи во очи, рака во рака*). Инаку секогаш *во* останува неакцентирано: *во река, во море* итн.

врз. Се употребува поретко покрај *на* само со пространствено значење (озгора на нешто). Акцентот редовно преминува на него: *човек врз човек, нога врз нога, врз глава, врз илеки*. Ако е именката логички истакната, акцентот останува на неа: *оума врз оума шаговна* (КР).

до. Посложени односи се јавуваат кај овој предлог, бидејќи се употребува со повеќе значења.

1. а) Акцентот паѓа на предлогот кога тој укажува на тоа дека еден предмет се наоѓа покрај друг: *до враиша, до ѝраџ, до ѝланик, до оџан, до баца, човек до човек, нога до нога*; ист е и случајот кога предлогот укажува на тоа дека нешто допира, достигнува до извесен предмет (такво значење можат да имаат и веќе посочените состави во случај како овој: *Тој дојде до враиша; до шаван, до небо, до земја, до дно, до ѝојас, до жуша, до нос, (вооружен) до заби, (одовде) до жрад, до село* и сл. Со географски имиња *до* останува неакцентирано: *до Скопје, до Охрид*. Поинаку стои само во оние случаи што веќе беа споменати кај предлогот *во*: *до Велес, до Варош, до Вардар* па може и *до Прилеп*, покрај обичното: *до Велес* итн.

б) Извесни разлики од реченото погоре се јавуваат кога со *до* се укажува на еден момент или отсек во времето. Обично е да се акцентира *до зора* (*Осијанавме до зора*). Но од друга страна: *до ден* (*Осијанавме до ден*), *до ноќ* (*Рабошевме до ноќ*), иако се вели *од ноќ до ноќ, од ујиро до вечер* по аналогија на бројните изрази со *од...* *до*, па и на изразот *од ден на ден*. Задржувањето на акцентот врз именката што значи отсек на времето секако е споможено и од случаите кога *до* иде со временски прилог: *до лани, до неќни, до вчера, до ујиро*. Имаме изговор *до ручек, до ѝладне* и *до ручек, до ѝладне*. Тука постои разлика во значењето. Во првиот случај се работи заправо за прилози што им се противставуваат на прилозите *од ручек, ѝо ручек, од ѝладне, ѝо ѝладне* (подобро е како прилози сите тие да се пишуваат слеано). На пр.: *доручек*

(*дóйладне*) бев дома, *одручек* (*бóййладне*) излегов надвор. Во вториот случај се укажува на самиот временски отсек означуван со *ручек*, *йладне*, тие зборови значи го задржуваат тогаш именското значење: *Треба до рúчек да ја изораме ниваџа* (СШ); *Има време до рúчек (до йладне)*. Како временски прилог иде: *дóвека*, *дóвек*.

в) Чести се во секидневниот говор изразите како *човек дó човек* или *од човек дó човек*. Во ваквите изрази е можно логичкото акцентирање на именката: *од ж́рób до ж́рób до ди́жаа ју́нак до ју́нак на оро* (КР). И овдека се изделуваат случаите кога се укажува на временски отсеци. Спротивно на *од ноќ дó ноќ*, *од уи́ро дó вечер* (в. горе под б) имаме само: *од му́гра до мр́ак*, *од лу́лка до ж́рób* (изразот има преносно временско значење).

2. а) Акцентот не преминува на *до* во изрази што му одговараат на изразот „до еден“, „до последно нешто“: *Изедо сè до йрóшка*; *сй́ше до дéше до ку́ше*; *Кренаа сè до й́гла* итн. Исклучок прави *дó кайка* (*Исйи ја чашаџа дó кайка*), зашто се сврзува со изразите како *дó оно*, *дó газер*.

б) Акцентот не преминува на *до* и ако именката означува некакво дејство. На пр.: *дојде рабоџаџа до кóйшек*; *ја дои́тераа до кáвга*, *до йл́чка* и сл. Истоово се однесува и на случаите кога именката само во преносно значење изразува дејство: *Дојде рабоџаџа до сй́ај*: *до кр́в* (т. е. до тепање). Составот *до сй́ај* се употребува и со друго преносно значење: *Тие се дојдени до сй́ај* (т.е. до питање, осиромашени се). Ми се чини дека ваму се поврзуваат и случаите како: *йеџање до смр́й*; *А сонце – о́гин до рáна гори* (ВМ). Последново би можело да се споредува со составот *до из́гор*, во кој влегува глаголска именка.

в) *Тебе йи́и е до ше́га*, *до смéа* и сл.

за. 1. Акцентот е на предлогот кога овој има пространствено значење (во смисла на држење, фаќање и сл. за нешто). На пр.: *Тој за́ ж́уша како се ф́аџил со вра́доџ* (ГИ); *за́ коса ми ж́и врзало* (КК); *Тие се држ́аџ за́ раце (рака за́ рака)* и сл. Еве уште неколку такви состави (пред кои може да се поставува прашањето *каде?*): *Се држ́и за́ враџа*, *за́ ѓлава*, *за́ мев*, *за́ ѓради*, *за́ нозе*, преносно: *Не фаќај се за́ збор* итн. И овде само при особено логично истакнување на именката, каде што тоа има место, може да остане акцентот на неа. Но тоа пак ќе биде, како што

рековме еднаш порано, случај поредок во јазичната практика. Освен посочените примери, само уште неколку што не спаѓаат во нив идат со акцент на предлогот: *за́ душа* (му даваа *за́ душа на умрениоѝ*). Туку ова може да се акцентира и за *ду́ша*: *На мрѝвиѝе за ду́ша, на живиѝе в зу́ша*. Со чисто прилошко временско значење иде *за́ час*: *Грабеж и колеж за́ час насѝана* (ВМ). Но и тука е можно поинакво акцентирање: *и за ча́с ги в обрач свија* (ВМ). Редовно е со акцент на именката за *миѝ*, како состав нов во нашиот литературен јазик. Ке го споменам уште изразот *де́н за ден* (*де́н за ден си мене времето*), во кој предлогот и еднословната именка се акцентираат како една трословна целост.

2. Во сите други употреби предлогот *за* не е акцентираан. Така:

а) Кога имаме значење дека станува збор за некого или нешто: *Зборуваме за ше́кер* и сл.

б) Кога имаме значење дека нешто е наменето некому или го засега некого: *Слободи сака за на́род* (ВМ); *Туѝуни жолѝи оѝрови за ѓради – киѝки розови* (КР); *И заѝвороѝ е за лу́же; еден за де́лник, друѝ за ѝра́зник* и сл.

в) Кога имаме значење на цел заради која се врши едно дејство или на негова причина: *Рабоѝам за ле́б; сѝрадам за ле́б; Сѝрадам за ѝра́вда; двајца браќа за ве́ра се бијаѝ* (ГВ); *Ми ѝојде за во́да на кладенец сѝуден* (ЛК). Истото е кога е целта изразена со именка изведена од глаголски корен: *Се доѝвел за у́дар; за ѓрабеж во виделина сјајна* (КН). Со ваквите случаи тесно се поврзуваат тие како: *И клеѝки ѝѝи ѝѝихо се сѝуиѝаѝ за со́н* (т.е. за спање – ВМ); *Има изѓледи за до́жд* (т.е. за врнење).

г) Во изразите што покажуваат каков чувствен однос се има спрема некого или нешто: *Тој е за ѓрев, за ѝо́дбив; За срáм, за ре́зил се сѝоривме; Таа рабоѝа е за чу́ро; за ѝмрен и за ѝрѝказна* (ВМ) итн.

д) Кога се посочува намената на нешто, службата што му одговара: *орво некаси́рено како за сѝаѝ* (СШ); *Арно е ова за фу́сѝан* и сл.

ѓ) Кога се посочува колку е нешто поголемо од друго нешто или колку поголема вредност има: *Тој е за ѓлава ѝовисок од неѝо; Ова е за ба́нка ѝоскаѝо*.

е) Време: *За саа̄ӣ ке с̄ӣӣг̄неш.*

ж) *Кӯӣив за д̄ӣнар, за ба̄нка, за г̄ро̄ш; Пла̄ӣив за к̄ило*
и слично.

з) *Око за о̄ко, заб за за̄б* и сл.

с) *Ми ӣекнува за во̄да, за г̄ро̄зје* и сл.

и) *За сре̄ка, за ӣако̄с̄ӣ, за жа̄л* и сл.

заг. Овој предлог иде скоро исклучиво со своето пространствено значење и како таков го прима акцентот на себе: *за̄г вра̄ӣа, за̄г кӯка, за̄г рид, за̄г бре̄г* итн.

Друга негова употреба имаме кога стои место предлогот *ӣо* (со временско значење) со имиња на празниците. Напроти *ӣред Вѣлигден* се вели и *заг Вѣлигден* (*ӣо Вѣлигден*); а со преминување на акцентот врз предлогот: *за̄г Божик: ӣред Божик*, покрај *заг* // *ӣред Божик*. Меѓутоа, ова е единствен таков случај, бидејќи се работи за израз што често се употребува во народниот говор како одредба на времето. Во сите други случаи, каде што *заг* вака би се употребило, акцентот не преминува на него. На пр.: *Тоа беше заг Прочка*.

заради. Не го прима акцентот од именката.

кај. Акцентот останува на именката. Впрочем, овој предлог најчесто се употребува со лични, месни имиња и со членувани именки: *кај Пе̄ӣка, кај Ско̄ӣје, кај сино̄ӣ* итн. И во составите *кај ма̄јка, кај ӣа̄ӣка* именките се сфаќаат како одредени, доближувајќи се до личните имиња. Само во вакви случаи имаме поголема неодреденост на именката, но таа е сепак истакната: *Кај с̄ӣн (кај к̄ерка) да не се̄диш*. Ова што се рече за *кај* важи и за предлозите сложени со него: *докај, накај, оӣкај*.

крај. Акцентот преминува на предлогот: *кра̄ј море, кра̄ј о̄ган, кра̄ј ӣа̄ӣ; кра̄ј буки Кузман о̄ӣиде* (КК) и сл. Се слуша *кра̄ј Вардар, кра̄ј Велес* : *крај Ва̄рдар, крај Вѣлес*. Инаку акцентот останува на географските имиња; *крај Ско̄ӣје*. Како личните имиња се однесуваат со овој предлог именките што означуваат сродство или воопшто лице: *крај ма̄јка, крај ӣа̄ӣко; крај лӣбе, радос̄ӣ глабока* (КН).

Сето што го рековме важи и за предлозите сложени од *крај*: *искрај, накрај, ӣокрај*. Со последниот предлог

имаме вакво отстапување: *Седи си ѿокрај жена*. Овде спаѓа и изразот *оѿокрај време*.

кон. За овој предлог важи истото што и за *кај*. Акцентот е пренесен во *кѡн дома*.

межу. Акцентот преминува на предлогот: *межу нив, межу очи*. Но со логички акцент на именката: *Смешај се межу луѓе*. Како *межу* поретко се употребува *ѿомежу*.

на. 1. Акцентот на предлогот:

а) Еве неколку примери за случајот кога *на* се јавува со своето основно просторствено значење: *ѿој ќе ми вјава на коњче* (КК); *кошула ѿанка ленена ѿ недовезена на разбој; одев со жруѿка на срце ѿ и каракамен на жради* (КР); *и довадам на жроб ѿука* (ЛК); *на уво киѿка сѿавила, ѿ на жрло бисер охридски* (ВМ); *на рака, на рамо, на кука, на гуша, на море, на рид, на маса, на чело, на ѿраж, на коше, на жумно, на чардак, на дно, на бреж, на вода, на снеж, на очи, на душа, на бука, на ражен, на орум, на враѿи, на ѿлеки, на чингел, на миндер, на скали, на усѿа, на коњ, на коњи* итн.

Вака се акцентираат и составите како следните, во кои значењето на предлогот е повеќе или помалце изместено од неговото основно значење (како што го имаме претставено во приведените примери), било да се работело за сликовито изразување или за поголем степен на адвербијализација. Така на пр.: *на междан*, покрај првобитното значење, каде што *на* се јавува во својата права употреба (*Тие сѿоеја на междан*), почесто се среќава како израз прилошки, со значење *надвор*: *Не се излежува намеждан*. (Прилози настанати вака се и: *надвор, намесѿо, насѿрана, навреме*). Примери: *на враѿа, на ѿорѿа, на ѿланик, на синѿир, на слика, на ѿазар, на дуќан, на ѿаѿи* (*Одам на ѿаѿи: Се среѿивме на ѿаѿи*; – во вториот случај предлогот со основното значење), *на крај, на нога* (сп. разликата во значењето меѓу: *Ако ли чеол немам на нога*, и: *Сиѿе беа на нога*, т.е. простум, стоеја), *на ѿрсѿи* (*ѿи знае*), *на нишан* (*ѿо зеде*), *на оро, на ѿанец, на ручек, на село, на сонце, на ава, на воздух* (*ѿлодови да бликнаѿ високо, високо ѿ слободно на воздух*; – КР) итн.

Доста се чести изразите со *од ...на*: *од човек на човек; а од бреж на бреж ѿанок мосѿи* (КР). Аналогно ним

иде и *од ден на ден, од час на час*, и – веќе како чисти прилози – *одвреме навреме*. Ке ги споменам овде изразите: *око на око, човек на човек, дрво на дрво* и сл.

б) Една група, поодделна од случаите под а, чинат примерите како: (*Одам, сум*) *на гостини, на свадба, на жештџа, на ситража, на ѓречек, на сеир, на сџомош* и сл. Сп.: *Денеска ќе одиме на џуџун* (аналогно: *на нива, на лозје, на босџан*); *Ќе одиме на риба* (да фаќаме риби); *Не ќе си одам на круши, џуку ќе одам на куришум* (КК). Во редот на овие случаи спаѓаат и следните: (*Одам*) *на бербер, на шнајдер, на докџор* и сл. Иста употреба од на имаме и со именки што означуваат установи или извесни тела: *На Мезлич си излеѓовме; на Сарај* (КК); *на џошџа, на школа, на хоџел* и слично.

в) Од месните имиња што идат со на се овие: *на Вардар* (покрај на *Вардар*), *на Велес*, па може и *на Прилеј* (Сп.: *на Прилеј на џазар*, – СШ).

г) Од просторственото се развива значење на тоа по што некој предмет или лице го има дадениот квалитет:

На пушка јунак прикажан,
на срце – стрџа широка,
на вера – потврд од камен

(В. М.)

д) Составите приведени подолу веќе имаат прилошко значење на начин: *на смеа на шака, на лаѓа, на среќа, на сила, на мира* и сл. Со значење на начин иде и изразот *на џашец* (се чешла).

ѓ) *Та салотџо на сџање џе души* (ГВ); *на сџање среде џосџели; На сон го Миџре фанале; но џе џебе, џашо, на сон видов* (ВМ).

е) Акцентот паѓа врз на кога тоа се употребува со именките што означуваат годишни времиња или периоди од човечкиот живот: *на џролеј, на есен, на младосџ*. На пример: *Прибери мајка на сџаросџ* (ВМ). Исто вака се акцентира и *на живој: џроб го сџорила на живој* (ВМ). Имамџ и *на смрџ* иако со поинаква нијанса во значењето: *џаѓа ми срце изеде, џ на смрџ ме млада џовали* (КН).

Што се однесува до другите состави со временско значење, работата стои вака. Со акцент на предлогот иде *на ден: еднаш на ден; на ден јадел крава јаловица*. Па

така би се рекло и *на ноќ*. Чисти прилози се веќе *науџиро, наџладне, наџвечер, наџвреме, наџвек (вечно)*. Спротивно на овие случаи имаме *на џолноќ*, аналогно со *на џолџаџи*, од кое се гледа дека *џол* се восприема како атрибут.

ж) Различно ќе се акцентира составот *на име* во овие два случаја.

1) *Од кај ме џознаваџе мене, шџо ме рековџе на име?*, *на име да ме викааџи*; 2) *Ај на име божје!*; *на име Божин* (СШ). Во вториот случај логички се истакнува именката по која се очекува (следува) дополнение.

з) *Дава на заем, на џочек*.

2) Случаите кога акцентот не преминува на предлогот:

а) Кога *на* се употребува да се изрази односот на припадност и индиректниот објект: *џискоџ на жџена, на дџџе* и сл. Така исто и во други дативни служби на овој предлог: *Не учи џо на злџо, на лџџа, на рџскоџ* и сл.

б) *Се најдов на маќа; На маќа човек да издржи; Та на чуџо и на маќа бевме* (ГВ) и сл. Во ваквите случаи *на* му се доближува по значење на *во*, па може и да се замени со него.

в) *На раџоџа! На џруџо* (КР); *На бџрба машко џлеме!*; *На бунџи се кревааџи џеџки џодини* (ВМ); *Јас на бџрба ќе џе џраџам* (ГИ). Со ваквите случаи се поврзуваат и овие: *чеџа на зџџвор собрале; А срџе машко на колџеж бие; на бура се ежџи* (ВМ) – во кои имаме посликовито изразување.

г) Кога со *на* се изразува дека нешто се преправа во друго или искажува така: *И може ли крџџа на вџџа да сџџане* (ВМ); *Во ликаџџа на зџмја си сџџанал; Сеџџа си ми на крџви сџџанала* (ГВ); *На џџџел џроскоџи, џџџин!* (КР). Слично се употребува и изразот *на чуџо*: *на чуџо беше сџџанал џџџо и сџџџе селани* (СШ).

д) Кога со *на* се изразува компарација: *џџмнаџџа ниски налик на џрџџе* (СИ); *На мрџџвен цела свадба џрилеџа* (ВМ).

ѓ) *Смрџи на луќ; мириса на зџмја* и сл.

е) *На џраџник, на свџџен, на Бџџик, на Баџџник* и сл.

ж) Со страните на светот: *на ѝсѝок, на зѝаао, на ју̀з, на сѝевер* (во западните говори се слуша и *на север*).

з) *Свири на чѝело, на ѝрѝм, на зѝўсла, на у̀ѝи, на кѝавал* и сл.

с) *И дрѝжи црн роб на шрѝек* (КН), *на сѝѝрѝш*.

и) *По едно јабољко на чѝовек* и сл.

ј) Во понови изрази: *на ро̀ѝсѝиво зѝазил* (КР), *осуден на смр̀ѝи, на зѝѝвор, на з̀лао*.

нао. а) Како и другите предлози кога идат со своето конкретно просторно значење, и *нао* е во таков случај акцентирано. Примери: *ѝусѝа се зора зазори, ѝ нао зора сонце оѝреа; Ја ке зѝо мајко дофанам, ѝ нао село ке зѝо развеам; нао зѝроб ѝ разви ѝрендафил* (КН); *Накривил калѝак нао веѝа; векоѝ ми ѝежи нао з̀лава; Бела е – цела лебед нао вода* (ВМ); *нао зѝрад, нао ѝаѝи, нао земја, нао очи, нао маса* итн. Понекогаш и овде е можно да преминува акцентот врз предлогот пред географско име: *Лели ми дојде нао Велес* (ВМ); *нао Вардар, нао Прилеј*. Се разбира, може да се акцентира и *нао Вѝелес* и сл. Сп.: *Нао Сѝолун бучи врева* (ВМ).

б) Едно од изведените значења на *нао* е кога се изразува повисок степен на признакот што го содржи именката. Така е во изразот *јунак нао јунак: не сум ли јунак нао јунак* (КК). Но не секогаш во ваков случај акцентот ќе паѓа на предлогот, било да е именката поблиску одредена, логички истакната (*Нема за мене никој нао ѝѝѝѝка, нао мајка; Бараш нао лѝб ѝоѝача*), било да се работи за некои понови изрази како: *Има власѝи нао власѝи*. Во литературата имаме денеска повеќе случаи кога *нао* се употребува со апстрактна именка која го задржува на себе акцентот: *Нао ро̀ѝсѝиво сонце зѝреј* (ВМ).

низ. Со просторно значење (независно од неговите нијанси: 1. *надолу: низ рид*, 2. срп. *кроз: низ уши*, 3. ѝо: *низ море: Таа коса свила низ рамо се слила* (ВМ); *Бели коси низ ѝлеќи расѝуѝѝил; ѝочна коса низ зѝради да чешла* (ГВ); *Сѝиѝа си одел низ зѝори и водел сѝѝрашна дружина* (ВМ); *Часум река низ ѝазар рикнала* (ГВ); *или да шеѝам низ зѝрада* (КК); *може ли солзи низ око да ѝѝи не минаѝи* (ВМ); *низ уши, низ ум, низ нозе, низ раце, низ ѝрсѝи, низ*

жили, нѝз село, нѝз овци, нѝз луѓе итн.; и би рекол ене ѓо нѝз ѝоле (ГВ); еѝе кај иделе нѝз море две ламји (СШ).

Следните примери од поезијата укажуваат на понова употреба од овој предлог, при кое акцентот останува врз именката: и момѝе шѝо весел ѓлас низ ѝесни кришай во рамно ѝоле (СИ); низ солзи мене ѝежок век; и роѝски Боѓа слуша, низ вѝра чѝиѝи душа (ВМ).

од. 1. Акцентот е на предлогот ако тој изразува пространствени значења:

а) Озгора од нешто: Кузман ми слезе од коња; Кузман ми слезе од бука; ѝушка ми смеѝна од рамо (КК); Падна ѝесла од боѓа (нар. песна); солзаѝа роса од небо (БК); Тоѓаш од кол одвај им ѝобеѓна (ГВ); од дрво, од ѓлава (ја симна капата: Го измисли од ѓлава, – со значење под б).

б) Однатре од нешто: Од куќи ко да излаѓам (КК); од оѓин раце дрѝнавме; од очи луѝа ѝизма му блика (КН); исѝрча брѓу од соба; Извади бомба од ѝојас; кодош ѓо вади брѓу од изба (ВМ); како од ѓроб да би ѓо кренале (СШ); на луѓеѝо од усѝа им ѓрабаш; би дал воле за неѓо од јарем; насѝрааѝ ко ѓлувци од дуѝка (ГВ); од ѓради, од јама, од раце (ни избеѓа), од вода (излезе) итн. Често се употребуваат со вакво значење на од изразите како од соба в соба, од куќа в куќа; од ѓрло в ѓрло двајцаѝа (КК); од усѝа в усѝа зборови шеѝаѝ (ВМ).

в) Од некаде: од ѝоле, од село, од ѓрад, од вода, од ѝазар, од жейва, од свадба, од ѝаѝ (иде), од море догде, од земја до небо. И со географските имиња може понекогаш акцентот да биде на предлогот: дојдов од Скоѝје, од Вардар, од Велес, од Прилеј (но обично: од Скоѝје, од Вáрдар итн.). Се вели од јуѓ, од исѝок, од заѝад, од север (но и: од север): од јуѓ на исѝок, || на јуѓ од исѝок (СЈ).

Порано кај на беа веќе спомнати изразите како од човек на човек, од ден на ден, од час на час (од час на час се менуе – ВМ). Овде ќе ги приведам уште тие како од човек до човек, од ѓроб до ѓроб, од село до село итн.

г) Го враѝи од враѝа, од ѝраѓ, од ѝаѝ и сл.

д) Се вели од сѝање, од сон: Од сѝање Климе – враѝоѝ ѓо ѝраѝи – в конѝлаѓер (ВМ); од сон ѓо крена. Примери за состави со апстрактни именки, со акцент на предлогот: од ѝамеѝ сеѝа излеѓла (ВМ); се ѝошѝукна од ум.

ѓ) Акцентот паѓа на предлогот и кога *од* се однесува на еден временски отсек или момент: *Од зори сѝојам, || днийѝе љи бројам || на ѝорѝа* (ВМ); *од ноќ сме сѝанайѝи; од уѝро од вечер* (но од *лѝлка до љрбб*, сп. кај *до*); *од век, од време: Марија ќерка Појова, од време сѝара комийѝка* (ВМ). Во сите овие случаи е можно и логично акцентирање на именката: *сѝрадалници од век* (КР); *Од уѝро до вечер со жеѓа се бори; А од зори љлад љо мори* (ВМ).

2. Во следните случаи акцентот не преминува никако на *од*:

а) Кога со *од* се изразува посесивно значење: *од ѝиле млеко, чедо од мајка* и сл.

б) Кога со *од* се укажува на тоа од каков материјал е нешто направено: *од дрво нозе, од камен; Од клас си ѝиска найѝраиф* (КМ). Со ваквите случаи се зближува и следниот: *од род си била* (ВМ).

в) Кога со *од* се укажува на причинителот на дејството или и неговиот вршител (во пасивна конструкција): *И носен вечно од маки* (КН); *љален и од ѝаѝико и од мајка* (СШ); *срце кине од мака; Коса цела || ѝобелела || од мисла; Цел аскер од сѝрав замрзна; Од чѝдо цел се скамени; Од снѝиѝа ли се исѝлаши?; вивнала земја од радосѝи* (ВМ); *дека љради од ѝжас ми вријайѝ; Појоѝ лошо од сѝаросѝи е ѝаѝсан* (ГВ); *Силјан куриѝулиса од смрѝи* (СШ); *Па ѝоа бабо || збори од сѝруја* (СЈ); *ќе умрам од болка, од жал, од јад, од смеа, од милосѝи, од ѝсур, од кѝришум удрен*. Осамено од овие случаи стои, веќе како прилог, *однавол: умрела однавол*.

г) *Избави ме од зло, од мака* и сл.

д) Кога се употребува *од* во споредба: *на вера ѝоѝѝвро од камен; од ѝрблѝи, море, ѝомила, || од анѓел, леле, ѝобела* (ВМ); *од јунак ѝојунак*.

ѓ) Кога со *од* се изразува партитивно значење: *Коѓа ѝаѝму од вода ни ѝраѓа* (ГВ); *се изнајале сѝиѝе арно убаво од жабѝи* (СШ); *Од љрбзје немам каснайѝо* и сл.

е) Кога се кажува дека нешто произлегло од нешто: *Од браѝи ми сѝана небраѝи; од ѝрн ѝрендафил* и сл.

ж) Во изразите како: *од сѝарец до деѝиѝе; од чбвек до чбвек има разлика*.

з) Кога се изразува мерка или вредност: *змија од аршин, од о́ка лубеница; марка од о́йнар* и сл.

с) *Не одбира од у́ка, од збо́р, од ко́шек* и сл.

и) *Од сре́да, од ње́шок, од Бо́жик, од Ба́дник* и сл.

ј) *Нема фајде од њла́чка; му беа од њо́лза* и сл.

к) И овде имаме скакање на акцентот во овие состави: *о́д фудбал, о́д њоши́а, о́д хошел* и сл., како и обратни случаи: *од зра́дба млади зрадачи идаи́ – ГТ (сп. о́д жеши́ва и сл.)*.

околу. Акцентот паѓа на предлогот (случај кога имаме просторствено значење): *околу́ њрло, околу́ куќа, околу́ село, околу́ зүша, околу́ рид, околу́ њрсѝ, околу́ сѝоѝ* и сл.

освен. Именката е секогаш акцентирана: *Кој може њоа да зѝ сѝори, освен сѝарец* и сл.

њо. 1. Акцентот е на предлогот кога овој се употребува со просторствени значења:

а) Се означува движење во извесна средина: *По зора врева; Осман ми врви њо река; Кузман си слезе њо скала (КК); њо њоле њраќѝор бега (ГИ); Белорун облак њо небо њлива (СИ); оди њо бразда; шеши́а Госѝод њо земи; Силјан њо њрем њроговори; Леши́ала како некоја црѝика њо њалазиши́е шѝо биле њо море (СШ); њо соба, њо скеле, њо њаи́ итн.*

б) Со деловите на телото, значење како со *в, на*: *Пагна шесла о́д Бога, удри баба њо нога* (нар. песна); *Мајки се вијайѝ – вијайѝ и бијайѝ њо зради!*; *Змија клука њо лице; Ми шежи јарем, а нож ме њара њо срце; масло му зорайѝ – врелци њо снага (ВМ); њо чело ми зѝ њогоди (КК); зѝ њресна њо глава, њо нос* итн.

Случаите под б можат, зависи од реченицата, да имаат исто значење како оние под а. Сп.: *Го удри њо рака, и: Му лази њо рака* и сл.

в) Акцентот преминува на њо и кога со него се означува ред во времето (дека следи едно по друго). Така се акцентира веќе изразот *њо ред*: *коли, беси, њали њо ред; век њо век шѝо њрујал сѝ њојусѝ и мрачен (БК); зѝ окршил њарче њо њарле (СШ); човек њо човек*. Ако е именката еднословна може ваков израз да се акцентира и како трословна целост. На пр.: *лисѝ њо лисѝ: лисѝ њо лисѝ*;

рéd_йò_ред: ред_йò_ред. Во нашата поезија најчест е, меѓутоа, случајот да се поставува логички акцент на именката, бидејќи е тоа наполно можно во ваквите изрази. Така имаме: *за сийе есени мрачни йò рéd; Гора лисйй йò лисйй ќе мени* (ГИ); *и чéкор йò чéкор во ййакйй; И йу́ла йò йу́ла* (ЛК); *сé йосјајен и йочуден колку вéк йò вéк шййò иде* (ГВ); *И дéн йò дéн се краде; и чás йò чás се ниже; кáйка йò кáйка срце му кайе* (ВМ). Ова ќе биде особено редовен случај во новосоздадените состави од ваков тип, на пр.: *брán йò брán, лáк йò лáк* и сл.

г) Прилошко значење за начин имаат овие изрази: *йò žаки, йò фусйан* и сл. Исто така *йò йошйа* (*йрайшено йисмо*). Но спротивно на ова: *йò чóвек* (*йрайшено йисмо*).

2. Надвор од горните случаи акцентот останува врз именката.

а) Ќе ги споменеме прво, како најблиски со примерите под 1 в, оние случаи кога *йò* има пак временско значење, само сега не во изрази каде што се повторува именката. Така: *По ййáга е йобисййра душаййа* (ГВ); *йò йлáчка радосйй; йò смрйй кајање; йò мánца оди вино; йò снéž и мраз иде; йò лéййò и зима ќе дојде* итн. Се вели *йò врéме, йò мéсец (ќе дојде), йò Бóжик и йò Божик* (така само во овој случај).

б) Акцентот не преминува на *йò* кога тоа укажува на признакот содржан во именката како на квалитет што обично се споредува со друго нешто: *йò снáга ќе е бор, йò ййврдосйй орен* (СИ); *Брайй на Гоце е йò сйла* и сл.

в) Кога *йò* укажува на мерка: *Носийййаййа йò сáжен им беа* (ГВ); *По кйло беа йешки лубенициййе; По бánка žи йлаййив; Осййанува йò мéсец* и сл. Истото е кога една мерка или еден предмет се зема повеќе пати или на повеќе места: *Пиe йò óка ракија; Секој ден куйува йò кйло; Туку секој йò žрóзò в рака држи* (ГВ).

г) Кога *йò* означува дека нешто станува според некој обичај, пропис, чувство за правда и сл.: *По зáкон да судиш; йò йрйнцийй, йò дóлжносйй, йò жéлба; Кажй йò душа* и сл.

д) Кога со *йò* се укажува на некаква причина (*йò = йоради*): *Не дошол йò бóлесйй.*

ѓ) Кога имаме значење „по какво време“: *По сѝӯд и ѝо жѣга и ѝо вѣѝер клеѝ; Како улав ѝрча ѝо мрѣз и ѝо дѣжд: ѝе одвлече, друже, во јуни ѝо мрѣк* (ВМ).

е) *Оѝиде ѝо дѣкѝор, ѝо лѣб* и сл.

ж) *По = за: и вика враѣ ѝо ѣрѣб* (ВМ); *жалба ѝо либе, ѝо млѣдосѝ.*

з) *Трча ѝо жѣни; ѝрча ѝо ѝѣѣка; оди ѝо бѣби; оди ѝо свѣрби* и сл. Но спротивно на ова: *оди ѝѣ куки; му одѣѝ ѝѣ ѝраѣ.*

ѝод. а) Како и *над* го прима акцентот на себе кога иде со своето основно просторно значење: *не ѣние душа ѝѣд земја; јајца му жежаѝ – ѣдин ѝѣд мишки; сѝици му сѝаваѝ ѣѝри ѝѣд нокѝи; ѝѣд веѣа око – ѣори ѝламења* (ВМ); *Неѝѝо ке му заѝѣра ѝѣд ѣрло; смрѝѝѝа ѣласно ѝѣд чело се смее* (ГВ); *книѣѝѝѝа ми ја ѣѝѝева, ѝѣд мусѝѝѝак ми се ѝѝѝсмева* (КК); *ѝѣд јазик, ѝѣд нозе, ѝѣд раѣе, ѝѣд сѝреа, ѝѣд нос, ѝѣд ѝѝѝ, ѝѣд дрво, ѝѣд сенка, ѝѣд креветѝ* итн.

б) Акцентот не е на предлогот кога тој иде во вакви изведени значења или во нови состави: *Соба ко ар е, сидај ѝѣд влѣѣа; Удриле ѣело ѝѣд кѣма село* (ВМ); *И дење ѝѣд жѣѣа и ноке без ѝѣчин* (ЛК); *куќа ѝѣд нѣм; ѝѣдумено ѝѣд бѣр; сѝѝе ѝѣд брѣј; ѝѣд влѣсѝ; Шѝѝо разбираѝ ѝѣд срѣе?* Итн.

ѝѣради. Како и *заради* не го прима акцентот од именката.

ѝред. Како и *зад*, со акцент кога иде со своето основно просторно значење: *маѣла ми ѝѣѣа ѝред ѣчи* (ВМ); *ѝред враѝѝа, ѝред куќа, ѝред црква, ѝред хоѝѝел* итн.

Вака и во некои временски изрази: *уѝре ке ѝрѣнам в ѣори ѝред ѣори; од векоѝ ѣѝидѣв ѝред време* (ВМ); како прилози идат *ѝредѝѝѝладне, ѝредвечер, ѝредручек.* Меѓутоа само *ѝред ѣѣн, ѝред вѣк* (се подразбира *ѣѣн*). *Пред Бѣѝѝик и ѝред Бѝѝик, а само ѝред Прѣѣка* и сл.

Во нови состави, особено со апстрактни именки, акцентот останува на именката: *ѝред сѝѣѣен, ѝред рѣдѣсѝѝ.*

ѝреку. Со просторно значење: *ѝреку рамо, ѝреку ѣлава, ѝреку ѣчи, ѝреку сид, ѝреку рид* (може и *ѝреку сид, ѝреку рид*) итн.: *Не мини ми ѝреку ѝѝѝка, Бајко* (ГД). Вака

се акцентира и *ѝреку́ ред*, *ѝреку́ леѝо*, *ѝреку́ зима*. Вака се настанати и прилозите *ѝреку́ѝруѝа*, *ѝреку́сила*. Во овој случај акцентот паѓа на предлогот кога тој иде со географско име: *ѝреку́ Вардар*.

Нова е употребата на овој предлог во ваквите случаи (и тогаш не е акцентираан): *Се разбирааѝ ѝреку ѝѝсма*, *ѝреку лу́ѝе* и слично.

ѝри. Освен во прилошките изрази *ѝри́ зори*, *ѝри́квечер*, *ѝри́ срце*, *ѝри́ рака*, овој предлог не се акцентира. Во народниот говор тој иде ретко во ваква употреба: *Бидува ѝри мајка и ѝри ѝаѝко да сѝрадаш; решил ѝри мајка да иде* (ВМ). Значи, именката е логички истакната, та го задржува акцентот, исто како во составите со *кај*.

ѝроѝив. Иде со членувани или инаку одредени именки. *со*. Освен во прилошките изрази *со́сила*, *со́време*, *со́ред* (но и со *ред*), како и во изразите од овој тип: *очи со́ очи*, *лице со́ лице*, *ѝради со́ ѝради* и сл. – овој предлог инаку никогаш не го прима акцентот. На пр.: *со но́ж*, *со ѝу́шка*, *со ра́ка*, *со ма́ж*, *со же́на* итн. Причината за ова ќе биде што именката во ваквите состави, изразувајќи одредено орудие со кое се врши дејството или содружник на дејството, сама по себе е посебно истакната.

сосе. Го прима акцентот: *сосе́ нозе*, *сосе́ глава*.

сѝроѝи. Со пространствено значење: *сѝроѝи́ куќа*, *сѝроѝи́ сид*. Со временско значење: *сѝроѝи́ среда* || *сѝроѝи́ среда*. Исто така и во изразот: *сѝроѝи́ гла́ва (му е)* || *сѝроѝи́ гла́ва*.

сѝоред. Не иде со пространствено значење и не го прима акцентот.

сред. Со пространствено значење: *сре́д небо* – *облаци*, *сре́д ѝоле* – *суша*; *сре́д село ѝаѝоѝ сив води* (СИ). Вака и во изрази со временско значење: *крв* – *сѝуод души сре́д леѝо* (ВМ); *сре́д зима*.

Имаме случаи кога ваквите состави се претходат од на: *Го ѝречекале на сре́д ѝаѝи*.

Не паѓа акцентот на предлогот во нови состави: *Сред бо́рби свеѝни ѝрв* (ВМ); *небоѝо сѝана* – *море сред бу́ри* (ЛК).

Поретко место *сред* се употребува *среде*: *Средé море цунцуле*; *Средé зима коложега*.

у. Се акцентира у *мајка*, у *мајка* ако се подвлекува дека станува збор за мојата мајка, мојот татко; *Бев у мајка*. А пак изразот *еден син у мајка* или *у мајка* може да се однесува за која било мајка. Инаку овој предлог иде со личните имиња покрај пообичното *кај*: у *Пејка*, у *Сиданка* и сл.

НЕКОЛКУ ЗАБЕЛЕШКИ ВО ВРСКА СО АКЦЕНТОТ ВО НАШАТА ПОЕЗИЈА

122. Ние и досега патем, на неколку места, споменавме за извесни појави во акцентирањето во нашата современа поезија. На тоа сепак вреди и посебно да се запреме.

Што се однесува до нашата народна поезија, интересно е што луѓето од народот, кога ги кажуваат стиховите, не се водат од обичниот акцент на зборовите и на нивните состави, ами и тогаш излегуваат од она делење на гласовниот тек што се налага од тактот при пеењето, од музичкиот ритам. Еве еден пример на такво скандирање:

Оро_ми | и́грале | три́ста_са | мо́вили
на_врв_на | пла́нина, | на_ра́мна | ру́дина,
оро_ми | и́грале, | ме́фтера | не́мале,
ме́фтера | до́чуле | дури_Ов | чо́поле итн.

Меѓутоа, изговорени овие стихови со обичен акцент, ќе звучат вака:

Оро ми_и́грале три́ста само́вили
на_врв на пла́нина, на_ра́мна ру́дина
оро ми_и́грале, ме́фтера не́мале,
ме́фтера до́чуле ду́ри Овчо́поле итн.

Од споредувањето се гледа дека само при одделни зборови акцентирањето во двата случаи совпаѓа. Во народното рецитирање еден метар се налага (тоа е она делење при пеењето) и ги сече врските на зборовите, дури и самите зборови, без оглед на нормалното акцентирање. Се разбира дека овој начин на рецитирање нам ни е денеска необичен и кога ги кажуваме народните песни, а поготово

при интерпретирањето на песната врз основа на она обично акцентирање во литературниот јазик.

Тоа е еден факт сосем јасен, а сепак не можеме да кажеме дека нашата современа уметничка поезија наполно се ослободила од онаа напевност што е така карактеристична за народското рецитирање. Се огледува тоа во кинезето на извесни зборовни состави, во изменувањето на нивниот акцент и тогаш кога со тоа се нарушуваат извесни нијанси во значењето, – само заради тоа да се спроведе докрај една одредена ритмичка стапка. Ориентацијата на докрај издржаниот тонски ритам, кој не му е во својот најчист вид својствен на духот на нашиот јазик, е најчесто причина затоа. Од истиот стремеж за постигање чист тонски ритам, или пак од моменталната потреба на еден ритмички излез (најчесто на практика не особено многу баран), произлегуваат и оние акцентни отстапувања во поезијата што се опираат во одделни случаи на акцентот во другите наши дијалекти, отстапувања од третосложниот акцентен систем на литературниот јазик. И при овие отклонувања што наоѓаат опора во дијалектниот изговор, и особено при оние кога се добива акцентирање на извесен израз какво што во никој народен говор нема, се работи заправо за налагањето на споменатата напевност од која нашата поезија се ослободува и треба сè повеќе да се ослободува, особено денеска кога влијанието на говорниот јазик се засилува и во поезијата. Тоа ослободување претполага, се разбира, и многу повеќе свесно управен напор кон изградбата на фактурата на стихот спрема нашето современо чувствување.

123. Овдека ќе укажеме на најважните отстапувања на акцентот во поезијата од литературната норма, установена спрема акцентирањето во централните говори. Тоа се однесува на нарушувањето на оние правила што важат за пренесувањето на акцентот од заменката и именката врз предлогот.

Речиси кај сите наши поети, кај кого помалку кај кого повеќе, среќаваме такви нарушувања, направени за љубов на основната ритмичка шема. Обично ова станува, рековме, кога се сака да се даде песна докрај издржана во тонска метрика, која инаку во својот чист вид не ѝ одговара на природата на нашиот акцентен систем, а поготово

станува тоа кога се сака да се постигне чист јамб, еден метар што најмалку произлегува од обичното звучење на нашата литературна реч.

Сосем е обично, на пример, во поезијата да се сретнат случаи кога акцентот паѓа не на предлогот ами на заменката, иако според изговорот во централните говори тоа не е можно (освен во сосем ретки случаи). Еве два-три стиха со такво неправилно акцентирање: Потомците многу *од* *ми́бе* ќе чекат; Неброени срца *со* *не́го* да летат; *и́ред* *ми́бе* ќе падне и самата смрт.

Исто така е често и акцентот да се задржува на именката и тогаш, кога тоа не би можело да се оправда со нејзиното логичко истакнување. Се разбира дека во еден ваков случај се стига и до нарушување на смисловите нијанси што се сврзани со местото на акцентот т.е. со тоа дали тој паѓа на предлогот или на именката.

Пред да дадам примери за сето ова, сакам да истакнам некои основни поставки од кои, според мене, треба да се излегува кога се поставува прашањето за односот на акцентот во поезијата спрема оној во прозата, односно во обичната литературна реч.

1. Јазикот во нашата современа поезија треба што повеќе да се доближува до литературната норма, изградена врз централните говори, до оној нормален литературен исказ. Мислам дека нашата современа поезија не треба ни толку да се оддалечува од обичниот говор колку што е тоа случај во народната поезија. Тоа е најдобрата залога за обновата, за обогатувањето на јазикот на современата поезија.

2. Бидејќи третосложниот акцентен систем е една од битните карактеристики на нашиот литературен јазик наспрема соседните јужнословенски јазици, ние треба особено да се стремиме, исто така и во поезијата, да го чуваме во чист вид. Тоа значи дека во поезијата треба да има што помалку отстапувања од него, што помалку опирање на наши говори во кои имаме поинаков начин на акцентирање. Само така, со такво свесно пристапување, ќе можеме да го зацврстиме нашиот единствен литературен изговор, единството на литературниот јазик, кое стои – ќе се согласиме – повисоко од секаков среќно и поготово несреќно скован стих.

Смешно е дури и да се помисли дека акцентниот систем на нашиот литературен јазик не дава доволно можности за ритмичка поетска реч. А единствено со тоа би се правдало отстапувањето од него во поезијата. Нешто сосем спротивно: баш свесниот стремеж да не се нарушува тој систем ќе ги доведе побрзо поетите до тоа да изградат метрика што ќе му одговара на полно на духот на нашиот литературен јазик, а не ќе биде проста копија на метриката во јазиците на кои обично читаме. Зашто ако се постапува инаку, ако се копира, тогаш не може да се ослободи музиката на нашиот збор од она што ѝ се налага како априорна шема.

Ако се вратиме сега на она што во моментот нè интересира, на случаите кога имаме состави од предлог и именка, ќе видиме дека уште помалку причини има тука за отстапување од акцентот во литературниот јазик. Пред сè, останува во голем број случаи можноста за логичко истакнување на именката, така што она кое на прв поглед може да искажува како едно ограничување за слободното речење на зборовите по стапки – се јавува заправо како извесна предност, бидејќи дава можност за двојно акцентирање, со поставување на акцентот или врз предлогот или врз именката. Така е, на пример, на полно возможно логичкото истакнување на именката во овој случај:

Млади жени в кеф да свијам,
ни *прег_о́лтир* не се срамам.

Возможно е тоа баш поради основната смисла на овие стихови, во кои се спротивставува светоста на олтарот – на еден чин на блудство.

Нашиот јазик дава богати можности за едно вакво нијансирање на мислата, а во врска со тоа и за искористување на разликите во акцентирањето за потребите на ритмот.

Натаму, останува оваа основна констатација: ретко во некој случај каде што нашите поети имаат отстапено од литературниот акцент да не може само со мало преиначување да се направи така што и правилата на литературниот изговор да се зачуваат а и барањата на метарот да бидат на полно задоволени. Не од некаква особена потреба произлегува нарушувањето на правилата за акцентот во лите-

ратурниот јазик, ами повеќе отаде што нашите поети не обрнуваат достаточено внимание на оваа појава, не се замислуваат над неа како над едно важно јазично прашање и не подозираат дека нејзините последици не се за потценување: тие можат во еден момент да се сетат како пречка за установување на единствен книжевен изговор.

А сега ќе разгледаме, во светлината на она што се изнесе во одделот за пренесувањето на акцентот врз предлозите и во почетокот на овој дел, неколку карактеристични примери од нашата поезија за недобро акцентирање на составите од предлог и именка.

Да се запреме на оваа строфа:

Искрсувал спомен за мајката стара,
седната на *йорџа* во сокакот мал,
со немоќен поглед в ноќта како бара
да го види син си, но набира жал...

Ритмичкиот тек во неа бара, подвлечениот израз во вториот стих, да се изговори со акцент на именката на *йорџа*. Но што се добива со тоа? Место да го имаме значењето на прилошкиот израз *на йорџа*, со кој се укажува на местото надвор – пред портата, до портата, овде со логичкото истакнување на именката се добива едно сосем друго значење при кое предлогот *на* се јавува со својата најконкретна месна употреба: како некој да е седнат на нешто, во случајот на портата. Едно значи во нашиот литературен јазик: *Седам на йорџа* (= пред врата, пред куќа), а друго: *Седам на йорџа* (Сп. *Седам на сџол, на камен*, итн.). Овде имаме изразит пример за тоа како заради метричкото движење (но без особена потреба и во таа смисла!) се нарушува односот на значењата создадени во нашиот јазик според признакот дали акцентот паѓа на предлогот или на именката. Не може да се оправдува ова нарушување со тоа што сепак може да се види што сакал поетот да ни претстави, зашто јазичната некоректност си останува некоректност.

Од ист ваков ред е и грешењето во акцентот во овие стихови: *Рагосна љесна ме срејна на врџа*; *Те учам: љри Киро на оуќан да седии*, а такви примери можат и уште да се најдат.

Не е ретко да се сретне дури и делењето на сложени прилози, наполно сраснати веќе целосни зборови со

своје посебно значење, сè по таа инерција на ритмичкиот тек: *на мѐстио се смрзна малбројношо оро; ѝочнаа да се буѝкаѝ од сѝрѝана*. Се разбира дека е ова неприемливо. Овие прилози идат со акцент на првиот слог, па дури и слеано ги пишуваме излегувајќи отаде што овде се работи за целосни сложени зборови: *наместѝо, обѝсѝрана*; следствено никаква потреба на стихот не може да оправда вакво слободно пристапување кон материјата на литературниот јазик.

Сосем близу до ваквите прилози стојат ред изрази, кои се, така да се изразам, на прагот на полната адвербијализација. И за нив е карактеристично редовното акцентирање на предлогот, што значи дека е погрешно да се отстапува од таквото акцентирање. Но сепак во нашата поезија се најдуваат ред случаи кога се отстапува од него. На пр.:

Не прашај ме зошто јас толку те сакам
и така цврсто те држам за *рака*.

Се вели *за рака* (може и со член: *за раќаѝа*), но не *за рака*, зашто нема овде место за логички акцент на именката.

Или:

Со радост свеќи пали,
од срце мртви жали.

Акцентот овде треба да биде *од срце*, зашто тоа е еден познат прилошки израз, често употребуван, со акцент на предлогот.

Сметам дека олку ќе биде доста за да се укаже на прашањето, како и да се извлечат извесни практични изводи. Можевме да се увериме дека отклонувањата во акцентот на поезијата се значителни – како при составките од предлог и именка, така и при оние од предлог и замена. Целта на ова укажување ќе биде постигната, ако луѓето што сега создаваат македонска поезија или тие што ќе се зафатат понатаму со таква работа ги имаат пред очи забелешките направени во него, а пред сè ако ја имаат пред очи мислата оти не бидува нашата поезија премногу да се отклонува од веќе установената литературна норма, та да се стигне дотаму да се расколебаат сите мерила за правилното акцентирање во поезијата, а отаде да се поколеба и еден од главните белези на нашиот литературен јазик.

ДЕЛ II
ЗА ФОРМИТЕ
И НИВНАТА УПОТРЕБА

ЗБОРОВНИТЕ ГРУПИ

1. Меѓу зборовите се забележуваат битни разлики според нивното значење и нивната служба во реченицата. Ако ги оставиме настрана т.н. извици (*оф! леле! ѝрас!* и сл.), што изразуваат непосредно емоционално и волево реагирање или се јавуваат како звукоподражавања, другите зборови можеме да ги поделиме на две групи: 1. *зборови ѝлнозначни* и 2. *зборови службени*.

Ваквата поделба се оправдува како од гледна точка на лексичкото значење на зборовите, така и од гледна точка на нивната употреба, кое е, се разбира, едно со друго поврзано. Полнозначните зборови побудуваат определени поими, било да се означува предмет или качество или дејство и др. (*орво, висок, носи*). Тие се членови на реченицата. Службените зборови пак се сведуваат до граматички средства за изразување на врските и односите меѓу полнозначните зборови во составот на реченицата или меѓу одделните реченици (*за, на, и, ни, да*).

2. Делејќи ги понатаму зборовите, ги добиваме следните зборовни групи:

I. Полнозначни зборови: 1. *именка*, 2. *ѝридавка*, 3. *број*, 4. *заменка*, 5. *глагол*, 6. *ѝрилоџ*.

II. Службени зборови: 1. *ѝредлоџ*, 2. *сврзник*, 3. *часѝица*.

III. Од двете споменати групи се одделуваат, во специфична употреба, *модалниѝе зборови*.

IV. Посебна зборовна група чини *извикоиѝ*.

По таков начин во нашиот јазик разликуваме единаесет зборовни групи. Прегледот што го дадовме едновремено укажува и на нивна поголема или помала поврза-

ност, како и на тоа дека тие не можат да бидат разгледувани во една плоскост.

3. Но треба веднаш да подвлечеме дека сосем остра граница меѓу одделните групи не може да се постави, бидејќи во самиот јазик се покажуваат ред преоди и вкрстувања меѓу нив. Така, само за еден пример, глаголот се допира со придавката преку партиципните форми (*носен, ѝаоднаѝ*), до именката – преку глаголските именки (*носење, викање*).

Во полнозначните зборови потесно меѓу себе се сврзуваат именката, придавката, бројот и заменката. Тие се опфаќаат под општиот термин *имиња*, а се проникнуваат со заедничките граматички категории на родот, бројот и членот. Битното е за оваа група што именката зема во неа централно место и што споменатите заеднички граматички белези произлегуваат главно од согласувањето на другите имиња со именката.

ИМЕНКА

4. Именката обележува поим за некој предмет. Под зборот предмет пак не ги разбираме само материјалните предмети и суштествата (*нож, шѝица, човек, волк*), ами сето она што го мислиме предметено (*ден, жсал, мисла, ѝрчање*).

Оѝиѝиѝе именки означуваат некаков родов поим: *сѝол, жена, дрво* итн.; под поимот *сѝол* спаѓаат најразлични такви предмети, исто и во другите такви случаи. *Соѝсѝвениѝе* именки се заправо имиња на одредени, единични предмети: *Сѝојан, Скоѝје, Вардар* итн. Меѓу овие две групи именки се јавуваат, како што ќе видиме, некои разлики во граматичките форми. Од извесна важност во таа смисла е и разликувањето на именките што означуваат материјални предмети (конкретни именки: *книга, глава, дете* итн.) од оние што означуваат нешто нематеријално (апстрактни именки: *гордост, сѝрав, смелосѝ, мисла* итн.).

Во нашиот јазик именката ја добива својата граматичка содржина пред сè со вклученоста во овие основни граматички категории: родот, бројот, определеноста

односно неопределеноста. Така, на пример, во реченицата *Човекоѝ вика* именката *човекоѝ* покажува со себе припадност кон одреден род (машки), број (еднина) и се јавува во определена форма (наспроти неопределеното *човек*).

РОДОТ НА ИМЕНКИТЕ

5. Разликуваме три рода: *машки, женски и среден*. Ова разликување на родовите, до колку се работи за именки што означуваат живи суштества, наоѓа своја поткрепа и во природниот род на тие суштества: *коњ – кобила, ѝе-ѝел – кокошка, вол – крава* итн. Кај именките пак што не означуваат живо суштество родот се јавува како обичен граматички белег. Нема, на пример, никаква основа во природата на самите предмети, стол да биде од машки, а маса од женски род. Само во случај на персонификација, или фигуративно споредување, може и кај ваквите именки да се почувствува поврзаноста меѓу природниот и граматичкиот род.

Средниот род, наспроти машкиот и женскиот, можеме да го определиме како неутрален. Во него спаѓаат повеќе именки што означуваат нешто мало: *ѝиле, ѝрасе, јаѓне* и сл.

6. Надворешните белези на трите рода се овие: Именките од машки род во најголемиот број завршуваат на консонант, односно немаат наставка во основната форма: *леб, друѓар* и сл. Помал број завршуваат на вокалите *-а: слуга, Никола; -о: ѝаѝико, Перо; -е: вујче, Јане*.

Именките од женски род во најголемиот број завршуваат на *-а: сесѝра, Мара*. Помал број завршуваат на консонант: *младосѝ, весѝ*.

Именките од среден род завршуваат на *-о, -е: жиѝо, деѝе*.

7. Во нашиот јазик не е мислима именка надвор од родовата припадност. Меѓутоа ова не значи дека во сите случаи имаме строга определеност на родот на именката. Извесен број именки што завршуваат на консонант покажуваат колебање во родовата припадност, така што може да се земат и како од машки и како од женски род.

Таков е случајот со именките: *варо̄ӣ* – *вар̄ӣа*, *вечеро̄ӣ* – *вечер̄ӣа*, *жало̄ӣ* – *жал̄ӣа*, *жаро̄ӣ* – *жар̄ӣа*, *кало̄ӣ* – *кал̄ӣа*, *ѵамејо̄ӣ* – *ѵамеј̄ӣа*, *ѵејело̄ӣ* – *ѵејел̄ӣа*, *ѵесоко̄ӣ* – *ѵесокӣа*, *ѵраво̄ӣ* – *ѵрав̄ӣа*, *ѵреслојо̄ӣ* – *ѵреслој̄ӣа*, *соко̄ӣ* – *сокӣа*. Покрај обичното *живојо̄ӣ* се среќава и *живој̄ӣа* (во понародско изразување), а инаку во народниот говор вакво колебање во родот покажуваат и други именки. Така: *болезо̄ӣ* (лит. *болес̄ӣа*), *мозокӣа* (лит. *мозоко̄ӣ*), *ноко̄ӣ* (лит. *нок̄ӣа*), *ден̄ӣа* (лит. *дено̄ӣ*, а само како прилог *ден̄ӣа*, образувано според *нок̄ӣа*), *речо̄ӣ* (лит. *реч̄ӣа*). На пример: *на с̄тароси, два радоси. – И-и-и, ој̄како се с̄тори мајка, веќе и ноко̄ӣ – ден̄о̄ ѵравиши* (С. Попов). – *Уѵреј̄о̄ беше кажал на суд и ој̄шшле од суд̄ӣа, беше̄ о̄о̄којале од̄ з̄робо̄ӣ* (М. Цепенков; денеска во литературниот јазик само *судо̄ӣ*). Нашите запишувачи на народни умотворби од крајот на 19 век ја употребуваат именката *с̄вар* во машки род (*с̄варо̄ӣ* – *с̄варови*); денеска е обично, по влијание од српскиот јазик таа да се зема во женски род (*с̄вар̄ӣа* – *с̄вари*). Именките *крв* и *чес̄т̄ӣ* имаат множински форми по машки род во изрази како: *крвови се с̄торив* (покрај *крви, крвје*), *многу чес̄т̄ови ми најравија*. И инаку кај еднословните именки споменати горе во множината се јавува белегот за м. род *-ови* (*жалови, ѵравови*); кај двословните на *к* таков белег имаме во неговата замена со *ѵ* (*ѵесок – ѵесоци*); другите двосложни именки не покажуваат некаква формална разлика во множината.

Колебањето во родот е во мала мерка изразено кај *именкӣѵе* на *-с̄ӣ*, кој завршок, се гледа, е уште доволно изразит белег за женскиот род. Тоа колебање е затоа почесто кај именките од ж. р. што завршуваат на еден консонант. Кај нив е родот сè уште јасно определен до колку се тие зборови чисто литературни (*ѵлој̄ӣа, зайовед̄ӣа* и сл.; но спореди кај Миладиновци, во насловот на песна: *Бо̄городичин ис̄јовед*) или до колку им се членуваните форми обични и во прилошка употреба, а едновременно се асоцираат со други именки од ж. род во слична употреба, на пр.: *ѵролеј̄ӣа, есен̄ӣа: зим̄а̄а*.

8. Именките од туѓо потекло се подведуваат под соодветната категорија на родот главно според својот завршок. И тоа: именките на согласка одат во м.р. (*ѵерор,*

Париз), именките на *-а* во ж. р. (*ојера, Виена*), именките на *-о, -е* обично во среден род. Кај последниве именки, до колку тие имале пожива употреба во народниот говор, нормално е подведувањето нивно под ср. р.: *ѝалишоѝо – ѝалиѝаѝа, бомбеѝо – бомбиѝаѝа* и сл. Именките на *-о* без особена тешкотија влегуваат во системот на именките од ср. р.: *решо – реша, ѝорзо – ѝорза*. Не е тоа така лесно веќе кај именките на *-е*, бидејќи нашата наставка за множина *-иња* (*ѝоле – ѝолиња*) ни се чини премногу експресивна, премногу нашинска во врска со туѓите зборови. Од апсорбираноста, од онаа да ја речеме интимна усвоеност на зборот во нашиот говор зависи дали тој ќе ѝ се потчини сосем на шемата од ср. род. Така на пример во професионалниот речник на печатарите е сосем обично *клише(ѝо) – клишиња(ѝа)*, додека истиот збор ќе го употребиме со поинаква множинска форма во еден ваков состав: *Во неѓоваѝа ѝроза има многу клишеи*. Од ова произлегува извесно колебање во родовата определба на туѓите именки на *-е*, меѓу м. и ср. род, потсилено уште со случаите кога ваквите именки означуваат лица од машки род (на пр. ќе се рече обично *нашиоѝ аѝаше за ѝечайѝ*, а понеприемливо ни е – *нашеѝо аѝаше за ѝечайѝ*). Се разбира дека сето ова е доста неудобна задача што се поставува за решавање пред јазикот, со неговите установени граматички белези, во допирот со нов јазичен материјал. Ова неудобство се чувствува уште повеќе во случаите кога заемките завршуваат на глас што го немаме како завршок во нашиот именски систем: *инѝервју, жири* и сл. Само со натегање можеме ваквите зборови да ги вклучиме во нашите граматички категории, и тоа во едината колебајќи се во нивната родова определба, меѓу машкиот и средниот род: *инѝервјуоѝ – инѝервјуѝо, жириоѝ – жириѝо*, а пак во множината земајќи ја наставката за м. р.: *инѝервјуи(ѝе)* и сл.

9. Границата меѓу граматичките родови до голема степен се затемнува во множината. Тоа произлегува прво отаде што таа разлика е загубена во именските определби. На пр. во едн. *убав сѝол, убава маса, убаво село*, но во мн. само: *убави сѝолови, маси, села* и сл. Понатаму, тоа произлегува и од поголемата формална близост на именките во множината, особено на именките од м. и ж. род. Тие имено завршуваат во мн. на *-и*, имаат збирна множи-

на на *-e*. Истово важи до голем степен и за именките од ср. род (сп. го завршокот *-a* во *снојја: крилја*). По таков начин, ако ги оставиме настрана именките во кои се изразува природниот род, само по формалните признаци на множината ние не би сме можеле да ја определиме една именка во машкиот и женскиот род, а тоа определување може да стане само во сооднос со еднинската форма. Така, на пример, *моливи(ише)* го сфаќаме како м. р. во сооднос со еднината *молив(ош)*, а *сливи(ише)* како ж. р. во сооднос со еднината *слива(иша)*. Сето ова станува уште поочевидно, кога ќе се замислиме за тешкотијата да им се определи родот на оние именки што се употребуваат само во множинска форма. Така именката *ноѓари* можеме со еднакво право да ја однесуваме кон м. и ж. род, бидејќи може да ѝ се бара соодветство колку во некаква еднина *ноѓар* толку и во *ноѓара*. Во именките *нокви, џаки, бечви* само по општиот фонетски склоп можеме да ја изведуваме поголемата близост кон типот на ж. род. Но како било, тоа не го намалува впечатокот на затемнувањето на родовите разлики во множината, што ваквите именки особено го побудуваат.

БРОЈОТ НА ИМЕНКИТЕ

10. Во нашиот јазик разликуваме два броја: *еднина* и *множина*, преку кои се изразува противставувањето на единичноста на даден предмет спрема неговата множественост.

11. Од лексичкото значење на именката зависи дали таа ќе ги има обата броја. Така, природно, личните имиња и воопшто, т.н. сопствени именки идат само во еднина, бидејќи се однесуваат на еден одреден предмет (лице, населба, географски поим): *Пејре, Скојје, Вардар*. До колку и ќе се образува, во поспецијални случаи, множинска форма од ваквите именки, таа не може да има значење на множественост на дадениот предмет. На пример формата *Пејревци (:Пејре)* се јавува или како ознака на фамилија наречена по името на некојси Петре или пак покажува дека станува збор за повеќе луѓе што го носат тоа име: *Во ова село има многу Пејревци.*

12. Само во еднина обично се употребуваат и добар број од именките што означуваат апстрактни поими, како: *социјализам, единство, рамноправност* итн. Кај некои од ваквите именки образувањето на множина укажува дека се развива во нив едно посебно, поконкретно значење. На пример зборот *брајство* со она значење што го има во составот *брајство-единство* не може да образува множина. Но до колку тој збор иде со значење на еден вид организација, тогаш е од него сосем обично образувањето на множината: *Прилејското брајство – македонските брајства*. Истото нешто го имаме и со именката *дружарство*. Сп. кај Мисирков: *македонски студентски дружарства*.

13. Именките што означуваат некаква материја (особено метали) не образуваат множина во вистинска смисла: *вода, злато, сено, вино*. До колку ќе се употребат во множинска форма, со нив тогаш се означуваат обично различни видови или сорти од дадената материја. На пр.: *Убави вина има во нашава земја*. Има случаи кога кај вакви или слични именки множината укажува било на повеќекратното земање на таа материја во некој процес, било на нејзината обилност, било на нејзината распределеност на повеќе места. На пример: *собери троа камчиња белуџрачиња колку еден ѓрсџ и изми ј со неколку води, за да се очистиш убаво* (М. Цепенков). – *Намесџа, џор расџојениџе снегови, се црнееше кривкаџа, набабрена земја* (Ј. Бошковски). – *Туџуни саџиш, џуџуни ниџеш, Туџуни џаџовно у моноџол редџиш* (К. Рацин). – *Гравовиџе се џосаџија, доџе редџи на царевкиџе, џиџеркиџе* (С. Попов). Во детскиот јазик се употребува *злато – златџа* со посебно значење: светливи ливчиња со кои се обвиваат обично чоколадите и бонбоните и што децата ги збираат за играње.

14. Од глаголските именки на *-ње* може да се образува множина само ако нивното значење, за сметка на глаголското, развие во себе поголем степен на предметеност. Во народниот јазик тој случај е доста редок, на пр. *јадење – јадења* (јастџа); во литературниот пак таквото предметување е обична појава, така што по тој пат во последниве десетина години се разви множина кај цел ред глаголски именки што порано беа ограничени на

именувањето глаголскиот процес. Сп.: *Имам њо̄ѡреба оо движење* (именката *движење* во ваков состав не може да образува множина), а од друга страна: *револуционерно движење – револуционерни движења* (в. т. 376).

15. Множина не образуваат оние именки што веќе со единската форма – означуваат некаков збир, збирно единство на предметите. На пр.: *учиѡелсѡво, чиновниѡво, машиѡија, жениѡурија, челао, челадија* и сл. Ваквите именки се викаат *збирни*. Во некои случаи иста именка може да се сфаќа и како збирна и како општа (во последниов случај таа ќе образува и множина). На пр.: *народ, свеѡ* во значење на *луѓе (имаше многу народ, многу свеѡ)*. Во народниот говор овие именки, употребени со збирно значење, се слагаат дури и со множинска глаголска форма: *Не слушај шѡо зборува свеѡоѡ, народоѡ* и *Не слушај шѡо зборувааѡ свеѡоѡ, народоѡ*, Сп.: *се собрал свеѡ околу еден камион* (В. Малески). – *ѡаѡко ми и мајка ми беа богаѡи свеѡ* (Д. Матов). – *Куриѡулиса народоѡ оо ламјаѡа*. – *Поради ѡариѡе народоѡ го коѡале бунѡиѡеѡ* (М. Цепенков). Множина образуваат овие именки, но со друго свое значење. На пр., *наѡоѡ народ* и *друѓиѡе југословенски народи*, или: *наѡоѡ свеѡ и друѓиѡе свеѡови во вселенаѡа*.

И други збирни именки во народниот јазик се поврзуваат со множинска глаголска форма: *да не ни ѡрааѡ челадиѡа*. – *челадиѡа ѡвоја шѡо ќе ѡи се родаѡ* (М. Цепенков). И со определбата во множина: *челао ѡвои шѡо ќе ѡи се родаѡ, живѡе да бидаѡ ѡвои, умрениѡе мои* (М. Цепенков). – *Ој овчари, мој дружина* (Миладиновци). Во следниов пример се јавува како збирна именката *село*, овде заправо со значење *селани*: *Сеѡ село ќе излезаѡ да ѡе ѡречеаѡи* (М. Цепенков). Именките *род, роднина* можат да се однесуваат и на одделно лице, а можат да се земаат и како збирни: *некој ѡријаѡел или род или свој човек*. – *некој ѡвој роднина* (М. Цепенков). – *Дали ѡи беа сѡројници, Или ѡи беа роднина* (нар. песна). – *Тие ми се род*. Именката *имање* (добници) покажува исто така согласување со двата броја: *Зер дека имањето усѡа нема, ѡѡки удри ѡо очи, ѡо глаа?* (М. Цепенков). – Не би се чувствувало обично согласувањето со единката на глаголот ако имаме бројна збирна именка: *Мнозинаѡа го кандисаа*

сѝариоѝ мудур (С. Попов). – *ѝолујнаѝа* (половината) *да не сѝијаѝѝ*, *да биделе каракол* (М. Цепенков). Ако имаме, како во следните две реченици, спој од збирна именка и множинска именска форма, тогаш е пак можно двојно согласување со глаголот: *една жруѝа ѝарѝизани се жоѝвеш* *да ѝрѝне за Кичево* (В. Малески). – *рој мисли ми врв* *низ жлава* (К. Чашуле).

16. Во нашиот јазик е доста чест случајот еднината да може да ја заменува множината, при кое пак се развива претстава за колективно единство. Тоа станува на пример во вакви искази: *Кај се најде олку скакулец!* – *Денеска фаѝивме многу риба.* – *Му ѝомина царсѝовоѝо и на Турчиноѝ.* Сп. *Букаѝа во Лижураса во една ноќ ја мени бојаѝа од зелена на жолѝа* (С. Попов.) – *Му се родило многу живинка, Секоја овца ѝо две јаѝнина* (Миладиновци).

Исто така е обично да се јавува еднината за означување на предмет што се однесува на повеќе единки: *Сиѝе му сѝанаа на нога.* – *Сиѝе кренавме рака.* – *Се измивме лице.* Заправо во извесни случаи од ваквата употреба се развива адвербијално значење на изразот, до колку именката иде со предлог, или пак се стигнало до создавање на една тесна синтагматична целост меѓу глаголот и именката: *крева рака, се мие лице* и сл. можеме веќе да ги разгледаваме како до голема мера сраснати целисти.

17. Најпосле, множина не образуваат и деминутивите на *-ец, -енце*: *лисѝец, лебец, ѝеѝленце, момченце* и сл. Само оние именки на *-ец*, некогашни деминувиви, што денеска не побудуваат нијанса на умалителност и галовност, можат да образуваат множинска форма: *ѝаѝец – ѝаѝѝци, ѝраѝец – ѝраѝѝци* и сл. Од именката *јадец*, иако означува материјален предмет, необично ни е да образуваме множина поради тоа што во јазичната употреба не станува нужна од неа. Од друга страна пак обратно, спрема мн. *ѝилци* не ни е обична едн. „ѝилец“, ниту спрема *ѝелци – „ѝелец“*.

18. Има случаи кога извесни множински форми не изразуваат заправо некое посебно бројно значење од соодветните еднински форми. Така е кај именките: *зора – зори, муѝра – муѝри, доба – доби, мрак – мракovi.* Имено, се вели *од ѝемна зора, муѝра*, или *од ѝемни зори, муѝри, од ѝеѝлена доба* или *од ѝеѝлени доби* и сл. Се разбира

дека тука не може да има некоја вистинска бројна разлика. Со множинската форма се постига друг вид експресија – некакво потсилување – дека сме длабоко втонати во таа доба. Ова се чувствува јасно во следниот пример: *работи, работи, од зори до мракови* (С. Попов). Вистинско множинско значење ќе придобијат споменатите форми само до колку можат да се употребат во вакви состави: *две зори сум пречекал на нозе* и сл. Таква да ја речеме „служба за потсилување“, задача на емоционален знак, врши множинската форма и во изрази како: *за црни срамови, за ирисија сирамови*.

19. Веќе порано споменавме дека и во нашиот јазик има именки што се среќаваат само со множинска форма (в. т. 9): *бечви, биневреци, шалвари, гаќи, илеки, ноџари, очила, ноќви, јасли*.

20. И во множината кај нас се изделува поимот за она што е дадено во повеќе и што како такво може да се претстави и како избројано, да се определи со број, и она што го сфаќаме како колективно дадено без да ни излегува на преден план претставата, оти тоа колективно единство е заправо сума од предмети што можат да бидат избројани. Од ваквото разликување и се изделени два вида множина во нашиот јазик: едната можеме да ја наречеме *обична множина* а другата *збирна множина*. На пример: *сној – снојови*, (два) *сноја: снојје, снојја; ѝаиѝ – ѝаиѝови: ѝаиѝје, ѝаиѝишиѝа; ѝланина – ѝланини: ѝланиње; ѝеро – ѝера: ѝерје, ѝерја*.

Во збирната множина се денеска во нашиот јазик опфатени и оние именки што во другите словенски јазици претставуваат збирни именки во единска форма, на пр. *ѝрње, ѝрња, лисје, лисја*. Имено, редок е случајот да се употребат тие со определба во еднина како овде: *Пролеѝ дојде, младо дрвје лисѝа* (А. Шопов). Ами, што важи општо за формите во збирна множина, добиваат определба и бараат глагол во множинска форма: *Трњеѝо многу боцкаѝи. - Лисјеѝо се веќе ѝожолѝени. - Убави снојје врзавме* итн. Сп.: *Класјеѝо беа одамна вжолѝени и вклевѝени во лакоѝ од срѝоѝ* (В. Малески).

Интересен е случајот со именката *цвеќе*, која останала во еднина, но затоа го загубила збирното значење и,

како синоним на *цветӣ*, образува своја множинска форма *цветкӣња*.

Од самото значење на збирната множина би произлегувало дека таа не се употребува со броевите, и во тоа се согледува уште еден надворешен белег што ја дели од обичната множина: *Живеал еден ѿосник на една ѿланина околу ѿриесет ѿдини, сè во ѿос и молиѿва* (М. Цепенков). Но бројно неопределено: *Изминале многу ѿдиниѿе оѿкао се создал веков* (М. Цепенков). Меѓутоа отстапувања се можни во говорот од ова правило; такви отстапувања се среќаваат и во јазикот на народните умотворби: *Боѿ во сè да ве чесѿи со илјада добриѿе*. – *ѿреку девет ѿланиѿе* (М. Цепенков). – *Дали е оѿан меѓу два ридја*, – *до два ѿресни ѿробје* (Миладиновци). Во литературниот јазик не би требало да се прават вакви отстапувања, зашто значењата на двете множини се доволно јасно разграничени.

ОПРЕДЕЛЕНОСТА И НЕОПРЕДЕЛЕНОСТА НА ИМЕНКИТЕ

21. Само определени се сопствените именки – сè дури го задржуваат своето значење на индивидуализирање на предметите. Таа нивна определеност не се нуждае од некаков посебен надворешен белег, ами е дадена во самото име како такво: *Пеѿре, Скоѿје, Варѿар* итн. Што се однесува до прекарите, не примаат член оние што завршуваат на *-е, -о*, како личните имиња, а не се некои општи именки: *Спиро Црне, Јован Базерко* и сл. Не се членуваат и оние што претставуваат сложенки како следните: *Тале Газибара, Петре Кршиѿора* и сл. (в. т. 142). Не се членуваат обично и оние што по својот завршок потсетуваат на извесни лични имиња, а не се инаку именки со обична употреба во јазикот: *Никола Цакман, Петре Прѿан, Ристе Ушлин, Ицко Чурлин* (има повеќе лични имиња на *-ан, -ин*). Ако е една општа именка употребена за прекар, таа се членува: *Ордан Пѿеркаѿа, Лазо Мукаваѿа, Ристе Лажоѿ* итн. Исто така се членуваат прекарите од придавки (за машко лице може да дојде и форма од ж. род) и направените по нивни образец: *Петре Кусиоѿ, Борка Леваѿа, Ристе Зеленаѿа, Киро Синаѿа*. Од ова што го

кажавме за членувањето на прекарите сепак може да има некои исклучоци. И една општа именка, во ваква употреба, може да не се членува до колку почнала повеќе да се сфаќа како фамилна ознака, презиме, отколку како прекар: Никола *Фукара*, Горѓи *Суѓаре* и сл. Така и кај прекарите по местото од кај што е некој: Стојан *Плейварецот*; а ако се рече Стојан *Плейварец*, тогаш повеќе се мисли на една фамилна ознака. Со еден збор речено, колебањата во членувањето овде настануваат во оној распон што го дели прекарот како таков од можноста да се сфати тој како презиме.

22. Кон сопствените именки се придружуваат оние што покажуваат блиско сродство, а завршуваат на вокал. На пример, само со формата *мајко* или *мајка* ние го означуваме нашиот татко и нашата мајка: *Коџа и чула мајка ѝше зборои од мајка си, наздраво веќе се уверила оѝи машко деѝе ќе роди* (М. Цепенков). Во ваква употреба тие именки добиваат заправо значење на еден вид лични имиња. Така се употребуваат и овие називи за сродство: *сѝрико, чичко, чиче, вујко, вујче, баѝко, баѝе, ѝеѝка, ѝеѝа, ѝеѝе, сѝрина, вујна, баба, нена, сесѝра, цеца, цеце* и др. Сите тие, а поготово оние што завршуваат на *-е*, носат една ознака на интимност. Ако речеме *Одам кај баба* и *Одам кај бабаѝа*, тогаш ќе забележиме едно интересно разделување по линијата на сродството: во првиот случај се мисли на мојата баба (по татко, по мајка), во вториот на мојата тешта (се разбира, ова останува вака само во врска со значењето на сродство, а не и со другите значења што може да ги има овој збор). Именката *шура* исто така бара поблиско определување (*шураѝа, шура ми*), бидејќи изразува исти степен на сродство како и *ѝеѝа* или *баба* (во значење на *ѝеѝа*).

23. Сосем е обично да не се членува именка што при лично име ја определува неговата професија или неговото звање, па како да влегува во склопот на самото име или презиме: *ѝој Трајко, докѝор Пеѝров, генерал Наѝиб* и сл. Сп.: *Цар Косѝадин и царица Елена. – Му ѝошле кај цар Соломона* (М. Цепенков).

24. Можноста да се сфати некоја општа именка како еден вид лично име, и така да се определи, не се ограничува само на називите на сродство. Така во народни-

те приказни често се земаат како имиња зборовите *меца, меџана, лиса, кума-лиса, волчко, волчо, кумчо волчо, ешко, еже*. Сп.: *Аман, брајџе шџрче, му рекла меца. – Најјосле се исџраил еже и кажал и џој нешџо. – а ешко беше се вкачил на маџаре. – За срамоџа сеџ збороџџе од ешка* (М. Цепенков). Од приведените примери се гледа дека било потребно извесно оддалечување од формата на општата именка (*лисиџа: лиса, волк: волчко*) и доближување до формата на личните имиња, за да стане можно определувањето спрема нивниот образец. Ова доближување до личните имиња е такво што се иде и до неспоредности како *ешко – ешка : Пеџко – Пеџка*.

25. Како што во споменатите случаи имаме доближување до личните имиња, може и една општа именка што означува некакво место да се доближи до месните имиња, па да нема нужда од членот како белег за нејзината определеност. Ова станува со именките што означуваат места во опсегот на една куќа, па домашните присно си ги индивидуализираат, или пошироко во опсегот на една населба, пак поради истата причина, пред сè ако е дадениот објект еден таков во населбата. На пример: *сиџџе се џулеле кај џорџа да џо видат џаро, коа ќе џди у нив. – И се заџворила џорџа со силно уоруање и џроџнуање, брам сџорила. – ќе џџе џоисџраџам докај чеџма* (М. Цепенков) – *зар се џушчи, рече, црква?* (Д. Матов). – *џоџледа џреку мосџ накај чарџиџа* (К. Чашуле).

26. Надвор од случаите што ги опишавме, именките во нашиот јазик се подведуваат под категориите и на определеноста и на неопределеноста. Определеноста наоѓа свој надворешен белег во членот, а неопределеноста во неговото отсуство: *човекоџ – човек, душаџа – душа*.

27. Членување можеме, во извесни само случаи, да имаме дури и кај личните имиња. Меѓутоа членските форми тука не привнесуваат ништо за определувањето на имињата, зашто се тие веќе по своето значење определени. Ваквото членување станува во изрази што значат клетва или грубење или воопшто некој емоционален однос на негодување, иронија, подвлечена интимност и сл. На пример: *Наџџема џџи Сџојаноџ. – Ај да се сневиди и Скојјево. – Ај да се заџусџи и Варџароџ*. Сп.: *Орџалеку се слушаше шумоџ на надојдениџџе води на Варџароџ* (Ј.

Бошковски). – *Јас веќе ќе си одам од кај вас и ѿукуречи од Биѿолава* (М. Цепенков). Членот во составите како овие учествува заправо во создавањето на одредена емоционална атмосфера.

Редовно се членуваат деминутивните имиња на *-е*, во кои е изразена нијанса на интимност: *Марейѿо, Нагеѿо*.

28. Во својата вистинска служба членот ја означува определеноста на даден предмет, неговото обособување од родовиот поим под кој потпаѓа. Така, на пример, додека со формата *дрво* се побудува родов поим, со формата *дрвоѿо* се укажува на еден определен предмет од тој вид.

29. Во нашиот литературен јазик ги имаме овие членски форми: *-оѿи, -ѿа, -ѿо, -ѿе, -ов, -ва, -во, -ве; -он, -на, -но, -не*. Само до извесна степен употребата на одделните од нив е обусловена со родот и бројот на именката: Сп.: *ѿолеѿоѿи* (м. р.) – *ѿролеѿѿа* (ж. р.). Имаме значи разлика во соодносот на именките од машки и женски род што завршуваат на согласка. Родовата обусловеност на членската форма е поизразита ако се претходи именката од атрибути (в. т. 157). Формата *-ѿе, -ве, -не* може да биде само множествена, а *-оѿи, -ов, -он* само единствена. Инаку, употребата на членските форми зависи од крајниот вокал на именката, без оглед на нејзиниот род и број: *служѿаѿа, женѿаѿа, деѿаѿа, ѿаѿиѿиѿаѿа, сноѿјаѿа, деѿеѿо, луѓеѿо, ѿланиѿеѿо, селоѿо, бироѿо, овчариѿе, овѿиѿе, уѿиѿе* и сл. Од именските форми на *-е* само две прават исклучок: *раѿеѿе, нозеѿе*. Тешкотии има во овој поглед кај новите заемки што завршуваат на вокал на каков не завршуваат именките во нашиот јазик (дали *ѿириоѿи* или *ѿириѿо*? – в. т. 8). Ваквите случаи од своја страна покажуваат дека категоријата на родот и бројот сепак до одредена степен влијаат на „изборот“ на членската форма, иако, како што видовме, имаме и чисто формално управување.

30. Нашиот член е постпозитивен, т.е. иде како наставка на именката. Службата да го определуваат предметот како познат е онаа особеност што ги сврзува сите три наши члена, а тоа што го дели е нивната служба да го определуваат предметот и пространствено, по неговото место. Членот *-ов*, итн. служи за укажување на предмети блиски до говорителот: *човеков* (овој овде), а членот *-он*

итн. за укажување на пооддалечени предмети, но сепак во опсегот на нашите чула: *човекон* (оној таму). Не е обично да се каже на пример: *дај ми ја книџава*, зашто тој предмет се наоѓа веќе под твој дофат, ниту пак: *на ти ја книџана*, зашто не може да подаваш предмет оддалечен од тебе. Сп.: *Да можеше од некоја сѝрана сеџа и тиој да ѓо чуе сѝарчево. – Не гледаш ли дека како бесни кучиња се расѝрчале ти ланинава. – Еве сеџа ќе ѓо зайалам и виделничено. – Поѝрај малку, додека ти измолзам овцине... Одѓовори сѝареѓоѝ и се сврѝе кон коѝароѝ, од каде шѝо доѝираше блеење и овѝиѝе неѝрѝеливо тиодаваа глaви ѝреку ѝлеѝоѝ* (Ј. Бошковски).

Иако членот *-оѝ* итн. иде најчесто во служба на општо определување на предметот, без однос спрема неговата пространствена позиција, сепак и тој член не може наполно да се из земе од оние значења на пространствени релации што настануваат во противставувањето на другите два члена. Има случаи кога и кај него се сеќава нијанса на пространствено определување. Така ќе се рече: *на ти ја книџава* (оваа до мене); *дај ми ја книџана* (онаа што ја гледаме двајцата малце понастрана); и од друга страна: *дај ми ја книџаѝа* (таа што е до тебе, таа што ја држиш). Последниот пример покажува дека членот *-оѝ* итн. изразува и пространствено определување во случај кога се зборува за предмет што се наоѓа во дофатот на второто лице. По таков начин, постоењето на членовите *-ов*, *-он* ја обусловува во споменатиот случај пространствената нијанса и во членот *-оѝ*, а од друга страна постоењето на членот *-оѝ* го обусловува членското значење на *-ов* и *-он*, иако е тоа сврзано со пространствената определба.

31. По потекло членот иде од показните заменки, што со подруг облик и со препозитивна употреба, ги имаме и денеска во нашиот јазик: *ѝој*, *овој*, *оној*. Членот е меѓутоа сведен до обичен граматички елемент (наставка), па се случува и пред членувана именка да се употреби некоја од споменатите показни заменки: *Тој човекоѝ дојде. – Никако да ѓо смирам ова деѝево*. Заменката се јавува овде како средство за потсилување на определеноста што е веќе изразена во членот. Следните реченици ни даваат неколку примера за такви врски, карактеристични главно за народското искажување. Не менува ништо што во нив

именката се придружува од атрибут или што се работи за придавки во именска употреба: *Кога ќе засијни со ише кусише нозе, небаре десет години ијајвани носел. – Ако иак е дојден ишој слииоит саит... јас од него не бедам. – Ама лоша кучка беше ишаа Сукаловаиша, бреј! (С. Попов). – Овој иак иголемиоит беше го најолнил сигоит со книжи. – А и оној мојоит, сноишии цела лиишурџија ми оишслужи да одам на сишудии (К. Чашуле). – овој човеков му велии на ишоит: „исивоодај го ова деишево“ (Е. Спространов). Во вакви случаи можат да дојдат и две членувани супстантивизирани придавки: *Е, ишоа е убава работиша – а не ко оној мојоит најмалиоит (К. Чашуле). – Абре, ишој мојоит, ирокоицаниоит, дојде овдека? (Е. Спространов). Како што се гледа од овие примери, не само показната замена ишој итн., ами и овој, оној можат да дојдат пред збор членуван со –оит итн. (оној мојоит). За психолошките основи на таа појава важи тоа што се кажува подолу во врска со употребата на -ов, -он, кога немаме непосредно восприемање на предметите. Од друга страна со овие две членски форми може да се сврзе само показната замена од истиот корен: овој мојов, оној мојон и сл.**

32. Кога говориме за просторственото определување на предметите со членот, тогаш не треба да мислиме дека тоа станува само до колку можеме односите да ги установиме со помошта на нашето чуло на видот. Со членот го изразуваме и просторственото определување за кое стануваме свесни и преку другите наши чула. На пример: *Го секаваш ли мирисов во собава. – Го слушаш ли веишон надвор колку бучи.* Се разбира дека употребата на членските форми -ов, -он се среќава пред сè кај именките што означуваат нешто материјално, зашто тоа и може да биде просторствено определено. Но сепак таа не е ограничена исклучиво на нив. Така можеме да имаме временско-просторствено определување: *А за Мишрејца денешниов ден е иорадосен и од невесиинскиоит! (В. Малески). – Шио долга ми се виде ноќва, иодолга од годинава.* Кај апстрактните именки можна е употребата на членот -ов до толку што зборувачот може преку него да изрази интимна сроденост со нешто што го мисли или пак дека нешто внатрешно особено „опипливо“ преживува: *Следи ми ја сега мислава. – Жалов ќе ме искине.* Овој момент го немаме при членот -он и затоа негова-

та употреба во вакви случаи ќе биде сосем ограничена и ќе зависи било од персонификацијата на дадениот поим било од некоја друга намера во индивидуалниот начин на претставување.

33. Пространственото определување со членот не претполага бездруго едно реално восприемање на пространствените односи во дадениот момент. Развиено првобитно врз такво восприемање, тоа во јазикот може да се оддели сосем од него, па да имаме пространствено определување не по тоа како вистински ја доживуваме една ситуација, ами по тоа како ја замислуваме, како си ја претставуваме субјективно. По таков начин во еден исказ како *Што го нема уште човеков?* – со членуваната форма *човеков* не се посочува лице во опсегот на нашите чула, што реално го покажуваме, ами претставата за тоа лице се побудува пред себе. Таков е случајот во овие реченици: *Јас сум сѐпар човек – продолжи сѐрико Танас по некое време, примирен веќе и со појавро глас – ама кога ќе се врати дејено, ќе го помам да ми проси* (Ј. Бошковски). *Па овие комшичките и роднините, иља да ги види да илачеш – срцејто им се полни* (К. Чашуле). Формите *дејено*, *комшичките*, *роднините* се употребени иако не може да станува збор за реално посочување на предметите, ами поради нивното живо претставување. Врз оваа основа на еден вид проектирање на претставите за предметите во самата стварност, се заснова оној начин на раскажување, чест во народните приказки, кога со употребата на членовите *-ов* и *-он* се побудува илузија како дејството да се развива пред наши очи. Во оваа смисла тројниот член во нашиот јазик дава ред можности за посликовито изразување.

34. Не секогаш кога предметот го мислиме или можеме да го мислиме како познат, именката се јавува со членска форма. Имаме напротив ред случаи кога е дури нечленуваната форма пообична, иако истите искази можеме да ги изречеме и со членувана форма.

35. Пред сè тука спаѓаат составите со предлог, како: *на глава, за рака, до уши* и сл. (в. за нив повеќе во I дел, стр. 187 итн.). Реченицата *Тој ја фати за рака* можеме да ја искажеме и со членувана форма на именката: *Тој ја фати за раката*. Ова покажува дека предметот е опреде-

лен. Меѓутоа составите со нечленувана именка добиваат извесно прилошко значење, што може да се развие до таа степен, па да не биде можно членувањето на именката без да се наруши смислата на изразот. Така реченицата *Ми дојде веќе до ѓуша* не може да биде наполно адекватно заменета со: *Ми дојде веќе до ѓушаиџа*. Всушност овде се работи за состави повеќе или помалку адвербијализирани уште пред да се развие во нашиот јазик категоријата на определеноста, наследени значи од порано но истовремено пригодни да служат како образец и за нови такви соединувања.

36. И други нечленувани изрази треба да ги вредиме во тој слој на елементи заостанати од времето кога членот не бил развиен. Тоа е очевидно во поздравите и благословиите што се задржуваат во јазикот како клиширани изрази, избегнувајќи му на општиот тек на граматичките преобразувања во него. Сп.: *Чесџиџиџа ви рабоџа*. – *Чесџиџиџа ви радосџи* (дури и местото на акцентот укажува на стариноста на овие изрази). – *Да џи е жива ѓлаа*. – *Да џи је жива чељад*. – *Да џи е жив џаџко, мајка, браџја*. – *Венџи да им џеливаш*. И во спој со атрибут: *Чесен крс да џомоџиџи*. – *И во ваши куџи, да Боџ да*. – *И на џвоја ѓлаа*. (Сите примери откај Е. Спространов). Сп. уште: *И на џвоја ѓла, мило... И за ќерче, сесџро* (В. Малески). – *Боџ да ми а џросџи, да џ се миросани коски*. – *Да му се живи родџиџели, мајка, џаџко, сџрикови, и сџрини и сџе роднини* (С. Попов). Именката *рабоџа* може да дојде и нечленувана во вакво колнење: *Пусџа да осџане и рабоџа... Налей да е!* – *Пусџа да осџане и рабоџа, море жени!* – *се џлачеше Миџра коџа се џодџаше разџговор за женска рабоџа* (С. Попов).

37. Ваму се приклучуваат и извесни состави од глаголи со нивните именски дополнувања, со кои чинат изрази до голема мерка сраснати. Најчесто, но не единствено во тие изрази влегуваат именки што означуваат некој дел од човечкото тело: *се мијам раџе, лице* и сл., па дури може да се чуе и: *се сечам нокџи*. Инаку би се искажале со членувана форма: *си џи мијам раџеџе, си џо мијам лицеџо*. Следнава реченица ни ги претставува наедно двата начина – со и без членувана форма: *Кумоџи да му џлукне у уџиџе на деџеџо, уџи да не џо врџаџ* (Т. Ецов). Сп.:

ги уште овие примери: *оѝворила усѝа, браѝе мило, како некоја ламја, - ич око во сѝокаѝа не ни осѝануа. – Дај вамо рака да ваѝиме. – да имаѝе од сѝ шѝо ќе ви ѝосака срце. – ќе си скинаѝ срце од смеа. – да нарани душа. – овде коски ќе окаѝам и друго нишѝо (М. Цепенков). – ѝи изми децаѝа образ (Д. Матов). – Помалиоѝ браѝ набра веѝи, сви клейки, сѝисна заби. – Не ѝлаши се, Сѝојанке, - ѝрибра снага Сандре (В. Малески). – Трѝнала коси насѝрана, измила лице, уорила скоѝци, решмиња, ѝафѝѝи-синѝири, а на нозете ласѝѝикини чевли (С. Попов). – ушѝе ѝовеќе се сви, наведе ѝлава и заѝреба со оѝинок ѝо снеѝоѝ. – „Нишѝо“, слѝгна Панко рамениѝи. – Само да издржаѝ сили. Во неѝови раце сеѝа е нишкаѝа шѝо ѝи држи борѝѝе (Ј. Бошковски). Изрази од таков вид имаме и во овие реченици: *можи да рани кука. – Оф да би усѝа моја црвосала шѝо се насмеала (М. Цепенков). – Кај ни очи, ѝаму ни и ѝлава (Д. Матов).* Некои од ваквите изрази, како што беше случајот и во составите од предлог и именка, станале вистински идиоми, па не е мислимо да се внесе во нив членуваната форма, без да се наруши значењето на изразот. На пример: *ѝ фрлил око* (ја бендисал). Сп.: *Ќе ѝрѝам рака од овој ѝабиетѝ (М. Цепенков). – Скрѝи враѝ Русија (К. Чашуле).**

38. Посебен случај на нечленување имаме кога именката, иако станува збор за определен, веќе познат предмет, се сврзува со него само со најопштото родово значење, доближувајќи се заправо до онаа обопштеност што ја имаме кај личните заменки (в. т. 210). Ќе го разјасниме ова на еден ваков пример: *Зборував со Марија, ѝ реков дека нема ѝраво. Коѝа се налуѝи жена, очѝѝе ќе ми ѝи извадеше.* Се разбира дека овде членуваната форма *жената* не може да дојде, иако е предметот определен, бидејќи со зборот *жена* овде се покрива приближно иста содржина како и со заменката *ѝаа*. Имаме значи најобопштено значење на именката што би се нарушило со конкретизацијата преку членот. Еве уште два такви примера: *Сака чуѝе да лока, ѝа де сеѝа! (С. Попов). – Се усука цар, ваѝил да му (ѝ) се моли на жената (М. Цепенков).*

39. Испуштањето на членот е една стилска особеност на поетската наспрема прозната реч, бидејќи во поезијата тоа може да стане и на места каде што инаку во разго-

ворниот јазик би било немислимо. И овде имаме заправо работа со нешто наследено, со еден начин зачуван во народната песна, а кој ние го чувствуваме како нешто природно, сè дури не ги помине некои фини граници зад кои веќе ни се јавува како нагрубубање на јазикот. Заслужува специјално да се изучи имено прашањето за тие рамки во кои испуштањето на членот носи ознака на едно особено поетско експресивно средство.

Пример на такво испуштање имаме и во познатата песна од К. Рацин „Ленка“:

*Оӣкако Ленка остӣави
кошула ӣенка, ленена
недоӣкаена на разбој*

.....
*Зошӣо ми, зошӣо остӣана
кошула недоӣкаена,
кошула беше даровна.*

Додека во првите три стиха имаме нечленувана форма *кошула* што би била сосем на свое место и во прозен состав, бидејќи предметот допрва се привлекува до нашето знаење, во последните три стиха имаме испуштање на членот само како поетски начин на искажување, додека во прозен текст, како и во обичниот говор, тоа не ќе беше можно.

Како што споменавме, испуштањето на членот е карактеристика на јазикот во народната поезија, едно од оние обележја што го делат тој јазик од нашиот современ говор. Во нашата современа поезија тој начин исто така се среќава и ни е приемлив главно до колку се работи за примена на оние изразни средства, во кругот на онаа метафорика па и ритмички тек, што ја носи народната песна. Од поетот се бара денеска fino чувство да не го пренесе насилно споменатиот начин и таму каде што новата содржина, со посебното музикално оформување, си бара и нова изразност, упатена на говорниот јазик а не на поетиката од народната песна. Особено смешно може да ни звучи испуштањето на членот кај „непоетичните“ зборови, кои не се поддаваат на таква стилизација што некои над нив понекогаш ја вршат.

Тоа што во песните имаме почесто испуштање на членот, а што се среќава кај некој збор повеќе пати, создава извесна можност, пак од чувството за одреден стилски впечаток, некои такви зборови и во народната проза да се употребат понекогаш без членска форма. Еве два-три примера за ова од приказните забележени од М. Цепенков (именка со атрибут): *Се закрил царев син заод чешма. – Да ме закоџаш во царео азно. – Сџанала рано науџрина цареа ќерка. – живоџоџи да ми џо избавиши од кучка цареа ќерка. – џирџна да одиџи кај сончоа мајка. – Само Силјан Шџиркоџи сџоел на џаџкоа си куќа омаџурен.*

Несомнено дека на сите случаи што ги приведовме како такви во кои не се употребува членот им е својствена извесна ознака на изразна затвореност или извесна боја на стариност.

ПРЕГЛЕД НА ФОРМИТЕ НА ИМЕНКИТЕ

Машки род

40. Именките од машки род имаат во еднина една општа и една вокативна форма (за личните имиња в. подолу), а во множината општа множинска форма (од различно образување, спрема тоа дали се образува обична, бројна или збирна множина).

Именките на *-а* по форма наполно се согласуваат со именките од женски род на истиот завршок така што овде за нив нема повеќе да станува збор, ами ќе се задржиме на именките што завршуваат на согласка.

Кај нив се јавува формална разделеност меѓу оние што се еднословни (*џен, леб, џаџи, џрад, крај*) и повеќесловните (*овчар, молив, јаџлен, џријаџел*), а што се огледува до извесна само степен во еднината во образувањето на вокативната форма, но особено во образувањето на множината.

41. Вокаџив. Формата за повикување се образува од општата форма на именката со наставка *-е* или *-у*. Рас-

пределбата на овие две наставки може да се даде само во општи линии, бидејќи тие често се мешаат меѓу себе.¹

1. Општо речено, наставката -у е почеста кај едносложните, а наставката -е кај повеќесложните именки. Но тука има ред вкрстувања, ред случаи во кои е можно образувањето на двојни форми, а во сето тоа извесно влијание има и тоа на каква согласка завршува именката.

2. Именките на *ж*, *ш*, *њ*, *ј* образуваат вокатив со наставката -у: *мажу*, *келешу*, *јадачу*, *шејачу*, *коњу*, *крају*. Сп.: *Коњу, коњу, жиџи црни очи* (Миладиновци). – *Дејди Пејко, дејди стари ѓрчу* (С. Попов).

3. Оваа наставка се претпочита и кај именките на *к*, *џ*, (*х*): *бику*, *волку*, *смоку*, *човеку* (и *човече*), *јунаку* (и *јуначе*), *ослејенику*, *обесенику*, *џреснаџику*, *беџу* (и *беже*), *враџу* (обично *враже*), *бубреџу*, *змеу*, *Влаву*. Само *боже*, *оруже*, *оче* (употребувано речиси единствено во вокативна форма како обраќање кон свештеник: сп: *Ти се молам, оче, да ми ѓпросџиши*, – Миладиновци). Наставката -е се чувствува обична или е единствено можна кај покнижни зборови: *Аман, оче дуовниче* (М. Цепенков). Така и денеска би се рекло *оруже ѓраџениче, началниче* а не *ѓраџенику, началнику* и сл. Обично се вели и *војниче*: *ој Лазаре Војниче* (Миладиновци).

Еве уште неколку примери за споменатите наставки: *Море шџрку, море никаквецу*. – *Аман, бре шџрку* (М. Цепенков). Но на истото место и: *Аман, браџе шџрче*: впрочем составот *браџе шџрче* може да се сфати и како деминутивно обраќање. – *Аман, бре браџе смоку*. – *Море Беџу, Скендер-беџ* (Миладиновци). – *змеу, змеу!* (К. Шапкарев); но во песна: *змеје џорјанине* (Миладиновци). – *Е море веку, море!* – *Еј, море, еј сираку!* – *Поваки, море ромаку еден!* – *Ајде џи, ѓлаку еден*. – *алабаку еден*. – *ѓусџелнику еден*. – *Ама око имаши, ѓезевенку еден!* (С. Попов).

4. Кај едносложните именки на *с*, *з* имаме пак -у: *ѓесу, мразу*. Но во збор чисто литературен: *Тоа џо знам јас, кнаже, му рекол цароџ* (М. Цепенков).

5. Од *свер* само *сверу*.

¹ Доста материјал за оваа форма дава статијата на Б. Видоески „Образување на вокативната форма кај именките“, *Македонски јазик* I, бр. 8, стр. 191–193, и бр. 9–10, стр. 231–235.

6. Кај другите еднословни именки од машки род вокатив може паралелно да се образува со наставките: -у и -е: *сва̄џу – сва̄џе, сину – сине, бра̄џу – бра̄џе, зе̄џу – зе̄џе, во̄лу – во̄ле, кра̄лу – кра̄ле, цару – царе*. Но само: *џо̄џе, куме*. Сп.: *Е̄џид’ чес̄џӣџу цару и кра̄љу (Миладиновци). – чес̄џӣџи царе. – Слӯшај, бре бра̄џу ’р̄џу. – Дури да го џомини мос̄џо, „бре, бра̄џе“, џосле „о̄дбра̄џе“. – не бој се, зе̄џу. – чес̄џӣџи зе̄џе (М. Цепенков) Куме ле, куме, кум Карафиле (Миладиновци). – Дефе, дефе! – рече – за лебо̄џ жниеме (Д. Матов).*

7. Кај повеќесловните именки на -ар се употребуваат паралелно и двете наставки: *овчару – овчаре, го̄ведару – го̄ведаре, о̄џинчару – о̄џинчаре*. Сп.: *Еј џӣ ко̄џу мој орӯџару. – Мурчо го̄с̄џо̄даре. – Сӣџо̄јане, бе̄џов орваре (Миладиновци). – синку, го̄ведаре. – Бре ја̄зеленару (М. Цепенков).*

8. Другите повеќесловни именки прават, обично вокатив со -е: *го̄с̄џо̄дине, џрӣџа̄џеле, даскале, девере, ма̄џс̄џоре*. Но и овде се, иако поретко, можни и форми со -у. Сп.: *море шӣо е џолку џее̄џе, бре џе̄џле*, но на истото место и: *море џе̄џлу бре (М. Цепенков)*. – Така и: *Доброӯџро, каӯџере мачоре*, но пак на истото место: *Разбра, мачору, али не разбра? – а бре Коце, бра̄џуче̄ду (М. Цепенков)*. – *А бреј, сӣари ва̄џуру. – Море, де̄џи вӯџо, де̄џи родӣџелу (С. Попов)*. – *ој Бӯџарину. – џрендафилу ока̄џанику. – Зе̄џа̄џине, џӯџо земјанине. – Соколе сӣџен, димӣџен. – А Јоване дома̄џине. – А Сӣџо̄јане го̄с̄џо̄дине (Миладиновци).*

9. Сопствениите именки на консонант ја примаат редовно наставката -е: *Иване, Иване челебија. – Милоше, зе̄џе Милоше. – Ој Лазаре Војниче. – Дунафе бели Дунафе (Миладиновци). – Вардаре го̄рд, џодза̄џри си го̄ одо̄џ (В. Марковски).*

Но има и такви сопствени именки, како оние на -уш (в. подолу), кај кои не е обичен вокатив со наставка.

10. Од именката *го̄с̄џо̄д* има посебна вокативна форма *го̄с̄џо̄ди*, покрај *го̄с̄џо̄де*.

11. Кај именките што образуваат деминутиви на -е, наставката -у се затврдува во вокатив како поизразна, зашто инаку се доаѓа до совпаѓање со вокативната форма

од деминутивот. На пример, *воле* може да биде вокатив и од *вол(оѿ)* и од *воле(ѿо)*.

Вокативната форма во нашиот јазик сè уште здраво се држи, но од друга страна се гледа дека таа веќе е опфатена од процесот на постепено исчезнување. Таа се изместува од општата форма специјално интонирана. Кај двосложните зборови тој поособен изговор се огледува и во продолжувањето на вокалот од крајниот слог, што важи еднакво за вокативи со и без наставка: *браѿѿе*, *карѿаи*, *Трајкѿ* и сл. Впрочем ова удолжување, карактеристично за секидневниот говор, не би се пренесло и во кажувањето на некој поетски текст. Во секој случај, освен наставките, се искористуваат и интонациските можности и други некои белези (употреба на извични зборови) за да се издели обраќањето.

Споменатото изместување на формите со наставка наоѓа првобитна основа во вокативите како: *ѿаѿѿко*, *Трајко*, *Никола* или во ср. р.: *деѿе*, *ѿиле*, а исто и во множината, каде што нема разлика по наставката од општата именска форма. Тоа се засновува натаму на ред зборови примени од турскиот јазик, а што редовно се употребуваат без наставка во вокативна служба: *карѿаи*, *ајѿаз*, *курназ*, *ѿенабейѿ* итн. На ова се придава и честата употреба на извични зборови со вокативна форма, што уште повеќе ја намалуваат разликувачката служба на наставката: *еј човек(у)*, *бре браѿѿ(у)*. Во резултат на сето тоа и ја имаме денеска доста честата појава да се употребува вокатив без наставка и во случаи како овие: *јаѿач*, *ѿеѿач*, *ѿулаб*, *човек*, *бивол*, *ѿес*, *лив*, *скоѿѿ*, *Сѿѿојан*, *Аѿѿанас*. Кај именките изведени со извесни суфикси ова е стигнато дотаму што веќе ретко или дури и никако не се употребуваат вокативи со наставка. Таков е случајот кај именките на *-еѿ*, кај кои имаме: *јаѿеѿ* и *јаѿче*, *сѿѿареѿ* и *сѿѿарче* (*Аѿѿ абер*, *сѿѿарче*, – М. Цепенков), *месеѿ* и *месече*, *месеѿу*, но инаку само: *велешанеѿ*, (*велешанче* е деминутив), *еј биѿѿолчанеѿ*, *море селанеѿ*. Не е обичен вокатив со наставка кај именките на *-уѿ*: *еј лиѿѿуѿ*, *киѿѿуѿ*, *Паниѿѿуѿ*.

Интересен пример за тоа како постоењето на различни вокативни обраќања од една иста именка се искористило и за обележување на извесни смисловни нијанси – ни дава зборот *браѿѿ* со своите вокативи: *браѿѿе*, *бра-*

ӣу, бра̄ӣ. Последново се употребува кога директно се обраќае кон човек што не ни е роден брат, ами обично пријател или дури и кој да било. Ретко да може формата без наставка да се употреби и за обраќање кон роден брат, каков што е случајот во овој пример: *ами ӣи, бре бра̄ӣ, оӣи ич муека̄ӣ не се чиниш* (С. Попов).

Изместувањето на старите вокативни форми не е појава што се забележува од последно време. Примери за неа наоѓаме во народните песни, така кај Миладиновци: *мил њобра̄ӣим*. – *њос̄тар дeвер*. – *њомал дeвер*. – Сп. и кај Цепенков: *Ако не си за чудење, бре човек! Сп. уште: Добровечер, дрӯзар* (В. Малески). – *Ке зборуваш, бре њес*. – *Тебе, њебе ӣи велам, друже секрет̄ар*. – *Кој њее, бре љаг?* (К. Чашуле). – *Друже комесар* (Ј. Бошковски). – *Повеле-ӣе, бе̄џ, њовелет̄е*. – *каде со љос̄иод, бра̄ӣучеод* (С. Попов).

Во најново време бројот на вокативните обраќања без наставка се зголемува и со ред туѓи заемки што обично се употребуваат без наставка во вокатив: *идио̄ӣ! кре̄ӣен! дeма̄џо̄! хохӣӣајлер!* Сепак од некои од овие зборови може да се чуе и вокатив со наставка: *идио̄ӣе!*

42. *Машкӣе и роднинскӣе имиња*. Машките имиња се подредуваат според крајниот глас во овие групи: 1. на согласка: *Сӣојан*, 2. На *-е*: *Пе̄ӣре*, 3. на *-о*: *Велко*, 4. На *-а*: *Кос̄ӣа*, 5. на *-и*: *Ме̄ӣоди*, *Арсени* (во народниот јазик обично: *Ме̄ӣодија*, *Арсенија*). Трите први групи имаат посебна форма што се употребува со предлозите и во служба на објект: *Зборував со Сӣојана, со Пе̄ӣреӣа, со Велка*. – *Го видов Сӣојана, Пе̄ӣреӣа, Велка*. За вокативот од имињата стана веќе збор. Множинските форми како *Сӣојановци, Пе̄ӣревци, Велковци, Кос̄ӣовци* се употребуваат како фамилни имиња. Ако пак се однесуваат за неколку имињаци, тие можат и да се членуваат: *Мно̄џу Пе̄ӣревци има во селово*. – *Ние, Пе̄ӣревциве, ока сол јадеме*. За членувањето на личните имиња во еднина в. т. 27.

43. Вакви форми образуваат и имињата на домашните животни, и општо оние имиња на животни или пак прекари кај кои формата е нагодена по образец на личните имиња (в. т. 21 и 24): *белче – белче̄ӣа, воденичарко – воденичарка*. Сп: *да ми љо каниш кумче̄ӣа волчка за нунко*. – *му њомина болеш̄ӣинаӣа на волчка* (М. Цепенков).

Множината *сивчевци* (С. Попов) се јавува како синоним на *волови*, според еднината *сивче* – *сивчеџа* (име на вол).

44. Слично на машките се менуваат и роднинските имиња: 1. на согласка: *браџ*, *браџучед*, *девер*, *зеџ*, *маж*, *син*, *свекор*, *џеџин*; 2. На *-е*: *вујче*, *џаџе*, *чиче*, *браџе*; 3. на *-о*: *вујко*, *дедо*, *сџико*, *џаџко*, *чичко*; 4. На *-а*: *шура*.

Именките под 2. се деминутивни образувања со силен израз на интимност и се однесуваат само до првото лице. Во субјектна служба тие, како вистински сопствени имиња, не се членуваат. Именките под 1. обично се придружуваат од енклитични присвојни заменки, а секогаш кога идат со општа форма на *-а*, т.е. токму во случаите кога најмногу се доближуваат до личните имиња: *на маж* *ми*, *од браџ* *си*, *џо нашол сина* *си* и сл. Тие на *-о* можат да стојат, без присвојна форма, ако се однесуваат до првото лице: *џо видов џаџка* (или *џаџка ми*); така имаме само *џо видов џаџеџа* (никогаш: *џаџеџа си*). Во вокатив и во множината именките на *-е*, *-о* наполно се согласуваат со личните имиња: *џаџе*, *сџико*: *џаџевци*, *сџиковци*. Меѓутоа покрај формите *сџиковци*, *вујковци* обични се во множината и формите *сџичеви*, *вујчеви*. Многу понеобична е формата *џаџко(в)и*, *дедо(в)и*, што се слуша во некои дијалекти. Сп.: *Сџариџе нихни џаџкои* (К. Шапкарев). – *клеџваџа од дедои ви* (М. Цепенков). Роднинските имиња на согласка со вокатив и во множината се владеат како и сите други именки од машки род. Од *шура* имаме во вокатив *шуро*, а во множината *шуреви* (може и *шурови*).

Само како вокативи се јавуваат *синко*, *душко*: *Ах, синко! ами џаџко џи беше еден џолем ловџиџа* (Е. Спространов). – *Беџај, синко, аман беџај!* (В. Малески). – *оф море душко* (М. Цепенков).

45. Формите како *Сџојана*, *Пеџреџа*, *Велка* (и кај презимињата: *Пеџров* – *Пеџрова*, *Раџин* – *Раџина*), претставуваат остаток од некогашната генитивно-акузативна форма. Меѓутоа денеска, излегувајќи од целостта на нашата дефлекција, погрешно е да ги сметаме споменатите форми за еден одреден падеж: тие ја вршат службата на општата именска форма. Тие не се протегаат дури ни на сите имиња, на пример не на оние од типот *Косџа*, *Никола*, *Меџоди*, кај кои нема посебна наставка дури ни за

вокативната форма. Освен тоа има веќе случаи, а ако покрај името иде и презимето тоа е дури и сосем често, да се заменуваат формите на *-a* со субјектната форма. Така е на пример, сосем обично да се каже: *Одел со Гоце Делчев* (место: *Одел со Гоцеџа Делчева* или *Делчев*). Сп. уште: *Тодоров со укочен и џијано замаџен џоѓлед гледаше во Пеџкова* (К. Чашуле), но: *Насџе го отџеџаа беѓајќи од заџвор*. – *Ќе му џи однесе на Насџе* (В. Малески). Сево ова доволно убедливо зборува дека немаме во случајов работа со некој посебен падеж, па затоа и употребата на самиот термин „падеж“ е сосем излишна во нашата граматика и внесува само нејасност, бидејќи ги определува неточно некои преживелици во нашиот јазик, денеска преосмислени, во целост на неговиот систем.

Кај роднинските имиња заменувањето на формата на *-a* е уште почесто отколку кај личните. Многу е обично на пример: *на браџи му, на џаџи му*. Кај некои од нив тоа заменување дури и сосем надвладува, а тие се: *браџучед, девер, свекор, чичко, нунко*.

Форми на *-a* се среќаваат и кај именките *човек, боѓ, џосџод, џавол: од боѓа, од џосџода, со човека, со џавола* (обично со *џаволоџи*). Сп. *Му бакнаа рака на баба џаола, и џака си ја сџорија баба - џаол за мајка* (М. Цепенков). Формата *човека* може да се чуе во вакви изрази со општо значење на видот: *му се смачува на човека; џешко на човека* и сл.

Остатоците од некогашните падежни форми се и денеска помногубројни во некои дијалекти (во најзападните) отколку во литературниот јазик. Исто така нив ги имаме доста во народната поезија, а и во народните приказни. Еве неколку примери со нив од приказните забележени од М. Цепенков: *барал мајсџор наџ мајсџора*. – *сум исџеран од сџоџана ми*. – *кондисал кај џруѓара си*. – *беше го џресудил чоекаџадо*. – *исџо е чоеку невозможно, Боѓу је возможно*. – *Сум дошол џробу на враџа, зар ушџе ќе кривам*. – *нема да се зружисаџ до векуџума века*. Особено во народната поезија остатоците од некогашните падежни форми се употребуваат често без врска со своето првобитно значење, како овде, каде што генитивната форма иде во служба на номинатив: *Повеале јуѓа џемничара, А џо неѓо кривца џалаина, А со ними снеѓа лаџаџаца* (Миладиновци).

46. *Формиите на множинаџа*. Зборувавме веќе за разликување на две множински значења: на обична и збирна множина (в. т. 20). Со овие две множини не треба да ја поставуваме во исто рамниште особено множинска форма на *-а*, позната само кај именките од машки род на согласка, што се употребува само со броевите и со некои бројни прилози: *џри дена, неколку дена* (спрема ова се вели и: *овие дена*). Не треба да ја поставуваме во исто рамниште, бидејќи таа не изразува никакво посебно бројно значење, никаков посебен поим на множественоста, ами врши служба како и обичната множина, па тие една со друга и се заменуваат.

47. *Избројана множина*. Оваа множинска форма сè уште цврсто се држи во нашиот јазик, но несомнено е дека полека отстапува пред обичната множина, иако порано ја проширивала својата употреба. Бидејќи таа не покрива денеска граматичка содржина различна од онаа на обичната множина, таа се јавува заправо како типична преживеалица во нашиот јазик. По потекло иде од некогашната двоина, но денеска не е никако ограничена на изразување двоинско значење. Затоа е и сосем погрешно да се наречува двоинска множина, како што прават некои, ами би можеле да ја наречеме форма за избројана множина, со кое ќе ја истакнеме најопштата, и единствено стабилна обусловеност на нејзината употреба – да иде само со броеви (и со два-три прилога). Во другото, нејзиното употребување се колеба, и зависи често од чувството за ритмичкиот тек на речта, што во поезијата и свесно се постига. Сепак некои, макар колку и колебливи навици во нејзината употреба можат да се забележат.²

48. Кај именките што означуваат лица употребата на избројаната множина се ограничува до голема степен со тоа што тие почесто идат со својата обична множина покрај бројни именки отколку покрај прости броеви. Пообично е имено да се рече: *двајца луѓе*, отколку *два човека* (иако е и ова е можно). Сп. во еден исти контекст: *Си имала една жена двајца мажи арамии... за многу години не беа се виделе двајца мажа у женаџа, шџо ја водеа* (М. Цепенков). Други примери: *Двајца лажои се*

² Сп. за ова: Р. Угринова, Број со именка, *Македонски јазик* III, бр. 3, стр. 52–57.

заорџачиле. – и џи ѝраџи чеџвориџа анџели на чеџири сџирани (М. Цепенков). – Седнал на еден ѝаџи и ѝиџа. Поминуџаџи дваџџа ѝрџовџи (Т. Ецов). – дваџџа карабинери (В. Малески). – ѝеџминаџа диверзаниџи (К. Чашуле). Но: девеџ анџела. – два близнака (М. Цепенков). – џи ѝоведоа дваџа сина – Борка и Пеџреџа. – сакаше да се ѝросџи со сџиџе ѝри сина (В. Малески). Во овој пример среќаваме дури два ѝаџџка, иако именката не завршува на консонант: Меџу два ѝаџџка деџеџо секоџџаџи без каџа ќе биде (Т. Ецов). Но макар што е можно да се употребат именките што означуваат лица и со простите броеви, останува фактот дека формите за избројана множина кај нив поограничено се јавуваат, поради тоа што тие се сврзуваат и со бројните именки.

Избројаната множина не е никако обична кај оние именки што означуваат лица, кои се споменати подолу во т. 59, 1. Тие именки идат со својата обична множина при бројна именка.

49. За тоа до каква степен имаме наспоредност на обичната и избројаната множина ни говори и тоа што во поезијата многупати изборот на едната или другата форма зависи само од потребата на ритамот, од потребниот број слогови во стихот. На пример во овие стихови од Зборникот на Миладиновџи:

*Еј вие млади јунаџи!
Харам да ви је улеџе
По двесџе, ѝрисџа џрошеи...*

*Си завалие два силни оџна,
Та џо фарлие Каџум Еџуџче...*

*Абар ми донесе Сџамбол се заџали
Од чеџири сџирани, чеџири оџневи.*

По таков начин, кога станува збор за некои поопшти услови во употребата на двете множински форми, од народната поезија може да се привлечат само оние случаи кога тие форми имаат еднаков број слогови. Па и тогаш во песната имаат поголема важност одошто во обичниот говор чисто звуковите елементи, чувството за создавање созвучја и сл. Такво согласување не му е туѓо ни на секидневниот говор (Сп: ѝри дни и ѝри ноџи, израз чест впрочем и во поезијата).

50. Оставајќи ги сега настрана забележаните особености во јазикот на поезијата, во другото можеме да уочиме дека извесно влијание на употребата на избројаната множина укажуваат овие моменти: земањето со бројот *два*, едносложноста и повеќесложноста на именките, почестата или поретката употреба на дадени состави, обликот на извесни именки (нивните наставки), атрибутската определба на именката.

51. Несомнено е дека со бројот *два* е пообично да се употребува формата за избројана множина. Сп: *дваӣа ѝеӣла на едно бунѝӣе*. – *две меѝи, два кладенца, два шоӣура, ѝоо два шоӣура – ламја* (гатанка) – *Два ручека се јагаӣ, два коӣека не се јагаӣ* (пословица). – *Тие две чеӣи ѝребаше да дејсӣвувааӣ на дваӣа ѝерена*. – *Во ѝлобоӣе ѝ свеӣнаа два бисера*. – *меѝу два оѝна* (В. Малески). – *борба меѝу дваӣа фронӣа* (К. Чашуле).

Меѓутоа, и овде не се работи за колку-годе тврдо правило, бидејќи и со бројот два може да се употреби обичната множинска форма. Сп: *два орли да ѝи ѝораниши некој месеѝ* (М. Цепенков). – *овие два адеӣи* (С. Попов). – *со два удари ме куӣна* (К. Чашуле). Именката *ден*, често употребувана со броевите, е еднакво обична со формата *дена* и *дни* (не е обично да се употребува во таква врска нејзината множина *денови*, в. т. 60): *ѝред два дена* (В. Малески). – *два дни никој не ме сирна* (К. Чашуле).

52. Пообична е употребата на избројаната множина од едносложните отколку од многусложните именки. Во секидневниот говор се чести составите како: *сӣо ѝроша, ѝри дена, ѝеӣ леба*. Сп: *седум класа, чеӣири сӣрака* (М. Цепенков). – *ѝри реда, меѝу чеӣириӣе сида, ѝеӣ ѝункӣа* (К. Чашуле). Но и овде се сосем можни составите со обична множина: *оо десей̄ ѝрошеи ѝодоу не ке ја дааиш* (М. Цепенков). – *Ај! Он уӣиѝе ѝри дни не живее, ѝа ѝри ѝодини!* (Т. Ецов).

Примери со повеќесложни зборови (од Зборникот на Миладиновци): *ѝрисӣа караѝроша, ѝеӣ ѝовара, ѝеӣнаесей̄ боздоѝана, ѝри чаѝира, ѝри минѝера*. Со обична множина: *девеӣ месеѝи, ѝри шиниѝи, ѝеӣ ѝовари, девей̄ ѝовари, ѝрисӣа јунаѝи*.

53. Од прилозите со избројана множина, покрај со обичната, се сврзуваат *колку, неколку*, понекогаш и *ѝол-*

ку: *колку дена – колку дни, неколку дена – неколку дни*. Сп: *неколку ѝолни зрсиџа* (М. Цепенков). – *Колку киски на венеџоѝ, Толку зрада да оѝшеѝаш* (Миладиновци). Кога е составот членуван: *ѝоследниѝе неколку дена* (В. Малески). – *И сеѝо ѝоа само за неколкуѝе дена до вечерва* (К. Чашуле).

54. Од тоа колку често се јавува еден состав, зависи донекаде и употребата на множинската форма на *-а*. На истово се укажува и ако речеме дека со помалите броеви таа почесто се употребува отколку со големите, бидејќи состави со мали броеви обично и идат во секидневниот говор. Во таквите случаи имаме извесно клиширање на составите, а истовремено е поблизок односот и со бројот *два*, при кој, како што знаеме, множината на *-а* најчесто се среќава. Секако дека поскоро ќе се образува спрема *два јунака – ѝри јунака, оѝколку ѝрисѝа јунака (ѝрисѝа јунаѝи)*.

Поретката употреба на составот, значи неговата помала „автоматизираност“, ја истакнува повеќе именката, а тоа е еден услов да дојде таа со својата обична множинска форма. Ова истакнување на именката наоѓа свој најголем израз ако стои таа пред бројот, и во таков случај не е можна употребата на избројаната множина. Сп: *Си ѝреџна коѝи чеѝири* (Миладиновци).

55. Се забележува дека кај некои именки не е обична употребата на избројана множина дури ни со бројот *два*. Така е кај некои повеќесложни именки на *-еѝ*: *два ѝрозорѝи, два каѝанѝи* (но в. горе и *два кладенѝа*). Именката *месеѝ* најчесто се употребува со формите за обична множина: *Во Велес лежал осум месеѝи айсаана* (М. Цепенков). – *Полни седум месеѝи минаа*. – *ѝри месеѝи*. – *осум месеѝи* (В. Малески). Но пак: *ѝосле два месеѝа ѝи ѝуѝиѝија* (В. Малески). Сосем необично би ни звучела формата *ѝилѝа* место *ѝилѝи*. Сп.: *квачка со дванаесет ѝилѝи* (М. Цепенков). Но оваа именка се јавува и инаку само со множинската форма, зашто едината „*ѝилеѝ*“ не се употребува (в. т. 17). Во секој случај и фонетскиот облик на именката има свој удел во однос на употребата на множинските форми.

56. Во составот *ѝрисѝа сѝравови* имаме заправо еден идиоматичен израз, во кој затоа множината не може да биде заменета со форма на *-а*. И ова илустрира еден

случај во соодносот на двете множински форми. Исто така ќе се рече: за *ѝрисѝа срамови се сѝоривме*, а не: за *ѝрисѝа срама*.

57. Не ни е обично да употребиме две форми за избројана множина во состави каде што едната ќе биде атрибут на другата. Нормално е да речеме, на пример, *два зелници коѝривалници*, а не: *два зелника коѝривалника*. Сп: *Три киселци ужвеници* (Миладиновци). Воопшто, атрибутот во ваквите случаи стои во обична множина: *два м'зрака близнаци* (Е. Спространов). – *ѝри деца сираци* (Д. Матов).

58. Од формата на атрибутот се поткрепува почестата употреба на обичната одошто на избројаната множина. Сп: *до два млади јунаци*. – *ѝри млади орачи*. – *ѝри млади бербери*. – *девет сиви коњи* (Миладиновци). – *два ниски ридои*. – *четири ѝесни ѝаѝои* (М. Цепенков). – *дваѝа бели череци* (С. Попов). – *четиринаесетѝе кумановски ѝарѝизани* (В. Малески). Со избројана множина: *до два црни огна*. – *два силни огна*. – *ѝет добри јунака* (Миладиновци). – *ѝри големи крѝа* (В. Малески) итн. Но иако и во вакви случаи избројаната множина се употребува, особено ако е бројот *два*, па влегува и во нови состави, нејзината употреба е тука битно ограничена во однос на употребата само со број.

По таков начин ги забележавме главните моменти во употребата на множината при броевите. Во оваа толку варијабилна материја не можат да се утврдат некои доследно разграничени правилности што да се нормираат во литературниот јазик. Можевме да добиеме само извесно укавање за тоа што се чувствува денеска во одделни случаи како пообично. Покрај сето тоа, прашањето за употребата на двете множински форми со броевите е и едно стилско прашање што се разрешува во секој посебен случај.

59. *Обична множина.* Повеќесложните именки ја образуваат со наставката *-и* што ѝ се придава на еднинската форма: *ѝисари, барабани, чораѝи* итн.

1. Именките на *-ин, -ец*, што означуваат припадници на некоја народност, вера, професија, или на некоја населба ги отфрлаат тие наставки во множината: *Србин – Срби, Буџарин – Буџари, хрисѝијанин – хрисѝијани, каурин – каури, берберин (бербер) – бербери, бакалин (бакал)*

– бакали, *џраѓанин*, *џраѓанец* – *џраѓани*, *селанец* – *селани*, *скојјанец* – *скојјани*, *велешанец* – *велешани*. Од ова се отклонуваат имињата на народности на *-ец*: *Македонец* – *Македонци*, *Германец* – *Германци*.

2. Од *браџ* множината е *браќа*, од *човек* – *луѓе*, дијалектно и *човеци*: *Ами знаејте ли вие какви умни човеци има во Миштровица* (В. Малески), од *Турчин* – *Турци*.

3. За гласовните промени што настануваат при образувањето на множината (како: *сџарец* – *сџарци*, *џредок* – *џредци*, *џламен* – *џламни*, *камен* – *камни*, *скорен* – *скорни*, *џеаџар* – *џеаџари*, *јунак* – *јунаци* и др.) в. во I дел т. 26, 28, 31, 72.

60. Мал број еднословни именки образуваат множина исто со наставката *-и*, додека кај сите други ѝ се додаваат на еднинската форма наставките *-ови* или *-еви*. Овие се именките што ја примаат наставката *-и*: *брав* – *брави*, *волк* – *волци*, *Грк* – *Грци*, *џак* – *џаци*, *заб* – *заби*, *коњ* – *коњи*, *внук* – *внуци*, *маж* – *мажи*, *џрсџ* – *џрсџи*, *џрв* – *џрви*. Двојни форми се образуваат од: *џрсџ* – *џрсџи*, *џрсџови*, *ден* – *дни*, *денови*, *знак* – *знаци*, *знакови*, *зрак* – *зраци*, *зракови*, *крсџ* – *крсџи*, *крсџови*, *џосџ* – *џосџи*, *џосџови*, *рак* – *раци*, *ракови*, *смок* – *смоци*, *смокови*. Некои од овие двојни форми го издиференцирале своето значење или се претпочитаат во одредени случаи. Така формата *крсџи* се употребува за означување на крстите што се носат при молитвење за дожд, та и на целото тоа шествие (*одиме џо крсџи*; *крсџи носиме*, *боѓа молиме*); множината што стварно му одговара на *крсџ* е *крсџови*. Формата *џосџи* не може да биде заменета од *џосџови* во изразите што определуваат некој пост: *Велици џосџи*, *Пејрови џосџи*, *Богородичини џосџи*. Не е обична употребата на формата *денови* со број (обично *џри дена*, *џри дни* и сл.). Најпосле, некои од двојните форми денеска очевидно навладуваат. Така е пообично *ракови*, *смокови*, додека *раци*, *смоци* се подзаборава. Од друга страна *џрсџи* е сè уште пообично од *џрсџови*, бидејќи најчесто се слуша изразот со *џрсџи*.

Во народната поезија, како архаизми, се среќаваат форми на *-и* уште од некои еднословни именки. Сп. во Зборникот на Миладиновци: *А ви вие чесни куми*. – *По друми широки*. – *Биџолски ’рџи*, *заѓари*. – *џод џри моџи камнени*. – *Та си фрли џенки дари*. Овие форми во

современиот јазик се веќе сосем заменети од формите на *-ови, -еви*.

61. Образувањата како *леб-ови, нож-еви* претставуваат денеска најобични множински образувања од еднословните именки. Во поезијата се среќаваат доста често скратени форми како *лебој, ножеј*.

Распределеноста на наставките *-ови, -еви* не може во сè точно да се одреди, бидејќи извесен број именки ги примаат обете.

1. Во литературниот јазик образуваат множина со *-еви* именките што завршуваат во еднината на *ј*: *боеви, сѝроеви, краеви, соеви, броеви* и сл. (во народниот јазик се слуша и: *бојови, сѝројови* и сл.). Но оние што завршуваат на *-еј* образуваат множина само со *-ови*: *бејови, шејови, змејови*. Сп. и во новата заемка: *кеј – кејови*.

2. Форми со обете наставки се можни кај именките што завршуваат на некоја друга тврдонепчена согласка и на *ж(г), ш(ш)*. Сп. кај Миладиновци во исти стих: *џрошевиѝе в кошовиѝе*. Така имаме *џрошеви – џрошови* (и во сложенката: *караџрошеви – караџрошови*), *кошеви – кошови, ножеви – ножови, дождеви – дождови, џлуждеви – џлуждови, ѝришиѝеви – ѝришиѝови, клучеви – клучови*. Само со *-ови* се јавуваат: *ежови, речови* (во народниот јазик: *Не зборувај ѝи ѝакви речови*, – Миладиновци), како и книжевниот збор: *мечови*. Се гледа дека овде влијаел и стремежот за дисимилација на вокалите, изразен и горе во случаите како *бејови*.

3. Двојни форми се јавуваат и кај овие именки што некогаш исто завршувале на мека согласка: *кравеви – кралови* (и денеска дијалектно *краљ*), *царевеви – царови, огњеви – огнови, зейѝеви – зейѝови*. Сп.: *И ми се сѝори цар над цареве, И ми се сѝори краљ над кравеви. – Се собраве кравеви, баневи* (овој пример покажува и како се пренесува наставката на збор со тврд консонант, но близок по значење). – *Три млади зейѝеви* (Миладиновци).

4. Од приведениве зборови, каде што наставката *-еви* е стара, таа се пренесла и на неколку други збора, што завршуваат на забните консонанти *ѝ, г, с, з*: *скуѝеви – скуѝови, ѝоѝеви – ѝоѝови, сѝудеви – сѝудови, судеви – судови, родеви – родови, мосѝеви – мосѝови, џласеви*

– *џласови, носевн – носовн, мразевн – мразовн, јазевн – јазовн, возевн – возовн*. Сп.: *Му ја фрли книџа на скуџеи*. – *Да џраиџ сџраишн мосџеи*. – *Па зачула Ана мајкнн џласевн* (Миладиновци). – *Да не ојме џо судеи*. – *џо џријаџ џелиџе и џо родеиџе* (М. Цепенков).

Во народната поезија, покрај *дворовн*, често се среќава и формата *дворевн*. Формата *сџолевн* е позната во дијалектите.

5. На тоа дека формите на *-евн* одат кон загубување укажува пред сѐ фактот што се образувања со *-овн* станати обични и кај именките на тврдопечена согласка. Иако имаме и некои нови зборовн во нашиот јазик, на тврд консонант, кај кои се пренесла и наставката *-евн* (*возевн, курсевн: возовн – курсовн*), таа се чувствува денеска во литературниот јазик како понеобична кај именките на таков консонант. Некои форми, како *судевн, мосџевн, сџолевн, родевн*, не би можеле да се употребат во книжевен текст без да се побуди извесен стилски впечаток на намерно баран понародски израз. Во нови заемки на тврдопечена согласка и на *џ* наставката *-овн* е единствено приемлива во литературниот јазик. Така, на пример, зборот *кош* во ново значење на спортски термин може да образува само множина *кошовн*. Сп. уште: *џлишовн, клинчовн, џлацовн, вицовн* (изговорот *џлишевн, вицевн* не му одговара на нашиот современ јазичен усет).

6. Од двосложните именки образуваат множина со *-овн, -евн: вейџар, вейџер – вейџровн, оџан – оџновн, оџневн*. Сосем е необична оваа форма од една народна песна: *орловн џроб ке коџаа* (Миладиновци), место *орли*. Исто така покрај *лакџи* е понеобично *лакџовн*, а покрај *џламење, џламнн – џламновн* (Сп.: *џламновнџе заџаснале*, – В. Малески).

62. Збирна множина. 1. Се образува од доста именки. Кај неколку едносложни се јавува наставката *-иџиџа*: *долиџиџа, ридиџиџа, куџиџиџа, краиџиџа*. Сп.: *се влечкааџ џо друџиџиџаџа* (В. Малески), *не оди џо умџиџиџаџа од џиџе друџари* (М. Цепенков). Некои од овие форми на *-иџиџа*, како *сниџиџа, џаџиџиџа*, многу се пообични во употребата отколку множината на *-овн*, па и ја заменуваат, иако и таа може да се сретне. На пример: *соноџџе му клавааџ мерак на чоџека*. – *чеџиџри џесни џаџои* (М.

Цепенков). Инаку е најобична наставката: *-је*, а поретко се јавува и наставката: *-ја*: *робје – робја, ѓласје, колје, друмје, снойје, дабје, ѓлогје, лисје, камење – камења, ремење – ремења, ѓламење – ѓламења, јаглење – јаглења, изворје* и др. Кај повеќесложните именки главно се образуваат вакви форми од тие што завршуваат на *н*, па кај нив се добива гласовниот однос *н : њ*. Сп.: *Да ѓоредам млади робје. – ѓенки ѓласје. – друмје широки. – ѓо све друмје. – Шчо се борја од корења корнаѓ? Не се борја од корења корнаѓ. – злаѓни ремење. – ѓод изворје лагна сенка. – Баѓисаа корабјеѓо* (Миладиновци). *– зао едни расје. – сеѓа во сѓруѓје. – ѓо шѓѓјеѓо и ѓлогјеѓо* (М. Цепенков). *– ѓрвиѓе снойја од блаѓаѓа уѓринска свеѓлина* (Ј. Бошковски).

2. И во почестото образување на збирни множински форми од едносложните зборови се изразува до извесна степен онаа разделеност меѓу едносложните и повеќесложните именки од м. род, за која стануваше веќе збор.

3. За значењето на оваа множина и за особеностите на нејзината употреба се кажа порано (в. т. 20).

4. Кај именките на *ѓ* се јавуваат наспоредни форми со и без јотување на консонантот: *ѓаѓѓје – ѓаке, ѓраѓѓје – ѓраке, бруѓѓје – бруке*. Не се јотува *о*: *ѓрадје, риодје*. Но може да се каже *ѓрисаѓе* (од *ѓрисао*), што значи дека и овде имаме разлика меѓу едносложните и двосложните именки. Сп. и во женски род: *водје, воѓе* – но обично *ливаѓе* (в. т. 66).

Женски род

63. Во овој род се izdelуваат именките на *-а* од тие што завршуваат на консонант (*жена, лисица: ѓролеѓ, младосѓ*).

Посебна вокативна форма имаат само именките на *-а*.

Извесен број именки од м. род завршуваат на *-а*, па покажуваат формални особености како оние од ж. род. Не е денеска обично, како што се среќава тоа понекогаш во народните умотворби, при ваквите именки определбата да стои во ж. род: *На ѓаја судија за ѓоѓлака* (Ми-

ладиновци). – *свѣѣа влади́ко* (М. Цепенков). Тие бараат оперделба во машки род.

64. Вокаѣив. Се образува кога крајното *-а* ќе се замени со *-о* или со *-е*. Наставката *-е* се среќава кај следните именки:

1. Кај тросложните и повеќесложните на *-ца*: *Горице, Сѣанковице, маџарице, биволице, мајчице*. Но кај нив можат да се чујат и форми на *-о*: *лисицо, биволицо, кукавицо*. Сп. во исти стих: *Перницо ѣреснаѣице* (Миладиновци). Други примери: *мори лисицо* (М. Цепенков): *- свездо Вечерницо* (Миладиновци). Сепак наставката *-е* овде добро се чува, а кај именките како *Сѣанковице* (наречување на жена според името на мажот ѣ) не е никако ни обично таа да се измести од наставката *-о*. Примери со наставката *-е* од Зборникот на Миладиновци: *јаболиници бре шуѣливице. – А царице, ај џосѣодарице. – сесѣрице мила Бојано. – А свекрво маџарице. – Перунице девојче. – Мори девојко јарембице. – Пеѣирице, моме Пеѣирице. – Свекрвице, сѣребрена иџлице. – Качунчице цвѣѣицице. – Исто и од машкото име Груѣца: Чекај, чекај Груѣце Деѣѣенце.*

2. Кај личните имиња на *-ка*: *Раѣке, Босилке, Василке*. Како пречка за мешањето со наставката *-о* се јавува овде тоа што таа иде во соодветните машки имиња (сп. *Раѣка: Раѣко*). Таму каде што не е таков случајот, се образуваат и форми со *-о*: *Велике – Велико, Јаџлике – Јаџлико*. Како личните имиња од овој тип образуваат вокатив и имињата на припаднички на некоја народност, вера, место, крај што завршуваат на *-ка*. Примери од Зборникот на Миладиновци за двата споменати случаја: *Име је кладе мила Миличке. – Мори желна Емин Дојке. – Сѣојно Србинке. – Сѣојанке Девојке. – Вранке Девојке* (интересно дека во последниве два примера наставката од името се пренесла и на зборот *девојка*, што инаку образува вокатив (*девојко*). *Ела, ела Буџарке. – Но од друга страна: Пеѣикано, бела Варџарко. – Велико дуљбер Буџарко. – Љубико бела Буџарко. – Сѣојничко, моја дуѣиичко*. Освен во споменатите случаи, со двојни форми на *е, о*, се јавуваат и некои општи именки на *-ка*, до колку значат женски лица или се употребуваат во обраќање кон нив: *сѣојанке – сѣојанко, домаќинке – домаќинко*. Сп.: *Мори ами, добровечер, груџачке. – Мори, ѣа не се ѣуѣѣи, ѣесјач-*

ко (С. Попов). – *мори кучке*. – *ѝи рисјанко*, во недела зар *работѝиши*? (М. Цепенков). Овие наставки ги имаме и кај деминутивите: *сесѝричко* – *сесѝричке*, *душичко* – *душичке* (в. т. 134, 2). Наставката *-е* кај нив е пообична, како и кај пејоративите на *-ка*: *ѝлачке*, *ѝарѝалке* (в. т. 135).

3. Имињата на *-ја* образуваат вокатив и со двете наставки: *Марије* – *Маријо*, *Сѝасије* – *Сѝасијо*. Сп. кај Миладиновци: *ќерко Маријо*. – *Девојко*, *мори Маријо*. – но: *Сесѝро ле*, *сесѝро Марије*.

4. Именката *сваќа* има вокатив *сваќе*: *Сваќе*, *мила сваќе*, *не ѝознаена рода*. – *Мори сваќе Јоанице* (Миладиновци). Именката *ѝоѝаѓа* има вокатив *ѝоѝаѓе*.

5. Сите други именки на *-а*, образуваат вокатив само со наставката *-о*: *Блаѓуњо*, *жено*, *Рацо*. Сп. кај Миладиновци: *млада Анѓелино* – *Севдо*, *Севдо*, *Севделино*, *Гиди росна дешелино*. – *Тинѝано*, *моме Тинѝано*. – *Сѝребрена Велјушо*, *злаѝина ѝрејешушо*. – *Канам ѝе*, *Руњо*, *ѝоканвам*.

6. Во ваквов состав, каде што имаме речиси една сложенка, во вокативна форма иде само втората именка: *кума-лисо*.

7. Именките на консонант, рековме, немаат посебна вокативна форма: *А невесѝо*, *моја ѝрва љубов*. – *Сѝојан моја ѝрва љубов* (Миладиновци).

8. Кај именките од женски род на *-а* вокативната форма не подлега на такво губење како во машки род. Навистина и во народната поезија можеме да сретнеме единични вакви примери: *Не сум Турчин*, *Шаина робина*. – *А еѓиди Русанѝа кралица*, покрај *А еѓиди Русанѝе кралице* (Миладиновци), - но тие не го засегаат системот, а можат и посебно да се објаснуваат. Понекогаш тие се должат на тоа што зборот или составот, во служба на атрибут и апозиција, бидува некако „поклопен“ од вокативот на главниот збор: *вие мајсѝори*, *верна дружина* (Миладиновци).

9. Губењето на вокативната форма е покарактеристично за именките од машки род што завршуваат на *-а*: *Госѝодине*, *Рабулбеѓ војвода* (Миладиновци). Кај турските зборови на *-ија*, *-ѝија*, *-чија*, вокативната форма на *о* е доста необична, ами или останува општата форма или

во вокативот се испушта *-ја*: *бозација – бозаци, челебија – челеби*.

10. Меѓутоа во ново време и кај женскиот род на а се зголемува бројот на именките што немаат посебна вокативна форма, поради тоа што се примаат и во нашиот јазик туѓи женски имиња од кои ни е често необично да правиме една чисто нашинска форма: *Емилија, Мимоза, Лиза*. Некакво чувство за поизискано обраќање нагони да се рече понекогаш *Вера*, место *Веро*.

65. *Формиите на множинаӣа*. Наставката за обична множина е: *-и*. Кај именките на *-а* таа ја изместува оваа наставка: *жен-а: жена-и, работ-а: работ-и*, а кај именките на консонант се додава кон единската форма: *нок – ноки, радост – радости*. Особени форми имаат *рака, нога – раце, нозе*. Од именките кај кои во едината се меша родот, множина се образува по машки род. Именката *крв* има множина *крви*, и по м. род *крвови* (в. т. 7). Пример за множина од именката *смрт*: *На глава ми се две смрти* (народна песна).

66. Збирна множина и овде се образува од доста именки, со наставка *-је*: *водје – воѓе, ливаѓе, ограда, ѓиревје, ѓланиње, гоѓиње, леѓиње*. Сп.: *ѓаолџки ѓреварје – секакви ѓревје, билки. – ѓо ѓланиње, ѓо долиње. – јас ѓравиње не видов, ами ѓи видов најлоши кривиње* (М. Цепенков). Од именките од машки род на *-а* ваква форма има *старешина – старешине*. Кај именките на согласка оваа форма е сосем ретка: *крвје* (К. Шапкарев). – *ржје ѓо нивјеѓо* (Миладиновци). Малку е обична кај ж. род наставката *-ја*: *со девеѓ враќа железни* (Миладиновци). – *најубави ливаѓа* (М. Цепенков).

Среден род

67. Во едината има два завршока: *-о* (*село, леѓо, вреѓено*) и *-е* (*ѓоле, лице, лозје*).

Именките од среден род имаат само единска и множински општи форми. Обраќање се врши со истите тие форми посебно интонирани.

68. *Формиите за множина*. 1. Именките на *-о* ја заменуваат таа наставка со *-а*: *села, леѓа, вреѓена*. Поособе-

ни форми се: *рамо* – *рамена* (според ова образувана и еднина *рамено*), *око* – *очи*, *уво* – *уши*, *небо* – *небеса* (*неба*), *чудо* – *чудеса* (*чуда*).

2. Кај некои од именките на *-о* се среќаваат и форми од збирна множина, образувани со наставките *-је*, *ја*: *крило* – *крила*, *крилје*, *крилја*; *дрво* – *дрва*, *дрвје*, *дрвја*; *жииџо* – *жииџа*, *жииџје*, *жииџја*; *џеро* – *џера*, *џерје*, *џерја*; *џумно* – *џумна*, *џумења* (како: *камења*). Меѓу некои од овие множински форми е извршена извесна диференцијација на значењата, иако тие во ред случаи можат и еднакво да се употребуваат. Така на пример, именката *крило* во значење на куќно крило или посебна струја во некое општествено движење или како спортски термин – ја има во множината само формата *крила*. Ова диференцирање е извршено во ново време, и во литературниот јазик. Но такво нешто имаме и во народниот говор со именката *дрво*: формата *дрва* се употребува главно за означување на дрва за горење, додека *дрвје*, *дрвја* главно за тие во природата. Сп.: *Зайлакала ми џорайџа*, *Горайџа* и *џланинаџа*, *И од џорайџа дрвјеџо*. *И од дрвјеџо лискаџа* (Миладиновци). Во изразот *дрвје* (*дрвја*) и *камење* (фрла на некој) не е обична формата *дрва*. Именката *џеро* во значење на средство за пишување може да има само множина *џера*. За *џерја* види: *земаџи четири зрна џченица... оџкоа ќе џорасџаџи ќе и скинаџи џерјаџа* (М. Цепенков). Ваквото сврзување на одделни лексички значења со множинските форми доведува до поголемо затемнување на границата меѓу обичната и збирната множина отколку кај другите родови. Сп.: *Со две џерја џаунои* (Миладиновци). – *си најраил две крилја*. – *џа џочнал џулабо да џрејери со обеџе крилја наод обеџе раџе* (М. Цепенков). За ова придонесува секако и тоа што множината во среден род завршува на *-а*, па се добива созвучност: *крила* – *крилја* и сл.

3. Со множина по среден род иде именката од женски род *ока*: *сиџо ока*. Во народниот говор се слуша и: *две кола дрва*, но инаку е многу пообично: *една кола* – *две коли*.

4. Има разлика во обрзувањето на множината од именките на *-е*. Тие што завршуваат на *-је*, *-ие*, *-џе* образнуваат множина со наставка *-а*: *лозје* – *лозја*, *седелје* – *седелја*, *влијание* – *влијанија*, *мнение* – *мненија*, *лице* –

лица, срце – срца, јајце – јајца. Кај некои од нив може да се направи и множина на *-иња*, но тогаш се добива особена нијанса на деминутивно и галовно значење: *срце – срциња, јајце – јајциња*. Не се образува множина од деминутивните на *-енце*: *дејенце, ѝејленце, ѝиленце, којленце*. Меѓутоа од *веленце* имаме мн. *веленца*, зашто овој збор го изгубил значењето на деминутив.

5. Сите други именки на *-е* во множината добиваат наставка *-иња*: *ѝле – ѝилиња, име – имиња, море – мориња, ѝрасе – ѝрасиња*. Од *ѝоле* иде исто *ѝолиња*, но во поезијата се среќава и *ѝолја*. Од *јаѓне* покрај множината *јаѓниња* имаме и форма *јаѓонца*. Од *деѝе* – *деца*, а галовно: *дечиња*.

ИМЕНКИТЕ ВО РЕЧЕНИЦАТА

69. Прегледот на именските форми, што го извршивме, покажува дека тие се сведени на сосем ограничен број: кај именките од сите три рода се налични само формите за еднина и множина. Меѓутоа именката во реченицата врши најразлични служби, стапува во најразлични односи, што во нашиот јазик не наоѓаат свој надворешен израз во формата на именката, ами се изјаснуваат од самото нејзино место во реченицата, од целостта на оние состави во кои стапува таа. Токму поради ова и при предавањето на нашата граматика е добро да се трга прво од основните поими на реченицата. Овде ќе ги приведеме основните врски на именката со другите зборови во реченицата.

1. Централно место зема именката во реченицата како подмет (субјект): *Човекој работи на нива – Водаѝа ѝече*.

2. Именката се јавува и како составен дел на вториот основен член на реченицата – во т.н. именски прирок: *Пејре е овчар*. Еве неколку поинтересни случаи на таква употреба: *Оѝиде каза охридска! Пиској е сиромашѝија* (нар. песна). – *смрѝиѝа била само коски* (М. Цепенков). *Панѝалониѝе и ѝалиѝоѝо беа ѝарѝал од ѝарѝал* (С. Попов). – *Собаѝа беше осојница* (К. Чашуле). Првата реченица нè потсетува на изразот: *ѝој е ѝре*

вови (*ѿој е за ѓрев*), по тоа што именката се одделува од предметот и заедно со глаголската врска означува нешто друго (*ѿискоѿ е = ѿишиѿи*). Во другите случаи именката обележува признак, на пример: *ѿарѿал од ѿарѿал = искинаѿи, ѿарѿалосан*.

Како составен дел на прирокот именката се јавува и при оние глаголи што сами по себе не можат, во одредено значење, да изразат предикатна содржина: *Пеѿре сиѿана овчар. – Тој се сиѿори дедо*. Сп.: *оѿишиол на еден манастир да се сиѿори калуѓер. – и јас мајка да се сиѿорам. – (маѓлаѿа) беа ја сиѿориле бубак* (М. Цепенков). – *како огаѿи оние сноѿови сами и сами се ѿраваѿи кайѿици. – Овде кој осѿанал вдовеѿ реѿко да може да се ѿрожени* (С. Попов).

3. Изделено место спрема другите зборови во реченицата зафаќа именката во служба на обраќање. Како што знаеме, во таков случај кај именките од машки и женски род во еднина се јавува и посебна вокативна форма: *Бездруѓо, ѿријашеле, ова ѿи ѓо чинам. – А девојче, Перунице, билјаро!*

70. Именките се јавуваат натаму во реченицата како различни видови дополненија. Притоа можеме да разликуваме два основни случаја: I. кога именката иде како дополнение на глаголот и II. кога именката иде при некаква друга именка.

71. I. *Именкаѿа како доѿолнение на ѓлаѓол* I. Именката се употребува како предмет на глаголското дејство: *Го видов овчароѿи. – Ја ѿреминавме водаѿа*. Како што гледаме, именката во таков случај иде без предлог. До колку именката не е членувана, горните реченици ќе гласат: *Видов овчар. – Преминавме вода*. Одовде, обратно, заклучуваме дека кога е во предметот членувана именка (или по инаков начин определена, на пр. сопствена), непременно при глаголот стои во иста служба и кратката форма од соодветната лична заменка. Тогаш говориме за удвоен предмет. Исклучок од ова прават само некои вкаменети изрази: *криши враѿоѿи, барај си крајоѿи*. Сп.: *барај ми крајоѿи, оѿи ме ѿи зеде на душа* (М. Цепенков). Во народната поезија имаме ред случаи кога заменката не се јавува иако е предметот определен. Отаде тој начин проникнал и во нашата современа поезија: *Кој ја сиѿе, кој ја*

роси, Таја слана шӣо ѿокоси. По нивје̄ѿӣо ѿшеницӣѿӣе По лозје̄ѿӣо г̄роздовӣѿӣе (К. Рацин). Но и овде треба да го повториме тоа што го кажавме во врска со испуштањето на членот (в. т. 39): ако ни е до извесна мерка приемлив тој начин во песна компонирана во духот на народната, како грубо нарушување на јазикот, и јазичната несмасност, го чувствуваме во песна со современ јазичен израз, каде што никако не може да се побуди онаа стилска атмосфера на архаизирано искажување.

2. Има, иако поретко, и такви случаи кога предметот се удвојува иако именката не е членувана. Во реченицата: *два орли да ги ѿораниш некој месец* (М. Цепенков), - причината за тоа може да биде пред сè онаа извесна интонациска изделеност, а во врска со тоа и мисловна пауза, зад именката во почетокот, така што натаму до голема степен самостојно се јавува заменскиот предмет *ѿи*. Нешто такво имаме и овде: *Сѿар чоек да го ѿрегрнуваши на сон... болес ќе ѿе ваѿи* (М. Цепенков). – *Како ѿеле ѿцојсано шӣо го влечай̄ за ро̀гови ѿака мене ме влечкаа* (К. Чашуле). Во реченицата *цел живоѿӣ го ѿреминала во лекување* (од македонскиот превод на „Нечиста крв“) имаме заправо израз што, иако нечленуван, сепак е определен, може по волја да се замени и со *целѿоѿӣ живоѿӣ*. Паралелен случај имаме во: *цел свеѿӣ го изодив*. Сп.: *Половина село го видов заѿворено* (К. Чашуле). Заменската форма може да искрсне понекогаш во врска со состави во кои влегуваат неопределените заменки *некој, еден*, па придавките со слично значење *извесен, ору̀г*, количествените прилози *неколку, мно̀гу*, како и бројни именки: *брзо ги обу на босиѿе нозе некои сѿари засушени влечки* (од македонскиот превод на „Нечиста крв“). – *Еден Арнауѿӣин огел во ѿланинаѿа неколку дни со ред на лов и секој ден го нао̀гал еден елен и секој ден му ја намерувал ѿушкаѿа*. – *Еднаш беше и скарал неколку деца, шӣо биле собрани онде*. – *Мно̀гу ѿриказни и ору̀зи рабоѿӣи сум и збирал оо ѿомѐѿу народѿӣ ѿака*. – *И мно̀гу жени сум и ѿрашал* (М. Цепенков). – *Наеднаш ме ѿривлече една г̄руѿа, шӣо ги беше заобиколила два̀ѿа шӣо се карѿаа* (Ј. Бошковски).

3. Често пати предметот се управува и од глаголска именка. На пример: *ора̀ѿе̄ѿӣо нивје̄ѿӣо, коѿа̀ѿе̄ѿӣо лозја̀ѿа, жнӣе̄ѿӣо нивје̄ѿӣо, врше̄ѿӣо и овѿӣѿӣе г̄леда̀ѿе*

осѿаени беа на Божина (М. Цепенков). Но со предлог: *ишѿо ѿари ќе земам јас од ѿродањетѿо на вино* (М. Цепенков).

72. Не само предметот му се придава на глаголот без предлог, ами имаме и ред случаи кога тоа станува со дополненија што не можеме да ги земеме за предмет во опишаната смисла. Тие дополненија од една страна се допираат до составите со именски прирок, од друга – можат да се доближуваат и до службата на предметот, а од трета – се јавуваат како дополненија за околностите (в. подолу), па како такви можат да се заменат и со состави во кои влегува предлог. Историски погледнато, тие се преосмислени остатоци од споеви во кои некогаш влегувала најчесто, иако не единствено, инструменталната падежна форма. Тие споеви давале образец и за други, понови аналогни поврзувања.

1. Посебно, и пред да ги илустрираме другите состави, ќе ги споменеме овде случаите како: *се мијам раце, лице* и сл. За нив спомнавме веќе еднаш дека претставуваат до голема степен сраснати лексички целисти, така што именката се обгрнува во значењето на глаголското дејство (в. т. 37). Чисто логички земено, во овие изрази именката го означува објектот на глаголското дејство, но не по начин што го карактеризира предметот во нашиот современ јазик, и каков ќе имаме ако речеме: *си ѿи мијам рацетѿе, си ѿо мијам лицетѿо* и сл.

2. Како наполно лексикализиран израз се јавува во нашиот современ јазик *фрла ѿушка*. Именката тука не е, како што се чини на прв поглед предмет – ами таа означува средство (не се фрла пушката, а со неа се фрла, се пука). Сп.: *Збороѿ ѿо Кузман дорече, Сејмени ѿушка фрлаа* (нар. песна). – *Пушка не ѿукнавме* (В. Малески). Овде даваме повеќе такви примери, во кои именката, непосредно прибавена кон глаголот, означува средство: *свирејки со ѿајдаѿа и врлајки ѿишиѿоли, дошле во Божиној дворои*. – *Свиња најдов, ќе ми свири ѿајда; ѿајда мене не ми ѿребаше*. – *Трејерејки ѿулабо со крилјаѿа над рацетѿе, се солеле рацетѿе како некој ѿрав злаѿен и обетѿе раце ѿ се ѿозлаѿиле*. – *слушал воденичарска кашлица да кашлааѿи* (М. Цепенков). – *за цело време око не ѿрејна*. – *(нејзиноѿо) лице... се ѿрели блаѿосѿи* (К. Чашуле). – *Ко-*

шо̄ӣ ѓо̄ најолни слама. – да ѓи најојай̄ добицӣӣе вода. – „измекарка̄ӣа“ ја служи кафе и ракија делегацӣја̄ӣа и неѓо. – ќе му ӣече кука̄ӣа мед и млеко (С. Попов). Вакви значења имаме и во составите како: Се ѓока̄ӣав млеко. – Го ѓосеавме ѓоле̄ӣо ӣченица и сл.

3. Во следните случаи имаме значење на споредба, па затоа тие можат да се развијат и со предлогот како: *да свеӣӣи, Вело, жар да се с̄ӣорӣи. – Во борба̄ӣа дрӯѓарка̄ӣа Сонце с̄јае, сонце ӣре̄ӣӣи!* (К. Рацин). – *едно девојче, ӣолкуа лично ӣӣо од чело̄ӣо сонце ѓреало* (М. Цепенков). – *каква да е, ӣаква ќе ја вода̄ӣи в село. Ама на Илка сонце му ѓрее. – Оде ли или баре белки бор с̄ӣое?* (С. Попов).

4. Случаите како: *(ӣој) рабо̄ӣел ӣа̄уцӣја* (М. Цепенков) од една страна се поврзуваат со оние како: *рабо̄ӣеше во ѓрадскӣӣе бараки ӣерзил'к* (М. Цепенков), а од друга, што е основно, со составите со именски прирок: *ӣој беше ӣа̄уцӣја*. Ова поблиско или подалечно поврзување со употребата на именката во именски прирок се чувствува и во ред примери меѓу овие што сега ќе ги приведеме, а во кои, и при глаголи како *оди, донесе, земе* и др. се усекава значењето „биде нешто“, „стане нешто“ и сл.

Примери: *ӣреба с̄ӣе ӣројца да ода̄ӣ ӣар̄ӣизани. – Така ѓолесно ќе се оди ӣар̄ӣизан* (В. Малески). – *Оӣӣшла кума лиса у царо̄ӣ с̄ӣројничица. – сум ӣӣи дошла с̄ӣројник за ќерка ӣӣи* (М. Цепенков). – *мене ли Бојана Жиовка̄ӣа ќе ми зауше и ќе дојде задојница. – ӣӣи дојду ноќеска ѓос̄ӣин* (С. Попов). – *оӣи некој не ми донесовӣе ѓоклон месо ӣечено. – ӣа му ѓо донесла кај царо зей̄и. – му и однесе (обе̄ӣкӣӣе) нишан на царо̄ӣ. – ќе ӣе внесам во нејзина̄ӣа кука домазет̄ӣ* (М. Цепенков). – *ќе ѓо води ар̄ѓа̄ӣин со неѓо во Кесендра. – во нова кошула, која на ручеко̄ӣи ќе му се фрли дар на нунко̄ӣо* (С. Попов). – *ќе ѓо зема̄ӣи ӣар̄ӣизан* (В. Малески). – *ќе си ѓо земеме домазет̄ӣ* (С. Попов). – *Земи си изам од неа, Ал ќе ӣе ӣушӣи крсердар* (нар. песна). – *му ја ӣушӣил на ӣурскио цар бакшӣӣи. – уӣӣе една ѓодина да с̄ӣои ӣри ѓаоло̄ӣи калфа. – ѓо учиӣи ѓаоло̄ӣи де̄ӣе̄ӣо ѓаолӣӣӣӣе. – мајс̄ӣор, да ѓо научӣи некој маривет̄ӣ. – ӣри дни седела леунка со врзани раце в ѓос̄ӣела. – Удри ме, с̄ӣарче, шес ӣа̄ӣи ако сакаш, а не ӣри ӣа̄ӣи, само син имај ме. – бра̄ӣӣи ќе ӣе имам и на*

овој век и на друѓиоѝ. – немало никаква живоѝинка рана за шѝркои (М. Цепенков). – во својатѝа машѝта ја виде Неша млада невестѝа (С. Попов). – И еве ме сеѓа уѝравиѝел (К. Чашуле).

73. Речениците: *Му реков на овчароѝ. – Не можеш да ѝ се ѝроѝивсѝавиш на водаѝа.* – укажуваат на употребата од именката како предмет кон кој е управено глаголското дејство. Во овој случај именката иде со предлогот *на*, а освен тоа, како и погоре, со глаголот иде пак лична заменска форма (*му, ѝ*). Ваквото дополнение на глаголот можеме да го наречеме *даѝивен ѝредмеѝ*, бидејќи основниот однос тука се изразува во тоа што некому нешто му се дава, му се упатува, му се наменува. За него карактеристично е и тоа што употребата на заменските форми е тука редовна и кога не е членувана именката: *Му кажав на еден човек. – ѝ дадов на една жена.* Сосем редок би бил случајот да не се употреби овде заменската форма: *Кажав на човек* – е исказ понеобичен, иако можен. Во примерот: *На коѓо му кажа: на жена или на маж?* – заменската форма е пак употребена пред паузата. Значи, дативниот предмет е обично удвоен, иако се среќаваат и случаи како овие: *Големи ѝакози ѝраела околијатѝа: на луѓе и на имање. – кажал на мнозина ѝријатѝели* (М. Цепенков). – *Коѓа кројатѝ алиѝитѝа на невестѝа, ѝи кројатѝ у среда* (Ј. Читкушев). – „*На оваа држава нема да ѝлакатѝе*“, *велеа. – се ѝредаваатѝ на ѝарѝизаниѝе* (В. Малески). – *Бидејќи ѝак ѝој не мислеше да биде кодош на своитѝе мариовки, и ѝоа на Турци да ѝи ѝродава, ѝоа и не можеше да ѝо дочека Велиѓден* (С. Попов).

74. По таков начин во нашиот јазик разликувам два предмета. За нив се употребуваат обично називите *дирекѝен ѝредмеѝ* и *индирекѝен ѝредмеѝ* (*ѝрав* и *неѝрав*). Меѓутоа појасно ќе ни се претставува работата ако го викаме првиот просто *ѝредмеѝ* а вториот *даѝивен ѝредмеѝ* или *на-ѝредмеѝ* (бидејќи именките идат во него со предлогот *на*).

75. Во речениците: *Бев со овчароѝ. Таа се омажи за овчар. Сѝадоѝо оди ѝо овчароѝ. Без вода не се живее. Тој ѝлива ѝод вода.* – имаме пак дополненија на глаголот: со нив се изјаснуваат извесни околности во врска со глаголското дејство (заедница, време, место, начин итн.).

Именката иде со различни предлози, предавајќи со нив различни значења. Какви можат да бидат тие значења, ќе видиме натаму, кога ќе зборуваме за предлозите на нашиот јазик. За разлика од предметот и *на*-предметот, во случаите кога имаме дополненија од горниот вид при глаголот не стои никаква заменска форма. Овие дополненија можеме да ги наречеме дополненија за околности. Погоре стана збор за дополненија за околности што се сврзуваат без предлог со глаголот (в. т. 72).

И така, од глаголот се управуваат следните дополненија: *ѝредмеѝ*, *даѝивен ѝредмеѝ* и *доѝолненија за околностиѝ*.

76. II. *Именкаѝа како оѝределба на именка.* И во овој случај го разликуваме на една страна непосредното придавање, а од друга поврзувањето на именките со помошта на предлог.

77. Непосредно прибавување на една именка кон друга имаме во следните служби:

1. Кога именката се јавува како атрибут на некоја друга именка, што во нашиот јазик не е така редок случај: *сила рабоѝа*, *вешар рабоѝа*, *ѝоѝ човек*, *домакин човек*, *сиромав човек*, *леунка жена*, *ручек време*, *ужина време*. Сп. уште: *не е шака рабоѝа*. – *ние сме сиромаси*, *арѝаѝи луѝе*. – *Еве вака... бидуаѝ маж чоек*. – *беше ѝазарил еден ваѝирѝија Турчин* (М. Цепенков). – *Извир вода извираше* (К. Рацин) – *Ту змијарник ѝрад*, – *оѝсу Цончев* (К. Чашуле). – *Уѝироѝо уѝѝе рано*, *кај ѝеѝли време*, *дедоѝ Пеѝко сѝана*. – *селанка жена*, *ама ѝѝо бела и мека рака има*. – *ќе осѝане за резил во векоѝ*: *ерѝен дедо*. – *будала народ и расиѝан* (С. Попов). Во нашата поезија многу често се среќаваат вакви слоеви како еден вид компарација: *По килим сенки широки* (К. Рацин). – *Со ѝлад се бораѝ за корка ѝораѝ*, *Крај алѝан-жиѝо и змија-срѝ* (В. Марковски). Следнава реченица ни покажува интересен пример за тоа дека определбата, во еден состав тесно сраснат, иде со членуваната еднинска форма, иако е определуваната именка во множина. *Шкраѝлаѝа и рачеѝоѝ аѝеле мноѝу и имале зеер*, *оѝи се раѝале од мукукоѝ јајца на змиѝѝе* (Ј. Читкушев).

Во споменатата служба именката се доближува до значењето на придавката – да обележува извесен признак во определуваната именка. Во случајот со зборот *сиро-*

мав тоа било изразено до таква мерка што тој во еднина добил дури и еден формален белег од придавките: членуваната форма му е – *сиромавиоѝ*. Некои од приведените примери претставуваат изрази до толку сраснати што не е можно именките во нив да си ги разменуваат местата. Може да се рече и *луџе арџаѝи* но не: *рабоѝа сила, рабоѝа веѝар*. Во составите со именките *човек* или *време* овие, иако определувани, се сведуваат заправо на формалната улога, бидејќи битното во претставата се побудува со именката-атрибут: *ѝоѝ човек, ручек време*.

Имаме и такви случаи кога именката иде како определба на друга именка, значи во атрибуциска служба, не сама ами во состав со други зборови, така што се добиваат цели адјективизирани изрази: *Голема рабоѝа деѝе еѝ; кешке како неџо да сеѝ сѝѝе деѝа. – да излезиѝ сам на џлаа мајсѝор* (М. Цепенков). Такви адјективизирани изрази ни се претставени и во следните реченици, иако тие тука не се употребени атрибуциски: *жива вода беше се сѝорил* (М. Цепенков). – *леле Боже била* (Е. Спространов). – *Невесѝаѝа Миѝра џо најолнила кошоѝ, ама мноџу е сѝеџнаѝа рака, ѝа само неколку сламки најде во јаслиѝе* (С. Попов).

2. Кога именката иде зад именка што укажува на количество, дел, мерка на нешто: *една чаша вода, кило леб, ѝарче месо, џрсѝ алиѝани*. Еве неколку примера во кои се гледаат и различни пренесувања на споменатите значења: *две ѝари ѝуѝкал. – оваа жена ми е моја од ѝолку џодини време. – колку еден месец ѝаѝѝ* (М. Цепенков). – *Ајде да видиме ѝѝо сѝѝечалила за деветѝ месеци мака. – сѝѝе седум недели ѝосѝѝи џи мрси. – Расолно ли сака, џел крмнак месо има, расол ѝолна каџа* (С. Попов). И овој случај се допира до значењето на количество: *наѝлив снаџи наѝиња во ѝебе* (К. Чашуле). Можноста да се внесе во ваквите состави соодветниот предлог се јавува таму каде што се тие пораширени, со именка членувана, или претставуваат нови сврзувања во литературниот јазик: *шамија ѝолна со ореѝ и јаболка. – Земи џо ѝишеѝо со ракија од долаѝчеѝо. – Народоѝ ѝрикажуваше за ѝолниѝе шуми со ѝарѝизани* (В. Малески).

78. 1. Од случаите кога имаме поврзување на именките со помошта на предлог треба посебно да го изделиме

оној кога се изразува значење на припадност. На пример: *Кайаџа на (оо) овчароџи е бела. – Силаџа на (оо) водаџа е сирашна*. Во таквите случаи именките се сврзуваат обично со предлогот *на*, но може и со предлогот *оо*, особено ако се кажува дека нешто му припаѓа на извесно лице: *мајка му оо Димчеџа џисна* (В. Малески); (за ова в. уште во т. 485).

2. Другите случаи, како на пример: *џиџа со зелје, маџа со комџири, кожа оо лисица, џаџос оо шџиџици, куџиџа за џисма, куџиџа за џиџари* итн. – претставуваат состави во кои именката со предлогот ја пооточнува претходната именка по признаците на квалитет, потекло, материјал и др. Овде имаме еден широк распон – од состави првпат употребени до такви што во голема мерка се проникнати со содржината на посебен збор, со издиференцирано значење (*куџиџа за џиџари = џабакера*).

Бидејќи во случаите кога имаме именки сврзани со предлог едната определува некој признак на другата, често е можно дадената содржина да се искаже и во спој со придавска форма: *каџаџа на овчароџи – овчароваџа каџа, џиџа со зелје – џиџа зелјена* и сл.

По таков начин, најопшто кажано, именката во реченицата може да стои самостојно или пак да зависи од глагол или од друга именка. Во обата последни случаја сврзувањето може да биде непосредно или со помошта на предлог.

ОБРАЗУВАЊЕ НА ИМЕНКИТЕ

79. Во уводот на првиот дел говоревме и за прашањата сврзани со зборовниот состав на литературниот јазик (в. т. 18). Запознавањето со начините како се образуваат зборовите ќе го дополни кажаното таму. За нас е од толку поголема важност ова знаење, дека нашиот литературен јазик, во својот почетен развој, разгрна жива продуктивност во зборообразувањето, што произлегува природно од потребата да се означат поими за кои немаме израз во народниот јазик.

80. На ова место ќе се позабавиме со начините на образување именки. Меѓу именките имаме денеска такви

кај кои не можеме да различиме ниту од каде се произведени ниту со каков зборообразувачки елемент (*сѝол, лук, маса*) и од друга страна такви – во составот на кои го присираме оној дел што послужил за изведување и оној елемент што го привнесол новото значење (*сѝар-ец, свай̄-ба, Сѝојан-ица*). Кај именките споменатиот елемент е во најголем број случаи наставка. Само во одделни зборови таква служба врши и некоја претставка: *средсело* (селски мегдан, селско збиралиште), *ѝримајка, ѝрисесѝра, ѝредедо, ѝревнук, ѝоѝѝрем* (Сп: *Илко излезе од ѝодѝремой̄*, - С. Попов).

Од изразот *за душа* се добила во народниот јазик именката *задуша*, така што пред неа може да дојде дури истиот предлог: *дома му јадеа за задушай̄та. – за задуша на ѝробий̄та* (М. Цепенков). – *чејница од задушай̄та* (Е. Спространов).

81. Меѓу наставките за образување именки имаме такви што ретко се среќават и денеска не се употребуваат за новообразувања. Така на пример наставката *-ај* се наоѓа во зборот *раѝај*, обичен во народната поезија но денеска излезен од употреба, и во книжевните зборови *обичај, случај*. Наставките како оваа се сега непроизводни, непродуктивни. Од друга страна имаме наставки продуктивни, такви што и денеска можат да служат за нови образувања. Таква е на пример наставката *-ба*, со која се во наше време изведени повеќе зборови, како *изѝраба, ѝоложба*. Продуктивните наставки ќе бидат пред сè овде предмет на нашето внимание, зашто преку нив се изразува онаа жива изградувачка и подмладувачка сила на јазикот, она што е во зборообразувањето денеска негова битност.

82. Именките можат да бидат изведени од глаголи, придавки, броеви и други именки. По тоа нивно потекло е распределен и материјалот во нашиов поглед.

ИМЕНКИ ИЗВЕДЕНИ ОД ГЛАГОЛИ

83. Слободно може да кажеме дека денеска се најпродуктивни начините за образување именки од глаголски дел. Има цел ред нови зборови изведени по ваков пат. Пр-

вично значење на ваквите именки, се разбира, останува обележувањето на глаголскиот процес. Меѓутоа ова не се изразува во еднаков степен кај сите случаи ами зависи пред сè од самата наставка. Така, на пример, именките изведени со *-ње* (*викање, носење*) повеќе ја чуваат врска-та со глаголот, додека именките на *-ба* (*борба, делба*) покажуваат поголемо апстрахирање од глаголскиот процес и затоа поголема пригодност да изразуваат чисто именски значења. Меѓутоа, овде имаме различни преоди и пренесувања на значењата, па затоа ќе се каже малку повеќе при одделните наставки.

84. -ец. Обележува лица што го вршат даденото дејство: *куйец, ѝрекуйец, закуйец, борец, нурец, ловец, сѝрелец*, или пак, поретко, предмет: *јадец, ѝсец* (во народниот јазик во значење на перо за пишување). Влегува во некои сложени зборови со образувања што како прости зборови не се употребуваат: *косойасец, ороводец* (но не може да се рече: *йасец, водец*). Ако ги изделиме ваквите сложени, овој суфикс не е веќе продуктивен за образување од глаголски дел.

Овој суфикс се јавува и проширен: *-(а)лец: ѝаййалец, ѓаййалец, беѓалец; -(а)вец: вријавец (дома ѝ беше вријавец, - В. Малески)*. Во ж. род на последнава наставка ѝ одговара *-(а)вица: кукавица, ѝијавица, валавица, кайавица, секавица*.

85. -ик (-ица). Се сврзува со глаголската придавка и означува, прво, лица што се опфатени од даденото глаголско дејство: *ѓаленик (ѓаленица), удавеник (удавеница)*; со преносно значење: *ослејеник, обесеник, ѝреснаѝик, оѝкорнаѝик*. Со наставката за ж. род *-ица* се означува и место или предмет, по некој начин засегнати од дејството: *изѓореница, крѝеница, броеница, ѝрженица, моѝаница* и сл. Ова значење е изведено од значењето со кое се обележува глаголскиот процес како таков, и тоа обично со една нијанса на засиленост, на голема степен на неговото вршење: *йаленица, ѝрчаница, буѝканица, виканица, ѝе-йаница* и сл. За нашето современо јазично чувство овде заправо поскоро би сме можеле да говориме за сраснат суфикс *-(е)ник, -(е)ница, -(а)ник, -(а)ница*, што во други случаи, како што ќе видиме веднаш, може да се сврзу-

ва не само со глаголската придавка, па може и натаму да прирастува.

86. *-ник (-ница)*. Наставка развиена со прирастување од претходната. Во именките *зайворник (зайворница, зайворничка)*, *изгорник (изгорница)* се јавува како непосредна врската со именките *зайвор, изгор*. Лице се означува и со *йрокобник, йокруйник, йрслужник, йушник*. Средство со кое се врши дејство: *йолчник*. Именката *наврзница* има значење од родот на гореспоменатите - *изгорница* и сл. Сп: *којзнае ушйе колку наврзници наврзаа за сметйка на „дуда“*, – С. Попов. Сп. уште: *йрешиница*. Место: *скривница*. Проширените наставки *-алник, -арник* означуваат место, односно предмет во кој се врши дејството: *йералник, месарник*. Исто и проширените наставки за женски род *-алница, -илница: йералница, йредилница, судилница* и сл. Предмет: *кадилница*.

87. *-лица* (со различни проширувања): *виулица, йрескакулица, йреживелица, врволица*.

88. *-йина* (со проширувања): *йукнаййина, секнойина, везојина, йредојина*. Изразува, како што се гледа, или резултат од глаголското дејство или предмет на кој се врши тоа.

89. *-ло*. Означува место: *легло, дувло*. Предмет: *йоврзло (сйрунено йоврзло, – С. Попов)*. Во книжевниот збор: *йошекло*. За подбивните образувања како *орсло, дрсла* в. т. 135, каде што се кажува и за сличните зборови изведени со суфиксот *-ко, -ка: влечко, влечка*.

90. *-ало*. Наставка, добиена со проширување на претходната. Означува лице или нешто кај кое се јавува како признак вршењето на соодветното глаголско дејство (за лице обично подбивно, в. т. 135): *йувало, бучало, йркало*. Почесто го означува предметот на глаголското дејство: *јадало, кркало, лайало, йерало* (она што се јаде, крка, лапа, пере), *куйувало* (она што се купува, стока), па имаме дури и *йекнувало* (она што му текнува на човека, обично благи работи). Предмет со помошта на кој се врши дејството: *орало, койало, мојало, секало* (овој збор дијалектно се среќава и само со *-л; дали ќе файи йаа йустиа секал, – (С. Попов)*. Место: *седало, леѓало*.

91. *-ило*. Со значење како и кај наставката *-ало*: *кучило* (погрдно - дете, она што се окучило), *бодило* (*Ја ѝрободија со наџорено, вжарено бодило*, – В. Малески), *џорчило*, *беси́ло*.

92. *-ишиѝе* (со различни проширувања). Означува место: *ѝасишиѝе*, *збиралшиѝе*, *ѝочиналшиѝе*, *шеѝалишиѝе*. Поретко резултат од глаголското дејство: *избавишиѝе*, *наџазишиѝе*. Сп.: *дали ќе имам избавишиѝе од ова сѝирашило*. – *од наџазишиѝе ѝонадвор* (М. Цепенков).

93. *-ок*. Го среќаваме во: *видок* (*оѝидовме на видок*), *доѝресок*, *оѝарок*, *ѝечок*, *уџарок*, *баџок*. Во овие апстрактни зборови: *ѝочешок*, *вѝечашок*, *ѝодаѝок*, *недосѝашок*.

94. *-оѝ*. Се придава кон несвршени глаголи и означува голем степен на глаголското дејство: *ѝискоѝ*, *блискоѝ*, *молскоѝ*, *ѝроѝоѝ*; но: *шеѝоѝ*.

95. *-ѝел*. Означува лица како вршители на дејството. Во народниот јазик се познати именките: *родѝѝел*, *учиѝѝел*, *ѝриѝаѝѝел*. Повеќето вакви именки се заемки во литературниот јазик: *чиѝаѝѝел*, *слушаѝѝел*, *ѝисаѝѝел*. Има и некои образувања наново кај нас: *сѝориѝѝел* (во правната терминологија, срп. *учинилац*). Инаку продуктивноста на оваа наставка се ограничува од народните наставки *-ач*, *-увач* (в. долу).

96. Особено продуктивни начини за образување именки од глаголски дел се следните:

-ње. Со оваа наставка се образуваат т.н. глаголски именки од несвршени глаголи: *викање*, *носење*, *ѝеење*. За нив, како и за именките на *-ние*, *-нија* (*решение*, *сѝоренија*) говориме во одделот за глаголот, т. 373–383.

97. *Изведување без насѝавка*. И овој начин е необично жив во нашиот современ јазик. Вака се образуваат новите зборови: *излез*, *влез*, *ѝек*, *ѝремин*, *занес*, *заѝал* и др. Како што се гледа, самата глаголска основа овде добива именско значење: *излез-ам* – *излез*. Тоа значење може да биде потесно сврзано со глаголскиот процес, иако не во таква мерка како кај именките на *-ње* (*беџ*, *леѝ*, *оџ*), а почесто се изделува до значење на мисловен или конкретен предмет: *чекор*, *збор*, *џрад*, *насѝан*, *издѝв*, *ѝомин*, *ѝоѝѝор*. Се забележува дека е почесто образувањето на вакви именки од свршени отколку од не-

свршени глаголи.³ Бидејќи во ново време станало обично да се образуваат тие од општиот глаголски дел каков што е во сегашно време, се стигнува до извесна двојственост во гласежот со тоа што не се спазуваат односите од старите редувања на вокалите: *ошече* – *ошок*, но сега: *шече* – *шек* и сл. (в. во I дел, т. 34). Во врска со ова се забележува нарушување на тие односи и во зборови од порано наследени: *извор*, но во народната поезија и *извир*. Се прават обиди и за смисловно диференцирање во врска со такви двојни форми. Некои го употребуваат *собор* во составот *Собор на произвоидишелише*, а *собир* во составот *Собир на избирачише*.

Како што рековме, во извесни случаи врската со глаголското дејство е поизразита. Интересен е за тоа овој случај: *Да имаш луѓе, да имаш сѝас* (т.е. ако имаш луѓе, ќе можеш и да стасаш, да ја свршиш работата). Зависи и од самиот контекст дали претставата за глаголскиот процес ќе се побуди појасно: *Нозеше му се на ѝошскок*, *Рацеше му се на ѝрегѝраб*, *Очишше му се на ѝоѓлед* (нар. песна). Инаку именките *ѝрегѝраб* и *ѝоѓлед* ги употребуваме обично со значење апстрахирано од глаголското дејство (*црн ѝоѓлед*, *ѝолишчички ѝоѓледи*). Во народната поезија наоѓаме убави примери што ни ја будат самата атмосфера на спонтано зародување на вакви именки: *Шчо је настѝан настѝанало Во ѝграда Троена. – Жишѝи ѝомин шѝо си ѝоминала, Поминала во нашѝа кука. – оо жалои, оо ѝлакои* (Миладиновци). Обичната именка *жал* го предизвикува овде образувањето и на именката *ѝлак*, која меѓутоа не си нашла место во секидневниот говор. Сп. уште: *Му се виде одвѝаина до изблув. – се надуја до ѝреѝук.* (В. Малески). – *во сѝеѓошѝ на ѝрегѝрашѝкашѝа* (К. Чашуле). – *да шѝура со неѓо блаѓа ракија на ѝрегѝосѝ* (С. Попов).

98. -ба. Оваа наставка е и денеска живо продуктивна. Со неа се во литературниот јазик изведени зборовите: *изѝрабба*, *ѝоложба*, *сосѝојба*, *сѝоредба*, *ѝреродба*, *изведба*, *ѝридружба* и др. Дури имаше и извесни преставања во нејзината употреба: *шежба*. Освен тоа, во литературниот јазик се оживе употребата на такви на-

³ Б. Корубин, Нешто за образувањето на глаголските именки во нашиот јазик, *Македонски јазик* I, бр. 6, стр. 117–124.

родни зборови како *желба, средба*, што беа речиси изместени од заемките *желание, срешиџа*. И ова ја посведочува обичноста на таа наставка за нашиот современ јазичен усет. До колку пак таа била продуктивна во народниот јазик се гледа и по тоа што во него среќаваме извесни именки на *-ба* што не се влезени ни во литературниот јазик, бидејќи се место нив обични поинакви образувања. Сп.: *да не речии јас без љресуда џе изедов*. – *наредбаџа од војскаџа* (т.е. стројот, како е наредена војската). – *збор од мирба* (М. Цепенков). – *наделба* (победа), *нарачба* (нарач, нарачка). Кај Р. Жинзифов го наоѓаме зборот *уџешба*.

Именките на *-ба* можат да означуваат дејство, но со поголема предметеност, одвлеченост, отколку именките на *-ње*. Сп.: *борба – борење, делба – делење, молба – молење*. Споменатото предметување стигнува до ознака на одделни конкретни или мисловни предмети: (подаде) *молба, жалба, наредба, љриредба, желба, верба, свадба* итн.

99. -ач. Се придава во изведувања од несвршени глаголи, денеска обично од оние на *-ува*. Означува лице што го врши дејството: *куџувач, љреџродавач, јагач, џиџач, делач, водач, џеџач*. Може да означува предмет со кој се врши одредено дејство: *оџрувач* (отров), *оџреџач* (престилка), *оџџеџач* (*На делачоџи – оџџеџачоџи*, – нар. пословица). Зборот *коџач* ги има обете значења - лице што копа и предметот со кој се копа. Во последниот случај имаме и форма од женски род *коџачка*: *На зол џрн зла коџачка* (нар. пословица). Само во женски род: *џерачка*. Нови образувања: *џреџџувач, џреведувач, издвач, раскажувач, наџаџач, џоминувач, разнесувач, освоџувач* и др.

100. -ачка. Служи исто за образување од несвршени глаголи, од свршен по исклучок – *залажачка*: *некое оревче – залажачка* (С. Попов). Го означува обично дејството: *џеџачка, куџувачка* (купување), *џродавачка, боледувачка*. Сп.: *како за дуџачка и расџувачка за со верни џриџаџели* (М. Цепенков). Може да означува едновремено дејство и предмет: *џиџачка, јагачка, иџрачка, џрикажувачка*. Може, најпосле да означува само предмет: *умирачка* (смрт), *оџеџувачка* (убиство), *наврзувачка* (она што е наврзано, врзано при баењето), *леџачка*.

Нови образувања, како економски термини: *ѵобарувачка*: *ѵоѵрошувачка*.

101. -еж. И оваа наставка служи за образување од несвршени глаголи (исклучок: *бакнеж*, *ѵекнеж*): *ѵаѵнеж*, *бодеж*, *ѵрмеж*, *ѵрабеж*, *ѵалеж*, *риѵеж*, *меѵеж*. Новообразувано: *сомнеж* (покрај пообичното *сомнение*).

102. -а. Степенот на поврзаноста со глаголското дејство и едновременно најголемото оддалечување од него може да ни бидат претставени од зборот *рабоѵа*. Сп.: *Од рабоѵа не можам ѵлава да кренам*, – каде што имаме извесно доближување до именката *рабоѵење*; па: *Поминувам од рабоѵа на рабоѵа*, – каде што именката се јавува веќе како општа ознака за различните видови труд; потоа: *Крени ѵи рабоѵиве*, – каде што обележува материјални предмети; и најпосле: *Имам многу рабоѵи за рабоѵа*, – каде што се зема како синоним на *неѵиѵо*. Во распонот на овие значења се движат општо значењата од именките изведени со наставка -а. Така имаме обележување на дејство: *смеа*, *врева*, *бука*. Обележување на дејство и предмет: *ѵѵра*, *ѵѵина*, *вечера* (ѵѵинање, вечерање и она што се ѵѵина, вечера), *ѵокана*, *ѵонада*. Обележување на конкретни и мисловни предмети: *оѵрада*, *ѵреѵрада*, *оѵѵока*, *среќа*, *мака*, *ѵоѵреба*, *ѵресуда*, *изненада*. Сп.: *Да ѵе не ѵроколний мајка и ѵаѵѵко*, *ѵоа била некоа ѵреѵледа*. – *со многу ѵечала* (М. Цепенков). – *разбој – разбола*, *а вурка – ѵрошеѵка* (С. Попов). – *Нишчо ми сѵреѵа не сѵреѵи* *Ни си намера намери* (Миладиновци). Последниов пример добро го илустрира поникнувањето на вакви именки.

Кај именките како *среќа*, *смеќа* имаме *ќ* наспрема *ѵѵ* во простиот глагол: *среѵе*, *смеѵе*. Во народниот јазик истото се гледа и кај *ѵлаќа* (лит. *ѵлаѵа*): *ѵлаѵи*.

Спрема обрасците од народниот јазик во литературниот се усвоени повеќе именки на -а место на архаичната наставка -ѵие: *ѵѵрава* (место *ѵѵравление*) спрема: *наѵрава*, *суѵрава*; *ѵреѵсѵава* (место *ѵреѵсѵавление*) спрема: *ѵоѵсѵава* итн.

103. -ка. Глаголскиот процес повеќе се чувствува во именките како: *ѵлачка*, *најаска* (*нема најаска*, т.е. најадување). Дејство и предмет означува *сѵрка* (сѵирење и инструмент). Само предмет *ѵиска*: *Од клас си ѵиска наѵраив* (К. Миладинов), *лулка*, *изварка*. Други вакви имен-

ки: *болка, ѝречка, раска, ѝрѝйка, ѝрејка, лайка, ѝодвеска, дојка, врајка, белешка*. Нови зборови изведени со оваа наставка: *обработка, ѝреработка, изработка, ѝрајка, исѝправка, одломка* и др.

104. *-(а)лка*. Означување на лица: *ѝажалка* (жена што тажи), *вражалка, ѝрелка, родилка*. За предмет: *ѝиралка, свечалка*. Сп. го и *ѝаѝалка*, кај М. Цепенков – *ѝаѝалки*, т.е. прашања за погаѓање.

105. Покрај наставките што ги споменавме, има и уште некои, непродуктивни, со кои се изведени сосем мал број именки од глаголски дел. На пример *-ана*: *лиѝсана*; *-ија*: *ѝриѝодија, омразија*; *-ак*: *врзак, збиѝак, дошлак*; *-јак*: *ѝросјак, кришјак*, (за зајак, од глаголот *кришка*); *-уш*: *леѝуш* (каде што лежат кокошките); *-имо*: *вајѝимо* (Сп. *Ами шѝо ќе ѝравиш, невешѝо, со волку вайѝимо!* – (С. Попов); *-је*: *зайѝије, седелје*; *-нина*: *даванина*; *-ава, -ева*: *бучава, смрдева*.

ИМЕНКИ ИЗВЕДЕНИ ОД ПРИДАВКИ

106. Во вака изведените именки се опредметува оној признак што го изразува придавката. Иако не во онаква мера како наставките што образуваат именки од глаголски дел – и наставките за изведување именки од придавки се продуктивни во современиот јазик, па можеме да посочиме во тој поглед повеќе новообразувања.

Именките се изведуваат или од целосната придавска форма или пак од нејзиниот корен: *млад-осѝ* – *слад-осѝ*.

107. *-ец (-ица)*. Именките изведени со оваа наставка означуваат најчесто лица: *ѝолемец, ѝѝрец, слеѝец (слеѝица), мрѝовец, сѝарец (сѝарица)*. Како книжевен збор иде *храбрец, ѝодлец*. Проширено во новообразувањата: *младинец* (ж. р. *младинка*). Оваа наставка се среќава и во зборови со други значења: *ѝлушец, осѝрец*.

108. *-(н)ик, -(н)ица, -(н)ичка*. – Оваа наставка служи за изведување именки што значат лице: *дрчник (дрчница), болник (болничка), бедник*. Иде и со други најразлични значења: *ѝразник, црвеник* (име на месец), *јасник* (јасно, студено време), *црвеница* (вид земја), *црница, ѝемница, левица, десница, рамница, јаловица, суровица*.

109. Со наставките што следуваат, признаците содржани во соодветните придавки се изделуваат како самостојни сушности. Сп.: *бел* – *белина*. Зависи од самиот признак, а и од наставката, дали една таква именка може да развие и некакво поконкретно значење. Така, на пример, *белина* може да значи: маргина, просторот околу текстот по ивиците на листот; *бла̄го̄ӣта* е вкупен поим на млечни продукти и сл. Образовањето на именки од придавки се развива во нашиот литературен јазик главно со наставките што следуваат, бидејќи со нив се укажува пред сè на апстрактни сушности. Особено е пак во оваа смисла продуктивна наставката *-осӣ*.

110. *-сӣво*. Од придавки се изведени неколку именки со оваа наставка: *бо̄га̄ӣсӣво*, *лукавсӣво*, *моминсӣво*, *мајчинсӣво*, *големсӣво* (на *големсӣво*, т.е. кога е човек возрастен).

111. *-ина*. Вака се изведуваат именки што предаваат поконкретен признак: *широчина*, *височина*, *далечина*, *чисӣина*, *сушина*, *зџорнина*, *големина*, *шежина*, *леснина*, *џусӣина*, *блажина*, *џорчина*, *џорешџина*, *убавина*, *шемина*, *модрина*, *свеџлина*, *јаснина*, *џреснина*, *живина*, *сӣарина*. Со поголема апстрахираност: *џравина* (правда). Новообразовања: *денешнина*, *уџрешӣнина*, *иднина* (Сп. *иден*). Именката *младина* има добиено ново значење, збирно: *сӣџуденскаџӣта* *младина*.

Со оваа наставка се образуваат именки и од присвојни придавки: *џа̄ӣџковина*, *џаревина*, *бориновина*, *џрчовина*.

112. *-осӣ*, (*-есӣ*). Со оваа наставка се образуваат голем број именки: *милисӣ*, *свеџосӣ*, *сӣаросӣ*, *сӣоросӣ*, *брзосӣ*, *близосӣ*, *дрчосӣ*, *сӣџосӣ*, *зборливосӣ*, *џордосӣ*, *свежесӣ*, *шежесӣ*. Вакви образувања има доста и во народниот јазик, а во литературниот нивниот број уште повеќе расте. Така имаме нови зборови: *лӣџавосӣ*, *џе̄џавосӣ*, *џалавосӣ*, *сонливосӣ*. Особено се чести образувањата во кои влегува глаголската придавка: *зама̄гленосӣ*, *наџре̄гнаџосӣ*, *насӣрвеносӣ*, *избезуменосӣ*, *из̄гладнеџосӣ*.

113. *-оџа*. И со оваа наставка имаме повеќе образувани именки, иако е неџзината употреба поограничена отколку на наставката *-осӣ* и *-ина*. За тоа дека нема некоја суштествена разлика во значењата што ги придаваат

овие наставки сведочи фактот што постојат и вакви двојни образувања: *доброџа – добрина, џојлоџа – џојлина, мекоџа – мекосџ, личноџа, личноџа – личосџ, убавина – убосџ*. Сепак е за народниот јазик пообична наставката *-ина* отколку *-оџа*, иако и оваа се среќава: *красоџа (рабоџа – красоџа), чисџоџа, лесноџа*.

Наставката *-оџа* во некои наши говори се заменува и со *-оќа*: *џлувоќа, самоќа, личноќа*.

114. *-оџија*. И оваа наставка во извесни случаи придава значење како и наставката *оџа*: *џешкоџија, личноџија, чисџоџија*. Меѓутоа, таа е поекспресивна до толку што во извесни случаи изразува и една емоционална негативна оценка: *самоџија, џлувоџија, џнасоџија, џпросџоџија*. Покрај *скајоџија* имаме и *скајија* (Сп. уште: *ефџинија, џладија*). Наставката *-ија* се среќава и во *свеџија*. Некои од именките на *-оџија* можат да се сврзат и со лица: „*Пак се џије – лошоџиџије*“, *си џомисли* (В. Малески). Новообразувања со оваа наставка: *мрџовечка жолџоџија* (В. Малески). – *езероџо со синоџијаџа* (К. Чашуле).

115. Покрај споменатите наставки има и други, непродуктивни, со кои се изведени некои именки од придавка. На пример: *-јак*: *дивјак, босјак*; *-ак*: *џлуџак, џпросџак* (зборови усвоени во литературниот јазик); *-јач*: *дивјач*; *-ка*: *џрнка, белка, сџарка*; *-ун*: *блаџун*; *-иџије*: *зџорниџије, уџорниџије, здолниџије, удолниџије, џнилиџије*; *-еж*: *сџареж, младеж, џнилеж*; *-(уџ)рак*: *белуџрак, шуџрак*. Од заменската придавка *свој* е образувано со наставката *-иџина* – *својџиџина*: *ниџиџо својџиџинка џамау си немаше* (С. Попов). Сп. со оваа наставка и: *сваџовиџина, џојовиџина*.

ИМЕНКИ ИЗВЕДЕНИ ОД БРОЕВИ (бројни именки)

116. Некои бројни форми чинат преод од категоријата на броевите кон категоријата на именките (в. т. 208). Имаме меѓутоа и такви изведени зборови што спаѓаат наполно во групата на именките, па означуваат не само апстрактна сушност, ами можат да го пренесат своето

значење и на некои конкретни предмети. Така со именката *девејка* се означува оценка, а исто и една од картите за играње. Ваквите именки се образуваат со наставката *-(н)ица*: *единица, десетица, стотина, стотиници, илјадници*, и со наставката *-ка*: *двојка, тројка, четворка, петка, шеска, седумка, осумка, девејка, десетка, стотина, илјадарка*. Исто така, бројни именки се образуваат и за означување на дробките, и тоа со наставките *-ина, -инка*: *половина – половина, третина – третинка, четвртина – четвртинка, шестина – шестинка, десетина – десетинка, стотина – стотинка*.

ИМЕНКИ ИЗВЕДЕНИ ОД ИМЕНКИ

117. 1. Со изведување се стига до изделување на нови значења што стојат во извесна врска со значењето на именката од која изведуваме (*џај*: *џај-ник*). Наставката и овде може да се придава на целосната именка (*џај-ник*) или на нејзината основа (*риба*: *риб-ник*).

2. За вакви образувања имаме најголем број наставки. Меѓутоа, многу од нив се веќе станати непродуктивни, а често пати се ограничени на еден-два збора, па затоа дури и не можеме да ги разликуваме како наставки: *Сп.* на пример: *чел-ад, рак-ав, жер-ав, јаго-га, лобо-га* итн. Ваквите суфикси, ограничени на единични зборови, нема да ги изредуваме во нашиов преглед, кој има пред сè за цел да го изнесе она што се претставува како поврзано образување за денешниот наш јазичен усет.

3. Кон ова треба да прибавиме дека голем дел именки, пред сè од машки род на консонант, се јавуваат денеска како немотивирани, без да можеме во нив да разликуваме некаква основа и наставка: *роб, дом, ден*. Исто така не се веќе изразни како зборообразувачки елементи еднословните наставки како *-а (жен-а), -о (сен-о)*, што повеќе се јавуваат во улогата на формални граматички белези. Од друга страна, кај некои именки со изразна наставка – основниот дел е така изолиран, што не е денеска јасен нивниот однос: *џал-ец*.

4. Бидејќи овде имаме, како што се рече, повеќе наставки, обична појава е и прирастувањето на наставките,

120. *-ишиѝе*. Зборовите во кои влегува оваа наставка означуваат обично место: *ѝазаришиѝе, црквизиѝе, огнишиѝе, куќизиѝе*. Во *ѝесочишиѝе* имаме значење на песочливо место. Наставката се јавува, проширена во *оролишиѝе* (како кај изведувачата од глаголски дел: *иѝралишиѝе, шеѝалишиѝе*).

Некои од вака образуваниите именки можат да имаат и пејоративно значење (в. т. 133): *немам куќа ни куќизиѝе; ѝроклеѝо ова куќизиѝево*. Не се чувствува веќе пејоративноста во *сенишиѝе* (призрак).

И овде можат да се приведат нови образувања: *средизиѝе*, но тие се почести со овој суфикс од глаголски основи.

121. *-ник (-ница)*. Со оваа наставка се образуваат именки што означуваат лица, по некој карактерен признак или по занимање: *врсник, ѝакосник, ѝаѝник (си ѝаѝници, си ѝрумници, – нар. песна), ѝосник, смрѝник, љубовник, ѝравник, рабоѝник, ударник; -овник: чиновник; -еник: службеник, ѝруробеник*. Од повеќето вакви именки се образува женски род на *-ица, -ичка: врсница, љубовница, чиновница - чиновничка*.

Некои именки образувани со оваа наставка означуваат место: *рибник (рибник јаѝуљник, – Миладиновци), рудник, жиѝница, ѝробница*. Сп. го новиот збор: *ѝревник*. Со проширување – пак место каде што живее нешто или се чува нешто: *змијарник, ѝлувчарник, мачкарник, кучкарник, кокошарник, сенарник, коњушница*. Предмет во кој се чува или се клада нешто (наставката се јавува и проширена): *брашник, ѝѝерник, соларник, чајарник, масолник, свешник*. Други предмети, наречени по различни признаци – по дел од облеката или од телото (во врска со својата употреба), по намената, по местото кај што се изработуваат, по материјалот што го содржат (во некои случаи имаме овде и образувања со одредени префикси, а и проширување на наставката): *ѝашиник, скуѝник, ѝодоѝашиник, огламник, калник, ѝешник; зелник, мазник, коѝривалник, ѝѝкварник, лисник, речник*.

За означување на местото каде што се обавува извесно занимање се употребува наставката *-ница: берберница, ковачница, млекарница, книжарница; проширено: бозаѝилница, кебайѝилница*.

Оваа наставка може да означува и нешто по местото каде се чува или по времето: *зимница* (: *зимник*), *расолница*, *лејница*, *деница*, *вечерница*. За мера: *оканица*, *килница*, (*килница врешче*, – Миладиновци). Некои зборови се јавуваат со *-ица* и *-ница*: *зазабица*, *зазабница*. Образовања со ваква наставка има и од именки изведени од глагол: *јоморница*, *викойница*, *јискојница*. Наставката *-ник* (*-ница*) иде освен тоа и со ред други значења во одделни зборови: *јодочник*, *јокосница*, *нарамник* (*нарамник дрва*), *најјиспрешник*, *јовојница*, *кокошаница*.

122. *-ар* (*-арка*). Со оваа наставка се образуваат именки што означуваат најчесто занимање, а понекогаш и друг некаков однос спрема основната именка: *чевлар*, *ојинчар*, *лебар*, *бочвар*, *дрвар*, *овчар*, *злајтар*, *јагленар*, *рибар*, *корабар*, *влакар*. Сп. уште: *врајтар*, *оружар*, *шанчар*, *штемничар* (*јуџа штемничара*, – Миладиновци). Подбивно: *кокошкар*, *жабар*, *баничар*.

Во ново време со наставката проширена од оваа *-чар* се образуваат именки како *електричар*, *механичар*, *физичар*, *хемичар*.

123. *-ин*. Таа наставка иде во извесен број именки што означуваат лица а што се јавуваат и без неа: *берберин* - *бербер*, *бакалин* - *бакал*, *амалин* - *амал*, *касајин* - *касај*.

Исто така со неа се образувани имиња на народности: *Србин*, *Буџарин*, *Русин*, *Турчин*, *Евреин*, *Циџанин*. Од ваквите именки женски род се образува со *-инка* или само со *-ка*: *Србинка*, *Русинка*, *Турчинка*, но: *Буџарка*, *Еврејка*, *Циџанка*. Наспрема *Французин* се зема *Францускиња*.

124. *-еџ*, *-анеџ*, *-анин*, *-чанеџ*. И овие наставки се употребуваат за образување именки што значат припадници на народности или на некои населби, краишта и др.: *Анџличанеџ*, *Германеџ*, *дебранеџ* – *дебранин*, *селанеџ* – *селанин*, *џраѓанеџ* – *џраѓанин*, *Авсириец*, *Албанец*. Во женски род имаме завршок *-ка*: *Анџличанка*, *Германка*, *дебранка*, *Албанка*.

Наставката *-еџ* се употребува освен тоа и за образување други именки со различни значења: *костиеџ*, *крсијеџ*, *јрайореџ*, *склобуреџ*. Некои од ваквите именки се некогашни деминутиви што веќе не се сфаќаат како такви: *јайеџ*, *забеџ*. Со проширување на наставката: *дождалеџ*.

125. -ак, -јак. Се среќава во овие зборови што имаат збирно значење: *расијалак, врбјак, жабјак*. Проширено: *врбуњак, мравуњак*. Во овие зборови што означуваат лица спрема местото или спрема друг признак: *јолјак, селјак, јесјак, кучак, койилјак, јеленак*. И во некои други зборови: *крмак* (и *крмак*), *џрумак* (*џолеми џрумаци од снеџо*, – М. Цепенков).

126. -ица. Оваа наставка ја имаме на пример во: *ведрица* (*ведрица вино*, – Миладиновци), *мајиница, баница, ситраница*. Со неа се изведени некои именки во составот на кои влегува и предлог: *зазабица, надница, безработица, надлакитница*. Служи за образување именки од женски род спрема соодветните од машки род: *царица, кралица, генералица, маџарица*. Со неа се изведуваат имиња на жени спрема името на нивниот маж, ако ова завршува на консонант: *Ситојаница, Миланица, Тодорица* (*Тодорица е и име на празник: Тодорова сабоица*).

-вица (со различни проширувања): *брадавица, ноџавица, ласјовица*. Служи за образување имиња на жени според името на нивните мажи: *Пејшевица, Трајковица, Косјовица*.

127. -ина: *краина, долина, месечина, јајажина, живоина, којлина, средина*. Во комбинација со префикс: *јриквечерина*. Се јавува и во *милосина, покрај милосиња*. Проширена со -ка: *маслинка, робинка*.

-овина: *јоловина, ладовина, јрџовина*.

-бина: *судбина, родбина*. Со префикс: *задужбина*.

-нина: *јладнина* (*од јаснина до јладнина*, – Миладиновци), *роднина, уморнина* (*џорешчина, уморнина*, – Миладиновци), *сабоина* (пеење за умрените во сабота), *јролејнина*.

128. -ка (со проширувања): *шумка, мерка, сверка, жайка, рилка, вечерка, овошка, клучалка, ноѓалка, ресачка, друѓачка, жабурка*. Некои од овие именки се стари деминутиви што веќе не се сфаќаат како такви: *шумка, жайка* (сп. *јривка*).

129. -ија, -чија, -ија, -лак, -ана. Тоа се наставки од туѓо потекло, но со голема употреба во нашиот народен јазик: *алваџија, кебајчија, делија, ашкеџија, сефалак, домаќинлак, ајсана, јабана*. Овие наставки не се упо-

требуваат веќе за нови образувања, дури во литературниот јазик им отстапуваат место на наши наставки (*90-макинлак: домакинство*). Иако тие наставки придаваат различни значења, овде ги споменавме заедно баш поради таа нивна заедничка судбина во литературниот јазик.

130. Освен наставките што ги дадовме досега во прегледот, имаме уште ред други со кои се образуваат по неколку именки. Овде ќе споменеме некои од нив: *-ан:* *џрклан, брилан;* *-ило:* *бачило, ѝрашиило, скалило, осило, огнило;* *-иџа:* *ѝеруниџа, божуриџа;* *-оџа:* *срамоџа, џревоџа, мрсоџа, сѝравоџа;* *-ок:* *ѝасинок, најрсѝок, ѝолесок;* *-уш:* *рабуш, лиџуш;* *-осѝ:* *џлагосѝ, џедосѝ;* *-иџа* (со проширување): *свероиџиџа, ѝеснариџа* итн. Овие наставки се непродуктивни за изведување од именки. И овде, како и при изведувањето на именки од глаголи и придавки, во литературниот јазик имаме предимно продуктивност кај оние наставки што можат да додадат извесни поапстрактни значења или пак носат во себе извесна можност за емоционално нијансирање.

НАСТАВКИ ЗА ИЗРАЗУВАЊЕ ЧУВСТВЕН ОДНОС

131. Sprema лицата и предметите ние земаме различен чувствен однос, чувствено ги преценуваме според тоа како ги восприемаме. Ова вакво емоционално реагирање наоѓа надворешен израз и во зборообразувањето, преку ред наставки за чувствена оценка. Со тие наставки се предава умалителност, галовност или пак сосем спротивно – увеличителност, одврата, подбив, иронија и сл. Сп. на пример: *воле* (од *вол*), во која форма се содржи значењето на умалување а заедно со тоа и на интимно галовен однос; додека на пример во *женишиџе, бабишиџе* (од *жена, баба*) имаме да се побудува значење на аугментативност, а истовремено и негативен чувствен однос. Дали во говорот ќе се напре повеќе на едната или на другата нијанса, зависи и од интонацијата и од составот во кој влегуваат дадените зборови. На пример: *Види шиџо џолемо женишиџе!* – но: *Ти бре, вакво клеџо женишиџе не сум видел!*

132. *Деминутивни и аугментативни.* Деминутивните и аугментативните образувања се среќаваат многу често во нашиот народен говор и претставуваат една упадлива негова особеност. Сп.: *Нека ни е добра мисла и нека ни се живи дечињата да си а собереме сеобичката, – бла-гошичката, еште босанец, царевичка, градинки, лозјен-ца, едвај ако можеме ина работи да и пошиснеме и еве ити го, Мишовден дошол. – Токо, еште вака, кога грашок, кога лекичка, ишквичка, иштерчички, расолец – дури да си го заколиме жуцето (С. Попов) – Бујцата била едно старо жениште со едни долзи косишта, со едни големи очи, како од некој вайир; едни забишта имала како некои диклишта (М. Цепенков).*

Често пати кај деминутивите не се останува само на една ваква наставка, ами имаме и прирастување: *еребиченце*. Во ваквите прирастувања вториот суфикс има служба да изразува галовност во подзасилена мерка.

133. Како аугментативен суфикс е најобичен *-иштие*: *човечиштие, свериштие, вириштие, носиштие, жеништие, бабиштие, дейштие, месиштие, прасиштие*. И од имињата: *Ситојаништие*, и членувано: *Ситојаништитејо, Ситојаништијево, Ситојаништитено*.

Наставката *-ина* се среќава во *јуначина, сверејина*.

Наставката *-ејана*: *мажејана, волчејана*.

134. Наставките за деминутивни, галовни образувања се повеќе. Овде ќе ги подредиме според тоа од каков род е именката од која станува изведувањето.

1. *Од машки род, -ец*: *лебец, брашец, лисец*. Сп.: *Мозочејој ми се исјури (М. Цепенков), – шујунец не смееше да си го најолни луленцејо (С. Попов)*. Ваквите зборови, повеќе со значење на галовност, немаат множинска форма. Таква форма образуваат само тие што денеска не се чувствуваат како умалителни и галовни имиња: *ја-шец – јашци, прашец – прајци (в. т. 17)*.

-ок, -чок: *синок, грашок, денчок, ловчок*.

-е: *браше, воле, волче (од волк), еже, прсите, носе, мосше, граше*. Наспрема *ијаница* иде *ијаниче*: *ќе земела момче ијаниче (М. Цепенков)*.

-енце: *брашенце, пршенце, мосшенце*.

-че: *брајиче, ѓрајиче, камче, канџарче, овчарче.*

-ле. Се употребува галовно, ако именката не се зема како еден вид прекар (в. подолу), ами ако се однесува само на дадениот предмет: *носле, врајиле.*

-уле: *брајуле, носуле, ѓрсџуле.*

Како што рековме порано, во извесни случаи можеме да имаме и надодавање на наставки: *камченце, носленце, ѓлувчуле.*

2. *Од женски род. -ка: книшка, ѓланинка, рамнинка, лединка, ѓрадинка.* Проширено: *чашурка.*

-ица: *рачица, ѓлавица, водица, земјица, душица, сесџрица, алвица.*

-ичка. Оваа наставка, добиена со вкрстување на -ица и -ка, почесто се употребува од нив, и така донекаде го ограничува нивниот опсег. Таа им одговара по степенот на емоционалноста, како да не е сложена: *рачичка, ѓлавичка, водичка, душичка, сесџричка, врајичка, сџаричка (: сџарица).* И овие, како и именките на -ка, образуваат вокатив со -е: *лединке, душичке, сесџричке* (в. т. 64, 2).

-е: *раче, ноже, рече, моме.*

-че: *ријиче, рекче, ѓрочче, сџајиче, лисиче, книжиче, слугинче, куќинче.*

-енце: *раченце, ноженце, моменце.*

-ченце: *момиченце, ласџовиченце.*

-ле, -уле: *книжле, книжуле, момуле, свездуле.* Проширено: *книжуленце, козленце.*

3. *Од среден род. -це* (кај именките на -о): *џерце, зрнце, крилце, селце, оѓледалце, масолце.*

-енце: *џисменце, ребренце, џоленце, јаренце.* Примери за нејзиното придавање кон деминутивните форми дадовме погоре: *раченце, брајенце.*

-уле: *дејуле, џалијуле, кучуле, џилуле, јаѓнуле.*

135. *Пејорайџивни имиња.* Посебно треба да ги изделиме оние наставки со кои се образуваат именки, блиски до личните по својот облик и служба, за означување лица од машки и женски род. Тие зборови, со ретки исклучоци, носат во себе нијанса на потсмешливост, иронија и презир, а во тоа се постига до толку поголема експресив-

ност што тие се прикачуваат како еден вид име (прекар). За нивното изведување служат овие наставки:

-ко, (-ка). Се додава обично кон глаголски дел, поретко кон именки и придавки: *ордорко, мочко, ѝлачко, влечко, ѝарѝалко, брливко*. Спротивно на ова со нијанса на галовност имаме: *виорко, северко, ешко, ѝалавко, немирко*. Во женски род ќе биде: *ѝлачка, ѝарѝалка* и сл.

-ло (со проширување *-ало*). Се додава кон глаголски и именски дел: *мрзло, смрло, мочло, кенкало, ѓанѓало, ушло, мешло, забло*. Во женски род: *мрзла, забла* и сл. Од оние на *-ало* не се образува женски род.

-ле. Наспоредно со горните: *ушле, мешле, забле, носле*.

-че, -чо: *рилче, рилчо*.

Ваквите образувања до толку се доближуваат до личните имиња што ја имаат во машки род и нивната општа форма на *-а*: *Види ѓо ѝарѝалка, мрзла, ушлеѝа, рилчеѝа* и сл. Во множината иде: *ѝарѝалковци, ушлевци* и сл.

Кај именките на *-ка*, како и кај личните женски имиња со таа наставка, во вокатив се јавува *-е*: *ѝлачке, ѝарѝалке* (в. т. 64, 2)

Ваквите именки на *-ле, -че* и во однос на членот се владеат како личните имиња, додека кај другите членувањето е пообично, а зависи од тоа до колку во даден случај се доближуваат до употребата на личните имиња, односно се оддалечуваат од нив (в. т. 21).

За образувањето на подбивни имиња види и кај сложените именки (в. т. 142, 1)

ОБРАЗУВАЊЕ НА СЛОЖЕНИ ИМЕНКИ

136. Сложени именки се среќаваат и во народниот јазик во доста голем број. Во литературниот јазик пак образувањето на сложени именки претставува жив и продуктивен начин на зборообразување. Бројот на вакви именки во литературниот јазик се зголемува особено со заемките од областа на интернационалната терминологија (сп. *карѝографија, минералоѓија*), како и со оние

сложенки што претставуваат наследство од црковнословенскиот јазик (*милосрдие, бла̀городносѝ*).

137. Од лексичка гледна точка за една сложенка во вистинска смисла може да зборуваме до колку низ проникнувањето на значењата на составните делови се породува изделено по себе, самостојно значење, па било тоа сосем да се одвлекло од значењата на деловите, било по некој начин сè уште да ги сумира тие значења (*лисѝокаѝ: срцебиење*).

За вистинска сложена именка можеме од друга страна да зборуваме само ако е и со својата форма таа пригодена да ги изразува основните граматички категории на именката – *родоѝ, бројоѝ, о̀йределеносѝа*. Вака погледнато, не можеме да ги сметаме за вистински сложени именки образувањата во кои влегуваат два императива: *молчиѝолчи, лайнѝго̀лѝни*, бидејќи не се проникнуваат од целокупноста на тие граматички значења. Тие се изрази што можат да се супстантивизираат, можат дури да се јават и со значење на материјален предмет (*ѝуриѝечи* – еден вид пита), но можат исто така да се употребат и со прилошко значење⁴ Сп.: *ѝој е молчиѝолчи* (т.е. подмолен човек), но прилошки употребено: *ѝој рабоѝи ѝака – молчиѝолчи*. Секако дека баш прилошкото значење овде е попрвобитно, па после се стигнало и до супстантивизирање. Интересен пример за употреба на ваква сложенка како прекар наоѓаме во една приказка кај М. Цепенков, каде што таа иде во повеќе врски: *Сечифрлај беше си ѝо кажал имеѝо, ѝоа ѝака ѝо викале. - Сечифрлај, ѝи имај мукаеѝ дуќаноѝ. – Сечифрлај ѝамо беше се кажал: Кршифрлај ѝоа ѝо викале.*

Вистинската сложена именка содржи во себе скоро редовно именски дел (именка, придавка, замена, број), додека кај споменатите состави имаме само глаголски делови. Логичкиот однос на именскиот дел спрема другите делови во составот на сложенката може да биде различен и им одговара на оние односи што се добиваат кога содржината на сложенката ќе се развие во состав од самостојни зборови. На пример: *лисѝокаѝ* (капење, паѓање на листот), *сончо̀лед* (оној цвет што го гледа

⁴ Материјал за сложенките во нашиот јазик дава статијата на Б. Видоески „За сложенките“, *Македонски јазик* II, 6, стр. 131–140.

сонцето: именскиот дел овде укажува на значење на објект), *йусѝикука* (значење на објект).

138. Составните делови се сврзуваат во сложенка на два начина: или со составен вокал *о, е* (*лисѝокаѝ, очеви-деѝ*) или со непосредно срastување (*чајшекер, виножи-ѝо*). При првиот начин често, но и при другиот, имаме такви сложени именки во кои вториот составен дел не се употребува како самостоен збор: *ороводеѝ, сѝодинарка*.

139. I. *Сложенки со сосѝавен вокал.* Составниот вокал *е* се јавува во мал број случаи, па и тогаш има двојственост: *оѝнефрлачка* (и: *оѝнофрлачка*), *очевидеѝ*. Сложенките како *лицемер, срѝебиење, ѝрозѝбрање, знаменосеѝ* од современа гледна точка може да бидат поскоро сфатени како непосредно срastување на двата дела. Инаку, независно од карактерот на претходниот консонант, имаме сврзување со *-о* *душовадеѝ, кожодер, сончоѝлед*, па така и во новоусвоените зборови во литературниот јазик: *земјоделеѝ, мечоносеѝ, ѝаѝѝоѝисеѝ, коњоводеѝ* и сл.

140. На прво место ќе ги споменеме ваквите сложени во кои основното значење се изразува со глаголски дел.

1. Во доста од нив глаголскиот дел не добива никаква наставка. Означуваат лица (*крволук, кожодер, месојаѝ*), предмети (*водомер, сѝрујомер*) и различни други поими (*риболов, лисѝокаѝ, водосвеѝ, мироѝлед*). Ретко глаголскиот дел иде на прво место: *урвокос* (глаголот *урви* значи *кине, корне*).

2. Кон глаголскиот дел се придава наставка, така што тој може да биде заправо и самостојна именка изведена од глагол.

-еѝ. Сложенките со оваа наставка означуваат обично лица: *душовадеѝ, шеѝобиеѝ, војсководеѝ, ѝправољубеѝ*. Сп. како новообразувања: *Трѝана, среќоубиеѝоѝѝ - Трѝана, јадоносеѝоѝѝ* (В. Малески). Ретко означуваат и други поими: *косоѝасеѝ*. Вториот дел во ваквите сложени е главно двосложен, и обично не се јавува надвор од сложенката како самостоен збор, иако имаме и такви случаи: (*коњо*) *крадеѝ, (книѝо)ѝродавеѝ*. Со глаголски корен во првиот дел: *врѝовереѝ, креѝоземеѝ, крѝшобореѝ, (Мариовѝи – крѝшоборѝи, – С. Попов)*.

-(н)ина: *црвојаѝина – црвојаѝнина*.

-ач(ка). Сложенките со оваа наставка, како главно и со приведените подолу, се новообразувања во литературниот јазик. Означуваат лица: *џуџуноберач*, *словослагач*; и предмети: *минофрлачка*, *бејономешачка* (и *бејономешалка*).

-ник (-ница). Лица: *богохулник*, *Богородица*, *џрвороденица*. Други поими: *вододелница*.

-сџво, -је (-ие, -ија). Сложенките со овие наставки означуваат апстрактни поими: *земјоделсџво*, *законодавсџво*, *душоџубје*, *џлодородје*, *крвојролиџие*, *џлавоболија*.

Други вакви сложеници: *ракоџворба*, *умоџворба*; *зборообразување*, *видоизменување*; *раководиџиел*, *смеџководиџиел* итн.

141. И меѓу сложениките со составен вокал, а со именскиот дел како главен, наоѓаме такви во кои тој дел претставува самостојна именка, и такви во кои тој претставува именско образување што не се употребува самостојно. Така имаме:

1. За лица: *римокаџолик*, *боџочовек*, *Јужнокореец*, *долномалец*. За други поими: *североисџок*, *џороцвеџ*, *дрворед*, *блаџоразумносџ*.

2. Образувања со наставката -еџ (обично за лица): *белоглавеџ*, *црнокаџеџ*, *ниџџовереџ*, *долноселеџ*. Женски род на -ка: *ниџџоверка*, *долноселка*.

-џ(ј)анин: *долноџраџанин*, *џуџоземјанин*.

-иџа: *суводолиџа*, *црнокласиџа*.

-ка: *блаџосеменка*, *дебелокорка*.

-осџ (со апстрактни значења): *џврдоџлавосџ*, *дебелоџлавосџ*, *џврдокорносџ*.

-је (ие). Исто така со апстрактни значења: *дебелоџлавје*, *разнообразие*. Ваквите именки не се многу обични во нашиот литературен јазик, па се заменуваат со тие на -осџ или на други наставки.

3. Додека во образувањата во кои е вториот дел глаголски, првиот – со ретки исклучоци – е именски, кај овие со именка во вториот дел имаме во тој поглед повеќе разновиднообразие. На пример, именка и именка: *јуџоисџок*, придавка и именка: *долномалец*, број и именка: *џромеџа*, прилог и именка: *брџозборница*. Сп. и: *арамолебеџ*, *арамолеџка*.

142. П. *Сложенки со нејосредно срасјување*. 1. Една група чинат овде оние сложенки во кои во првиот дел иде императивна глаголска форма: *лајникандило, ѝе-чијаре, задрийејле, ѓазибара*. Именката може да биде и во множина: *А овчаре – ѓубиовци* (нар. песна). Најчесто ваквите состави означуваат лица, па се употребуваат или само како прекари или како имиња со чувствен однос на подбивност, аугментативност и сл. (в. т. 135), и во составот на именски прирок, па тогаш не се членуваат и во формите се согласуваат со имињата: *лајникандило – лајникандила – лајникандиловци*. Сп.: *друѓари лоши и ѝус-ѝикуковци* (М. Цепенков). Вакви образувања се среќаваат и во топонимијата: *Скочивир, Подржикоњ*. Поретко тие означуваат и други поими: *зајдисонце, изгрејсонце, шейнијокров*. Сп.: *Надвор есенскојто зајдисонце ѓи златешеш крошнѝе од високиѝе буки* (Ј. Бошковски). – *ѝа не можеа и салам да се заврѝај, а камо ли да си ѝроѓоворат ѝешиѝо „шейнијокров“ како маж и жена невидени одamna* (С. Попов).

2. Вакво соединување имаме меѓу придавка и именка во случаите како: *Илинден, Пејровден, Белграод, Царевдвор*.

3. Целиот израз *моје вино мое жѝиѝо* се употребува со именско значење, со истото како *виножѝиѝо* (две непосредно сраснати именки; се вели и *жѝиѝојвино* и *жѝиѝо ѝ вино*) или *божилак* (непосредно срасната придавка и именка).

Во *бабини-девејѝини* имаме пак сложенка со преносно значење: *ѝросѝо да ѝоверуваѝ во бабини-девејѝини* (В. Малески). Со пренесување на значењето можат да се развијат супстантивизирани сложенки и од две придавки непосредно сраснати. Така *бели-црвени* иде со значење *самовили*: *Тие – да се скраја од нас – биле бели-црвени* (М. Цепенков). Од две придавки е настаната и сложенката *здравоживо* (поздрав): *Имаѝ многу здравоживо од него*.

При членувањето на вака непосредно сраснати сложенки, ако иде членот во вториот составен дел – тоа е знак за поголемата нивна сраснатост, отколку ако се членува првиот дел. Сп.: *виножѝиѝо – виножѝиѝојто*. Така се вели обично и *здравоживојто*, но сепак е можно и *зравојтоживо*: *ја извади ѝорбаѝа со зравојтоживо* (С. Попов).

4. Доста голем е бројот на вакви сложенки примени кај нас од турскиот јазик: *йујункесе – йујункесејо, чардакбоја, шамкајсија, шеќерјаре*. Сп. и со придавка во првиот дел: *караџрош*, па и: *карасмрѝ (Мојаша смрѝ е карасмрѝ, – К. Рацин)*.

5. Вака е и во некои сложенки со број: *сѝоноџалка, сѝоограм, ѝрикајѝница, десейџоџинина*. Меѓутоа во ваквите случаи се јавуваат и сложенки со составен вокал: *ѝпромеџа, ѝрокајѝница*.

6. Имаме случаи особено во нови образувања, кога сраснатоста не е така тесна, ами се запазува во поголема мерка релативната самостојност на деловите, кои се заправо и посебни именки: *ѝомошник минисѝер, свер човек* и сл. На таа самостојност укажува и тоа што определбата се членува: *ѝомошничојѝ минисѝер*, а во некои случаи може да го менува и местото: *сверојѝ човек – човекојѝ свер*. По сево ова ваквите состави не можеме да ги сметаме за вистински сложенки.

7. Некои сложенки се настанати во резултат на често пати своеобразно вкрстување на две претстави во врска со дадениот предмет. Така за *лилјак* се употребува и зборот *лилкајѝа*, сложенка во која влегла именката *кајѝа* поради тоа што со лилјаците се врзува претставата за тоа како децата фрлаат капи по нив навечер. Сп.: *Коџа ќе гојде, цела лилкајѝа* (К. Чашуле). Сложенката *вир-вода* се употребува само во состав на прирокот: *Целиојѝ беше вир-вода* (В. Малески).

8. Како „лажни“ сложенки можеме да ги означиме и оние случаи кога всушност имаме редулицирање на именката. Сп. го овој пример кај Цепенков: *ѝрамѝа-ѝру-мѝаѝа наша беше коњ за кобила*. Овде е место *ѝрамѝаѝа* употребена редулицирана форма, со која се постига и извесна чувствена експресија, во случајов – на подбивност. Редуликација од истиот тип, и пак со цел за гласовно сликање на еден чувствен однос, главно на пренебрежение, имаме во случаите кога со *м* се заменува првиот консонант од повторената именка: *кал мал, нишѝо да не џледааѝ* (М. Цепенков). – *Којѝли-мојѝли, ѝејѝи-мејѝи*, сѝ (В. Малески). Полното дуплирање на именката во случаи како следниве побудува претстава на повторливост, поредност: *ја наредил (војскаѝа) на ѝабури со ред: чешиѝ-чешиѝ* (М.

Цепенков; акцентирал Б. К.). – *Да го видиш езеро̄то како фрла дал̄и-дал̄и* (нар. песна). Ваквите состави можат лесно да се доближат и до прилошко или придавско значење (*чешӣи-чешӣи* = по видови; *езеро̄то е се̄то дал̄и-дал̄и*, т.е. расталасано; *вра̄ио̄и му е вӣики-вӣики*, т.е. набран). Тие можат понекогаш да се употребат и атрибутски: *ӣурли-ӣурли маки* (М. Цепенков).

9. До сложенките се доближуваат такви состави од две именки што по нешто се блиско сврзани во една претстава па иако инаку, одделно земени, имаат различни значења, подведени под таква претстава оставаат впечаток на редуплицирање: *Дос̄та рожденка̄и не беше мно̄гу мераклӣја на ко̄злӣња-ӣрцӣлӣња. – ӣаа навистӣина не ӣознаваше кума-ӣобра̄ӣма – дарови за свекор-свекрва. – шес беа, ӣрӣӣе и изеле в'ци-орли* (С. Попов). Ако во еден првобитно ваков состав се развило преносно значење, тој можел да стане вистинска сложенка: *виножӣӣо*. Такво пренесување на значењето се забележува и во составот *сол-ӣӣер*: *Му с̄иавила 'ржана ӣо̄гача и сол-ӣӣер* (М. Цепенков); не се мисли баш сол и пипер, ами нешто што да е за јадење со лебот.

ПРИДАВКА

143. Придавката означува некој признак на предметот што го определува сам по себеси или пак во однос спрема некој друг предмет. Така во составите *бел ко̄њ*, *лош ко̄њ* имаме својства што се откриваат во предметот како таков, без поврзување со друг некој предмет, додека во составите *орвен ко̄њ*, *манас̄ирски ко̄њ* имаме својства што упатуваат, што укажуваат на некој друг предмет било по таков начин да се посочува потеклото на материјалот од кој е направен предметот, или неговата припадност, или друго нешто.

Придавките од првиот вид ги викаме *качествени* (*квалӣта̄ивни*), а тие од вториот вид *односни* (*релативни*). Покрај тоа имаме уште бројни придавки (*ӣрвио̄и ко̄њ* и сл.; в. т. 148) и *заменски* придавки (*нашио̄и ко̄њ* и сл.; в. т. 149).

144. Разликувањето на качествените од другите придавки се покажува не само логички оправдано, ами тоа

ноаѓа и свој граматички израз, до извесна степен во збооробразувањето, а исто така и во образувањето на формите. Така, само качествените придавки образуваат степени на споредување (*добар, њодобар, најдобар*), бидејќи качеството може кај различните предмети да се јавува во различна степен изразено. До колку пак ќе сретнеме споредување кај некои придавки што се изведени како односни, тоа покажува дека во таков случај тие го измениле своето првобитно релативно значење и обележуваат веќе општ признак, независно од предметната однесеност, т.е. развиле во себе качествено значење. Најобичен пример за ова ни дава придавката *злаштен*. Во составите *злаштен ѝрсиштен, злашна ѝара* таа иде со значење на односна придавка, укажувајќи на материјалот од кој се направени дадените предмети; додека во составите *злаштен човек, злашна душа* оваа придавка придобива качествено значење, што може приближно да го изразиме со значењето на качествените придавки *добар, мил* и сл. Придавката *злаштен* со тоа свое значење може да образува и поредбени степени, како и другите качествени придавки: *њозлашна душа од неѓо не сум видел*. Истоово можеме да го илустрираме и со примерот на бројната придавка *ѝрв*. Со своето редно значење таа иде во составите како овој: *Го гледаш ѝрвион човек од оние шѝо идашѝ?* Меѓутоа со качествено значење: *Тој е најѝрв човек во г̀радошѝ*, т.е. највиден или највисоко поставен. Сп.: *сѝанале најѝрви ѝријашѝели* (Е. Спространов). Развивањето на такво значење дава и кај оваа придавка можност за споредување по степенот на качеството. Во народниот јазик вакво нешто станува и со заменската присвојна придавка *свој* во вакви изрази: *Тој ми е ѝосвој* (поблизок роднина) *од шѝебе*.

Изнесеново покажува дека нема некоја непреодна граница меѓу квалитативните и другите придавки, ами напротив дека последниве можат да развијат, и развиваат често пати, значење на општ качествен признак. Се разбира дека ова не им е својствено во еднаква мера на сите нив. Така, на пример, оние релативни придавки што значат единична лична припадност (*Пейров, мајкин*) не можат да развијат во себе качествено значење, за кое е услов баш одделувањето од единичен предмет и обопштувањето во изделен признак.

Има случаи во нашиот литературен јазик кога ова развивање на качествено значење од една односна придавка искористува и некои гласовни можности како ознака за така издиференцираното значење: *орвена лажница*, но: *орвна индусџирија* (в. I дел, т. 27).

ФОРМИТЕ НА ПРИДАВКИТЕ

145. Основната служба на придавката е да ја определува именката. Во зависност од неа придавката ги добива своите граматички обележја на род, број, определеност или неопределеност, што инаку не извираат самостојно од сушноста на придавката како качествено име. Терминот *придавка* и самиот укажува на основната особеност на оваа зборовна група – придавање кон именките. И така, родот, бројот, определеноста или неопределеноста на именката се пренесуваат на зависната од неа придавка: *убав човек, убав слуга, убава жена, убаво дејие; убавиоџ човек, убавиоџ слуга, убавиџа жена, убавиџо дејие* и сл. Во множината имаме една единствена форма: *убави(џие) луѓе, жени, деца*.

Со приведените примери дадовме заправо преглед на формите од придавките што завршуваат во машки род еднина на консонант (за формите на бројните придавки в. т. 148, а за формите на заменските придавки в. т. 150–152). Кон нив треба уште да ја придружине и формата на *-и* од машки род што се употребува при обраќање: *ораѓи џаџи-ко! Куси!* – но и тука не редовно (в. подолу).

Освен овие на консонант, имаме придавки што во машкиот род еднина завршуваат на *-и*: *козји, божји* (и *божи*: *анѓел божји, Божји-ѓроб, божилак*), *селски, сџо-џански* и сл. Кај нив членската форма се додава направо: *козјиоџ, селскиоџ*. Во женски род *-и* се заменува со *-а*: *козја(џа), селска(џа)*, а во среден род со *-о*: *козјо(џо), селско(џо)*.

146. Гласовните појави во изменувањето на придавките се сведуваат главно на тоа што во извесни случаи вокалот од крајниот слог на неопределената форма за машки род се губи: *добар – добриоџ, добриџа, добриџо, добриџе, силен – силниоџ, силниџа, силниџо, силниџе*

(Поподробно за ова в. во I дел, во т. 27, 29 и 31). Во среден род само во сосем ретки случаи имаме завршок *-е*: во географското име *Овче Поле* (но: *овчо, овчко млеко*), во чисто книжевните зборови: *више, ниже* (в. во I дел, т. 33). Придавките *бла̄з̄, дрӯз̄* во народниот јазик се среќаваат и со множински форми *блази, друзи*, но во литературниот јазик се обични само формите *бла̄зи, дрӯзи*. Од *велик* се среќава множина *велици* само во сложенката *велици-ѝос-ѝи*. Во народниот јазик е инаку *велик* заменето со *голем*, а сега пак се јавува како литературен збор со подруго значење (душевно велик).

147. Формата на *-и*. Старата определена форма на *-и* за машки род еднина, која се среќава во некои сложенки: *вели-ѝеѝок, дрӯзиден*, денеска се слуша уште во овие случаи:

1. Кога придавката влегува во составот на некое име (прекар): *Свеѝи Сѝас, Премурѝи Соломон, Кусѝи Пеѝко, Црни Сѝиро*. Исто и во месни имиња: *Сѝариѝрад*. Сп.: *на жиѝинѝи ѝазар или на аѝи ѝазар* (М. Цепенков). Во селска куќа има *долни крај* и *горни крај*. Често се употребува *ѝусѝи, куѝри* (со еднакво значење) во изрази како: *ѝусѝи (куѝри) Трајко, ѝиѝо му се сѝори*. Сп.: *беше каѝнал да беѝа од ѝусѝи сѝрам. - со ѝој ѝусѝи ѝрсѝи ме изеде* (М. Цепенков). *Ај ѝусѝи да е, ѝусѝи да би, Осѝанал живоѝоѝи кучешки* (К. Рацин). Може да се сретне и *црни* со значење слично на *ѝусѝи*: *Ами ако ѝочне секој ден ѝо еден ѝеѝел да коле, ѝиѝо ал ѝрави црни Илко* (С. Попов). Во машки род *куѝри* заправо и не е обично во неопределената форма, бидејќи тој збор е главно ограничен на изрази како споменатите. Во ваквите случаи за женски род иде нечленувана форма што не се разликува надворешно од неопределената: *ѝусѝа, куѝра мајка, жена, Пеѝра* и сл. Придавките *клеѝ, сѝроѝ* се употребуваат во вакви изрази за женски и среден род: *клеѝа, сѝроѝа жена, клеѝо, сѝроѝо деѝе, клеѝо сѝраче*. Сп. кај Цепенков: *на часо вѝѝаса сѝроѝа риба*. За машки род обично ќе се рече *сѝромав човек*. Нечленувањето на овие изрази се изјаснува, значи, преку составите во кои се задржала стара форма со определено значење: *ѝусѝи човек* и сл.

2. Во народните умотворби може да се најдат уште случаи со запазена таква форма, на пример во приказките

на Шапкарев: *јас друџи син немам. – некој друџи цар*. Денеска е обично овде *друџ*. Кај Цепенков: *како да јадам од дома 'ржани леб*. Сп. уште: *нека се ѿуѿне вој бели свеѿ* (С. Попов).

3. Во вокативната форма кај прекарите: *Куси! Црни! Бели! Мали! Сѿари!* Во состав со именка: *мили синко, честѿѿѿи царе, честѿѿѿи зеѿе*. Некои од ваквите состави просто како да се чувствуваат сложенки, па не ни е многу обично да речеме на пример *честѿѿѿи царе* (иако во народните приказки понекогаш и тоа ќе го сретнеме), поготово што и придавката *честѿѿѿи* во народниот јазик иде можеби исклучиво во вакви неколку обраќања. Меѓутоа, во други случаи сосем е обична употреба на неопределената форма: *Шѿо да чинам, мил ѿобраѿѿим, да не одам? Не ме видиш, мил ѿобраѿѿим, шѿо враѿ водам. – Не деверуј, ѿсѿар девер, малко моме... Не мрси је, ѿмал девер, руса коса. – соколе сиѿен, димѿѿен* (Миладиновци). Не е можно да се употреби форма на *-и* од присвојните придавки за единична припадност: *Сѿојане беѿов дрваре* (Миладиновци), а пак ваква форма од заменска присвојна придавка ни звучи необично и во народната поезија: *Мирче, наши браѿе* (Миладиновци).

4. Во современиот јазик, надвор од кругот на прекарите и оние неколку обични збора за обраќање како *мили, драџи*, во таква служба иде просто неопределената форма и сама: *шуй! улав! зелен!*

5. И кај женски и среден род, како и во множината, немаме форма за обраќање. Сп.: *ој ѿусѿа консѿираѿиѿо, обеси се на клин* (К. Чашуле). – *Еј џиди, сонце, божја убавино* (В. Малески). Само во народните умотворби може понекогаш да се сретне и овде форма на *-о*: *ах сесѿро моја љубезно, не ѿлаши се* (Е. Спространов). Во овој стих од К. Рацин е пренесена таа особеност од народната поезија: *Зоро злаѿно и румено!*

БРОЈНИ ПРИДАВКИ

148. Обично во школската граматика овие придавки се разгледуваат во составот на групата на броевите. Меѓутоа, тие и по својата форма и по службата што ја

вршат наоѓаат право место меѓу придавките, па најцелесообразно е тука и да бидат разгледувани.

Овде спаѓаат прво оние придавки што го покажуваат односот на предметите по ред. Од ваквите придавки *ѵрв*, *ѵрви* – *ѵрва*, *о*, *и*, *вѵор*, *вѵори* – *вѵора*, *о*, *и*, *друѳ*, *друѳи* – *друѳа*, *о*, *и*, не се сврзуваат по корен со соодветните броеви, додека другите се изведуваат од нив. Spreма *ѵри*, *чеѵири* имаме редна придавка *ѵреѵ*, *ѵреѵи* (*ѵреки*, познато во народниот јазик, во литературниот не се употребува), *чеѵврѵ*, *чеѵврѵи*. Од *ѵеѵ* до *сѵо* се образуваат со наставката *-ѵи*: *ѵеѵѵи*, *ѵеѵѵа*, *о*, *и*, *десеѵѵи*, *ѵеде-сеѵѵи*, *сѵоѵи*. Поинаку само: *седми*, *осми*. Во *шестѵи* имаме упростување на согласната група (*шестѵ-ѵи*), инаку другите редни придавки од *ѵеѵ* до *сѵо* се изговараат со двојно *ѵ*. Редните придавки од стотините се земаат обично со наставка *-ен*: *двесеѵоѵен*, *ѵрисѵоѵен*, *ѵеѵсѵоѵен* итн., исто: *ѵлјаден*, *милионен*.

Покрај редните бројни придавки ги имаме и овие што искажуваат умноженост, а се образуваат со наставките: *-ен*: *двоен*, *ѵроен*; *-орен*: *чеѵворен*, *ѵеѵорен*, *седморен*; *-ѵрук*: *ѵрисирук*, *ѵросѵрук*, *сѵосѵрук*.

ЗАМЕНСКИ ПРИДАВКИ

149. Во школската граматика, по традиција, овие зборови се внесуваат во групата на заменките и обично се наречуваат придавски заменки. Веќе и самиот тој назив покажува дека во нив се откриваат придавски особености. Во нашиот денешен јазик, по сите промени што се извршиле во нивната деklinација, овие зборови по сè им се доближуваат на придавките и затоа е пооправдано да бидат тие вклучени во групата на придавките. И навистина, не само што нема формална разлика меѓу *Пеѵров*, *Пеѵровиоѵ* и *неѳов*, *неѳовиоѵ* или меѓу *ѳолема*, *ѳолемаѵа* и *ѵолкава*, *ѵолкаваѵа*, ами постои и извесна паралелност во значењата, до колку во првиот случај се изразува присвојност а во вториот извесно качество. Заменските придавки, исто како и другите придавки, се јавуваат обично во атрибуцка служба и во зависност од именката добиваат исто така одреден род и број и примаат или не примаат членска форма.

Синтактичните и морфолошките својства на заменските придавки се согласуваат напoлно со својствата на другите придавки. Сето тоа дава полно оправдание, терминот *придавска замена* да се преобрене во *заменска придавка*, при кое останувањето на зборот *заменска* не се објаснува само со тоа што ни тежи уобичаеноста на стариот термин, ами и со тоа што овие зборови навистина во ред случаи можат да ги заменуваат придавките: Сп.: *Пејре влезе во куќата. Неговата куќа е голема* (место: *Пејревата куќа е голема*).

150. Меѓу заменските придавки ја имаме на прво место групата на присвојните заменски придавки: *мој, а, мое, мои*, членувано: *мојој, мојата, моемо, моите; ѝвој* итн.; *свој* итн.; *негов, а, о, и – неговиот, неговата, неговото, неговите; нејзин* итн.; *наш, а, е, и – нашиот, нашата, нашето, нашите; ваш* итн.; *нивни* (дијал. *нивнин, нивен*), *нивна, о, и – нивниот, нивната, нивното, нивните*.

Како што се гледа одовде, особеностите што ги делат овие придавки од другите се незначителни: прибавување членската форма направо во *мојој* и сл., завршокот *-е* во среден род.

151. Понатаму како посебна група ги имаме следните заменски придавки со извесна показна качествена и количествената нијанса: *ѝаков, ѝаква, ѝакво, ѝакви – ѝаквиот, ѝаквата, ѝаквото, ѝаквите; ваков* итн.; *онаков* итн.; *инаков, секаков, некаков, никаков; ѝолкав, а, о, и – ѝолкавиот, ѝолкавата, ѝолкавото, ѝолкавите; олкав* итн.; *оолкав* итн.; *оцкав, ѝолкунсав, оолкунсав*. Сп. и: *ѝолкансо собиче* (В. Малески). Овде спаѓаат и прашалните *каков* итн., *колкав* итн.

Кај овие заменски придавки немаме некоја формална особеност што би ги разликувала од другите. Придавката *инаков*, сфаќајќи се повеќе како со качествено значење, може да образува и компаративна форма *ѝоинаков*, што често пати не се разликува во употребата од основната форма *инаков*, но може во одредени случаи да има и вистинско компаративно значење. Сп.: *Ваков ли беше? – Не, инаков! – Ваков? – Уише ѝоинаков!* По овој пат се потенцирало и качествено значење во заменската придавка *никаков*, па се вели *никаков човек* (расипан човек), па дури се стигнало и до извесно супстантивизирање

на оваа придавка, така што таа од своја страна може да прима определби: *никаков низаеден* (исто што и *никаквечу низаеден*). Кај Цепенков има и ваква форма за обраќање: *криши си злаа, бре никакви, од мене* (в. т. 147, 3). И оваа придавка може да се компарира: *Од тебе ѝоникаков нема*.

152. Најпосле, во групата на заменските придавки спаѓаат: *сиоѝ, сеѝа, сеѝо, сиѝе; сам, а, о, и; истиѝ (исѝ), истиа, о, и; друѝ, а, о, и*.

Заменската придавка *сиоѝ* се употребува само во членувана форма. Само во народната поезија можат да се сретнат нечленувани форми како во овој пример: *си ѝаѝниѝи, си друмниѝи* (Миладиновци). Во некои дијалекти се јавува *сеѝ* (образувано спрема *сеѝа, сеѝо*), а во литературниот јазик се среќава ретко само во поезијата. Во *са ноќ, са зима, са леѝо* имаме веќе сложени прилози па можеме тие зборови да ги пишуваме и заедно. Придавката *сам* се јавува безразлично членувано или нечленувано во вакви случаи: *Не знам ни сам – Не знам ни самиоѝ*. Сп.: *Кој ѝод ѝрнче кој над ѝрнче, Сам зешашин ѝод кайина* (нар. песна). Никогаш не се членува *сам* во изразот *сам сѝар*: *Коѝа и чул ѝие зборои шерисљамоѝ, сѝанал сам сѝар да одиѝ да видиѝ* (М. Цепенков). По членувањето и *истиѝ* се владее како *сам*: *ѝо истиѝ начин – ѝо истиѝоѝ начин* и сл. Од *друѝ*, ретко, можат да се сретнат и остатоци од некогашната промена: *друѝеѝа, друѝеѝо* (како општа форма) и *друѝему* (како дативен предмет). Сп.: *Ке најдеме, веќе, друѝеѝо*. – *Еден без друѝеѝо не сакаѝи да живеѝи* (В. Малески). Од *друѝ* можеме да имаме и компаратив, ако значењето му се доближува до *инаков (ѝодруѝ, т.е. поинаков)*.

ПОРЕДБЕНИ СТЕПЕНИ

153. Како што рековме веќе, квалитативните придавки можат да образуваат форми за компарација, со кои се изразува степенот на даденото качество во поредба меѓу два или повеќе предмета.

Покрај основната придавска форма, што во спрегот на компарацијата се означува како *ѝозиѝив*, имаме уште два поредбени степен – *комѝарѝив* и *суѝерлаѝив*. Ком-

паративот се образува кога пред основната придавска форма ќе се прибави елементот *ѝо* (*ѝодобар*, *ѝоубав*), а суперлативот по истиот начин со *нај* (*најдобар*, *најубав*). Компаративот претполага споредување меѓу два предмета: *Пеѝре е ѝодобар од Павлеѝа*. Ако има повеќе предмети, тогаш е тоа двојство изразено во противставувањето на еден (или повеќе) спрема сите други: *Пеѝре е ѝодобар од сѝѝе вас*. – *Пеѝре и Павле се ѝодобри од сѝѝе вас*. Значи, при компаративот се претполагаат две противставени страни. Но има случаи кога формите со *ѝо* не побудуваат директна претстава на компарација: *Поѝолемѝѝе наши ѝрадиѝѝа се: Белѝрад, Заѝреб, Љубљана* и др.

Суперлативот претполага споредување меѓу повеќе од два предмета, односно од две противставени страни: *Пеѝре е меѝу сѝѝе вас најдобар*.

154. Блиски како форма до поредбените степени се образувањата со *ѝре*: *ѝреѝолн*, *ѝреубав* и сл. Меѓутоа, изразувајќи качество во најголема степен пројавено, тие не го вршат тоа во релативна смисла, во поредба со други предмети, ами го изразуваат како апсолутен признак. Во тоа е и суштинската разлика меѓу нив и компаративот и суперлативот.

Со претставката *ѝри*, пак без некаква односителност, се изразува мал степен на даденото качество: *И Пеѝре беше ѝрисѝар* (С. Попов).

155. Во нашиот јазик со елементите *ѝо* и *нај* може да се врши споредување и кај извесни именки: *Тој е ѝомајсѝор од мене*. – *Тој излезе најмајсѝор*. Во вакви случаи именката се приспособува кон означувањето на качество, па така во своето значење им се приближува на придавките. Елементите *ѝо* и *нај* идат и со глаголи, во кој случај тие изразуваат прилошки значења што се содржат во прилозите *ѝомалку*, *ѝовеќе*, *најмалку*, *најмногу*: *не чини – ѝо не чини – нај не чини*.

ПРИДАВКАТА КАКО ОПРЕДЕЛБА НА ИМЕНКАТА

156. Основната служба на придавката е да ја определува именката (атрибутска служба). Употребена са-

мостојно, придавката се супстантивизира во помала или поголема степен. На пример: *не му ѝроговорил ни црна, ни бела* (М. Цепенков). – *фрли го црношо. Со црно не се жали ѝрвоборец* (В. Малески). – *Си велиш само улавиош и ѝијаниош одаш ѝо оваа луња* (К. Чашуле).

И во составот на именски прирок (*Пеџре е добар и сл.*) во придавката се усекава онаа нејзина тесна поврзаност со именката.

Во служба на атрибут придавката во нашиот јазик може да стои пред или зад именката. Треба особено да се подвлече дека во нашиот народен говор поставувањето на придавката зад именката не се чувствува како некое особено експресивно средство, ами е до голема степен уобичаено, механички препроизведувано: *чудо големо, кошула ленена, ѝара сребрена*. Сп.: *две очи домаќински ѝовеке чинаш од многу раце измеќарски*. (М. Цепенков). Кога вака именката доаѓа како прв збор во реченицата, овој начин сепак може да се чувствува како нејзино истакнување: *Месио здраво на него да не осџавише* (К. Чашуле).

Во литературниот јазик поставувањето на придавката, а особено на повеќе придавки, зад именката може во извесни случаи да носи стилска обагреност на поетично кажување: *Сџаваша ѝ беше - вишја бука на Славеј. По-гледош блаз, како нишка сончева ѝролејина, кога го гали кројкошо езеро* (В. Малески).

Уобичаеноста на начинот да дојде определбата зад именката е најизразита кај заменските присвојни придавки. Кај нив во народниот јазик при личните и родбинските имиња, кога не е членувана, придавката може да стои само зад именката: *Цвејко наш, мајка наша* (никогаш *наш Цвејко, наша мајка*, но: *со нашиош Цвејко, наша-шја мајка – мајкашја наша* (сл.)). Сп.: *Кој е ѝој ѝолку будала Јошко мој да може да го излаже? – нејзиношо Јоше* (С. Попов). – *Мојош Насџе не се враќа ѝака лесно!* (В. Малески).

Литературниот јазик, се разбира, исто ја допушта како своја оваа употреба на придавката зад именката, но во него е таа сепак поограничена, и тоа како поради влијанието од другите јужнословенски литературни јазици, така и поради многу почестата употреба на две или

повеќе придавки при именката, во кој случај се чувствува пообично тие да се редат пред именката.

157. Меѓу другите граматички ознаки што ги прима придавката преку поврзаноста со именката спаѓа и членувањето. Придавката го прима членот од именката кога се наоѓа пред неа: *лененаӣа кошула*, но: *кошулаӣа лене-на*. Меѓутоа, таму каде што членската форма на именката се управува спрема завршокот, кај придавката таа иде, се разбира во еднината, само спрема родот: *слуѓаӣа нов*, но: *новиоӣ слуѓа* (в. т. 29). Членот во машкиот род се додава кон формата на *-и*.

Освен ова, можеме да ги забележиме и следните особености во членувањето на состави од придавка и именка.

1. Ако именката, бидејќи име или инаку сама по себе определена (в. т. 21–25), како таква не се членува, придавката во состав со неа напротив иде со членувана форма, и по таков начин само ја открива и надворешно внатрешната определеност на именката: *Дојде сѝариоӣ Пеѝре*. – *Еве ја нашӣа мајка*. При прекари обично е придавката, членувана, да стои зад именката: *Пеѝре кусиоӣ*, *Мара дебелай̄а*. Впрочем, вака станува и кога определбата при личното име е именка: *џи забележал Перо шумароӣ*. – *Насѝе курироӣ дошол* (В. Малески). Слично на ова придавката не ретко се јавува членувана како определба зад роднински имиња: *џо ѝраӣил сѝариоӣ сина си ѝоѓолеми-оӣ*, *за да џо ѝасӣи ѝрчка* (М. Цепенков). Може имено да се рече и: *сина си ѝоѓодем*.

2. Кај географските имиња што содржат придавка можат да настанат три случаја - или придавката не се членува: *Црна Гора*, или се јавуваат наспоредни форми: *Бело Море - Белош̄о Море*, или пак иде само членувана форма: *Севернош̄о Германско Море* и сл. Ова зависи пред сѝ од присвоеноста на составот во народниот јазик, што дозволува да се почувствува повеќе како име, а исто така и од почестата употреба во литературниот јазик. Баш поради тој момент имаме овде не строга определеност ами колебајќи граници.

3. Имињата на јазиците во субјективна служба и во служба на дополнение за припадност не се обични без член: *Македонскиоӣ јазик е еден од јужнословенскиите јазици*. – *Грамаѝика на немскиоӣ јазик*. Во други служ-

би може да дојдат, и дури се пообични, нечленуваните форми: *Учам ѿурски јазик*. – *Го учам ѿурскиоѿ јазик*. – *Пишувам на руски јазик* и сл.

4. Посебен случај во членувањето на придавките ни се претставува тогаш, кога пред именката имаме две или повеќе придавки. Едно важи за сите такви случаи, се разбира до колку во именката се содржи значење на определеност: првата придавка секогаш се членува. Дали ќе се членуваат и другите придавки, зависи од извесни околности. Ако определбите се слеваат како во една општа определба, без да се потцртува посебно содржината на секоја од нив, тогаш се членува само првата придавка: *Убавоѿо сино езеро се ширеше ѿред мене*. Во говорот во ваквите случаи, ако немаме повеќе од две придавки, не се чувствува поизразита пауза меѓу нив, па затоа и не пишуваме тука запирка. Сп. со повеќе придавки: *во уѿ-решнаѿа свеѿла чисѿа, ѿразнична и ѿобедничка ера на слободаѿа* (К. Чашуле). Обратен случај настанува кога сакаме посебно да ја истакнеме секоја придавка: *Убавоѿо, синоѿо езеро се ширеше ѿред нас*. Тоа значи, дека и од чисто смисловна, а и од стилска потреба, зависи изборот на едниот или другиот начин. Меѓутоа, вака е главно кај качествените придавки. Ако е пак едната придавка односна, поготово присвојна и редна, тогаш е во најголем број случаи обично членувањето само на првата придавка: *селскиоѿ широк чаир – широкиоѿ селски чаир*.

5. И порано споменавме некои случаи кога не се членува придавката, иако е составот заправо определен: *и на ѿвоја ѳлава* (в. т. 36). Кажавме и за нечленувањето на придавките *ѿусѿи, куѿри* во некои состави (в. т. 147, 1). Често пати се среќава нечленувано *цел, а, о, и*. Така и самостојно: *да не ѿе шмукни цела* (М. Цепенков). – *Другаров – цел браѿи ми* (К. Чашуле). – и како определба: *Куќа цел свеѿ браѿиски ми е* (К. Рацин). – *ја ослободија цела Коѿачка и Дебарца* (В. Малески). – *цел зайвор ѳо знаеше ѿој случај*. – *Госѿоди, на цел народ дај арно, ѿа ѿосле дури мене* (К. Чашуле). Во следниов пример не е членуван составот *сѿоѿанкин ѿеѿел*, иако е определен, по сличност со случаите кога се јавува лично име, па определбата како да се обгрнува во него (сп. *Ој ѿи, Кољо, мамин Кољо*): *Се раскркал ѿо улица, сѿоѿанкин ѿеѿел*,

да едвај се одбрани од *ѝциѝе* (С. Попов). Нечленувањето на придавки што искажуваат присвојност може во вакви случаи да се користи како начин за особено истакнување на придавката: *неџоа боџаѝѝина ја немаѝ во веков* (М. Цепенков). Испуштањето на членот е воопшто често кај ваквите придавки во состави како овие: *со ѝвоја ѝомош*, *со неџово учесѝво*, *од ѝвоја рака* итн.

Не се членуваат обично, иако можат, и вакви состави што означуваат административни единици, одредени места и сл.: *живее во ѝрви реон*, *на жиѝни ѝазар* и сл. Сп.: *враѝаѝа на ѝрви ѝосѝ* (К. Чашуле).

ОБРАЗУВАЊЕ НА ПРИДАВКИТЕ

158. Не се многу придавките неизведени од некои други зборови: *бел*, *зелен*, *џолем*, *чисѝ* итн. Најчесто имаме изведени придавки, обично од именки и глаголи, но исто така и од други зборови.

Во литературниот јазик и кај придавките, како и кај именките, имаме творечка продуктивност, со доразвивањето на оние начини за зборообразување што се заложени во нашиот народен јазик, а едновременно имаме апсорбирање и на она што, порано веќе изразено во другите јужнословенски литературни јазици, станало составен дел на речта на нашата интелигенција.

159. Во врска со последново треба особено да укажеме на онаа маса придавки од интернационалната лексика, а што во нашиот јазик се примаат главно онака како што се застапени и во другите јужнословенски јазици. Тие придавки се вклучуваат во нашиот граматички систем со тоа што им се додаваат нашите наставки *-ен*, *-ски*, при кое настануваат различни срастувања со суфиксите што туѓите придавки си ги носат: *индивиду-ал-ен*, *ѝпродукѝ-ив-ен*, *сисѝем-аѝ-ски*, *грам-ски* итн. Групите *-чки*, *-жски*, *-шки* притоа се упростуваат во *-чки* (*маѝе-маѝички*), *-шки* (*ѝедаџошки*), *-шки* (*монашки*). Има повеќе случаи во кои различните наставки се искористуваат за изразување на различни значења кај туѓи придавки од еден исти корен. Сп.: *ѝрозен – ѝрозаичен*, *ѝоеѝски – ѝое-*

ийичен, иийски – иийичен, мейодски – мейодичен, ироблемски – ироблемийичен и др.

160. Системот на придавките се обогатува во литературниот јазик и со сè поголемата употреба на глаголската придавка во атрибуциска служба. Сп. кај В. Малеска: *ирокиснаи мрак, осийнаи глас, иламнаишои оган, начулен израз*. Останувајќи имено во некои конструкции знак за глаголското дејство, на пример во *имам земено* и сл., глаголската придавка инаку сосем се доближува до придавките, има еднаква форма со нив, врши и еднаква служба, па затоа можеме да ја сметаме за една категорија преодна, средна меѓу глаголот и придавката, а можеби и поблиска до последната. Во секој случај збогатувањето на нејзините атрибуциски значења во литературниот јазик е еден несомнен факт.

161. Како зборови што во литературниот јазик наоѓаат сè помала употреба, станувајќи обележје на простонародниот говор, треба овде да ги споменеме оние заемки од турскиот јазик, со наставката *-лија*, што се употребуваат во придавска служба: *исавлија човек, белалија човек, кафе синцирлија* и сл.

ИЗВЕДУВАЊЕ НА ПРИДАВКИ ОД ИМЕНКИ

162. Од именки се изведуваат како качествени, така и односни придавки. Како што рековме порано, и во односите може да се развива качествено значење. Тоа не е можно кај оние што означуваат индивидуална припадност.

163. *-ин*. Служи за изведување, пред сè од женските лични и роднински имиња: *Раиќин, Милкин, Верин, сесијрин, мајчин* (и: *мајкин*), *бабин* и др. Сп.: *мори ќерко ќеркина* (нар. скороговорка). Ваквите образувања денеска се ограничуваат до голема степен од употребата на аналитичкиот состав со *на (о)* за искажување припадност (*Раиќиноио шамиче: шамичеио на, од Раиќа*). Од другите именки не е многу обично образувањето на вакви придавки: *Мечкин камен* (месност), *маскинаша оиашка* (М. Цепенков). Од именки на *-а* од м. род имаме: *владиќин*.

Некои од вака образуваните придавки можат да изразуваат и родова припадност (в. подолу): *желкина коруџка*. Сп.: *баба го квачи - со четири јајца - ѓускини, шайкини* (нар. песна). Па одовде може да се развива и качествено значење: *Аниџон со кокошкин смев се раскикоџи* (К. Чашуле).

164. -ов, -ев. Служи за изведување од машките имиња и роднинските од м. род: *Сџојанов, Пеџрев, Трајков* (сп. и *Госџодова рабоџа*) и сл. Ваквите форми се употребуваат и како фамилни имиња. Од личните именки на -а тие се заправо само како такви и обични: *Николов* (презиме). Инаку за припадност: *на (о) Никола*.

Од роднинските имиња: *џаџиков, синов, дедов, чичков, сџриков, браџов, вујчев* и др. Сп.: *Зеџова закреџа, врбова оџреа*.

Изведувањето од други именки не ни е денеска многу обично: *волков, човеков*. Сп. *да збира владиќоо. - лисичоа куќа* (М. Цепенков).

Некои од вака изведените придавки имаат и значење на родова припадност поготово ако за неа не постои образување со друга наставка. Така *орлов* може да се однесува и на даден орел, а може да се однесува на родовиот поим на пр. во *орлов ноќиџ*; в. подолу.

165. За изведување на придавки што означуваат родова припадност т.е. дека нешто не ѝ припаѓа само на одделна единка ами на сите од тој вид, се употребуваат овие наставки:

166. -ски (-ишки, -чки). Од именки што значат лица и животини: *македонски, срџски, јуџословенски, влашки, човечки, царски, свадбарски, машки, женски, свински, јаџнешки* и сл. Од имиња на места: *охридски, велешки, иџиџиџски, џолошки, џелаџониски, џрадски, џолски, селски, џланински* и сл. Од други именки: *јулски, мајски, илинденски, есенски, заџворски, мрџвенски, бунарски*. Од *борец, џворец* имаме двојни форми: *борчески, џворчески* и *боречки, џворечки* (овие сега почесто се употребуваат). Од *мрџовец - мрџовечки*, од *куџец - куџечки*.

Со наставката -ски се образуваат и презимиња, било од присвојната форма на -ов, -ев (в се губи овде според западномакедонскиот изговор), било направо од именката

или од месно име и др.: *Малески, Марковски, Ајосџолски, Прилејчански* и др.

167. -ов: *орлов, ширков* (Цепенков: *ке му бааи со ширкоошо јајце – бајаи со од ширк јајце*), *слонова коска, ноево перо, ииџрова кожа*.

168. -и, -ки, -ји: *овчи – овчки, волчи – волчки, козји, иесји (иесји нокти)*, од *иес* има и придавка *ишошки, жабји, рибји, божји (божи), вражји (врашки)*.

169. -ен: *црковен, училиштен, народен, оржавен, оишесивен, уличен, јазичен, иџлен (иџлени уши), боксиен* и др.

170. За изведување на придавки што покажуваат од каков материјал потекнува нешто се употребуваат овие наставки:

171. -ен: *злашен, сребрен, оловен, срмен, шенекиен, железен, земјен, сламен, лебен, шаншелен, царевен, иченичен, шичен* и сл. Проширено: *бубакерен*.

Одовде се развило и укажувањето на предмет или место каде што некоја материја се чува или се произведува: *ракиена чаша, иуиунова фабрика*.

Од именките што завршуваат на *н*, како *камен, јаџлен*, имаме изведувања во м. р. *каменен, јаџленен*, а во ж. р. *камена, јаџлена*. Според ова се образувани и за м. р. формите *камен, јаџлен* што му се својствени на народниот јазик: *камен-кумур, камен-моси*.

172. -ов. Од имиња на растенија: *лишов, смреков, јаворов, дабов, кленов, сливов, крушов, црешов* итн. Во нови зборови во нашиот јазик и од други именки: *бензинов, фајансов, хромов, базалишов*; на -ев: *наириев, калиев* и сл. во народната поезија се јавува често составот: *џруи-ка снеџова*.

173. Придавките со качествено значење се образуват со следните суфикси:

174. -ав. Искажува својство што произлегува направо од значењето на именката: *крвав, иеџав, килав, рџав, красав, кашличав, сијаничав, жибуркав, мрсулав, џурелав, козинав, ирескав*. Проширено во -ичав: *ветерничав*. Кај некои од придавките на -ичав се јавува значење

на помал степен на качеството: *ѿѿмничав* (од *ѿѿмница*, но може да се сфати и како изведено од *ѿѿмен*, в. т. 192).

175. -аѿѿ. Придавките изведени со оваа наставка покажуваат својство во голема мера изразено: *боѿѿаѿѿ*, *крилаѿѿ*, *брадаѿѿ*, *роѿѿаѿѿ*. Сп. кај Цепенков: *да бидиѿѿ окаѿѿа* (*оѿѿулена*). Ваквите образувања не се многубројни во нашиот јазик и се ограничуваат од придавките на *-есѿѿ*: *брадесѿѿ* и сл., кои се пообични.

176. -ен. Со оваа наставка се образуваат придавки што означуваат пред сѐ апстрактни својства: *силен*, *жален*, *радосен*, *ѿриказен*, *сѿрашен*, *ѿрешен*, *смешен*, *самоѿѿен*, *кобен*, *земен*, *чесен*, *смрѿѿен*, *умен*, *милосен*, *молбен* итн. Сп. уште, со поконкретно својство: *кален* (*кална улица*). Како новообразувања: *лиѿѿежноїѿо дишење*, *кобежнаѿѿа мисла*, *зајачка ѿреѿѿлашеносѿѿ* (В. Малески). Како оваа наставка укажува на чистото својство, наспроти наставката *-(с)ки* што укажува пред сѐ на родовата припадност (в. горе), се гледа од следниов пример: *ѿребаше ѿак да им враќам низа човечни и човечки особини* (В. Малески). Таа иде и во проширена форма *-овен*, *-евен*: *божовен* – *божевен*, *лажовен*, *книжевен* и др.

177. -овиѿѿ (-евиѿѿ). Изразува обично својство во засилена мера: *ѿласовиѿѿ*, *жаловиѿѿ*, *жалевѿѿиѿѿ*, *жиѿѿовиѿѿ*, *јадовѿѿиѿѿ*, *вековѿѿиѿѿ*, *шеѿѿовиѿѿ*, *маѿѿловѿѿиѿѿ*, *варовѿѿиѿѿ*, *лековѿѿиѿѿ* итн. Сп. го новообразувањето: *брановѿѿиѿѿ*.

178. -есѿѿ. Како што споменавме, таа ја ограничува употребата на наставката *-аѿѿ*, бидејќи со исто значење: *брадесѿѿ*, *месесѿѿ*, *мешлесѿѿ*, *влакнесѿѿ*, *ѿлекесѿѿ*, *ѿѿавресѿѿ* (што многу се таври, именка: *ѿѿавра*). Но таа, во некои случаи едновременно, означува и сличност со предметот на кој укажува основата: *влакнесѿѿ човек* – *влакнесѿѿо ѿкиво*, *ѿркалесѿѿ*, *мускулесѿѿ*, *шилесѿѿ*, *иѿлесѿѿ*, *врвлесѿѿ* итн. Сп. шеговито: *куче мечаресѿѿо*, *дундалесѿѿ*. Таа сличност може да биде не само по облик, ами и по друго, на пр. по боја: *лисесѿѿ*, душевна особеност: *будалесѿѿ*.

179. -иѿѿ. Како и проширениот од него суфикс *-овиѿѿ*, означува својство во силна мерка изразено: *висѿѿиѿниѿѿ*, *ѿѿорѿѿиѿѿ*, *камениѿѿ*, *бележѿѿиѿѿ*, *ѿлјадиѿѿ* (сп. *ѿлјадиѿѿиѿоѿиѿ ѿѿурски аскер*, С. Попов).

180. *-(л)ив*. Во формата *-ив* се јавува ретко: *мило-сив, жалостив*. Затоа во формата *-лив* претставува денеска една од најпродуктивните наставки за образување на придавки. Се среќава како со апстрактни така и со конкретни значења: *срамежлив, болезлив, милозлив, сонлив, врнежлив, дождлив, немлив, зиморлив, маџлив, каменлив, восоклив, чаплив (чапливиџе џреди – В. Малески)* итн. Со оваа наставка се образуваат често придавки и од глаголите (в. подолу).

181. *-ски*. Со додавање на оваа наставка кон формите на *-ин, -ов* (за индивидуална припадност и за означување на фамилни имиња) добиваме придавки со качествено значење што произлегува од својството на даденото лице: *мајчински (џрижи), моминско (лице), деџински (работи), џаџиковски (однос), зейовска (шамија), џолсџо-евски (замав), балзаковски (сџил), езоџовски (јазик)* итн.

182. *-сџвен*: *девсџвен, женсџвен, својсџвен, џо-средсџвен, наследсџвен*. Оваа наставка не е позната во народниот јазик.

ИЗВЕДУВАЊЕ НА ПРИДАВКИ ОД ГЛАГОЛИ

183. За глаголските придавки зборуваме веќе погоре. Нивното образување ќе се опише во одделот за глаголот (в. т. 355).

Од глаголи се изведуваат придавки со овие суфикси:

184. *-ен*. Се среќава доста ретко кај простите придавки: *ненадеен, (не)знаен (незнајни џари добиле, М. Цепенков), вреден, работен* (може да се сфаќа и како изведено од *работа*: *работен однос*), *додевен (додевени џовџорувања, В. Малески)*. Почесто се јавува со проширување *-лен*: *родилен, џрашален (џрашален џоџлед, В. Малески), сџален, венчален, џрошџален, разлавален* (сп.: *Мноџу биле лоши, разлаални, М. Цепенков*).

185. *-им*. Иде во неколку збора во литературниот јазик: *неуловим, немислим, неџобедим*, па и тука се истиснува од наставката *-лив*: *неуловлив, неџобедлив*.

186. *-ачки, -ечки*. Оваа наставка, ограничена во народниот јазик на случаите како *џијачка машина, џле-*

иџачка иџла, во литературниот доживува многу поширока употреба, во новообразувања паралелни со именките изведени со истата оваа наставка (в. т. 100). Така имаме: *вршачка, жнијачка машина, образувачки елементи, дви- жечка сила, ѓосџодаречки, владеачки класи* итн. Со ваквите образувања во доста случаи се заменува кај нас активниот партицип од другите јазици. Сп. Кај В. Малески, прилошки употребено: *шарајки врз куџијаџа ци- ѓари - фодулно, сериозно, џредизвикувачки, исџукувачки*. Во нашата книжевна практика ретко се среќаваат придав- ки, по потекло партиципи, на *-иџи*: *џекуиџи, ѓорешиџи*. На *-јки* има само една таква придавка: *џосџоејки*, но таа се чувствува како незгодна по форма во нашиот придавски систем. Во областа на изразувањето на оние значења што во некои други јазици ги предава активниот партицип кај нас во литературниот јазик се пројави и се пројаву- ва стремежот за барање соодветни замени за него. Еден од начините е и форсирањето на наставката *-ачки, -ечки*. Несомнено дека и од партиципите на *-иџи* ќе се задржат извесни форми во литературниот јазик.⁵

187. *-џелен*. Оваа наставка се среќава во неколку придавки усвоени во литературниот јазик (во народниот е непозната): *вниматиџелен, значииџелен, решииџелен, за- должиџелен*. Инаку, таа се ограничува од продуктивните наставки *-лив, -ачки*: *убедиџелен – убедлив, оџределиџе- лен – оџределувачки*.

188. *-лив*. Оваа наставка, застапена и во образувања од именки, служи исто така и за изведување на придавки од глаголи, па денеска и овде се јавува како многу про- дуктивна: *ѓорчлив, орслив, ѓраблив, изеслив, рабоџлив, смрдлив*. Во зборови својствени за литературниот јазик: *џрејерлив, доверлив, џримамлив, невидлив, неусирџлив, издржлив, убедлив*. Интересен е зборот *молезлив*, обра- зован од глаголски дел но по образец на изведувањата од именки како *милозлив, болезлив*.

189. *-кав*. Придавките вака изведени предаваат својство во умалена мера (впрочем таквото умалувачко значење се содржи и во некои од глаголите што служат за

⁵ Р. Угринова, Замената на партиципот во атрибутивна употреба, *Македонски јазик II*, бр. 7, стр. 174–177.

изведување): *мижуркав* (оној што подмижува), *ѿрејкав*, *лејкав*.

Со наставката *-ав* е изведена придавката *ѿѿѿав*, со значење што се изделило повеќе од тоа на глаголот: *ба-вен*, што работи полека.

190. *-иѿѿ*. Се среќава ретко: *изведиѿѿ* (*нејзиниѿѿ* *изведиѿѿ* *сѿѿава*, – С. Попов), *зѿѿресиѿѿ* (што се затресува, се залага за нешто). Овде спаѓа и *ѿѿѿиѿѿ* (*ѿѿѿиѿѿи* *ѿоведа*).

ПРИДАВКИ ИЗВЕДЕНИ ОД ПРИДАВКИ

191. Наставките за изведување придавки од придавки привнесуваат заправо извесна чувствена нијанса во значењето, нијанса на умалителност и галовност. Ретки се образувањата како *сѿѿарски* во кои немаме такво значење: впрочем *сѿѿар*, *сѿѿара* се употребува и супстантивизирано. Во некои случаи придавките образувани со тие наставки придобиваат и посамостојна смисловност, така што можат да се сметаат за посебни зборови (*жолѿѿи*: *жолѿѿеникав*), во други пак чисто чувствениот момент надвладува, така што тогаш може да се зборува поскоро за форми од еден исти збор: *мал* – *малечок*, *малечкав*, *малендав*, *маленсав*, *малецок*, *малецкав*. Овој збор сам ни ги покажува и повеќето наставки за чувствена оценка кај придавките.

192. *-кав*. Со оваа наставка се предава намален степен на својството: *шареникав*, *црвеникав*, *жолѿѿикав* – *жолѿѿѿеникав* – *жолѿѿѿѿеникав*, *зеленикав*, *синкав*, *модрѿѿикав*, *маѿѿѿѿеникав*. Како што се гледа, имаме изведувања од придавки што значат боја. Други случаи: *ѿолемкав*, *малечкав*. Наставката се јавува обично проширена во *-икав*. Таа нè потсеќава на наставката *-ичав* што ја среќаваме во придавки како *ѿѿемничав*, *сѿѿѿаничав* и сл. Меѓутоа овде имаме изведување од именки (*ѿѿемница*, *сѿѿѿѿѿница*). Од придавки имаме со оваа наставка изведувања: *болничав*, *неволничав* (сп. *болна* – *неволна*). Во нив, како и во погорните придавки, пак се изразува нијанса на умалителност.

193. *-узлав*. И оваа наставка има значење како и претходната: *белузлав*, *црвенузлав*, но е ограничена на овие

два-три збора. Комбинирано со *-кав*: *белузликав* (*белузликаво лице*, – С. Попов).

194. Особено изведување од *црн* е *црн̄галес̄ӣ*: *Лице̄ӣо на Дос̄ӣа ѝ е бело-црн̄галес̄ӣо, калеша, ш̄ӣо се вика. Ама калеша, не црна* (С. Попов).

-ичок. Наставка со значење умалително-галовно: *џолемичок – џолемичка, о, и, ш̄анкичок, кӯӣричок, мекичок, сладичок, црничок, слабичок, ѝрос̄ӣчок*.

-ечок. Со истото значење во: *малечок, слабечок, далечок*.

-(оч)ок. Со исто значење во: *олабочок, височок, широчок, џолемок*. Особено во ж. и ср. род често се слушаат образувања со оваа наставка, поготово во говор со деца: *убавка, зеленко, новко*. Машкиот род со оваа наставка не е обичен, ами се заменува со наставката *-ичок*, како поизразна: *убавичок, новичок*.

195. Форми како *малечкав, маленгав, маленсав, малецок, малецкав* се образуваат од заменските придавки, односно од прилозите што им одговараат: *олкаџок, ш̄олкаџок, олкуџок, ш̄олкуџок, олкиџок, ш̄олкиџок, олкансок, ш̄олкансок, олкангов*. Исто и од прилозите што му одговараат на *мал*: *малкунсав, ш̄рошинсав* (за акцентот в. во I дел, т. 77).

196. Мал степен на извесно качество се предава во некои случаи и со претставката *ѝри-*: *ѝрис̄ӣар, ѝриг̄лӯи* (в. т. 154).

За изразување на качество во најголема мера ја имаме претставката *ѝре-*: *ѝремил, ѝресладок, ѝреџолем* (в. т. 154).

ПРИДАВКИ ИЗВЕДЕНИ ОД ПРИЛОЗИ

197. Со наставката *-ен*: *џолен, џорен, надворен*. Со наставката *-ски*: *лански*. Со *-шен* (проширено од *-ен*): *коџашен, некоџашен, сеџашен, ѝоранешен, денешен, овдешен, домашен, внаѝрешен*.

Придавката *денешен* иде со супстантивизирано значење во изразот: *Денешен нека ни е на с̄ѝомош* (т.е. светецот што се празнува, денот што се празнува). Таа дури тука, како еден вид име, не се членува.

ОБРАЗУВАЊЕ НА СЛОЖЕНИ ПРИДАВКИ

198. Од сложените именки се образуваат направо сложени придавки со наставките *-ен* или *-ски* (*-чки*, *-шки*): *југословенски*, *квотенски*, *српски*, *беломорски*, *златоноски*, *горнопланински*.

199. Во литературниот јазик има еден начин да се образуваат сложени од две прости придавки што во јазикот и самостојно се употребуваат. Нив ги соединува вокалот *о*: *синозелен*, *жолтоозластен*, *жолтоомеден* (*јужноисточен жолтоомеден*, – М. Цепенков), *српскохрватски*, *белогвардејски*, *француско-руски* (*речник*), *српско-турски* (*војна*) и сл. Степенот на сраснатоста на составните делови зависи пред сè од тоа колку првиот дел се јавува определба на вториот, што е еден услов да имаме вистински сложена придавка, а освен тоа и од честата употреба на составот во јазичната практика. Така додека *српскохрватски* (*јазик*) го чувствуваме како права сложена, во еден израз како *српско-хрватски* *однос* порелјефно истапуваат посебните значења на двата дела, па немаме таква сраснатост на сложенката и затоа ја пишуваме со тире. Составите како *синозелен* се нови и сè уште се задржуваат во поетскиот јазик, па и во нив нема некое полно сраснување, како што се гледа и од нивниот акцент (в. во I дел, т. 80). Поинаку е со зборот *глувонем*, што иако нов, поради честата употреба во секидневниот говор се чувствува наполно како еден збор. Во народниот јазик вакви образувања, ако веќе нема сложена именка од која се образуваат, не се обични.

200. Надворешно слични со овие се образувањата во кои вториот дел, изведен од именска основа, не се среќава во јазикот како самостојна придавка или ако се среќава, тогаш иде со поинакво значење од она што се побудува во склопот на сложенката: *долговечен*, *кусовечен*, *полноводен*, *слабодушен*, *среднославен*, *илишкочен*, *белообразен*. Тие се обични и во народниот јазик, а и во литературниот лесно се сфаќаат како единствен збор и како такви се подведуваат лесно под третосложниот акцент (в. во I дел, т. 80). Имаме такви наспоредни сложени, како *слабодушен*, што е карактеристична за народниот јазик и *просодушен*, што е карактеристична

за литературниот јазик. Вториот дел од оваа сложенка не се среќава како самостојна придавка. Од друга страна, на пример *вечен* се среќава и самостојно но со сосем друго значење од она што се побудува во сложенката. Исто така *умен* како самостојна придавка се однесува на еден признак по себе, додека во *ѝлийкоумен* немаме значење дека е некој „умен плитко“, ами дека е со плиток ум, односно сложенката е поникната од еден вакво израз а не од составот на самостојните придавки *ѝлийок* и *умен*, како што е случајот опишан погоре во т. 199. Таа разлика е битна за срастување на сложенката, зашто кога имаме јасна претстава за самостојната употреба на двата дела, срастувањето оди многу потешко. Се среќаваат и такви сложенки од овој тип во кои за нашиот современ јазичен усет вториот дел се јавува немотивиран: *црномурен*, *ѓрдомазен* или *ѓрдомасен*.

201. Уште поголемо оддалечување од случаите кога составните делови можат и самостојно да се употребуваат, претставуваат сложенките во кои именскиот дел е застапен само од коренот: *ѓолоѓлав*, *црноок*, *русокос*, *белобрад*, *кусоум*. Овие сложенки се тросложни, и не е обично да се образува повеќесложна таква сложенка, на пр. *дебелоѓлав* (сп. *ѝврдоѓлав*) поради неудобноста за акцентирање.

202. Имаме вакви образувања со број во првиот дел: *ѝриѓодишен*, *ѝейѓодишен*, *ѓѓоѓодишен*, *ѝримесечен* – *ѝромесечен* (сп. и: *змија ѝројоѓлава* – М. Цепенков), *двенеделен* – *двоненеделен*, *шесѓокрил*, *осмокрак*. Тие спаѓаат во редот на случаите опишани погоре, но покажуваат особености во сврзувањето на двата дела (в. кај сложените именки, т. 142, 5).

203. Соодветно на образувањата споменати погоре, имаме и сложенки во кои вториот дел е глаголски, обично оформен со наставката *-ен*: *лицемерен*, *мршѓојаген*, *млекомољзен* (*дивина мршѓојагна*. – *имање млекомољзно*, – М. Цепенков), *меродавен*, *самосѓоен*. И овде за вториот дел важи истото што го рековме за именскиот дел. Земени самостојно на пр. *мерен*, *јаген* и сл. значат нешто сосем друго отколку во сложенката.

Ретко се среќаваат сложени придавки со глаголски корен во вториот дел, зашто таквите состави се каракте-

ристични за сложените именки: *брзоилеѝ*, *кривоглео*, *кусоглео*.

204. Сложени придавки се образуваат и така што во вториот дел да иде глаголска придавка: *ѝолуоѝкриѝи* (*ѝолуоѝкриѝи очи*, – В. Малески), *новодојден* и сл. Сп.: *жолѝоѝозлаѝениѝе синѝи* (К. Чашуле). Во ваквите случаи глаголската придавка уште повеќе се оддалечува од глаголот и се проникнува од чисто придавско значење. Тоа е уште еден начин за нејзиното доближување кон категоријата на придавките.

205. Порано го споменавме составот *белицрвени*, супстантивизиран, со значење *самовили* (в. т. 142 3). Вакви состави од две придавски форми можат да сѐ доближуваат и до сложените придавки: *Образѝиѝе бели-црвени ѝ се смееја* (В. Малески).

БРОЕВИ

206. Со броевите се означува количеството на предметите, било да е тоа точно избројано, било да е само приближно определено. Според овие значења разликуваме два вида бројност: 1. *одредена* и 2. *ѝриближна*.

Стојејќи со именките, броевите се јавуваат и со членска форма (*десетѝ години* – *десетѝѝе години*), што произлегува нужно од потребата да се определи именката по себеси, но затоа тие не ги разликуваат, освен во извесни случаи, родовите, ниту пак имаат форми за еднина и множина, како што е кај придавките. Сето ова, а и самата форма на броевите, чини да се izdelуваат тие во посебна зборовна група, покрај именките и придавките, иако покажуваат и некои заемности со нив.

207. *Одредена бројносѝ*. 1. Меѓу броевите што ја изразуваат се двојат со своите форми *еден* и *два*. Тие имаат форми за родот: м. р. *еден*, ж. р. *една*, ср. р. *едно*; м. р. *два*, ж. и ср. род *две* (*две жени*, *две деца*). Зборот *еден*, покрај бројното развил и други значења (в. т. 224). Така тој има значење синонимно со *некој*, т.е. се употребува и како замена: *Еден човек* и *една жена си оделе в г̀рад*. Во ова значење тој образува и множина: *едни лу̀же* (сп. и во сложените прилози *едниѝаѝи*, *ѝоедниѝаѝи*). Во зна-

чењето на бројот *еден* се акцентира, а како замена не го прима акцентот (в. во I дел, т. 112).

2. Место *два, две* се употребува, секогаш членувано, *обаџа, обеџе*, кога се подвлекува заедницата: *Тие обаџа дојдоа* и сл.

3. Другите броеви до *десет* се овие: *џри, чеџри, џеџ, шеџ, седум, осум, девеџ, десет*. Освен нив како прост број иде *сџо*. Како прости зборови се јавуваат и *илјада, милион, милијарда*, но тие не се броеви ами именки, а како такви имаат свој род и еднина и множина.

4. Од приведените прости зборови се изградуваат по пат на придавање, на срастување, сите други броеви. При срастувањето стануваат некои фонетски промени (за акцентот на сложените броеви в. во I дел, т. 81).

Броевите што ги означуваат десетиците претставуваат просто прилепување на соодветната единица и бројот *десет*: *дваесет, џриесет, чеџриесет, џедесет, шеесет, седумдесет, осумдесет, деведесет*. Како што се гледа, во првите три е изгубен гласот *д* (*двадесет – дваесет*), а во *шеесет* и цела согласна група (*шеџдесет – шеесет*). Во *џедесет* се асимилirало *џ* од единицата (*џеџдесет – џедесет*).

Стотниците се различни состави со изведенки од *сџо*: *двесте, џрисџа, чеџрисџоџини, џеџсџоџини, шеџоџини, седумсџоџини, осумсџоџини, девеџсџоџини*.

Кон десетиците се придаваат единичните броеви на два начина: 1. Од 10–19 се сврзуваат со предлогот *на*: *единаесет, дванаесет, џринаесет, чеџринаесет, џеџнаесет, шеснаесет, седумнаесет, осумнаесет, девеџнаесет*; 2. од *дваесет* нагоре се сврзуваат со *и*: *дваесет и џри, џриесет и седум, деведесет и девеџ* и сл. Вакво сврзување имаме и од *сџо* нагоре, само што во случаите кога во составот влегуваат повеќе броеви сврзникот *и* се поставува не меѓу сите, ами пред последниот: *сџо и еден, сџо и џедесет, сџо џедесет и џеџ* и сл. (за изговорот в. во I дел, т. 39 и 81).

5. За некои особености во состави од број и именка веќе зборувавме, во врска со т.н. избројана множина: *два дена, џеџ леба* и сл. (в. т. 47). Именката стои во еднина

зад броевите што завршуваат на *еден*: *сто* и *една година*, *илјада* и *една ноќ*, *триесет* и *еден ден* и сл.

6. Како што рековме, ако именката пред која стојат се мисли како определена, броевите добиваат членска форма: *Враќи ми ѝи ѝејѝе динари шѝо ѝи ѝи дадов*. Така исто кај броевите 10–19: *ѝејѝнаесетѝе*, *деветѝнаесетѝе* и сл. Кај десетиците: *дваесетѝе*, *седумдесетѝе* и сл. Стоиците се членуваат различно: *стоѝе*, *двесѝеѝе*, *двесѝеѝо*, *тристѝаѝа* (необично); кај другите се членува првиот составен дел: *четѝириѝе* *стоѝѝини*, *ѝејѝѝе* *стоѝѝини*, *шестѝе* *стоѝѝини*, *седумѝе* *стоѝѝини*, *осумѝе* *стоѝѝини*, *деветѝѝе* *стоѝѝини*, што покажува дека кај нив сраснатоста е изразена во помал степен. Се разбира дека сите овие форми не треба да ги сметаме како остварливи во јазикот, бидејќи некои сосем ретко би се сретнале членувани. Во говорот обично се членуваат броевите до *десет*, бројот *сто*, а од другите оние што идат во некој израз од родот на: *дванаесетѝе аѝосѝоли*.

Воопшто не се обични членуваните форми од сложени бројни состави со *и*. Ако треба да се изрази значење на определеност, се земаат со нив показните заменици. Така ќе имаме: *Враќи ми ѝи стоѝе гроша шѝо ѝи ѝи дадов*, но: *Враќи ми ѝи ѝѝе сто* и *ѝедесет* *гроша шѝо ѝи ѝи дадов*.

7. При членувањето на броевите што завршуваат на *ѝ* се добива долг изговор на тој глас: *десетѝѝе* и сл., – во *шестѝе* се врши упростување на согласната група тешка за изговор: *шестѝѝе* (в. I дел, т. 71, 6). Што се однесува воопшто до звуковиот облик на броевите, треба да се забележи дека во литературниот јазик е изразено извесно архаизирање во тој поглед наспроти изговорот во повеќето наши дијалекти денеска. Ние пишуваме *ѝејѝнаесет*, *дваесет*, но во говорот обично се вели *ѝејѝнајсе*, *двајсе* и сл. Бидејќи во литературниот јазик многу почесто идат членувани форми отколку во народниот, се јавува со тоа нарастување за еден слог извесно неудоство во однос на местото на акцентот. Така на пример од *ѝејѝнаесет* со префрлање на акцентот треба да биде *ѝејѝнаесетѝѝе*, а токму ваквиот изговор го чувствуваме донекаде необичен, поради тоа што обично се вели *ѝејѝнајсетѝѝе*. Оваа неудобност се забележува заправо многу поосетливо кај

бројните придавки, бидејќи таму имаме нарастување и за два слога: *йејнајесеј* – *йејнајесејши*, *йејнајесејшиош*. Од една страна е оправдано што пишуваме *йејнајесеј*, *двајесеј* и сл. заради еднообразноста со пишувањето *йријесеј*, *четиријесеј*, *шесеј*, но од друга страна, кога станува збор за изговорот, покрај овој што е изразен во пишувањето не треба да го сметаме за погрешен, ами да го допуштаме, и изговорот: *йејнајјесејше*, *йејнајјесејши*, *йејнајјесејшиош* и сл.

208. *Одредена бројноста за лица.* За означување бројот на лица од машки род се употребуваат специјални бројни форми, изведени од простите броеви. Така имаме: *два*, *три*, *четири оруџара (оружари)*: *двајца*, *тројца*, *четворица оруџари*. Од *йеј* и *шесј* ваквите форми се изведуваат со две наставки: *йејина*, *шесјина*, *йејмина*, *шесмина*. Кај другите броеви наставката *-ина* додава веќе приближно значење (в. долу), така што разгледуваните форми се образуваат само со *-мина*: *десејмина*, *десејмина*, *стомина*, *шесјемина*, *иљадамина*. Од *седум*, *осум* иде: *седмина*, *седуммина*, *осмина*, *осуммина*.

По значење немаме никаква разлика меѓу: *три оруџара (оружари)* и *тројца оруџари*. Броевите како *тројца* покажуваат по својот облик поголема близост со именките: па *двајца*, *тројца*, *четворица*, и секогаш членуваното *обајцаши* можеме да ги сметаме и како бројни именки. Меѓутоа, кај другите образувања со *-ина*, *-мина* таа близост не е дотаму изразена, бидејќи при членувањето се изделува баш бројот наспрема наставката: *йејшиемина*, *стоштемина* итн. Овде ни се покажува паралелност со изразите како: *йеј души*, *сто души* – *йејше души*, *стоше души*. Со еден збор имаме во нив образувања, предни меѓу броевите и именките.

Кај овие образувања е меѓу броевите најсилно изразена категоријата на родот, од која инаку имаме траги само во *еден*, *два*, *обајца* (в. горе). Имено, со нив секогаш го мислиме машкиот род, и тоа лица од машки род.

Што се однесува до употребата на овие форми, може да се каже дека тие се во народниот говор денеска пообични отколку соодветните состави со прости броеви, иако и таму има наспоредност (*двајца луѓе: два човека*). Во некои изрази употребата на простиот број е дури мно-

гу почеста: *Ние сме од два браќа деца*. Во литературниот јазик употребата на простиот број се поткрепува уште со новите состави како: *йеј генерали, минисјри* и сл., така што споменатата двојственост останува сè уште жива.

209. Приближна бројносј. Таа се искажува обично така што ќе се сврзат, и ќе се изговораат со еден акцент, два „соседни“ броја: *два-јри, јри-чејри, седум-осум*. Кај броевите поголеми од *десет* во првиот дел најчесто иде само соодветната единица: *два-јри-наесет, јри-чејриесет, седум-осумдесет*. Посебно во изговорот се јавува во составот *йеј-шест* (изг. *йечес*), и во оние каде што влегува тој: *йеј-шестнаесет, сјо и йеј-шеесет* (изг. *йечеснаесет, сјошечесет*). Не меѓу сите единици се обични вакви соединувања. Така, иако може да се рече, не е обично: *еден-два, чејри-йеј, осум-десет*. Во овие случаи имаме посебно акцентирање на броевите. Оваа неубичаеност се изразува и во поголемите броеви, во кои се содржат споменатите парови, а што се огледува во тоа дека не може во првиот дел да дојде само соодветната единица. На пример: *единаесет-дванаесет, чејриесет-йедесет, осумдесет-деведесет*. Исто: *сјо-двесје*, спрема: *две-јри сјојини, јри-чејри сјојини*.

Од броевите на *десет* и од бројот *сјо* се образуваат форми за приближна бројност со наставката *-ина*: *десетина, јринаесетина, дваесетина, йедесетина, сјојина*. Сп.: *десетина луѓе, сјојина жодина*. Не се обични членуваните форми од нив. Така тие, иако надворешно личат на именките, сепак задржуваат повеќе од бројните особености, отколку образувањата за лична бројност.

ЗАМЕНКИ

210. Оваа група ја чинат неколку зборови, но затоа тие се од големо значење во системот на јазикот. Нивната служба е да укажуваат на лицата и на предметите, или директно да ги посочуваат. Затоа и се подлага на критика старото граматичко сфаќање, изразено и во самиот назив на оваа зборовна група, дека тие ги заменуваат именките,

придавките и сл.⁶ И навистина, кога ќе речеме *јас работам*, тешко можеме да изнајдеме кој збор е тука заменет, бидејќи ниеден не можеме да го вратиме на тоа место. Всушност со *јас* се посочува само говорителот.

Основната карактеристика на заменките е што тие можат да укажуваат на секое лице и предмет: *јас* може да се однесува на секого што истапува како прво лице, со *овој* може да се посочува секое лице или предмет. Навистина, оваа особеност им е својствена и на другите имиња, пред сè на именките – но до одредена мерка. Така на пример именката *жена*, како ознака на еден општ поим во јазичната конкретизација може да се однесува на секоја жена, па да укажува и на други предмети до колку е употребена со преносно значење: *Жена е ѝој*. Може да се случи да имаме уште поголемо обопштување на значењето од една именка и со тоа извесно доближување до службата на заменките. Таков е случајот со зборот *човек* во составите како: *Не може човек од вас збор да каже. – Не му давајте на човека да здивне*. Сп. со значење блиско до *некој*: *му зореше душата човек да му ѝрозбори* (К. Чашуле). Сето ова посочува некои допирни точки со значењето на заменките, ако не ја земаме притоа предвид и издиференцираноста на личните заменки спрема говорната ситуација. Но тоа останува, како што рековме, во рамките поставени од самото реално значење на зборот, и само ретко оди кон пообопштеното. А за значењето на заменките токму тоа е битно – нивната општост, можноста да се однесуваат на најразлични лица и предмети.

211. Но не само ова дава основа за izdelување на заменките во посебна зборовна група: тука се придружуваат и нивните формални карактеристики што јасно ги двојат и од именките и од другите имиња.

Во нашиот јазик разликуваме три вида заменки, кон карактеристиката на кои ќе минеме сега: 1. *лични*, 2. *лично-ѝредмејни* и 3. *ѝоказни*.

212. *Лични заменки*. Тие се следните: за прво лице – едн. *јас*, мн. *ние*; за второ лице – едн. *ѝи*, мн. *вие*; за трето лице – едн. *ѝој* (*он*), *ѝаа* (*она*), *ѝоа* (*оно*), мн. *ѝие* (*они*).

⁶ Сп. кај нас К. Тошев, Некои прашања во врска со зборовната група заменки, *Македонски јазик IV*, бр. 3, стр. 49–55.

Заменката *он* е ограничена на употреба речиси само во јазикот на поезијата. Лична повратна замена: *себе, се*.

Една од најбитните карактеристики на овие замени е што тие изразуваат однос спрема говорната ситуација, по учеството на лицата во говорот. Првото лице е она што соопштува, што зборува, второто е она на кое му се зборува, а третото само се споменува во говорот, без да му се обраќаат непосредно, па затоа и не мора да биде присутно во моментот на зборувањето.

Личните замени ја познаваат категоријата на бројот. Што се однесува до родот, тој е граматички изразен само во третото лице еднина. Во другите лица родот се привнесува зависно од тоа на кого се однесува заменката. Во говорот е тоа непосредно дадено, според тоа кој кому се обраќа, а во текст се узнава од самата опишана ситуација. Некои состави веќе со другите форми што ги содржат укажуваат на родот од лицето. На пример: *јас – ѝаков! ѝи – ѝаква* и сл.

213. Заменката *вие* се употребува и во обраќање кон едно лице, во учтив и почитателен тон. Во писма обично тогаш оваа замена се пишува со голема буква. Ваквата нејзина употреба е нова, непозната во народниот јазик. Отаде произлегува и извесна колевливост во употребата на еднински или множински форми во именскиот прирок што се сврзува со оваа форма како подмет. Може да се рече, се разбира, само: *Вие сѝе ми ѝријатѝел*. Меѓутоа колевливоста настанува ако се јавува во ваков случај придавка: *Вие сѝе многу добар и Вие сѝе многу добри*. Најдобро е сепак и во ваквите случаи да се употребува еднинска форма. Како што се гледа веќе од дадените примери, глаголот иде во множина. Не можеме да речеме *Вие сѝе сѝанал*, ами само: *Вие сѝе сѝанале*. Но од друга страна: *Вие сѝе сѝанале нервозен*. Имаме, значи, една необичност за нашата граматика, баш поради тоа што овие форми за учтиво обраќање не се поникнати од самиот наш јазик, ами се „прекопирани“ во него.

214. Освен формите на субјектот што веќе ги дадовме, личните замени имаат посебни кратки и долги форми за предметот и дативниот предмет: 1. л.: *мене, ме – мене, ми, нас – не, нам – ни*; 2. л.: *ѝебе – ѝе, ѝебе – ѝи, вас – ве, вам – ви*; 3. л. м. и ср. род: *него – го, нему – му*,

ж. род: *неа – ја, нејзе – ѝ*, (за сите три рода): *нив – ѓи, ним – им*. Вакви форми има и личната повратна замена, кај која не постои форма на субјектот: *себе – се, себе – си*. Долгата форма се јавува кај неа и како *себеси*. Повратната замена се сврзува со субјектот безразлично во кое лице: *јас си зборувам со себе, ти си зборуваш со себе* итн.

Кратките форми *не̄, ѝ* (в. горе) се пишуваат со акцентен знак за да можат во текстот веднаш да се разликуваат од негацијата *не*, односно од сврзникот *и*.

215. Од прегледот што го дадовме се гледа дека личните замени зачувале најмногу синтетични форми од старата деklinација во нашиот јазик. Покрај субјектната тие, видовме, имаат и посебни форми за двата објекта. Долгите форми за предметот се употребуваат и со предлозите, значи служба што ја има општата форма на именката: *со мене, ѝо вас, кај не̄го*.

Во народниот јазик настануваат уште поголеми израмнувања на формите и кај овие замени, така што е нужно да се обрне внимание на тоа, бидејќи во тој поглед често се прават грешки и при пишувањето. Во некои дијалекти (прилепскиот, битолскиот) кратката множинска форма *им* е заменета со *му* (*му реков ним*), па дури се јавува и во еднината замена на формата за женски род *ѝ* со таа за машки и среден род *му* (*му реков на мајка ми*). Ова покажува дека кратките форми се сведуваат просто до еден знак за одредување односот спрема предметот, додека обележјата на родот и бројот во нив ослабуваат, зашто тие обележја ги носи долгата форма или именката со која кратките форми се сврзуваат во удвоен предмет.

Од друга страна, во долгите форми ослабува признакот на предметната однесеност, бидејќи неа ја изразува кратката форма, па затоа во еднината имаме еднакви долги форми и за двата предмета: *мене, ѝебе, себе*. Во говорот се оди кон такво изедначување и во множината, та може да се чуе безразлично употребено: *нам ни даде и нам не̄ виде, нас ни даде и нас не̄ виде, со ним и со нив* (во некои дијалекти се обопштува во множина формата *ними*: *со ними, од ними* и сл.). Сите овие појави се овозможени пред сè со тоа што имаме во нашиот јазик удвоени предмети и кај заменкиве, а сите тие исто така покажуваат дека се одвива процесот на уште поголемо упростување

на остатоците од некогашната синтетичка деklinација и кај заменките. Во литературниот јазик, меѓутоа, промената на придавките е претставена во оној вид како што ја изнесовме во прегледот, па затоа треба да се внимава да не се допуштаат споменатите говорни отклонувања. Кон ова ќе споменеме уште дека во некои говори се јавува формата *је* м. ѝ, *ја* во женски род: *је реков, је видов*. И овде се греша доста со тоа што се земаат овие форми, неусвоени во литературниот јазик. Грешење има, што е пак дијалектизам, и во употребата на аналитичката форма за дативен предмет, на пример: *на мене ми рече*, место: *мене ми рече*. Но аналитичката форма ќе се употреби ако влегува во состав со друг збор: *ни рече на сиие нас: ни рече нам на сиие*.

216. Употреба на долѓиите и крајкиите форми. Удвоен предмет од личните заменки иде во случаи кога посебно се истакнува заменката. Во таков случај се јавуваат заедно долгата и кратката заменска форма: *му реков нему, иџебе иџи велам, ѓо видов неѓо, неа ја најдов*. Притоа треба да се забележи следното за местото на заменските форми, – една работа што е карактеристична за литературниот јазик. Кратката заменска форма стои секогаш непосредно пред глаголот. Само ако е глаголот во заповеден начин, или ако имаме показни частици, таа доаѓа зад нив: *види ѓо (неѓо), еве ме (мене)* и сл. Кога стои пред глаголот кратка форма за предмет, меѓу неа и глаголот не може да се вметне никаков друг збор. Ако пак имаме состав од кратка форма за дативен предмет и глагол, тогаш меѓу нив може да се вметне само кратка форма за предмет: *му дадов нему – му ѓо дадов нему*. Во случаите кога кратката заменска форма иде зад глаголот или зад показна частица се забележува нешто обратно од ова – тогаш може меѓу нив да се вметнува само формата за дативен предмет: *гај ѓо – гај му ѓо, еве ја – еве иџи ја*. Додека е местото на кратките заменски форми вака строго определено, долгите можат да стојат и пред и зад глаголот и да бидат од него разделувани со други зборови: *ѓо видов неѓо денеска – ѓо видов денеска на ручек неѓо*.

217. Само долгите форми се употребуваат:

1. Со предлозите: *со мене, кај вас, од нив*.

2. Елиптично, во одговори: *Коџо ѓо најде? – Неџо. На коџо му рече? – Ним.*

3. Во заколнувања и сл.: *жиџи мене, џешко џебе.*

218. Само кратките форми се употребуваат:

1. Ако во реченицата не се подвлекува посебно логички заменката: *џи велам, ѓо видов, ја најдов.* Така и во изразите: *На здравје ви! Блазе си му! Блазе си ни!* (без *си* обично би дошло – *блазе џебе: блазе си џи*).

2. Секогаш во сооднос со членувани или инаку определени именки, во служба на предмет (удвоен предмет): *Го видов човекоџ.* – *Му реков на Пеџреџа.* Исто и покрај прашалната замена: *Коџо ѓо виде? Кому му рече?* (в. т. 220).

3. Необично е честа во нашиот јазик употребата на кратките заменски форми за дативен предмет, не за изразување на некое посебно значење предметно, ами за изразување на еден субјективно интимен однос кон соопштувањето во реченицата: *ми џи беше арно; не сеги ми на камен; си сџанав, си излеџов, си се џрошеџав* и сл. Сп.: *Да ми џи кажам, кумче волче – му рече лиса – јас џе барав да ми џе канам да бидиш нунко. – Како си ми... али си ми здраво и – живо* (М. Цепенков). Искужувањата ќе бидат логички полни и без овие заменски форми, но затоа тогаш ќе се изгуби таа нијанса на интимност што ја побудуваат. Во говорот е ваквата употреба толку обична, што дури се јавуваат дуплирања на иста заменска форма: *џи си си ѓо изеде лейчеџо.* Ваквото повторување на *си* станува најпрво во случаи кога едното е 2. лице од помошниот глагол сум: *џи си си сџоџан на кукаџа* (М. Цепенков). – *еџе-џе! Си си најравила сама рабоџа, ич на никоџо да не кажиш* (С. Попов). Следниот пример кај Цепенков покажува дека, макар исклучително, ваквата употреба може да игра и зборообразувачка улога: *да вјавнам еден коњ, џиџи да ѓо џуџџам на дизџин, еднашкамиџи.* Слично сврзување имаме и во прилошкиот израз *вамуси-џамуси: И џочнавме: џрво шеџање, џа вамуси-џамуси и... џоџова рабоџа* (В. Малески). Лексикализирање на ваков состав можеме да посочиме уште во еден случај. Имено денеска кај глаголот *одам* наспрема *си одам* немаме само разлика во нијансата на интимност што ја побудува вториот состав, ами имаме уште извесно смисловно разграничување,

иако не строго спроведено. На прашањето *шишо ѝравиши?* – може да дојде еден ваков одговор: *не зледаши, одам*. Но подруго значење добиваме ако кажеме овде: *не зледаши, си одам*, бидејќи со ова *си одам* веднаш се врзува претставата не просто на одење, ами на напуштање некое место (*си одам одовде*) или упатеност кон некое место (обично: *си одам дома*). Во некои говори западномакедонски е образувана дури и глаголска именка од тој состав *сјодвење* (од *си-одвење*). Слично на ова и глаголот *беѓам* во преносно значење „напуштам некое место“ обично се употребува со заменска форма: *си беѓам дома*.

4. Кратките форми за дативен предмет се употребуваат и како најобичен начин за искажување присвојност со роднинските имиња: *џајќо ми, брајј ви, сесџра им, зетј му, брајјучед му* и сл. Формата *си* и во вакви случаи се однесува на субјектот независно во кое лице: *Миџрејца не зџо виде сина си* (В. Малески; може да се рече и: *јас не зџо видов сина си*). Меѓутоа, за погрешна треба да ја сметаме употребата на ова форма тогаш кога зборот кому се припишува припадност не е субјект во реченицата.

Како што се гледа, именките се овде нечленувани. Меѓутоа покрај *маж ми, жена ми* иде членувано *мажџој ми, женџа ми*. Сп.: *Женџа му оддесно, сесџра му одлево, снаи му џо нив* (М. Цепенков). За ова ќе лежи најскоро причината во тоа што и самостојно употребени овие зборови, со исто роднинско значење, се членуваат: *женџа* (мојата жена), *мажџој* (мојот маж). Истото е и со именката *невесџаџа* и *момчеџо*, кои во вакви состави влегуваат само членувани: *е кажал на невесџаџа му од момчеџо оџи момчеџо е не зборуало* (М. Цепенков). – *Оџкако му осџана невесџаџа му Досџа џешка, џој џочна за џеџмина до работџи* (С. Попов). Но покрај ова треба да влијаело и извесно избегнување на излишна интимност, баш во обраќањето меѓу сопрузите, што би се добила ако овие именки и самостојно идат нечленувани, кога би се велело *жена (моја)*, како што се вели *мајка (моја)*. Во тоа нè убедуваат и составите: *сџоџанка му, сџоџана му*, во кои именката не е членувана, иако во самостојната употреба непременно ќе се членува: *сџоџанкаџа, сџоџаноџ*. Овде го нема, имено, тој императив на надворешно подвлечена сувост во обраќањето.

Кратките заменски форми, освен при роднинските имиња, можат да се сретнат со присвојно значење и при неколку други именки што означуваат пак лице во извесен близок однос со некого. Еве такви примери откај М. Цепенков: со *другара ѝи*. – *ѓо слушал мајсѝора си*. – *кај мајсѝор му*. – *ѝри сѝоѝана си* (во значење на работода-тел). – *орѝак му на Пеѝка*. – *ѓо ѝрашал орѝака си*. Тие идат и со прилогот *дома*: *оѝишиол еден ден дома си* (М. Цепенков).

Целостите како *ѝаѝѝо ми*, *мајка ми* до толку се сле-ани, што често пати во народниот јазик имаме при нив додавање на заменска придавка, да се подзасили, да се поднови значењето на присвојноста: *ѝаѝѝо ми мој*, *мајка ми моја*. Сп.: *Сѝоѝан ми мој еѝ коѝобашија* (М. Цепенков).

5. Надвор од овој круг зборови не е во нашиот ли-тературен јазик обична ваквата употреба на заменските форми, иако понекогаш може да се сретнат такви соста-ви и со други зборови (тоа станува главно во поезијата: *Ораме со рало, Но земјаѝа ни злаѝна Колку е боѓаѝа!* – *Со сѝрадна душа чека Удариѝе ни јаки*. – К. Рацин). Не може, на пример, да се рече: *каѝаѝа ми*, *ѝалиѝоѝо му*, ами само: *мојаѝа каѝа*, *неѓовойѝо ѝалиѝо*. Но и во вакви случаи припадноста може да се посочува често со крат-ка заменска форма, обично со *си*, само што таа не иде тогаш зад именката: *ѝој си ја зеде каѝаѝа* (т.е. својата капа), *земи си ѓо ѝалиѝоѝо* (т. е. своето палто). Нијансата на припадност во значењето на заменката не дава да ја сфаќаме овде само како средство за изразување на интим-ност спрема соопштувањето, заправо овде заменката се сврзува со предметот а не со глаголот.

219. Лично-ѝредмеѝни заменки. Во овие заменки спаѓаат *кој*, *ѝиѝо*, *чиј*, како и оние што се изведуваат од нив. Заменките *кој* и *ѝиѝо* се употребуваат со прашално и релативно значење. Во нив е најјасно изразена границата меѓу личното и предметното значење, зашто *кој* се одне-сува на лица (*кој човек дојде?*) а *ѝиѝо* на предмети (*ѝиѝо рабоѝа донесе?*). Ова разликување се спроведува и ната-му во заменките што се изведуваат од нив: *некој* – *неѝиѝо*, *секој* – *сеѝиѝо*, *никој* – *ниѝиѝо*.

220. Заменката *кој* има во единната форми за сите три рода: *кој, која, кое*, додека во множината се јавува единствена форма *кои*. Таа како и другите лични заменки има посебни форми за предметот: *коџо*, и за дативниот предмет: *кому*. Тие можат да се употребат само ако е заменката самостојна, и тоа во удвоен предмет: *Коџо џо виде?* – *Кому му рече?* – Или елиптично: *Го видов...* – *Коџо?* – *Му реков...* – *Кому?* До колку пак заменката не е употребена самостојно, ами при именка, можат да дојдат од неа само аналитични форми: *На кој човек му рече? Кој човек џо виде?* и сл. Формите *коџо, кому* денеска се однесуваат заправо на машкиот род, што се гледа во случаите кога е јасно од каков род е лицето за кое се праша: *Видов еден човек.* – *Коџо? Му реков на еден човек.* – *Кому?* – *Видов една жена.* – *Која? И реков на една жена.* – *На која?* – *Видов едно дејше.* – *Кое? Му реков на едно дејше.* – *На кое?* Формата *коџо* се употребува во служба на општа форма со предлозите: *од коџо, кај коџо, со коџо*. Покрај *кому* се употребува и поновото *на коџо*, што е сосем нормално во литературниот јазик, за разлика од аналитичните форми кај личните заменки (в. т. 215): *Кому му велиш?* – *На коџо му велиш?* Погрешно е само да се комбинираат овие две форми, како што може често да се чуе во говорот: *На кому му велиш?*

221. Заменката *што* не се менува. Во дијалектите се среќава како остаток од нејзината некогашна промена формата *чуму*: *Чуму што е штоа* (т. е. зошто ти е тоа).

Употребено атрибутивно, *што* во вакви случаи добива значење квалитативно, блиско до значењето на *каков*: *Што човек, што ситока!* Сп.: *Лелех, лелех, море дејше, што ѝако ми ситори, ѝув џиди што зијан ми ситори!* (М. Цепенков).

222. Прашалната замена *чиј*, со присвојно значење, има во единната за женски род *чија*, за среден род *чие*, во множината за сите родови *чии*. Опсегот на употребата на оваа замена денеска доста се ограничува од страна на аналитичните форми *на (од) коџо*: *Чија си? На коџо си? Од коџо си?*

223. Заменките *кој(што)*, *што*, а во литературниот јазик и *чиј(што)*, се употребуваат и со односно значење: *Кој дошол, дошол. Кој сакал бил. Коџо сум прашал, сѐ штоа*

ми рекол. – *Ш̄ӣо сакало било* и сл. Сп.: *На ко̄го ш̄ӣо му се јаде, од ш̄оа си ѓӣ љо̄го̄л̄ӣнува слинкӣӣе* (С. Попов). Имаме во ваква употреба и проширена форма *ко̄јш̄ӣо*: *Ко̄јш̄ӣо милувал, дошол. Прашај ко̄гош̄ӣо сакаш. Ко̄јаш̄ӣо ќе ӣе бендиса – земи ја*. Во релативна служба сите овие форми најчесто добиваат значење на релативни сврзници. За тоа ќе се каже повеќе натаму (в. т. 522).

224. Изведените од *кој* – *некој* (*некојси*), *секој*, *никој* (неодредени лични заменки) ги имаат истите формални особености како и основната замена: *неко̄го̄, некому – на неко̄го̄, секо̄го̄, секому – на секо̄го̄, нико̄го̄, никому – на нико̄го̄*. За нивната употреба е карактеристично што идат почесто во атрибуциска служба отколку *кој*: *некој човек, некои луѓе, секоја недела, никое деӣе*. И самото *кој* во извесни случаи придобива значење блиско до *некој*: *Кој – „ш̄оа ќе тӣ с̄ӣани“, му велел, кој – вака, кој – инаку. Никој не му љо̄годи*. (М. Цепенков). Со исто значење како *некој* се употребува и *еден, една, о, и* (в. т. 207, 1). Како остаток од старата промена на тој збор, ретко, се јавува формата *едне̄го̄, едне̄га̄: ќе кандисаш едне̄го̄ од ӣӣе луѓе. – се с̄ӣорил со едне̄га̄ ор̄ӣак* (М. Цепенков). Инаку *еден* има и други значења. Показна нијанса се развива во него во составите со *дрӯг̄: и еднио̄ӣ и дрӯгио̄ӣ* (т.е. и тој и тој). Во случаи како следниов се употребува за потсилување: *само да го видӣӣе? С̄ӣрашен човек – едни мус̄ӣаки...* (В. Малески). И спрема *никој*, иако поретко, стои *ниеден*, та влегува и во таков идиом како *никое време – ниедно време: дошол во ниедно време*, т.е. многу рано или многу доцна.

225. Сложенките од *ш̄ӣо* – *неш̄ӣо, сешӣо, нишӣо* исто така се однесуваат на предмети и се непроменливи. Има случаи кога заменката *неш̄ӣо* го губи повеќе или помалку своето самостојно значење и се сведува до службата за потсилување на значењето на други зборови: *ш̄ӣо нешӣо с̄ӣе се ӯлашиле и с̄ӣе се с̄ӣӯйкале? – да не се љо̄ӣш̄мани љосле нешӣо* (М. Цепенков). Со значење приближно како кај *сешӣо* се употребува заменката *с̄е̄: с̄е̄ знае – сешӣо знае*. Одовде се развива и сложена форма *сенешӣо* (*с̄енешӣо*). Затоа и треба да ја делиме од заменската придавка *се̄ӣо* (синоним на *цело̄ш̄о*) што е секогаш членувана и се употребува атрибуциски: *се̄ӣо*

село и сл. Во ваква служба не може да стои *сѐ*. Погрешно е што понекогаш се пишува за *сѐ* *ѿоа* место за *сеѿо ѿоа*. Во *сѐ* имаме една изолирана типично предметна заменска форма. Ја пишуваме со акцент за полесно разликување во текстот од повратната замена *се* и формата за 3 л. мн. сегашно време од *сум*.

226. Имаме извесен број сложени заменски изрази со *кој*, *ѿѿо*: *кој било*, *кој да е*, *кој-ѿоде*, *ѿѿо било*, *ѿѿо да е*, *ѿѿо-ѿоде*. Вакви изрази идат и од заменската придавка *каков*: *каков било*, *каков да е*, *каков-ѿоде*. По значење тие искажуваат безразличност кон предметот, а со тоа и неопределеност. Заменските зборови во овие изрази ги имаат формите со кои можат да се сретнат и како самостојни; заменската придавка *каков* не може меѓутоа да се земе и со членувана форма, бидејќи неопределеноста на изразите тоа не го допушта. Сите вакви заменски изрази можат да се употребат и атрибуцки: *кој било човек*, *ѿѿо-ѿоде сѿока*, *каква-ѿоде рабоѿа* и сл. Тесно сраснати се во нашиот јазик и изразите *кој не*, *ѿѿо не* во случаи како овие, кога *не* се дели од глаголот: *дошол кој не*; *ѿој куѿил ѿѿо не*. Аtribuцки може да се употреби *каков не*: *какви не рабоѿи*. Значење приближно на *ѿѿо-ѿоде*, *ѿѿо било* имаме и во вакви состави: *расѿрава едно-орудѿо*, *расѿрава ова-она*. Само што тие не идат во атрибуцка служба.

Од изнесеното за заменките што спаѓаат во овој оддел се гледа воопшто дека нив ги дели од личните заменки баш таа нивна атрибуцка служба (личните се употребуваат атрибуцки но со сосем изменето значење – само случайте како: *ѿаѿѿо ми*, *мајка ѿѿи*), покрај тоа што овдека немаме како кај личните да се разликува односот кај лицата спрема говорната ситуација.

227. *Показни заменки*. Некои граматички и нив ги опфаќаат во заменските придавки.⁷ Притоа се излегува од нивната атрибуцка служба, во која можат понекогаш да добиваат и блиски значења со некои заменски придавки. На пример: *Тој ѿон не ми се доѿаѿа – Таков ѿон не ми се доѿаѿа*. Сп.: *ѿој ни бил ѿакцироѿ*. – *Еѿо ѿој ѿѿи е соно*, *Коце* (М. Цепенков). Меѓутоа, и покрај ова, неколку работи говорат за целесообразноста на нивното вклучување во групата на заменките. Тие покажуваат и некои

⁷ Сп. В. В. Виноградов, Русский язык, 1947, стр. 201.

формални разлики од заменските придавки: среден род на *a*: *ѿоа*, множина на *e*: *ѿие*. Не се членуваат, бидејќи во самото нивно значење се содржува посочувањето на предметот (членот се развил од нив). Сепак денеска можат да дојдат и пред членувана именка (в. т. 31), што не е случај со заменските придавки, кои ја примаат на себе членската форма ако е именката определена. Не треба да се заборава и нивната поголема врска со личните заменки: формите за 3 л. од личната заменка *ѿој*, *ѿаа*, *ѿоа*, *ѿие*, се, зависно од службата, и форми показни. Најпосле, уште една синтактична разлика меѓу нив и заменските придавки се состои во тоа што не е обично да влезат во составот на именски прирок. Може да се рече: *Женаѿа е неѿова*, но не: *Женаѿа е оваа*, ами само: *Оваа е женаѿа*. Сето тоа зборува дека имаме важни разлики меѓу двете категории, и дека е поправилно да говориме овде за показни заменки, односно зборовите што под тоа ги разбираме да ги вклучиме во групата на заменките.

228. Показни се следните заменки:

1. За посочување на блиски предмети: *овој*, *оваа*, *ова* – *овие*.

2. За посочување на пооддалечени предмети: *оној*, *онаа*, *она* – *оние*.

3. За посочување на предмети без просторно определување (освен во некои случаи, в. подолу): *ѿој*, *ѿаа*, *ѿоа* – *ѿие*.

Покрај овие форми се јавуваат уште *овеѿа*, *онеѿа*, за лица од машки род, во употреба на предмет или како општа форма со предлозите: *види ѿо овеѿа*, *онеѿа*; *со овеѿа*, *од онеѿа*. Сп.: *ѿод кој број ѿо заведе овеѿа*. – *расѿравај се со овеѿа* (К. Чашуле). Ваквите форми не е обично да се употребат атрибуциски, па и инаку денеска сè повеќе отстапуваат пред основната форма: *види ѿо овој*; *со оној* и сл.

229. Што се однесува до пространственото определување, овде можеме да го примениме истото што го изнесовме во врска со трите членски форми (в. т. 30). Заменката *ѿој* може да изрази и пространствено определување во случаи како: *дај ми ја ѿаа книѿа (ѿаа ѿѿо е до ѿебе)*. Од друга страна, заменките *овој*, *оној*, при поживо

претставување на една ситуација, можат да се употребат и за посочување на лица и предмети што во моментот се наоѓаат надвор од опсегот на нашите чула: *Кај се сѝори досеѓа овој човек? – Шѝо осѝанало од оние ѝари! – Кај ми се заѓуби овој нож.* Заменката *ѝој* поретко може да се употреби самостојно, бидејќи тогаш добива лично значење. Освен во среден род, каде што се обични составите како *ѝоа ѝи вреди, ѝоа се смеам* и сл., случај на нејзино самостојно употребување ни се претставува главно во вакви споеви: – *Овој ли беше? – Тој беше* (и со логично акцентирање на *ѝој*), или елиптично: *Да, ѝој, ѝој!*

Формите за среден род се сврзуваат тесно со заменката *неѝѝо* во изрази како: *ова неѝѝо (не осѝавај ѓо ѝака); она неѝѝо (не осѝавај ѓо ѝака); ѝоа неѝѝо (не осѝавај ѓо ѝака).* Таквото проширување не ја менува смислата, бидејќи истото значење се изразува и без да се придаде заменката *неѝѝо*.

ПРИЛОГ

230. Прилозите се зборови што, стоејќи најчесто при глагол, го објаснуваат поблиску дејството по качество или по некоја околност: *убаво ѝее, рано сѝанува.* Поретко идат прилозите при придавка (а тоа значи и при друг прилог): *чудно убаво ѝесна, мноѓу убаво ѝее.* Со именки пак стојат само прилозите за количество: *мноѓу рабоѝа, малку вода.*

Прилозите се зборовна група што покажува најмногу врски со другите групи – и тоа како со полнозначните, така и со службените зборови. Од една страна имаме постојан процес на адвербијализирање на именски, придавски, глаголски и други состави, така што најголемиот број на прилозите потекнува отаде, а од друга страна имаме ред заемности меѓу прилозите и – предлозите, сврзниците, частиците. По таков начин прилогот се јавува еден вид „раскрсница“ меѓу полнозначните и службените зборови. Тој меѓутоа ја чува својата изделеност на посебна зборовна група, во која значењата што ги споменаваме во почетокот се сврзуваат со една форма неизменлива.

Сепак и неизменливоста на прилогот не е апсолутна. Оние прилози што означуваат качество и количество имаат поредбени степени: *ѝоубаво, најубаво (ѝее), ѝоблизу, најблизу, ѝомалку, најмалку*. А пак прилозите што идат при именки ја примаат од нив членската форма: *При мно-џуѝо иџрачки... се иџраѝи и оваа* (М. Цепенков). Така што и во однос на неменливоста на формата забележуваме преодност кај прилогот – меѓу полнозначните и службените зборови.

ПОТЕКЛО НА ПРИЛОЗИТЕ

231. Како што рековме веќе, прилозите се izdelуваат од полнозначните зборови што во служба на дополнувања качествени или за различни околности се оддалечувале постепено од своето основно значење, придобивајќи според својата функција ново, прилошко значење, и станувајќи на крајот на краиштата вистински прилози. Овде ќе дадеме еден преглед на прилозите според тоа од која зборовна група потекнуваат.

232. *Од именки.* Можеме да приведеме голем број прилози што потекнуваат од именки. Притоа забележуваме два слоја што им одговараат на двата типа деклинации во историскиот развој на нашиот јазик – синтетичната и аналитичната. Имено, во цел ред денешни прилози имаме заправо остатоци од некогашните падежни форми, фосили од синтетичната деклинација, било да се јавуваат тие форми во состав со предлози, било да идат, што е дури почесто, од беспредложни падежни форми. Така имаме: *згола, скраја, довека, доџроба* (стар генитив со предлозите *с, до*), *надвор, најладне* (стар акузатив со *на*), *свейѝрум, збоџум* (стар инструментал со *с*) *вкүки, вземи, всоне, најаве, наземи, ѝоземи, ѝризори* (стари локативни форми). Сп.: *Миѝрејца седеше сколеници со ѝрекрсѝени раце на џрадиѝе* (В. Малески). – *Иљо осѝана ѝак ѝоѝемница* (Ј. Бошковски). Остатоци од старите падежи употребени без предлог имаме во следните случаи:

1. Прилозите како *денес(ка), ноќеска, леѝоска* и сл. идат од стари акузативни форми.

2. Особено бројна група прилози чинат оние што потекнуваат од некогашните инструментални форми на *-ум* (преобразувано од *-ом*): *викум, скокум, ничкум, силум, часум, вечерум*. На *-ем*: *ѱаѱем*. Во *квечерум* имаме заправо трага од дативот (*к вечеру*), но таа форма била попосле привлечена ваму под влијание на *вечерум* и сл. Имаме и други случаи кога прилозите на *-ум* се сложени, како овде, со предлог: *Надвор живоѱоѱ си ѱечеше навидум сѱокојно* (Ј. Бошковски). Во ново време по нивниот образец е образувано *родум*, заправо преобразувано од заемката *родом*. На споменатите форми на *-ом (-ум)* се опираат и прилозите на *-ома*, изведени од глаголи (в. подолу). Прилозите на *-ица*, како: *ѱрчаница, бодинаница, вјаваница*, претставуваат остатоци од стариот инструментал од женски род. Како што се гледа, тука сме имале именски образувања од глаголски корен. Од именка: *ѱосноѱица (лежеа ѱосноѱица)*. И денеска нив можеме да ги употребиме како именки: *силна ѱрчаница, настѱана*; но како прилог: *дојдовме ѱрчаница*. Сп.: *Трчаница кума лиса излегла. – беше се враѱил назад бодињаница со коњо. – вѱаса коњаникоѱ со бодињаница* (М. Цепенков). Како што покажува последниот пример, може во ваквите случаи да дојде и предлогот *со*.

3. Имаме еден број прилози од стариот беспредложен локатив: *ѱоре, долу, среде, дење, ноќе*.

233. По губењето на старите падежни форми, што и сами по себе можеле да ги изразуваат односите меѓу зборовите во реченицата, и во врска со тоа – откако се засилила службата на предлозите за изразување на тие односи, настапува време кога во нашиот јазик се адвербијализираат пред сè состави од предлог и именка. Тоа произлегува природно од самите споеви во кои сега влегува именката. Можеме да посочиме сепак примери кога именката се адвербијализира самостојно, без врска со предлог. Како прилог за време: *срце селско – векоѱ ѱаажно* (К. Рацин). Со значење на малку идат – *ѱрошка, ѱроа, мрва: ѱрошка рабоѱевме, мрва време*. И следната реченица илустрира еден поредок случај како именката придобива прилошко значење: *со водаѱа босилкоа ѱрскала двороѱ и сокакоѱ, за да мирисаѱ убаина* (место – *за да мириса убаво*; М. Цепенков). Можеме да ги споменеме

овде и ваквите случаи во кои имаме заправо до извесна мерка фразеолошки изрази, зашто дадените именки не се обични во самостојна употреба: *ме носат кркак*, *штој јава раван*.

234. Ако ги оставиме настрана составите со *на*, *од* што изразуваат дативен предмет и припадност (*му реков на човекој*, *кајатна на*, *од човекој*), сите други состави од предлог и неопределена именка содржат во себе потенцијална можност за извесно адвербијализирање, бидејќи значат различни околности – тоа што е во значењето и на прилозите. Тој степен на адвербијализација е различен во различни случаи, а оди до полното преминување во групата на прилозите. Се разбира дека тоа зависи и од самото реално значење на именката, и од почестата или поретката употреба на составот, и од различни пренесувања на значењата, а несомнено дека и акцентот игра во тоа улога: во состави со еднословни и двословни именки тој се префрла многу често на предлогот и станува надворешен знак за нивното адвербијално значење. По овој пат имаме добиено повеќе прилози, како: *навреме*, *сосила*, *насила* итн. Понекогаш ги пишуваме заедно, а понекогаш разделено – во тоа нема полна установеност. Во некои вакви состави имаме значење пренесено, фигуративно: *Не излегувај ми на очи* (пред очи). За адвербијализацијата на составите од предлог и именка се даде повеќе материјал во I дел на граматикава, во врска со акцентот (т. 115-120). Таму се обрна внимание и на тоа дека до колку имаме поголем степен на адвербијализација – не може да се менува во дадениот состав формата на именката: *Ним им дојде до гуша*, а никако: *до гуши*, или *до гушише* (в. таму, т. 120).

235. *Од придавки.* Особено е голем бројот на прилози од придавско потекло. Тука имаме некои стари прилози во кои се одразува исто некогашната падежна промена: *слейчекум*, *просум*, *скришем*. Сп.: *оној вечен осмев што ги милуваше синовише уше од малена* (В. Малески). – *Крошкум шерајше карванот* (нар. песна). Меѓутоа основното се паѓа на оној голем број прилози што се по форма наполно еднакви во среден род од соодветните придавки. Од нивната функција во реченицата зависи дали тие ќе бидат придавски форми или пак прилози. Сп. *убаво деше*,

но: *убаво ѝе*. Откај придавките се пренесуваат и начините за предавање на чувствени нијанси во значењето: *уѝре ранко* (С. Попов). Тоа се забележува инаку и кај некои прилози настанати од именки: *ѝрошичка да ѝорабоѝам*. Сп. и: *ѝронса вода* (М. Цепенков).

На близоста со придавките се должи тоа што прилозите со квалитетно-количетно значење имаат форми за споредување: *ѝолесно, најмногу*. Како прилози се среќаваат и односните придавки со наставките *-ски, -шки, -чки*, и тоа со формата за машки род: *херојски се ѝокажа; машки работѝи; слейечки оди*. Во извесни случаи придавката преминува во групата на прилозите по таков начин што се зема со предлогот *ѝо*: *Јас не можам ѝо ново, јас си знам ѝо стѝаро*. – *Си зборувааѝ ѝо ѝурски* и сл. Сп.: *Ке го редѝиѝе ѝо новоѝо* (К. Чашуле). Придавката *ѝеш, а, о, и* (*ѝеш човек, ѝиѝе се ѝеши*) во прилошка употреба се јавува и само со формата за машки род: *Ние одиме ѝеш, Ти одиш ѝеш* (покрај *Ние одиме ѝеши, Ти одиш ѝеш*). Има случаи кога прилогот се јавува со лексичко значење многу оддалечено од значењето на соодветната придавка: *уѝиѝе она беше кусо* (С. Попов).

236. Интересно е дека се појавил и стремеж за формално диференцирање на прилозите од соодветните придавки, што говори од своја страна за доволната изделеност на прилошката зборовна група. Тоа се гледа особено јасно во прилозите *малу, блиску*. Кај нив е у дојдено на крајот место *о* од придавката (*мало деѝе, блиско месѝо*) токму поради споменатиот стремеж за формално диференцирање на прилозите. Истото се гледа во *оѝаку* (прилог): *оѝако* (придавка). Во некои случаи придавката и со други белези или по друг начин се оддалечила од прилогот. Така, наспрема *далеку* денеска имаме *далечен, далечно* со проширена наставка, додека формата *далек* се јавува главно по поетскиот јазик, а не е обична во говорот. Истото е и во *инаку* спрема *инакво* и во *близу* спрема *блиско* (денеска не е обично како придавка *близо*; од друга страна и спрема *блиско* имаме формално издиференциран прилог *блиску*). Сп. и кај прилозите од заменско потекло; *олку* – *олкаво* (заменска придавка), *ѝолку* – *ѝолкаво*. Прилозите *брѝу, брѝо* јасно се разликуваат од придавката *брзо* (но и таа иде во прилошка употреба). Наставката *-у* како

стара ја среќаваме и во прилогот *долу*, настанат од именска падежна форма. Прилошкиот знак *у* не се јавува само во вакви случаи, кога денеска можеме да посочиме противставување меѓу прилог и придавка, ами се забележува и во случаи кога соодветната придавка ја немаме веќе во современиот наш јазик: *многу* (придавката *мног* е забравена) или пак во вакви прилози од заменско потекло, спрема кои исто немаме денеска јасно сфакано противставување: *џаму, ваму, онаму*. И така, во еден сепак забележим број прилози, притоа такви што особено често се јавуваат во говорот, се утврдил завршокот *у* како знак за оваа зборовна група. Погоре можевме да видиме и други такви карактеристични завршоци на прилозите, како што е *-ум* во *редум* и сл.

237. *Од броеви.* Некои прилози им соодветствуваат денеска на бројните придавки: *двојно, џројно, двосџруко, сџосџруко*. Но имаме и такви кај кои ова соодветство не се јавува: *еднаш(ка), дваш, џриш*. Во сложените: *дваџаџи, џриџаџи, сџоџаџи*.

238. *Од заменки и заменски џридавки.* Имаме одреден број прилози изведени и од заменски корени. Кај некои од нив можеме и денеска да ја сетиме донекаде таа врска со заменките, а кај други неа ни ја посочува историската граматика. Вакви прилози се: *коџа, сеџа, џоџаш, некоџаш, никоџаш, секоџаш; каде, овде, онде, џука, ваму, џаму, онаму, некаде, неџде, никаде, ниџде, секаде, сеџде; како, вака, онака, џака, некако, никако, секако, заџоа, џриџоа* и др.

Како и кај заменките, и овде добиваме релативно значење со додавањето на *џџо*: *коџа џџо, каде џџо, како џџо*. И овде се јавуваат сложени изрази од родот на: *коџа било, коџа да е, коџаџоде, каде било, ер каде, како било* и сл.

239. *Од џлаџоли.* Кај глаголите имаме денеска и посебна форма на *-јки* (*носејки, викајки*), т.н. глаголски прилог. Тој и се употребува најчесто како обичен прилог, но поради тоа што покажува во извесни случаи и одлики на глаголност, обично е да се разгледува во системот на глаголот.

Инаку, од глаголи идат образувања како *влечкома, молчешкум, бежечкум (ријана бежечкум)*, во кои се гледа комбинирање на именски наставки со глаголски корен.

Еден број од глаголни прилози завршуваат на *-ана*, во кое пак имаме трага од некогашниот инструментал, како во прилозите од типот *ѓрчаница* (в. т. 232, 2): *(на) ѓрчана, ријана, ѓрејинана* и сл. Сп.: *Оѓиде со куцана до сѓолчейѓ*. – *Саноре со ѓрчана ѓрефрли дома*. – *на несакана сѓана* (В. Малески). – *Крсѓе на ѓрчана влезе в соба* (К. Чашуле). Со *-ана* (што потсетува на туѓите зборови *ѓарајана* и сл.) иде *ѓолежана*.

Имаме и сложени прилози во кои влегува глагол: *речиси, кажиречи, ѓукуречи*.

240. Сложени ѓрилози. 1. Меѓу прилозите има голем број сложени, особено со предлог. И досега во прегледот среќававме некои такви прилози. Како што рековме веќе, најголемиот број од адвербијализираните именки во ново време влегуваат во таа група на сложени прилози, но сложени со предлог настануваат во спој и со други зборови, не само со именките. Најчесто ваквите прилози ги пишуваме заедно: *оѓсеѓа, одавде, оѓаде, ооблизу, оѓсѓрана, одеднаш, одозѓора, оѓѓука, оѓнаѓвор, оѓлево, оѓкосо, оѓкрај, оѓѓрвин; досеѓа, донде, донекаде, докрај, додолу, довека, насѓрана, начело, накрај, набрѓу, наниско, надолѓо, наручек, насекаде, најолно; всѓрана, вкрај, веднаш; бездруѓо, соѓрво, сосема, сосила; ѓолека, ѓоѓроа, ѓоѓѓоа, ѓонекоѓаш, ѓонекаде, ѓоѓлагне; ѓредручек, ѓреѓѓлагне; ѓриквечер, ѓризори; залудно, засебно; ѓрекуѓруѓа, ѓрекусила* итн. (в. Македонски правопис, 1950, стр. 41–42). Сп.: *го и вузло (в-у-зло): За нишчо вузло не а давам* (С. Попов). Значењето на вака сложениот прилог *заникаде* се гледа од овој пример: *Ке најравниш сѓ заникаде* (К. Чашуле).

2. Во неколку сложени прилози до служба на наставка се има сведено именката *ѓаѓ*: *некојѓаѓ* (исто што и *некоѓаш*), *секојѓаѓ*, *никојѓаѓ*, *ѓрвиѓаѓ*, *вѓѓорѓаѓ*, *ѓреѓѓѓаѓ*, *едниѓаѓи*, *дваѓаѓи*, *ѓриѓаѓи*, *сѓѓѓаѓи*. Сраснатоста на двата збора не е во сите овие случаи еднаква. Така сложениите со бројна придавка можат да се разложуваат во членувани прилошки изрази: *ѓрвиѓѓ ѓаѓ*, *вѓѓѓорѓѓ ѓаѓ*. Тоа до извесна степен се одразува и на сло-

удвоените прилози се сврзуваат меѓу себе со предлог или сврзник: *како од како да се научиѝ* (М. Цепенков; значењето: само некако да се научи), или: *Сѐ ќе сѝори, само и само на неѓовоѝо да биде*.

6. Освен споменатите случаи имаме и вакви сложени прилошки изрази: *одвреме навреме, од ден на ден, оѝ-крај покрај, оѝкрај покрај, одгоре додолу* и сл. Сп. уште неколку карактеристични прилошки изрази, сложени од различни зборови: *Осиромашел, иѝо веќе до немај-каде. – ниѝо живо не ѓо ѝриѝуѝѝал, за да влезѝи внаѝре. – Мајсѝоро не му слеѓуал ниѝо живо* (М. Цепенков). – *Тој на две на ѝри ја зайѝори ѝорѝаѝа* (К. Чашуле). – *Ќе се измие надренаѝри. – ако... ми излезе рабоѝаѝа добра мисла* (С. Попов). Понекогаш во прилошкиот израз е заложено сликовито претставување: *со криво око гледале* (М. Цепенков), т.е. лошо, накриво.

ЗНАЧЕЊЕ НА ПРИЛОЗИТЕ

241. Кога зборуваме за значењето на прилозите, не треба да ја губиме од предвид нивната поврзаност и со службените зборови. Некои прилози едновременно се употребуваат и како предлози и сврзници. За тие врски ќе станува збор кај споменатите зборовни групи. Исто така, имаме извесни прилози што се јавуваат и во служба на т.н. модални зборови, кои не се наоѓаат вклучени граматички во склопот на реченицата, ами даваат извесен тон спрема кој треба да се сфаќа содржината на реченичното искажување. Така, на пример, зборот *сиѓурно* се јавува како прилог во еден ваков состав: *Тој мноѓу сиѓурно ѓаѓа*. Друга му е службата и значењето, меѓутоа, ако се употреби вака: *сиѓурно, ѝоа е мноѓу убаво смислена рабоѝа*. Овде е тој модален збор, што го посочува веќе во почетокот на реченицата позитивниот однос на говорителот кон нејзината содржина. И ваквите значења нема овде да ги разгледуваме, ами на посебно место (в. т. 524). Овде ќе ги изнесеме оние основни значења под кои можат да се подведат прилозите во својата чисто прилошка функција. И така, izdelуваме прилози: *за време, месѝо, начин, количесѝво* и *сѝеѝен*.

1. Прилози за време: *коџа, сеџа, некоџаш, вчера, не-кни, уиџре, друџиден, лани, оломнани, леиџоска, зимоска, рано, доџна, иџосле, одамна, ноџе, деџе, зиме, леиџе* итн.

2. Прилози за место: *каде, овде, онде, некаде, џоре, долу, оздола, озџора, дома, близу, далеку, високо, ниско, најџред, назад, лево, десно* итн.

3. Прилози за начин: *како, вака, иџака, инаку, некако, викум, редуџм, бодинаница, риџана, молкома, весело, смешно, иџешко* итн.

4. Прилози за количество и степен: *колку, иџолку, олку, неколку, мноџу, малку, уиџиџе, достиџа, дури, веџе, одвај, двојно, иџројно, стиџосиџруко* итн.

ГЛАГОЛ

242. Глаголот означува дејство во врска со неговиот вршител: (*иџој*) *носи, вика, живее, работи, сиџе, мисли*. Ова основно негово значење се усложнува уште со ред други што го определуваат глаголското дејство по број, вид, време, начин, преодност и др. Сплетот на овие граматички категории, со кои често се сврзуваат и лексички поместувања, чини од глаголот најсложена структура во нашиот јазик. За разлика од имињата, каде што имаме голема морфолошка упростеност, глаголот ни се претставува со обилна разнообразност на формите. Преку нив доаѓаат до израз оние различни синтактични врски во кои стапува глаголот, образувајќи го најчесто сам прирокот, како еден од основните членови на реченицата.

ПРЕОДНОСТ НА ГЛАГОЛИТЕ

243. Меѓу глаголите имаме такви со значење што допушта сврзување со предмет во реченицата: *носи вода, кажува иџриказна, бере иџуиџун* и сл. Поради таа особеност ваквите глаголи се викаат преодни, бидејќи нивно то дејство „преоѓа“ на предметот, се извршува на него, целосно го опфаќа. Ако не се среќава во реченицата предмет, тогаш дејството нивно се одвива по еднаков начин како и дејството на т.н. непреодни глаголи, за значењето

на кои е карактеристично што тие не управуваат предмет. Така може да се споредува: *ѿој чииа со ѿој оди, ѿрча, ѿлива*, т.е. со глаголи кај кои дејството не преминува на предмет.

244. Забележено е дека во нашиот современ јазик имаме случаи да може да дојде предмет и со глаголи првобитно непреодни, со кое тие влегуваат во редот на преодните. Меѓутоа, од ова забележување не се отиде понатаму – да се изнесат поблиску размерите на оваа појава во нашиот јазик. Едно такво испитување нè уверува дека во случајов не можеме да говориме само за единичност, ами имаме прилично затемнување на границата меѓу преодните и непреодните глаголи. Тоа нешто наоѓа виден израз и во фактот што денеска се образуваат глаголски придавки еднакво од преодните како и од непреодните глаголи (*викнаѿ, ѿагнаѿ*). Овој допир секако спомага и за сврзувањето на непреодните глаголи со предмет. Но за почетоците на оваа појава е најважно што имаме преодни и непреодни глаголи кај кои се асоцираат лексичките значења, па само со извесно изместување на значењето може да се развие нијанса на преодност и кај соодветниот непреоден глагол. Така, на пример, кога ќе сретнеме вакви случаи кај М. Цепенков: *Мајка ѿи ќе ѿи ја умрам; издумале еден марифеѿ, за да ја умраѿ; неа ниѿио не ја умирало*, – тогаш е од несомнена важност за развивањето на преодност кај овој глагол, што тој се асоцира по значење со преодните глаголи *оѿеѿа, убие, умрѿви, усмрѿи* (сп. и *умрен: оѿеѿан* и сл.), со кои по таков начин, кога е употребен како преоден, станува синонимен. Убав пример за тоа како по асоцијација со глагол преоден, само во случајов спротивен по значење, се развила преодност и кај првобитно непреоден глагол, – ни даваат овие стихови од една народна песна: *Сонце ме зајде, мила мајко ле, друго м' огреа*. Имено, *зајде (некого)* е развиено во врска со *огрее (некого)*.

245. 1. Една, би ја рекол, помала степен во развивањето на преодност имаме тогаш кога некој глагол и инаку може да биде употребен преодно, но во друга врска, во друга смисла, – додека во дадениот случај имаме повеќе или помалку осетно пренесување во сферата на преоден глагол со подруго значење. Ова можеме да го изјасниме

на примерот од глаголот *йриближи*. Овој глагол се употребува и синонимно со *доближи*, како преоден: *йриближи љо йрсйой до усйа – доближи љо йрсйой до усйа*. Непреодно пак се употребува во вакви состави: *йриближавме до селойо, до љрадой*. Но, како што се гледа, сосем е можно, иако малку понеобично, и во оваа употреба да се земе тој како преоден: *коџа ќе љо йриближиш (волкой) до село, ќе излезам со сейо село за да љо йречекам* (М. Цепенков). Се развива вака значење што навлегува во сферата на глаголите (*љо*) *доведе, донесе*.

2. Преодноста може да се прошири и од еден префиксиран глагол на друг, образуван со друг префикс, и како таков првобитно непреоден: *Бабайа Тога љи засйиваше сийе девојчиња и Јована со йсна на усйа и солзи йо образи* (С. Попов). Преодноста е пренесена овде откај глаголот *усйива (некоџо)*.

3. Имаме и такви случаи, кога се развива преодност што му одговара на значењето на повратната форма од дадениот глагол. Сосем е обично да се рече тој *љи скара*. Но овој израз има две значења: 1. што му одговара на глаголот *скара (укори некоџо): йој љи скара да бидай мирни*; 2. што му одговара на глаголот *скара се: йој љи йобуцнуваше и најйосле љи скара еден со друџ* (ги натера да се караат). Во овој втор случај го гледаме, имено, споменатото развивање на преодност што му одговара на повратното значење на глаголот. Наполно во редот на овој случај спаѓаат и следните: *за да и расйийий од брайсйойо шйо си љо имале: да и омрази (мажой и женайа)*, т.е. да си го расипат тие братството, да се омразат тие еден со друг. Така и: *осйајл Госйод на двајца или йројца еден умен, шйо да може да и разберий и да и йресудий* (двата последни примера откај М. Цепенков). Овде треба да се подвлече дека и граматички образован човек нема лесно да ја забележи вторично развиената преодност во *йој љи скара*, додека во *йој љи умре* или *йој љи седна* лесно ја забележува, излегувајќи од она што го знае од граматиката на сродните јазици. Тоа пак што треба некои случаи просто да „избаруваме“ покажува од друга страна дека расколебувањето на границата меѓу преодните и непреодните глаголи е напреднато доста во нашиот современ јазик.

4. Понекогаш имаме извесен вид проширување на преодноста, т.е. некои глаголи што се преодни, но како такви ретко се употребуваат и главно во одредени состави, ги прошируваат можностите за својата преодност, навлегувајќи и во состави пообични со друг глагол што со нив инаку по значење тесно се асоцира. Така глаголите *вели*, *зборува*, иако преодни, се јавуваат во помалку предметни врски од глаголот *кажува*. Обично е, на пример, *кажува ѝрикаска*, но не и *вели*, *зборува ѝрикаска*. Всушност глаголите *вели*, *зборува*, а особено првиот, идат повеќе како ознака на самиот процес на говорењето, без да се побудуваат веднаш и нивните предметни врски. Обично се слуша: *ми вели нешто, зборува нешто, што-тоде* и сл. Меѓутоа, денеска овие глаголи навлегуваат и во сферата на употребата од *кажува*, така што ја прошируваат својата преодност: *Ситије го велеа местото, оти било лошо* (М. Цепенков). – *им ѝрелеаа зборовите што и ги велеа некогаш* (В. Малески). – *Тој зборуваше многу работи за луѓето, за животињите на кои дојдоаши ѝејка Марија и не мислеше* (Р. Петковски). И во примерот: *и мене сега ќе ме заѓине* (М. Цепенков), т.е. *ќе ме отепа* – имаме вакво проширување на преодноста, но сврзано и со поголема промена во самото лексичко значење. Имено, глаголот *заѓине* се сврзува обично со материјални предмети (*го заѓинав саитот* и сл.), додека овде добива за предмет лице, а заедно со тоа развива и поинакво значење, онакво какво што се развило по истиот пат во глаголот *заѓуби*, кој е пообичен како синоним на *оштеја*, отколку што е тоа глаголот *заѓине*.

5. Најпосле, во редот на оние случаи каде што имаме помала степен во развивањето на преодноста, можеме да ги споменеме и глаголите кај кои е во извесна предметна врска пообична префиксираната форма, место која меѓутоа може да се сретне и непрефиксираната: *да ти видај* и *да ти радувај* и *тебе и мене*. – *Госпо ќе ти радува со машко дете* (М. Цепенков). Овде е пообично да дојде префиксираната форма *израдува*. Во ваква употреба и глаголот *радува* добива една нијанса на свршеност (в. т. 263 и 283). Слично на ова, и во примерот: *се сејтив да и ѝишам* и *нив* (М. Цепенков) употребено е *ѝишам* место пообичното префиксирано *зѝишам*. И овие случаи, иако

сè во рамките на преодните глаголи, укажуваат на ред поместувања во категоријата на преодноста.

246. 1. Меѓутоа, како што покажавме веќе на примерот со глаголот *умре*, овие поместувања одат и дотаму што се развиваат предметни врски и кај глаголи првобитно непреодни. Овде ќе приведеме извесен број такви случаи, прво извлечени од народните приказни: *ако можиие ѝланинаѝа да ја ѝроодиие, шиио је онде каршија, ќе ве ѝросѝам. – во истиоѝо време ќе ја ѝроѝнеле камбанаѝа. – да и ѝребегаѝи она ѝри ѝланиѝе. – облациѝе да не врнѝѝ ѝрад. – јавни ме ѝѝи и ѝомини ме ѝред владикаиѝа. – Пес да ѝе лаѝѝ, ќе се скараѝ со некоѝо (М. Цепенков). – како да ѝи ѝремине децаѝа (ѝреку река, Д. Матов). – најсеѝѝне ѝо ѝоминале (ѝреку река, – Е. Спространов). – ќе ѝо засѝанаѝѝ; ќе ѝо ѝочинаѝѝ. – јас ќе ми ѝе најадам и наѝѝѝам. – ѝо навечерала, со шиио и дал Госѝо, леб и сол. – како овчариѝе шиио и риѝааѝѝ браздиѝе (М. Цепенков). Исто така предметна врска се развила и со безличниот глагол *сѝемни се*: и *сѝемнило* (М. Цепенков), *ме сѝемни*, *ме раздени* (како *ме здоболе*, *ме мачи*) и сл.*

Не само народната, ами и современата наша литература дава ред примери за развивањето на преодност кај непреодните глаголи. Притоа е особено важно да се подвлече дека ова станува и во состави што не се обични во разговорниот јазик, а кое сведочи за потенцијата на оваа појава. Сп.: *ѝродолжи диво молскаѝѝи ѝо со очиие Киреѝѝа* (К. Чашуле). Други примери: *Ме седна на една сѝолица. – На ѝресѝол ќе ѝе седнам. – Радосѝа не ѝомалку ѝо вивна срцеѝо на Крсѝеѝѝа* (К. Чашуле). – *Подѝѝни очи – очи засветѝѝи* (К. Рацин). – *да ѝодземе неколку сакои за да ѝо „оѝули“ нашиоѝ оѝон. – Пламеноѝ шиио ѝо исфрлаа неѝовииѝе очи ѝо вирви Насѝеѝѝа* (В. Малески). – *Дваѝѝѝи да умираѝ еден исти човек, ѝоа веќе не може да се ѝросѝѝи. – Едѝѝѝ чека да ја однесе дома, да ја слезе во двороѝ неѝов. – Ја ѝорасна ли?* (С. Попов).

2. Еден пример како: *Тој уѝѝе сѝѝеѝе занесен ѝеѝѝ-вековен сон* (С. Попов) – нè потсетува на оние состави во кои имаме трага од старите инструментални значења (в. т. 72). Може да се мисли дека до извесна степен и тие случаи придонесле за расколебувањето на границата меѓу преодните и непреодните глаголи во нашиот јазик.

3. Од примериве се гледа дека развивањето на преодност е пообично кај свршените глаголи, иако се среќава и кај несвршени. Исто така треба да го забележиме и тоа дека најчесто предметот при овие „вторично“ преодни глаголи е со заменска форма, т.е. или таа иде сама или во удвоен предмет. И ова не е безусловно вака, но во секој случај имаме глаголи при кои тешко би сме примиле предмет без заменска форма. Обично ни е, на пример, *ме смееш* или *џо смеам дејшејџо*, но никако *смееш дејџе* (како што ќе биде: *носиш дејџе*).

4. Се разбира дека примерите што погоре ги приведовме не ги исцрпуваат сите оние случаи кога во разговорниот јазик се употребуваат првобитно непреодни глаголи со предметна врска. Сосем е обично на пример: *џо леѓна*, *џо сџана*, *џо џадна*, па можат да се чујат дури и вакви состави: *Ги осџавааџџ сливиџе – џи зреаџџ* (т.е. ги оставаат да зреат). Сето ова покажува, како што веќе истакнавме, дека во случајов се работи за една жива појава што засега длабоко во наследениот однос меѓу преодните и непреодните глаголи, расколебувајќи ја разликата меѓу нив. Навистина, не сите непреодни глаголи можат да стапат во врска со предмет, но во секој случај, особено кај свршените глаголи што покажуваат извесна резултативност на дејството, тие се врски барем потенцијално дадени. И модалното значење на готовност да се изврши дадено дејство (в. т. 331) придонесува да се јават со предметна врска и такви глаголи, како *оди*, што инаку не се сврзуваат со предмет: *Го одам џолево како ниџџџо за еден сааџџ!*

5. И во нашиот јазик, како и во другите словенски јазици, е познат начинот да се јавува тавтологично во предметот именка од истиот корен со глаголот: *Плаџно да џкаџџ, џаџ ќе џаџџуаџ* (М. Цепенков). – и *џомин со џаква ќе се џомине* (С. Попов). Впрочем какво повторување можеме да имаме и кога именката е сврзана со предлог: *на сон џџ се сонило* (М. Цепенков). Во нашиот народен јазик се сврзуваат со предмет и некои глаголи што во литературниот ги земаме обично со *на*-предмет или што ја управуваат именката во врска со предлог: *Куџраџџа, џо мислиџ сеѓа, не џо знаџџ кај е* (Р. Петковски). *Таја нави не*

веруала. – *ѓо окарал за мр̄иви и за живи. – ѓрос̄ии ме и избави ме* (М. Цепенков).

ПОВРАТНИ ГЛАГОЛИ

247. Во тесна врска со преодноста односно непреодноста на глаголите стои образувањето на т.н. повратни глаголи. Тие глаголи се разликуваат од другите по тоа што во нивниот состав иде кратката заменска форма *се*: *се мие, се чешла, се радува, се смее*. Ваквите глаголи, кога се изведени од преодни, стануваат непреодни по своето дејство, така што овде ни се претставува еден начин за правење на непреодни од преодни глаголи: *чешла* е преодно, *се чешла* – непреодно. Меѓутоа улогата на заменската форма не се сведува само на ова, ами во соодносот со глаголот таа привнесува и други нијанси во неговото лексичко значење. Не е непременно нужно да имаме обичен глагол, па од него да е изведен повратниот. Станува дури обратен случај – глаголот без *се* да е развиен вторично од соодветниот глагол со повратна форма. Така, на пример, покрај *ѓој се смее многу* имаме денеска и *немој многу да ме смееш* (со значење – *да ме засмеваш*), каде што вторично се јавува глаголот *смее*, но пак само во врска со заменска форма, – еден случај што се породува пак од расколебувањето на границата меѓу преодните и непреодните глаголи.

248. Во граматиките често се среќава тврдењето дека се повратни оние глаголи кај кои дејството не преоѓа на предмет ами се враќа на самиот вршител – на подметот: *јас мијам (некоѓо)* но: *јас се мијам (самииѓ себе)*. Меѓутоа ова сфаќање е сосем погрешно, па е погрешно и терминот *ѓовраѓен глагол* да се осмислува според него. Терминот *ѓовраѓен глагол* може да има само до толку оправдание и смисла, до колку со него се укажува на особеноста кај таквите глаголи да ја содржат во својот состав формата на повратната заменка. Инаку, и најповршно сопоставување покажува дека повратноста, разбрана така како што се дава во приведената констатација, може да се однесува само на ограничен круг глаголи што имаат ваква форма. Ако за такво враќање на дејството може да се зборува кај глаголот *се мие*, никако не може да се види

такво нешто на пример кај глаголот *се смее*. Всушност повратната замена покажува дека дејството останува во опсегот на подметот, тоа што важи општо за непреодните глаголи, а само како еден поспецијален случај може да се јави тука и враќањето на дејството врз самиот подмет.

249. Логичката анализа на значењата на преодните глаголи, по оваа нивна општа определба, покажува дека меѓу нив имаме разнородност. За грамматиката важноста на една таква анализа повеќе се состои баш во таа негативна констатација, отколку во тоа што можат тука да се изделат повеќе или помалку подгрупи со специфични значења и употреба. Со истата цел ќе кажеме овде неколку збора за значењата на повратните глаголи во нашиот јазик.

1. На прво место можеме да ја споменеме доста честата употреба на овие глаголи со пасивно значење, на кое нè упатува не самиот глагол ами контекстот во целост: *Фамилијата ни се йоругува, името и честта йод нозе ни се фрла, се гџази и се валка, и ти нејќеш ни да знаеш* (В. Иљоски). – *ке видай̄ они како се служай̄ аџи и беџови, како се йравай̄ мазници и алви* (С. Попов).

2. Многу е честа употребата на ваквите глаголи и во безлични состави: *ајде да се оди веќе негде да се бара сйшење* (М. Цепенков). – *Ишам јас, Ленче, само не се сйасува, куса рака шйо се вели* (В. Иљоски). Сп. ги и безличните обрати: *ми се јаде, ми се сйше, ми се гледа* итн.

3. Имаме цел ред случаи кога заменката *се* не побудува претстава за враќање на дејството, на пример во овие глаголи што значат внатрешна состојба: *се смее, се радува, се весели* и сл. Можеме да посочиме дури и такви глаголи што без никаква особена промена во значењето идат наспоредно и без заменска форма. Во овие примери ги даваме некои од нив во повратна форма: *момчето немски му се одгоарало. – од мака се йукнала како косџен. – шаксај ми се, оџи ќе ми го даши. – Голема мака му беше, оџи да не можш̄ некој занает̄ да се научш̄. – Колкуцка малце се молела Боџа оваа двоица. – и ти да се осиромашш̄ йосле како нив. – Се йоминало некое време* (М. Цепенков). – *Кучето сеџа се замолчило* (Е. Спространов). – *Ми се иде да ја фашам за коси* (В. Иљоски). – *Се можело ли нишйо да не знаеш̄!*

(Р. Крле). – *Една вечер се беше заседнал во крчмаӣа со ӣријаӣели* (Ј. Бошковски). Како што рековме, значењето ќе остане овде исто и без заменската форма, единствено што таа, но не и во сите случаи, за нијанса повеќе го подвлекува вршењето на дејството за самиот субјект, во неговиот опсег. Тоа може јасно да се сети на пример во овој состав: *ӣӣо се мислиш?* наспрема: *ӣӣо мислиш?*

4. Во некои вакви случаи иде повратен глагол со на-предмет, додека со директниот предмет стои глаголот без заменската форма: *А, чекај ӣӣо ќе ѝ се наӣеӣам* (В. Иљоски), инаку – *ӣӣо ќе ја наӣеӣам*. – *Ќе речеш, еӣе, зриво-живо од Досеӣа... Многу да ѝ се ӣозравиш, многу* (В. Иљоски), обично: *да ја ӣозравиш*. – *Излегоа ӣрвио ден је се молија на ӣланинаӣа да киниса* (М. Цепенков), инаку – *ја молија ӣланинаӣа*. Повратниот глагол може да бара и друг предлог: *Се ӣӣо ӣраеше цароӣ, до нив се ӣрашал и се учел* (М. Цепенков), инаку: *нив ги ӣрашал и од нив се учел*.

5. Надвор од овие и слични случаи, што досега ги разгледавме, имаме извесен број глаголи кај кои заменската форма укажува на враќањето на дејството врз подметот. Некои притоа ги разликуваат повратните од заемно-повратните глаголи. Првите би покажувале дека дејството се враќа на самиот вршител: *јас се мијам, се ӣријам, се ӣрашам* и сл.; вторите пак би покажувале дејство што различни субјекти го вршат еден на друг: *ние се ӣеӣаме, се броиме, се сакаме* и сл. Меѓутоа веднаш е јасно дека овде не може во строга смисла да се зборува за глаголи повратни и заемно-повратни, ами поскоро за повратна и заемно-повратна употреба на тие глаголи. Инаку излегува што *се сакам* (со *него*) да биде заемно-повратен, а *се сакам* (себе) – повратен глагол. Од друга страна сите овие глаголи можат да идат и во пасивни и безлични состави, каде што пак се јавува во нив сосем подруго значење од повратното и заемно-повратното. Сп. од истиов овој глагол: *алваӣа кај нас многу се сака*, или: *за ӣаа рабоӣа се сака* (т.е. треба) *многу неӣӣо*. Сето ова сведочи дека не треба да зборуваме за повратни и заемно-повратни глаголи во споменатата смисла, ами за нивна повратна и заемно-повратна употреба, по истиот начин како што зборуваме кај нив за употреба во пасивно или безлично значење.

ЛИЦЕ

250. Во граматичката категорија на лицето глаголот покажува согласување со личните заменки. И овде, како и кај личните заменки, имаме три лица во еднината и во множината. Лицето е најчесто определено со самата форма на глаголот: во *викам, викаш, вика*, преку наставките, односно преку немањето наставка во *вика*, се изразува покрај временското и бројното значење – и однесеноста на дејството кон едно од трите лица. Во реченицата е сепак сосем обично да се сврзуваат личните глаголски форми со соодветните заменки (*јас викам, ти викаш, тој вика*), при кој случај категоријата на лицето наоѓа двоен израз, – и во заменката и во глаголот.

Како што видовме, во редот на формите со наставка формата, *вика* ги изразува истите граматички категории, па и лицето, со еден чисто негативен признак – со тоа што нема никаква наставка. Ваков негативен признак имаме и во *викал, викале* (3 л. од минатото неопределено време) со тоа што тука не се јавува формата од помошниот глагол. Самото тоа го определува и лицето, како и другите граматички значења, во противставеност спрема формите со помошниот глагол: *сум викал, си викал, сме викале, сѐе викале*.

Има во нашиот јазик и такви лични форми во кои лицето не е доволно или не е никако издиференцирано. Таков е случајот со 2. и 3. л. едн. во минатите определени времиња, каде што за нив имаме единствена форма, така што категоријата на лицето треба да се определи со лична заменка или да се разбере од самиот контекст: *ти викна, тој викна* (во 3 л., се разбира, лицето се определува и во врска со именка како подмет: *човекој викна*). Во можниот начин (потенцијалот) имаме по една форма за еднината и множината, така што личната определба мора да се привнесе со помошта на личните заменки или по некој друг пат: *јас, ти, тој би викал, ние, вие, тие би викале*.

251. Што се однесува до значењата на одделните лица, тие произлегуваат од нивниот однос во говорната ситуација, и им одговараат во таа смисла на значењата на личните заменки (в. т. 212). Во поврзаноста на заменките и на личните глаголски форми се откриваат разлики

во степенот на индивидуализацијата што ја носат со себе одделните лица. Првото лице еднина покажува крајна индивидуализираност, бидејќи означува само одредена единка – онаа што зборува. Исто така и второто лице најчесто се однесува на изделена единка – на лицето што му се обраќа во говорот. Но има и такви случаи кога ова лице се употребува надвор од секаква врска со дадена говорна ситуација, во општи поставки од родот на оваа: *Да работиши – да немаш*, т.е. да работи човек и пак да нема. Сп. уште: *Каде имаши тешјаница – таму ти е твој, Бајрамче, значи* (В. Малески).

Најопфатно е во оваа смисла третото лице, како во еднината така и во множината. Тоа може да се сврзува со секој предмет што се споменува при говорот меѓу првите две лица, а освен тоа може да се употребува и во обопштени поставки и во безлични искажувања: *Кој носи не ти преси; Се ситенува; Велат дека било така* и сл. Првото лице во множина се карактеризира со поголема неопределеност во однос на индивидуализацијата од првото лице во еднината, токму поради тоа што се однесува на множество. Така во него се согласуваат дејствата вршени од различни лица: *јас, ти и тој викаме, ние, вие и тие викаме*. Доста често во писмениот јазик се употребува ова лице место првото лице еднина, кога се сака да се ублажи она потцртување на личноста што го носи со себе првото лице еднина: *Во врска со тоа можеме да го кажеме следното* (место: *можам да го кажам следното*). Второ лице множина не е обично во онаа употреба во обопштени искажувања што ја видовме кај второто лице еднина. Но затоа формата за ова лице се употребува при согласувањето на дејствата што ги вршат второто и третото лице: *ти и тој викаше, вие и тие викаше*. За употребата на ова лице во учтиво обраќање, нова во нашиот јазик, говоревме веќе кај заменките (в. т. 213). Што се однесува до личните глаголски форми, тие во ваков случај идат секогаш во 2 л. множина: *Вие се тврдише многу. Вие сите дошле рано* и сл., додека за глаголската придавка, како за нелична форма, важи истото што се кажа на посоченото место за придавките општо.

252. Како што споменавме веќе, формата за третото лице може да се употребува и безлично. Во таа безлична

употреба имаме извесна постепеност што чини преод од личните глаголи до глаголите што се употребуваат само безлично или главно безлично.

1. Со нијанса на безличност се употребува глаголот во обопштени искажувања како што имаме во оваа реченица: *Кога ќе заколајќи кокошка било, мисирка било, или ишћо и да било, ишћо ќе го исчисајќи од желудничкој, го собирајќи да не се насјајќи, ошћи исјагало на ногајќа на биеница и ако се насјајќело, шћова многу болело* (Т. Ецов). Формите за трето лице множина овде не се сврзуваат со определено лице, па по тоа и се доближува ваквото искажување до безличните глаголи.

2. Како што споменавме и порано (в. т. 249, 2) безлично се употребуваат често и повратните глаголи: *во недела не се рабојќи; шћешко се живее; не се сјасува; овде се јаде добро*. Глаголот иде во 3 л. еднина, па може да остане во некои случаи во таа форма дури и ако имаме реченица со граматички подмет во множина: *На децајќа им се сјава бенки, за да не ги урочујќи*. (Т. Ецов). – *Ако се назјази шћрошки од леб – ослејќал човек* (Ј. Читкушев).

3. Безлично можат да се употребат, освен повратните, и други глаголи, во определена врска: *Кому му е до шћеење, нека си шћее. Мене не ми дошло нишћу до шћеење, нишћу до смеење* (Р. Крле). – *Му дошло на ум на шћешло, да речи еден збор. – шћребало да дојдајќи. – имало еден цар. – Кога оди човек шћонадвор, не чинело да се секне, ошћи носојќи ќе го болело* (М. Цепенков). Последниот од овие примери ни открива една интересна особеност во нашиов јазик: имаме безлична форма иако реченицата се јавува со подмет *носојќи ќе го болело*, место: *носојќи ќе го болел*). Безличната нијанса во ваквите состави може да се забележи јасно само во минато неопределено време бидејќи тука наоѓа свој надворешен знак во употребата на формата за среден род, како безлична форма, иако подметот може да биде од машки или женски род. Ова вакво искористување на формата за среден род може не ретко да се сретне во нашите народни приказки, особено кај М. Цепенков: *Сјавав и шћрејќи беше ја вајќило царицајќа од големити далги на морешћо. – Кога ќе му се шћорскало меѓу нешћојен, ќе му се сјаорел кео. – се дало зајовед од ацијајќа. – у комшишћи се шћрало една свадба. – му се родило ненавис. – беше и*

се кажало леко̄ӣ. – Да бида̄ӣ ар̄га̄ӣи, не му даало рака, чунки мно̄гу и мрзело; да сега̄ӣ без рабо̄ӣа, ѝа сакало да јада̄ӣ. – а ѝрека̄ӣа вечер – само леб и сол било на софра̄ӣа. – Оѝкоа беше се дало ѝој карар од ѝаѝрико, и од сѝарешина̄ӣа, се исѝра̄ӣило абер ѝо сѝӣе месѝа, кај шѝо имало рисјани, да се мола̄ӣ бо̄гу. – само Силјанче беше се нашол на една шѝӣца задржан и беше го исврлило дал̄га̄ӣа на суо. Во повеќето вакви случаи подметот не се поклопува и со логичкиот вршител на дејството, но има сепак и исклучоци од тоа: го исврлило дал̄га̄ӣа. – не му даало рака. Од друга страна, ваквите случаи покажуваат дека и при граматички лично оформена реченица се чувствува во помала или во поголема мерка влијанието од безличната употреба на дадениот глагол, поготово ако тој инаку почесто безлично се употребува. Така, на пример, во составот „носо̄ӣ ке го болело“ несомнено е дека сфаќањето за безличност е пренесено од многу обичните безлични изрази со тој глагол: *ме боли, ѝе боли, мно̄гу го боли, мно̄гу го болело*. Од ова произлегува дека и во изразите *ме боли глава, нога* и сл. именката, што врши овде служба на граматички подмет (сп. го шеговитиот одговор: *боли ја ѝӣи глава̄ӣа*), до голема степен се обзема од безличноста на глаголот, чинејќи така со него еден израз со безлична нијанса. Затоа и именката останала нечленувана (сп. т. 37). Напротив членувањето на именката овде означува поголемо обособување на граматичкиот подмет наспрема глаголот: *глава̄ӣа ме боли*. По начинот овде опишан, како до голема степен граматички неразделни изрази треба да се разгледуваат и составите како *врне сне̄, дожд*, кои се исто на границата меѓу личното и безличното оформување на реченицата. На тоа укажува еден ваков случај: *сне̄ врнело со голема брзина* (М. Цепенков). Исто така до чисто формална улога е сведен граматичкиот подмет во оваа реченица: *На часо се сѝемнило и ва̄ӣло да сѝуди време̄ӣо* (М. Цепенков).

253. Меѓу глаголите што се одликуваат со исклучиво или предимно безлична употреба можеме да ги изделиме овие две групи.

1. Оние што означуваат природни појави: *врне, роси, ѝрсоли, жрми, сека, се сѝемнува, се разденува, се разви-*

делува. Тие се употребуваат со безлично значење сами, а инаку можат да стапуваат во врска со подмет, понекогаш со повторување на истиот признак во именската сушност: *роса роси, секавица сека*, понекогаш пак во преносно значење: *челојто му се ситемни*. За сфаќањето на составите како *врне снег* и сл. се кажа погоре.

2. Оние што означуваат душевно или телесно преживување, па затоа идат со кратките лични заменски форми: *ми се лоши, ми се смачи, ми се јаде, ми шекнува, ме боли, ме јаде, ме мачи, ме иресе, му орска* (т.е. се плаши) и др. Тесно се сврзуваат по значење со ваквите случаи и изразите како овие во кои влегува и именка: *ми е ситрав, ми е срам, болка ми е, мака ми е, јад ми е, ми е леи* и др.

Од изнесеното можеше да се види постепеноста во развивањето на безлично значење, различните можности за безлична употреба на глаголите, како и врските што потекнуваат оттука до глаголите и глаголските изрази што можеме да ги наречеме типично безлични, иако и тие не се секогаш исклучени од личните обрати во реченицата.

РОД И БРОЈ

254. Категоријата на родот се јавува само кај безличните глаголски форми: глаголската придавка (*иаднаӣ, иаднаӣа, иаднаӣо*), глаголската л-форма (*иаднал, иаднала, иаднало*) – и тоа само во едината. Глаголските именки спаѓаат во граматичкиот среден род (*ишоа ирашање*). Треба посебно да се спомене дека разликата во родовите се отклонува кај глаголската придавка во формите сложени со помошниот глагол *има, нема*. Тогаш се зема како општа, родово неутрална, формата за среден род: *има земено, нема илаӣено*.

Во народната поезија често се обопштува формата за среден род и кај глаголската л-форма: *Тогај ми Кузман иргнало Во она село 'Рбино. Тамо ми Кузман свикало Својата верна орусина*.

Како и имињата, и глаголот познава два броја: единна и множина.

ВИД

255. По видот ги делиме глаголите во нашиот јазик на *несвршени* (трајни, повторливи) и *свршени*. Трајните глаголи, на пример *носи, оди*, изразуваат дејство во неговото одвивање, во неговото последователно вршење. Повторливите изразуваат такво несвршено дејство, извршувањето на кое ни се претставува во една редица од моменти, во периодично повторување: *чукнува* (одвреме, навреме), *зајалува* (одвреме навреме). За нив ќе стане збор малку повеќе подолу. Свршените глаголи изразуваат дејство што се сфаќа како целосно извршено. Тоа може да биде целосно извршено во еден момент (*викне, ѓадне*) или, зависно од значењето што го привнесува префиксот кај ваквите глаголи, да ни се претставува и како такво што опфатило извесно време во своето извршување (*ѓоноси, ѓооди*), или како такво што означува почеток, крај, полно разгрнување итн.: *заноси, заоди, доноси, дооди, износи, изоди*. Се гледа од ова дека глаголите од свршен вид покажуваат меѓу себе разлики во продолжителноста на дејството, но сите тие разлики се подведуваат под едно општо сфаќање дека дејството ни е дадено како извршеност, дека го опфаќаме целосно, а не го восприемаме како процес што се врши последователно.

256. Разликата во видовите треба да ја мислиме надвор од однесеноста кон должината на времето во кое конкретно се извршувало едно дејство, а која може да биде во реченицата точно определена со разни зборови-дополненија. Ако речеме: *јас ја ѓишував оваа книѓа една година*, и ако речеме: *јас ја најишав ова книѓа за две години*, тогаш излегува дека дејството изразено во свршениот глагол траело во реалноста подолго од дејството изразено со несвршениот глагол. Оттука е јасно дека при определбата на видовите не бидува да тргаме од конкретната временска измереност, иако имаме и такви свршени глаголи како *ѓадне, викне* кај кои дејството се извршува во еден момент, па затоа и не можат да бидат тие споредувани со соодветни несвршени глаголи по начин претставен во горните реченици. „Чистото“ значење на видот, онака како што е дадено во глаголската форма сама по себе, се определува пред сè како начин на претставување на гла-

голското дејство: како процес во одвивање, односно во периодично вршење, или како извршеност.

257. Меѓутоа, ако видот треба да го апстрахираме од конкретната временска измереност, тоа не значи дека тој не се сооднесува со граматичката категорија на времето. Напротив, тие две граматички категории се вкрстуваат. Така на пример не е можна употребата на формите од свршени глаголи во вистинското значење на сегашно и минато несвршено време, баш поради тоа што тие времиња претполагаат процесуално вршење на глаголското дејство, негово извесно последователно пројавување. Од друга страна, доста ретките образувања на минато свршено време од несвршени глаголи се сведуваат на чисто видова разлика спрема формите за несвршено време од истите глаголи. Ова можеме да го сетиме најдобро ако ги споредуваме тие форми во еднаков контекст: *јас одев ѓри дена на нива – јас одив ѓри дена на нива*. Разликата во значењето е таа што формата *одив* носи една нијанса на целосно опфаќање на глаголското дејство, тоа што придонесува и за извесно изгладување на реалната повторливост на дејството, содржана логички во дополнението *ѓри дена*. Целосното опфаќање на дејството, значи, се налага над неговата стварна периодичност. А пак формата *одев* во горната реченица го претставува дејството во неговото одвивање, и затоа по извесен начин, поради повторливоста содржана во определбата, како да значи и извесно сумирање на повеќе дејства: *одев некви – одев вчера – одев денеска = одев ѓри дена*.

258. Видовите разлики се дадени во самите прости глаголски форми: *ѓрави, носи, бере* (несвршен), *куќи, даде, каже* (свршен вид). Со изведување видовите разлики се додаваат по два начина – било со префикси било со наставки: *ѓие – исѓие, куќи – куќува, сеѓи – сеѓне*.

259. Повторливи глаголи. И покрај општиот признак на несвршеноста што го имаат со трајните глаголи, и покрај тоа што во ред случаи се мешаат со нив, повторливите или итеративните глаголи во нашиот јазик чинат сепак изделена група. Вистински повторлив глагол е оној што не може да се употреби во правото значење на сегашно и минато несвршено време.

260. Најупадливо се гледа паралелноста на повторливите форми со другите кај глаголи што образуваат свршен вид со наставката *-не*. Кај нив имаме цели вакви вериги: *седи – седне – седнува, лежи – леѓне – леѓнува, ѓаѓа – ѓаѓне – ѓаѓнува, леџа – леџне – леџнува, вика – викне – викнува, ѓроџа – ѓроџне – ѓроџнува*. Овој ред можеме и натаму уште многу да го прошируваме. Можеме слободно да речеме дека глаголите како *седнува* имаат чисто повторливо значење, и никако не е обично да се употребуваат тие со значење трајно. Заправо, потребата да се обележи посебно повторливоста и го предизвикала нивното образување како трет член во горните вериги. Не е вака остра границата меѓу повторливите и трајните глаголи во другиот можен случај кога се јавуваат итеративни форми – изведени од свршени префиксирани глаголи, наспроти прост траен глагол. На пример: *се ѓеџа – се сѓеџа – се сѓеџува, несе – снесе – снесува, ѓледа – ѓоѓледа – ѓоѓледува, ѓали – заѓали – заѓалува, лаже – излаже – излажува, беѓа – избеѓа – избеѓува, руча – изруча – изручува, ѓее – заѓее – заѓева, заѓевува, ѓрави – најрави – најрава, најравува, јаде – најаде – најадува, ѓие – најѓие – најѓива, најѓивува*. Имено, во ваквите случаи не е исклучена можноста за развивање и на трајно значење кај повторливите глаголи. Тоа стои во зависност и од карактерот на префиксот. До колку тој придава значење на извесна продолжителност, полесно во таквиот глагол се развива и трајно значење. Така глаголот *доѓорува* (*ѓори – доѓори – доѓорува*) иде со такво значење во реченицата: *свеќаѓа доѓорува*. Од друга страна, ако во даден случај префиксот означува особено моментно извршување на дејството, таквиот глагол тешко да ќе се употреби како траен. Во таа смисла можеме еден глагол како *сѓроѓува* сосем да го срамнуваме со *ѓроѓнува*, а редот *ѓроѓа – сѓроѓа – сѓроѓува* со редот *ѓроѓа – ѓроѓне – ѓроѓнува*. Сето ова, со особен оглед на улогата на префиксите, заслужува посебно иследување, какво што овде не сме во можност да дадеме. Исто така треба посебно да се иследуваат и промените во видовите нијанси, зависни од различни поместувања во лексичкото значење на глаголот, за кои кажуваме нешто малку подолу (в. т. 264).

261. Некои од глаголите што спаѓаат овде се изведени и од непрефиксиран свршен глагол: *На ѓочнуењето си*

ја *ѝка* *џлаваѝа*, сам си рече (Т. Ецов). – *да дојдуаш ѝо-набрџо на џройчево да видуаш да не некој ми а оѝкоѝаѝ кѝрка ми* (М. Цепенков); па овде можеме да го земеме и *сѝорува*, бидејќи глаголот *сѝори* денеска го сфаќае како непрефиксиран: *ја ваја рабоѝа ја сѝорујеш, ја џлаваѝа ке ѝи се земе* (Т. Ецов). Веригата овде сепак се дополнува со трајни глаголи, иако од друг корен, но соодносни по значење: *вели – рече – речува, џледа – види – видува, ѝрави – сѝори – сѝорува*.

Од друга страна, имаме и префиксирани вакви образувања, иако соодветниот свршен префиксиран глагол не е никако обичен во употребата: *А одвреме навреме ѝодидуваше и Сандре* (В. Малески). – *Јас ке џледам да ѝодојдувам ѝонекоџа* (Р. Петковски). И во редот на споменатите порано образувања со суфиксот *-не* можат да се сретнат такви кај кои свршениот глагол не е влезен во говорот: *Крвѝа на Сѝојанка ѝ цвеѝнуваше во образиѝе* (В. Малески). Всушност овде имаме новоизведен итеративен глагол од само потенцијално дадениот свршен глагол „*цвеѝне*“. Заклучокот е одовде, дека за да имаме глагол повторлив не е задолжително да постои во редот соодветен свршен глагол, како реално даден во јазичната употреба, додека од друга страна – постоењето на траен глагол од истиот корен или соодносен по значење е услов за да се сфати една форма како повторлива.

262. Од прегледот што го дадовме може да се види дека итеративните глаголи се изведуваат од свршените, а придобиваат имено повторливо значење до колку во дадената верига постои и прост траен глагол. Со дејството што го изразуваат е сврзана претставата за неговата повторливост, за опфаќање на одделните моменти во неговото извршување во еден периодичен ред: *Висѝина и мноџу ѝаѝи се сѝеѝувавме, ни крвавеа носовиѝе, ама брџу се смирувавме* (К. Чашуле). – *И оди ѝочесиѝо, нарочно да се најивуваши ѝаму кафе за да им е кукаѝа оѝворена* (Р. Крле). – *Таа ѝоџледуваше де во Иља, де ѝо Пеѝреѝа* (Р. Петковски). – *Како секое уѝро шѝо ѝоџлегуала во јабољкниџаѝа... ѝака и шѝоа уѝро ѝоџледа*. – *На секој збор, шѝо ѝроџоорила, се ѝо еден алиѝ’н од усѝа ѝ пагнуало*. – *Некоја џемија дали дојдуа ѝокрај земјава ваша* (М. Цепенков). – *и денеска уѝкаѝа на ден едно враѝче изедеуе* (Т. Ецов).

263. Надворешен знак за тие глаголи е наставката *-ува (-ва)*. Но не значи од друга страна дека сите глаголи што ја имаат наставката *-ува* се непременно итеративни. Напротив, имаме извесен број глаголи на *-ува* што се со трајно значење. Тие се глаголите што спрема соодветните свршени стојат сами како претставници на несвршениот вид. Во нивниот ред ја немаме тројноста *ѿраен – свршен – ѿовѿорлив*, ами имаме само двојност *свршен – ѿраен (несвршен)*. Ако посочувавме горе вериги како *седи – седне – седнува*, овде можеме да посочиме само двојни редови: *куѿи – куѿува, каже – кажува, врзе – врзува, сѿаѿи – сѿаѿува, сѿане – сѿанува, внесе – внесува*. Воопшто, ако простиот глагол е свршен, или ако денеска еден свршен глагол се сфаќа како прост, – тогаш се останува само на противставувањето *свршен: ѿраен*. Имаме дури и такви глаголи што се изведени со *-ува* направо од именска или придавска основа, како трајни, така што не влегуваат ни во вакво двојно противставување, ами самите служат за изведување на свршени форми со префиксација: *верува, чувсѿивува, зборува, милува*. Па можеме дури да приведеме и случај кога, покрај несвршеното, со ваков глагол може да се изразува и свршено значење: *од коа се здравувала, ја ѿрашале месециѿе* (М. Цепенков). Така е и со глаголот *образува*, и со некои од туѓо потекло како *реѿруѿува* и сл. (в. т. 283).

264. Двојното противставување на непрефиксирани глаголски форми го наоѓаме кај глаголите што во свршениот вид ја имаат наставката *-с*: *кинѿса – кинѿсува, бенѿѿиса – бенѿѿисува*. Такво противставување се среќава и кај повеќе префиксирани глаголи, оддалечени по значење од простиот глагол или кај кои простиот глагол денеска веќе и го нема: *осѿане – осѿанува, ѿосѿане – ѿосѿанува, се измори – се изморува, ѿродолжи – ѿродолжува, ѿремали – ѿремалува, усѿее – усѿева*. Сп.: *неѿоваѿѿа чеѿѿа цел ден се ѿробиваше низ заседѿѿе* (Ј. Бошковски). – *ѿо ѿовѿива и усѿива ѿоа мачеѿѿо* (С. Попов). – *ѿѿе еѿѿе ѿѿи живоѿѿ ѿо-минуааѿѿ ја, а не како ние селаниѿѿе* (М. Цепенков). Овие случаи се показателни со тоа што имаме во нив глаголи оддалечени по значење од основниот, прост глагол, кој е несвршен (*бие, вие, мине*). Токму поради таа оддалеченост по значење овде глаголите на *-ува* се асоцираат само со префиксираниот свршен глагол од кој се изведени, или

пак се јавуваат како синоними на некои трајни глаголи од друг корен. Така изразот *живој ѝоминуваајѝ* се споредува по значење со *живој живеајѝ*. Сите вакви и слични лексички поместувања укажуваат, како што се гледа, влијание на видовата содржина на глаголот. Тоа и чини што понекогаш да не е лесно да се определи еден глагол како траен или како повторлив.

265. Бидејќи во приведените двојни противставувања имаме една несвршена форма, таа, иако изведена со наставката *-ува* што е карактеристична за итеративите, го предава трајното видово значење. Во ограничен број случаи имаме да се јавува и форма на *-ува*, покрај веќе наличната несвршена форма, не со повторливо ами пак со исто трајно значење: *најде – наоѓа, најдува, зајде – заоѓа, зајдува, вложи – влаѓа, вложува, слезе – слаѓа, слеѓува* и др. Двете несвршени форми можат овде наполно да се заменуваат: *Скојје се наоѓа (се најдува) во Македонија. – Тој влаѓа (вложува) големи најори*. Овде имаме јасен пример за тоа како се приспособуваат формите на *-ува* кон трајното видово значење, нешто што само по себе го покажува природниот факт дека постои извесна флукуација од повторливите кон трајните глаголи.

266. Оние противставувања меѓу трајните и повторливите форми, што досега ги излагавме, се откриваат во можностите за нивната употреба во реченицата. За трајните глаголи е карактеристично што тие единствени можат да се употребат во основното значење на сегашно време. Еден најпрост експеримент со формите за сегашно време ни ја покажува разликата меѓу нив и свршените глаголи. Се вели: *јас ѝаѓам* (траен глагол), но бесмислено е: *јас ѝаѓнам* (свршен глагол). Од друга страна, ако речеме: *јас ѝаѓнувам*, тогаш веднаш чувствуваме дека и ова искажување не ни е доволно само по себе, дека тоа само по себе не ни го претставува развојот на дејството во сегашноста по оној начин како *јас ѝаѓам*, ами дека бара некакво накнадно објаснение за да биде сфатено во своето вистинско значење. Тоа објаснение може да го дадат извесни зборови што ќе укажат на повторливоста на дејството изразено со формата *ѝаѓнувам*: *Многу ѝајѝ јас ѝаѓнувам во соној од кревејѝ*. Тоа објаснение може да произлегува од дадената ситуација: – *Паѓнувааш?* – *Паѓнувам!* И во едниот и

во другиот случај немаме вистинско сегашно време, ами или такво што укажува на многукратноста на дејството, или такво што со извесна начинска обогрност, укажува дека постои готовност, можност да се изврши дадено дејство (в. т. 331). Основното значење на сегашно време можат да го изразуваат на пример и овие глаголи: *(јас) собирам, соинам, сјасиирам, суредувам, суиравам, ѿиравам* итн. – па тие се затоа, иако изведени од префиксирани свршени глаголи, денеска во нашиот јазик со трајно видово значење. Но од друга страна, во примериве што сега ќе ги дадеме, итеративните глаголи се јавуваат сè определени по споменатите погоре начини: *многу вечери лежнуала сосе деца без леб. – На иреши ден му йкнуале (на мршовцише) очие. – ѿнабрго ии зайевал. – секој зайеуал врвејким ѿ ѿаиош низ клисураиа. – никако не му йрзборуало, т.е. нејкело да му прозборува (М. Цепенков). – двајсе јајца се ова, не се изрчујаш и овајца да се (Т. Ецов). – Со него се разбудуваше, со него ја „вршеше работиа“ и со него лежнуваше. – Аманше, бре луѓе, шшо беше овој огон! – рече. Со оваа манца најадуваш цел баиалјон војска и уше ке ии йресиани (В. Малески).*

267. И значењето на еден траен глагол може понекогаш да се фиксира за еден одреден момент. Но тоа станува особено со итеративните глаголи, бидејќи со нив се побудува претставата за дејство што се повторува во различни моменти, па еден од тие моменти може да се оддели посебно, посебно да се фиксира и да се добие значење што може да се споредува донекаде со значењето на свршените глаголи. Ова станува на пример во историското сегашно време: *Зема Госѿод два камења, ги фрла ѿ в’лки, ги благословуе, се сиорујаш две кучиња... го збркујаш в’лки, и го оимкујаш оенои (Т. Ецов).* Ваквото фиксирање на еден момент е особено јасно во веќе споменатата начинска употреба за изразување на готовност или можност да се изврши дејството: *Преку иенцере скокнувам, ако ѿбараш (Р. Крле).* Честа е ваквата употреба на итеративните глаголи, но и на трајните, во ремарките во драмските дела, каде што е вообичаено да се употребува сегашно време, па бидејќи тоа не може да дојде од свршен глагол, се изразува обично со итеративен при таква скоцентрисаност врз еден момент: *влегува, и ѿодава шамија на Савейка а ѿшоа ја зайалува ламбаиа. – Деиешо*

шиџом ѓи зема чорајчињата, рийнува и се фали (Р. Крле). Во случаите што ги споменавме имаме такво доближување до значењето на свршеноста на дејството, што дури тоа во свеста и посилно ни се налага. Во оваа точка имаме допирање, врска меѓу несвршените и свршените глаголи. Ова доближување до значењето на свршеноста, при фиксирањето на еден момент, дава можност и за образување на такви глаголски именки во нашиот јазик што се јавуваат како ознака на даден момент а не како именување на глаголскиот процес во неговото одвивање. Сп. на пример: *деној на ослободувањето* (в. т. 374).

ВРЕМЕ

268. Под граматичката категорија на времето го разбираме односот на вршењето на глаголското дејство по време – спрема моментот на соопштувањето. Сегашноста, или воопшто оној момент кога се говори, претставува еден вид временска разделница меѓу она што станувало пред тоа, во минатото, и она што ќе настапи по тоа – во иднината. Во овие три временски плана – сегашност, минато, иднина – и се вметнуваат различните времиња што ги познава нашиот јазик. Така имаме *сегашно време*, и повеќе форми за минатите и идните времиња: *минашо ојределено (свршено и несвршено)*, *минашо неојределено (свршено и несвршено)*, *јредминашо време, идно, идно јрекажано, минашо-идно време*. Значењето и употребата на овие времиња ќе бидат поблиску изнесени во прегледот на глаголските форми.

269. Односот спрема моментот на соопштувањето, како разделен меѓу минатоста и идноста, е основен во временската определеност на различните граматички времиња. Но освен со него, тие можат да се сооднесуваат во извесни случаи со уште некој временски момент. Така предминатото време во своето основно значење укажува не само на тоа дека дејството што го изразува станало во минатото, со кое се определува односот спрема моментот на соопштувањето, ами освен тоа дека дејството му претходело на некое друго дејство во минатото, со кое пак едновремено се определува и односот спрема друг, веќе изминат момент: *Тој беше излегол, кога дојдов јас кај него*.

Во реченичните склопови можат да се јавуваат најразлични вакви временски нијанси и тогаш кога се употребени формите од едно исто време. Такво сооднесување на моментите во кои се вршеле дејствата имаме и тогаш кога горната реченица ќе ја искажеме по следниот начин: *Тој излезе, кога дојдов јас кај него*. Одовде се разбира дека моето дојдување му претходело на неговото излегување. Меѓутоа, како граматички факт ваквото сооднесување се остварува само тогаш кога е сврзано и со посебна граматичка форма, како што е случајот со формите за предминато време. Затоа, зборувајќи за односот на глаголското дејство по време спрема некој друг момент мислиме овде на соодносот меѓу формално граматички изделените времиња по себе, а не на различните случаи што логички можат да проистечат од реченичкиот состав.

270. Едно време може да дојде во својата *права* употреба – тогаш кога го изразува она посебно свое значење што го одредува неговиот однос спрема моментот на соопштувањето и спрема другите времиња. Но покрај ова многу честа е и *неправа* употреба на дадено време, што се заснова на пристапот на говорителот од различни временски гледни точки кон соопштуваното дејство, независно од моментот на соопштувањето. Така, сегашно време може да се употреби и за соопштување на минати и идни настани. При прегледот на времињата ќе се каже повеќе и за таа нивна неправа употреба.

НАЧИН

271. Спрема глаголското дејство ние земаме определено становиште, било да го искажуваме како една положителна констатација, било да укажуваме само на неговата можност да се изврши при определен услов, било да го сврзуваме со својата желба да се изврши или да го изразуваме во вид на заповед итн. Во сите овие случаи поаѓаме од една субјективна оценка на глаголското дејство. Ваквото опфаќање на дејството го означуваме со граматичкиот термин – *начин*. Во нашиот јазик со посебни граматички форми се јавува *заповедниот начин* (*империјив*) и *можниот начин* (*индицијал*), спрема кои, како и спрема, сите други начински значења стои *индицијивот*

(*исказниот начин*), со кој се предава дејството во вид на стварна констатација. Така ќе имаме на пример: *Пејре дојде* (исказен начин), *Дојди, Пејре!* (заповеден начин), *Пејре би дошол, ако го викнеш* (можен начин).

Меѓутоа, субјективното пристапување кон дејството далеку не се исцрпува со оние начински односи што ги споменавме. Пред сè ние изразуваме одредено ставовиште спрема соопштувањето со помошта на говорната интонација. Освен тоа и со формите на времињата можеме, во одредена употреба, да дадеме субјективна преценка на дејството. Така, ако речеме: *Пејре, велат, дошол*, тогаш изразуваме прекажано дејство, спрема кое не можеме секогаш субјективно да се однесуваме како спрема сигурен факт. Или ако речеме: *Те правам на парчиња*, тогаш со формата за сегашно време искажуваме извесно субјективно настроение на готовност да се изврши даденото дејство, ако сака и во непосредниот иден момент. Но во овие, и во други слични случаи, немаме и посебни форми за искажување на начинското значење, како што ги имаме во императивот или во можниот начин. Останува од самиот состав да се разберат начинските нијанси во искажувањето. Затоа во ваквите случаи нема да зборуваме за посебни начини, ами за начинска употреба на одделните глаголски времиња. При прегледот на тие времиња ќе укажуваме, меѓу другото, и на таквата нивна употреба.

ЗАЛОГ

272. Со овој термин се означува односот на граматичкиот подмет спрема глаголското дејство. Тој однос е обично активен, т.е. со граматичкиот подмет најчесто се означува она лице што го врши дејството: *Коњите вршеа ѝо цел ден околу сѝожерој; Боѝомилчани мноѝу не шетѝаа, а особено ѝше дни на рабоѝа* (В. Малески). Во овој случај говориме за *акѝивен залог* (*акѝив*).

Но граматичкиот подмет може и да не го означува вршителот на дејството, ами обратно – она лице или предмет врз кои се врши дејството. Тогаш говориме за *ѝасивен залог* (*ѝасив*). Ваквиот однос на подметот спре-

ма дејството доста често се предава во нашиот јазик со повратни глаголски форми (в. т. 249, 1): *Секое зрнце се ѝрибира од земјајѝа, секое ѝревче, дрвце, лушѝенце* (В. Малески). – *Сѝариѝе ѝреба да се слушааѝи зашѝо ѝо-веке знааѝи* (Р. Крле). – *Кај ќе се ѝери ѝо богаѝиѝе куќи, ѝаја ќе се викаѝи ѝамо да ѝери; кај ќе се варосуаѝи некоја богаѝа куќа, ѝамо ѝаја ќе се вика; кај ќе се миеѝи некој чардак, ѝамо ѝаја ќе се викаѝи да миеѝи* (М. Цепенков). Ако е во реченицата споменат и вистинскиот вршител на дејството, тогаш на него се укажува со предлогот *од*: *се-ѝил аѝијаѝа, оѝи каѝаѝа му се украла од чоеко со деѝе-ѝо. – и друѓа зайовеод се дала од цароѝи* (М. Цепенков).

Пасивниот однос на подметот спрема глаголското дејство се искажува и со вакви конструкции во кои влегува глаголската придавка од преодните глаголи: *Гоце Делчев беше убиен од ѝтурскиоѝ аскер. – Тој е ѝеѝан од ѝаѝко му.*

Од сето што го кажавме се гледа дека овде се работи за категории чисто синтактични. Во нашиот јазик немаме посебни глаголски форми за пасивот, па затоа и немаме стварно противставување на два залога – актив и пасив. Разгледувањето на овие односи и не спаѓа, според тоа, во морфологијата, ами преминува исцело во доменот на синтаксата, бидејќи се работи за разлики во субјектно-предикатните врски што не се изразуваат преку различни морфолошки форми ами со особената постројка на реченицата. Пренесувањето на ова прашање исцело во синтаксата ќе придонесе да се ослободи нашата граматика и од прилично нејасниот термин глаголски залог, влезен и кај нас од словенската граматика. Ако ние овде посебно се задржавме на ова прашање, се должи најмногу на тоа што сакаме да укажеме на сосем погрешните настојувања да се изгради и кај нас дури целосна парадигма на пасивни форми, по образецот: *сум носен* (сегашно време), *бев носен* (минато време), *ќе бидам носен* (идно време) итн. Всушност овде не се работи за сложени глаголски форми, ами за чисто синтаксички состави.

ОБРАЗУВАЊЕ НА ГЛАГОЛИТЕ

273. Покрај глаголите што ги сфаќаме како првични, неизведени (*носи, води, иде, бере* итн.), имаме една маса глаголи што се изведени најчесто од именски корен, но може и од некој подруг збор.

Така, на пример, некои глаголи се изведени од извични и гласоподражавачки зборови: *бабоџи, крकोџи се, џаџоџи, брбори, дрдрори, бумка*. Сп.: *брбнаа да се смеаџи*. – *кљакааџи шџџрки* (М. Цепенков). Во овој случај убаво се гледа врската со извичниот збор: *ја џласнал на земи змијаџа, џлас сџорила* (М. Цепенков).

Во следните два глагола имаме изведување од прилог: *назадне – назадува, назадува; најпредне – најпреднува, најпредува*.

Но најобични се образувањата во кои влегува именски и придавски дел. Понекогаш тие претставуваат срастувања дури од цели реченични делови – во една глаголска форма, така што тогаш можеме да зборуваме за вистински сложени глаголи: *омалодуџи, ошумоџлави, омаудри, осџрелодуџи, обелодени, денџуби, вчудовиди се – вчудоневиди се* и др. Сп.: *шџо да му џлавоболеме џамо на сеџе* (С. Попов), и како глаголска именка изведена од *боџдаџрошџава*: *Слушал од сиромасиџе Боџдаџрошџааџеџо нивно за неџо* (М. Цепенков).

Настанувањето на еден таков глагол ни е многу убаво претставено во овој пример: *се уџлашил да не умриџи, и да му се џлениџ касиџа, се в чудо видел сиромасио шџрџоеџ* (М. Цепенков). Како што се гледа овде, опфаќањето на дополнението *в чудо* меѓу повратната заменска форма и глаголот бил првиот чекор по патот на полното слевање на целиот израз во една сложена глаголска форма.

Изведувањето на глаголи од имињата станува со помошта на наставки. Но има и такви случаи кога тоа станува едновременно и со префиксација, така што дури понекогаш во употребата да не се среќава непrefиксирана форма од тој глагол: *с-мал-и, з-џруџи-чи, с-џеџел-и, с-џријаџел-и се, у-џаџи-и, џо-зрав-и*.

Наставките со кои се изведуваат глаголи од имињата се овие: *и, -ичи, -ее, -а, -ува, -са, -ира*.

274. Наставката *-и* е денеска најпродуктивна од сите други наставки што спаѓаат овде. Глаголите образувани со неа го изразуваат во своето дејство во резултативен вид оној признак што се содржи во основниот збор: *дели, мажи, срами се, ѓазари, калеми, реди, ѓосѓи, оѓчовечи се, сони, ѓѓимани се, жали, ѓоѓрчи се, чесѓи, смали, зѓолеми, ѓорчи, блажи, слади се, ѓушѓи, ѓросѓи, збоѓаѓи, оѓѓјани се, оживи*. Сп.: во овие примери: *Егнуш една баба ја викнале Канио да бабиѓ* (Е. Спространов). – *како се забатиачив во ова ѓуста ѓиња. – се воцариле многу цареи во Сиамбол* (М. Цепенков). Сп. го и ова новообразување: *ѓроискри со очѓе* (К. Чашуле). Изведување со оваа наставка имаме и во глаголот *вешѓичави се* (преку „вешѓичав“): *На жениѓе им било дандалио да се вешѓичаѓ* (М. Цепенков). Интересно изведување среќаваме овде: *мака на мајка неомајкена* (В. Малески), како придавка од глагол *омајчи се – омајки се*.

275. Наставката *-ичи* ја среќаваме во нашиот народен јазик во глаголот *коленичи* (но овој глагол можеме да го сфатиме и како изведен со *-и* од зборот *коленица*), додека во литературниот јазик има повеќе глаголи изведени со неа: *ѓѓимничи, нервнички, ориѓиналнички*.

276. Наставката *-ее* му придава на глаголското дејство значење на преминување во нова состојба. Таа служи за изведување од придавки: *ѓолемее, слабее, здравее, боѓаѓее*. Меѓутоа имаме вакви глаголи и со подруго значење, особено пак кога идат во повратна форма: *живее, црвене се, белее се*. Сп.: *сама со себе се ѓолемеела* (М. Цепенков), т.е. се гордеела. Покрај значењето „станува некаков“ ваквите глаголи можат во извесни случаи да го изразуваат и значењето „некаков“: *ѓод расѓлаканиѓе очи му се синееја ѓолеми модрици* (Ј. Бошковски). – *Уѓѓе ѓо некој кош од некоја ѓрадина со ѓрње зеленее* (С. Попов). Од именки се вакви изведувања ретки: *вешѓее*. Сп.: *за да „ѓрезимеѓ“ ѓолесно* (С. Попов). За овие глаголи е карактеристично вршењето на дејството без преоѓање на објект. Така имаме: *ѓлаѓноѓо белее*, но преодно обично: *ѓлаѓноѓо ѓо белаѓ*. Наставката *-ее* е слабо продуктивна.

277. Наставката *-а*, денеска непродуктивна, ја среќаваме во глаголите: *вика, игра, сирела, чешила, весла, брза* и др.

278. Наставката *-ува*, толку распространета кај итеративните глаголи, служи во некои случаи и за изведувања од имињата. Така изведените глаголи немаат повторливо ами трајно значење: *царува, верува, дарува, зборува, зимува, леиува, лекува, милува, радува се*. Проширено: *боледува* (спрема *џладува* и сл.). Во некои случаи имаме овде наспоредни образувања и со наставката *-и*: *баби – бабува, лечи – лекува, служи – служува*. Во примерот: *џака оделе и рускиџе кралеи џри царо џурски, коџа се царуале и се закравале* (М. Цепенков) – формата *царуале* е изведена заправо вторично од *(за)цари* па затоа има итеративно значење.

Во литературниот јазик се среќаваат изведувања како: *чувсиува, учиџелсиува, блажесџува*, во кои веќе се изделува како наставка целиот завршеток *-сиува*.

279. *-са*. Оваа наставка, што се јавува и со повеќе проширувања, по потекло е од грчкиот јазик, па се среќава главно и во глаголи примени од грчкиот и турскиот јазик, кои се речиси сите од свршен вид: *киниса, ареса, наваса, вјаса* (несвршено), *курдиса, куриулиса, џеџиџиса, бојадиса*. Проширена во *-оса, -јоса* таа се придава и кон некои наши зборови: *црвоса, џнојоса, сироса, чевлоса се, брадоса, џесоса се, џеџлоса, џревјоса*. Сп.: *очиџе крвјосаа. – брадосаниџе маџи* (В. Малески). – *А џак едни велеле, дека била млада Каџерина, заџоа се свџиросала* (М. Цепенков).

280. За наставката *-ира* говориме во одделот за изведувањето на несвршени и свршени глаголи (в. т. 283).

281. Глаголите се изведуваат од други глаголи со помошта на наставки и претставки (префикси). Од наставките што служат за вакви изведувања *-не* и *-ува* го менуваат видовото значење на глаголот. Затоа за нив ќе станува збор подолу каде што се разгледуваат начините за образување на свршени од несвршени глаголи и обратно. Подолу ќе се говори и за улогата на префиксите и за оние значења што тие ги внесуваат во глаголските из-

ведувања. На ова место ќе ги споменеме наставките *-ка*, *-оли*, *-оџи*, што се прибавуваат кон несвршени глаголи, и притоа не причинуваат видова промена, ами идат со чисто лексичка служба. Тие наставки заправо спаѓаат во редот на оние јазични елементи што искажуваат некаков чувствен однос. Наставката *-ка* ја изразува умалителноста на дејството: *шейка*, *ријка*, *џрчка*, *свирка*. Сп.: *џо калдрмаџа клоџоџкаше кола* (Ј. Бошковски). Таа се јавува и проширена: *си џивка*, *се даволка*. Нејзиното умалително значење е јасно тогаш, кога од истата основа имаме и друг обичен несвршен глагол. Во инаков случај, дури и да сме имале некогаш таква наспоредност, не се побудува денеска умалително значење. Така е на пример во *делка*, бидејќи глаголот *дела* е излезен од употреба. Така е и во *џрска*, *сџиска*, *џиска*.

И наставката *-оли* предава умалително значење: *џрсоли*, *шушולי*, *шумоли*. Со спротивно на ова, аугментативно значење, се употребува во некои глаголи наставката *-оџи*: *џрескоџи*, *џискоџи*, *ломоџи*, *џрџоџи*, *шиџракоџи*. Како што се гледа, овие глаголи означуваат произведување на некаков звук, па затоа имаме вакви образувања и од извици со кои се подражава некој глас.

ИЗВЕДУВАЊЕ НА НЕСВРШЕНИ И СВРШЕНИ ГЛАГОЛИ

282. По нешто за тоа какви начини имаме за образување на свршени од несвршени глаголи, и обратно, кажавме веќе досега. Овде ќе се задржиме малку поподробно на ова прашање. Притоа ќе говориме за несвршените глаголи вклучувајќи ја во нив и групата на повторливите.

283. Пред сè треба да споменеме дека во нашиот јазик имаме извесен број глаголи кај кои не се разликуваат посебни форми за видовите, ами со една иста форма, според случајот, се изразува било свршено било несвршено видово значење. Тие глаголи се следните: *јаде*, *руча*, *вечера*, *џраша*, *кани*, *џуџи*, *дели*, *џосџи*, *џраби*, *џреши*, *срами*, *калеми*, *коленичи*, *мине*, *сџоџи*, *џазари*, *чесџи*, *бесчесџи*, *здравува (се)*, *крсџи (се)*, *маџи (се)*, *жени (се)*, *слади (се)*, *слика*, *дарува*. Сп.: *Ќе му ја џрабиме*, и со *џоа*

ќе го срамиме (Р. Крле). – *јас оиќкоа йоминав овде, коа ви ја делив главайџа, оиџиов йри неџо. – нека не даруа. – Ха, сеџа дури џе џосџив, си рекол со умоџ чококоџ. – Оиќкоа му џрешија на Боџа Адам и Ева, и исџерал од рајо надвор. – џи џиџо ме сџрами и ме резили мене, свейоџ да џе сџрамитџ џебе и да џе резилиџ. – му се сладило. – оиќкоа се здравувала, ја йрашале месеџитџе* (М. Цепенков). – *Сукаловџи меџу йрвиџе ожнаа, врзаа и сџоџија во „Гошо-во“* (С. Попов).

Освен споменативе глаголи, во литературниот јазик се употребува со двојно видово значење и *образува*, а тука се приклучува и бројната група на глаголи од туѓо потекло со наставка *-ира* (кај некои се јавува и нашата наставка *-ува*): *минира, џелефонира, сџеџијализира, реџру-џира – реџруџува*. Видовото осмислување е во нашиот јазичен усет толку силно, што се забележува понекогаш во говорот стремеж, видовите разлики да се означат надворешно со помошта на акцентот: *џој џелефонира – џој џелефонира* (оваа форма со акцент пренесен на третиот слог се чувствува како попригодна да го изразува свршениот вид). Но сето ова е далеку од тоа да биде развиено во систем. И внесувањето на наставката *-ува* кај некои вакви глаголи наоѓа извесна поткрепа пак во тоа чувство за надворешно разликување на видовите: *заинџересува* е видово попросирна форма отколку *заинџересира*.

284. Кај неколку глаголи разликата во видот е изразена преку разликата во основниот вокал: несвршено значење изразуваат формите што спаѓаат во *a*-група, а свршено оние од *e*- или *и*-група: *зема – земе, фрла – фрли, йуџиџа – йуџитџи, џовара – џовари, сџрема – сџреми, йрма – йрими, снима – сними, оџвора – оџвори, заџвора – заџвори, осџава – осџави, йоџрава – йоџрави* и др. Од несвршен вид се *кове* и *кова*. Но во префиксираните од нив несвршени се само формите на *-а*: *закова* (*заковува*). Само од свршен вид се формите *исџоведа, заџоведа, додека* формите *исџоведа, заџоведа* можат да се употребат за обата вида. Затоа се јавуваат и паралелни несвршени форми *исџоведува, заџоведува*.

285. *Образување на несвршени од свршени глџоли.* Наставката *-а*, што ја видовме во тукушто изнесените случаи, служи за изведување на несвршени глаголи од

свршени и во следните случаи, во кои освен тоа имаме било промена на кореновиот вокал било пак појава на таков вокал таму каде што денеска го нема во свршениот вид: *одговори* – *одговара*, *изговори* – *изговара*, *збере* – *збира*, *ѝосишеле* – *ѝосишила*, *умре* – *умира*, *удри* – *удира*, *зайре* – *зайира*, *задре* – *задира*, *навре* – *навира*, *извре* – *извира*, *оѝме* – *оѝима*, *ѝрејне* – *ѝрејина*, *шейне* – *шейина*, *урне* – *урина*, *смейне* – *смейина*, *начне* – *начина*, *куѝне* – *куѝина*.

Во неколку глаголи пред наставката *-а* во несвршениот вид се јавуваат консонантите *ќ*, *џ*, *њ* наспроти *ѝ*, *р*, *н* во свршениот. Историски погледнато овде сме имале заправо наставка *-ја*, па промената на консонантите настанала во допир со *ј*. Овде спаѓаат глаголите: *фаѝи* – *фаќа*, *враѝи* – *враќа*, *ѝлаѝи* – *ѝлаќа*, *ѝреаѝи* – *ѝреаќа*, *најде* – *наоѓа*, *зајде* – *заоѓа*, *обиде* – *обиоѓа*, *види* – *виѓа*, (и проширено: *виѓава*), *роди* – *раѓа*, *ѝоѓоди* – (*ѝо*)*ѓаѓа*, *ѝоклони се* – (*ѝо*)*клања се* и др. Наставката (*ј*)*а* се наоѓа проширена во *-(ј)ава* кај следните глаголи: *сеѝи* – *сеќава*, *веѝи* – *веќава*, *среѝе* – *среќава*, *смеѝе* – *смеќава*, *види* – *виѓава*, *мени* – *меѓава*. Исто и во: *ѓосѝи* – *ѓосѝијава*, *крсѝи* – *крсѝијава*, *ѝросѝи* – *ѝросѝијава*.

286. Меѓутоа, далеку најмногубројни се ваквите изведувања со *-ува*, покрај која се јавува и наставката *-ва*. Последнава служи за изведување од свршени глаголи со општ дел на вокал: *ѝознае* – *ѝознава*, *измие* – *измива*, *изблуде* – *изблудва*, *уѓрее* – *уѓрева*, *наѓнои* – *наѓнова*, *ѝосвои* – *ѝосвова*. Таа се среќава само во неколку глаголи со општ дел на консонант: *кладе* – *клава*, *извади* – *извава*, *крене* – *крева*. Наставката *-ува* служи за изведувања од глаголи со општ дел на консонант: *куѝи* – *куѝува*, *каже* – *кажува*, *нарача* – *нарачува*. Но таа навлегува денеска и во сферата на наставката *-ва*, така што се сосем обични, во поновите образувања и пообични, ваквите форми изведени од свршени глаголи со општ дел на *о*: *наѓнојува*, *освојува*, *усѝојува*. Доста е обично нејзиното придавање кон општ дел на *е*: *изѓрејува*, *зайејува* (дури и *зайевува*), *насмејува се*. Не ни е уште обично нејзиното пренесување и кај останатите глаголи што завршуваат на вокал во општиот дел. Можеме слободно да речеме дека денеска можат да се изведуваат со оваа наставка форми од сите свршени

глаголи со општ дел на консонант, познати во нашиот народен јазик, па и од оние кај кои имаме веќе образувања и со друга некоја наставка: *ѝлаѝи – ѝлаќа – ѝлаѝува, мени – мењава – менува* и сл. Веќе порано го изјаснивме прашањето дека вака изведените форми немаат секогаш исти видови нијанси, ами дека можат да се јавуваат или само како повторливи или пак да се заменуваат и со трајните форми. Се разбира дека во еден таков сплет од односи некои од тие форми ќе се чувствуваат како пообични, попознати, а други како понеобични во јазичната употреба.

287. образување на свршени од несвршени глаголи. Од несвршени глаголи се изведуваат свршени со помошта на наставката *-не*: *вика – викне, сеѓи – сеѓне, леѝа – леѝне*. Има случаи кога оваа наставка се јавува само во врска со префикс, па тогаш можат да се сретнат и вакви двојни свршени форми: *зѝаси – зѝасне, ѝорасѝе – ѝорасне, ѝоможе – ѝомоѓне, ѝоѓлеѓа – ѝоѓлеѓне*. Во поетскиот јазик се наоѓаат форми како *ѓрејне*, инаку необични во говорот. Наспроти некои свршени форми со наставка *-не* денеска немаме соодветен несвршен глагол од кој да се изведени: *лусне, кукне (кукнал ѝа ѝукнал), ѝекне* (од него изведено: *ѝекнува*), *залеѝне се* (од кое е изведено: *залеѝнува се*), *ѝрисне, обсрне се*.

Оваа наставка или само го менува видот на глаголот, образувајќи форми што значат моментно извршување на дејството (*чука: чуќне*) или пак привнесува и извесна нијанса во лексичкото значење на глаголот: *ајде вјасни, ќе насѝинеш. – се луѝна Анѝон* (К. Чашуле). – *Не јади шѝрк ѝелци, а чедо, ѝуку лели ѝи е сѝрав, бркни ѝо* (М. Цепенков). Овде глаголите на *-не* предаваат умалителност на дејството, што може да се спореди со истата нијанса побудувана со помошта на префиксите: *ѝовјаса, ѝодналуѝи се*.

Иако ваквите глаголи предаваат дејство мигновено, може во контекстот да се случи, со нив да се побудува и свршено дејство со поголема продолжителност. *Леѝнал вамо, леѝнал ѝамо, ѝрокљакал и ѝак се искаѝал, ѝа се сѝорил човек* (М. Цепенков). Овде *леѝнал* изразува содржина приближно како во *ѝолеѝал*.

Имаме неколку глаголи со оваа наставка што се од несвршен вид: *рине, ѝине, кине, ѝасне, ѝлакне, мрзне*,

кисне, секне, молкне, семне. Во поетскиот јазик се среќава и *расне* покрај пообичното *расише*, и *шейне* (обично – *шейина, шейоџи*). Сп. уште: *Сџикероџи џодивено бабнеше* (К. Чашуле). – како *кривец веднеше џлава* (Ј. Бошковски).

288. Вториот начин за образување на свршени од несвршени глаголи се состои во придавањето на претставки (префикси) кон несвршените форми. Претставките не само што го менуваат видот на глаголот, ами внесуваат и лексички нијанси во неговото значење, било да укажуваат поблиску на просторната управеност на дејството, било на неговиот почеток или крај, било на неговото извршување во изобилна или ограничена мерка и др. Првобитните значења на префиксите се пространствени. Но на нив не се останало, ами по пат на апстрахирање се развиле и ред други нијанси, при кои е често пати тешко да се согледа по каков начин, со какви сè пренесувања се изведени од пространствените значења. Ова треба да се има предвид при одделните примери што се даваат подолу во прегледот на префиксите.

289. Значењето на претставката не се истакнува со еднаква релјефност во секој случај, ами во тоа има различни степени – од чисто видовата служба на претставката па до осетното влијание од неа врз значењето, така што понекогаш да е тешко да се определи дали имаме само форма од исти глагол или пак нов збор. На пример, во глаголот *окара* наспрема *кара* значењето на префиксот е избледено до прост знак за свршеноста на видот. Обратно, во *оџеџа* напрема *џеџа* не само што е означен свршениот вид, ами имаме и промена на лексичкото значење, така што можеме тука да зборуваме за посебен глагол.

290. Дури и еден исти префикс во спој со исти глагол може во нашиот јазик да привнесува различни нијанси во значењето. Така, на пример, глаголот *начека се* значи едно во составот *џој се начека на раце*, а друго во составот *џој се начека сџојејки во редоџи*. Исто така имаме сосем различни значења од глаголот *зарабоџи* во овие два случаја: *џој зарабоџи многу џари* и *џој од вчера зарабоџи* (почна да работи). Овие разлики водат од една страна свој почеток од разликите во значењата кај самите префикси во нивната предлошка служба, од друга страна и во значењето или значењата на глаголот, но исто така,

што е важно да се посочи за нашиот јазик, тие во извесни случаи образуваат два хронолошки слоја меѓу префиксираните глаголи. Така, префиксите *за* и *на* во ново време, па и денеска уште, стапуваат во ред споеви со несвршени глаголи, при кое особено јасно се изделува кај *за* значењето на почеток на дејството, а кај *на* значењето на неговото извршување во изобилност: *штој заиде, зазборува, зашмрка, накуќи, насобра, навлечка*. Ова не значи дека споменатите значења на тие префикси не биле познати и во стариот наш јазик, ами дека преживеале така големо распространување имено во поново време. Во таа смисла треба да се разбира и реченото за двата слоја во префиксираните глаголи.

291. Прибавен кон несвршен глагол префиксот редовно го менува неговиот вид во свршен. Исклучок прават некои чисто книжевни зборови како *состиди се, ѿсиди* (суштествува), *ѿрејсиди, зависи*. Инаку, глаголите како *ѿрефака, дојлака* и др. претставуваат образувања со наставка од свршените *ѿрефајѿи, дојлајѿи*, а не со префикс од несвршените *фака, ѿлака*.

Префиксите не се прибавуваат само кон простите несвршени глаголи, ами и кон свршените. Се разбира дека во таков случај не станува никаква промена во видот, а само нијансирање на основното глаголско значење во врска со значењето на претставката: *види – извиди*. Има притоа и такви случаи кога префиксираниот глагол се употребува со неизменето значење спрема не-префиксираниот: *врајѿи се – ѿврајѿи се*. Сп.: *Не могле да и ѿврајѿајѿи* (М. Цепенков), со исто значење како: *да ѿи врајѿајѿи*. Во прегледот на префиксите што го даваме подолу ќе бидат приведени и префиксирани глаголи изведени до свршени, бидејќи целта на тој преглед не е само да го покаже менувањето на видот при помошта на претставките, ами и да ги посочи во најбитното нивните значења во поврзаноста со глаголите.

Освен што го менуваат видот на глаголот, префиксите можат понекогаш да го причинат преминувањето на непреоден глагол во преоден: *живее – ѿреживее, ѿагне – најагне*. Впрочем, овде треба да не ја забораваме и можноста изразена до голема степен во нашиот современ

јазик, да се употребат преодно и првично непреодни глаголи.

Имаме извесен број такви глаголи што не се употребуваат непрефиксирани. Така: *в-лезе, из-лезе, в-црени, в-разуми, во-образи, во-вре, во-џне, за-џне* и др.

292. Спој од два, па понекогаш и од повеќе префикси, е една појава обична во нашиот јазик, и не само тоа, ами еден жив начин на нијансирање на глаголските значења. Притоа префиксите можат да го чуваат своето значење: *џре-рас-каже* (може и: *џре-џре-рас-каже*), можат да служат за усилување или ограничување на дејството, што произлегува впрочем пак од нивното значење: *из-на-сџне, џо-на-чека*, а има случаи кога тие стапуваат во потесна врска, чинејќи извесна целост: *исџо-џеџа, ис-џо-краде*. Самото *џоџеџа, џокраде* може да се употреби но со значење сосем спротивно од она што се придава овде со *исџо-*, со значење на умалителност на дејството. Всушност во сложениот префикс *исџо-* се налага значењето на *ис-*, бидејќи може да се рече и само *ис-џеџа, ис-краде*. Сепак со сложениот префикс се придава извесна уште голема усиленост на дејството.

ПРЕГЛЕД НА ПРЕФИКСИТЕ

293. *без-*. Се употребува во деноминативни образувања, почесто во спојот *обез-*. Означува лишување од нешто: *бесчесџи, бесрамничи*. Сп. и: *обесџрави, обезглави, обезличи*.

294. *в(о)-*. Основното пространствено значење му укажува на управеноста на дејството навнатре во нешто: *вџера, влее, вџне, вџреџне, внесе, влезе, вџоне, всели се, вдене, вживее се, вовре, воџне, вовлече, вовере*.

Покажува дека нешто станува некакво: *вирви, vloши, вцрени се, вкрсџи, вледени, вразуми, возли се, вооружи, вообрази*. Сп.: *Сиоџ се вџори во лицето, икрџина со забџне* (В. Малески). – *Коџа ќе се вов'чи* (воволчи) *иџо велат нашиџе мариовци* (С. Попов). Употребата на овој префикс со вакво значење, до голема мерка се ограничува од употребата на префиксот *с-*.

Во глаголот *вкачи* имаме исто значење како во непрефиксираниот, и пообичниот глагол *качи*: *ке го вкачеше на бинекџашоџи* (М. Цепенков). Во *вчудовиди* или *вчудоневиди* (покрај *счудовиди*, *счудоневиди*), влезен е овој префикс со поглаголувањето на цел еден израз.

Во нашиот народен јазик формата *во-* се јавува пред два консонанта и пред *в*. Во литературниот јазик таа се среќава уште во некои словенизми: *вооружи*, *вообрази* и др. Сп. и: *се воцариле многу цареи во Сиџамбол* (М. Цепенков).

295. воз- Овој префикс не е жив во нашиот народен јазик. Тој се среќава во неколку книжевни збора: *возгордее се*, *воздиџа*, *вознесе*, *восџее*, *воздржи се*, Сп.: *му се возродило во срцеџо џокајање* (М. Цепенков). – *За чудо, новодојдениџи не се возмуџи* (В. Малески). Во народниот јазик овој префикс бил декомпониран, така што наспрема *воздржи се* имаме *здржи се*, наспрема *восџроџиви се* – *сџроџиви се* (в. кај префиксот *с-*). Истото станало и во *земе* (од *вземе*).

296. до- Означува дека дејството стигнува до одредена цел: *доведе*, *донесе*, *досџиџне*, *доживее*, *доџера*, *доџрча*, *довлечка*, *доклинка*. Некои од истите глаголи, главно изведени од несвршени, се употребуваат и со значење на докрајно извршување на дејството: *џера* – *доџера*, *влечка* – *довлечка*, *клинка* – *доклинка*. Сп. уште: *сџие* – *досџие*, *џрае* – *доџрае*, *џури* – *доџури*. Еве еден пример со такво значење: *Ако сака џој сирома да си а дозайџворе кукаџа, дај да му а намеџнине на враџоџи* (С. Попов).

Означува настапување на некакво чувство и телесен усет: *доболи*, *досџуди*, *домачнее*, *доџеџне*, *дојади* (од *јади*).

297. за- Старото пространствено значење на овој префикс, што укажува на тоа дека се стигнува зад нешто, се сеќава во глаголот *зајде*. Веќе далеку поодвлечено во: *замине*, *занесе*, *завлече*. Сп.: *Така е адеџи: бабаџа да го занесе, а нункоџо да го донесе од црква дома* (С. Попов).

Во овие глаголи тој префикс пак иде со еден вид пространствено значење – дека нешто се опфаќа во една средина, се опфаќа сосем од друго нешто: *заџради*, *зайџвори*, *зайџуџика*, *завиџка*, *заџрне*, *зайџруџа*, *закоџа*, *за-*

йӯйӯули. Сп.: *како се забай̄ачив во ова йус̄ӣа йӣња* (М. Цепенков).

Овде имаме значење повеќе или помалку блиско до значењето од предлогот *за* во изрази „нешто за нешто“: *замени, замес̄ӣи, залож*и.

Глаголите како: *занем*и, *зас̄ӣе*, *заборчи се*, *засрами* – покажуваат преминување во состојбата што ја означува глаголот.

Со глаголите *замие* (*се зами како-џоде*), *залаже се* покажува површно исполнување на дејството. Обратно, со глаголите: *зачӣӣа се*, *замисли се*, *зай̄гра се*, *зас̄ӣои се*, *загледа се* – особено подвлечено внесување во дејството.

Денеска е најжива употребата на овој префикс со значење на почеток на дејството: *зачека*, *закубе*, *зареди*, *задиши*, *забрза*, *заоди*, *зай̄рџа*. Сп.: *Немио̄й заискри со очий̄е жневно*. – *в џрб ме зай̄екоа десей̄ина йодозрӣӣелни йо̄гледи* (Ј. Бошковски).

Тоа што овој префикс има толку нијанси причинува што и еден исти глагол да се употребува во некои случаи со повеќе значења. На пример: *й̄ој зафай̄и да работӣи*, *й̄ој зафай̄и мес̄ӣо*, *й̄ој зафай̄и џенем*.

298. из-. Основното пространствено значење на овој префикс укажува дека дејството е управено од некаде надвор или нагоре (веќе спрема значењето на основниот глагол): *ис̄ӣрча*, *избеџа*, *ис̄ӣури*, *излезе*, *изнесе*, *искачи*, *исфрли*. Сп.: *А Тренда се ис̄ӣрџа од неџовай̄а йреџрай̄ка* (Ј. Бошковски). Одвлечено: *избере*, *изнуди*, *ис̄ӣакне*.

Покажува полно извршување на дејството: *изџори*, *ис̄ӣине*, *изора*, *исчӣӣа*, *ис̄ӣе*, *ис̄ӣе*. Со поособена нијанса: *ис̄ӣеџне*, *ис̄ӣружи*.

Покажува дека дејството засега маса предмети: *изумре*, *ис̄ӣеја*, *ис̄ӣаџа*. Сп.: *се избација за збоџум* (Р. Петковски). – *сӣӣе се ис̄ӣрос̄ӣиле*. – *многу души ис̄ӣагнале од двей̄е с̄ӣрани* (М. Цепенков). Од оваа множност на дејството се развива и значењето на неговата засиленост, на изобилноста на неговото вршење. Во оваа смисла префиксов се јавува и во спојот *ис̄ӣо-*, попригоден да ја предава таа засиленост: *се ис̄ӣош̄ејаа*, *ис̄ӣокришија*. Сп.: *сӣӣе леџнале*, *ис̄ӣозас̄ӣале* (Д. Матов). За изразување на

засиленост на дејството овој префикс се сврзува и со *на-*: *се изнајадоа, се изназедоа*.

299. на-. Основното просторно значење на овој префикс укажува дека дејството се врши згора врз нешто: *нагази, насџаџи, нафрла, најадне, најџие, намесџи, наџри*.

Дејството може само во мала мера да го засегне предметот: *накисне, накриши, накаса*. Сп.: *јаболко носам... џуку ми се наби и се наскаџа* (М. Цепенков). – *Кога насеџи дека некој оди џо неџо, Кемал џи забрза чекориџе* (Ј. Бошковски). Во вакво значење овој префикс се сврзува со *џод-*: *џоднакисне, џоднакрене, џоднаџие*.

Дејството засега многу предмети или се извршува во најголема мерка, изразува значи засиленост: *наџраба, накоџа, назбира, нариџа, најџрча, накрка се, налока се, насџие се*. Сп.: *наџрабале џуџки, сеџири, дрвја* (М. Цепенков). Во ова значење префиксот *на* – се сврзува со *из-*: *изнаџраба, изнајџрча се, изнајаде се, изнаџие се*.

Овој префикс го посочува и самото извршување на дејството: *наџрави, нарача, навие, најџеџа*. Сп.: *Го надрвариле убоо и џо исџерале* (Е. Спространов).

300. надр-. Со просторно значење се среќава ретко, обележувајќи дека дејството се врши над или на нешто: *наџкрили се, најџиџие, надрвисне*. Овие зборови му се својствени на литературниот јазик.

Почесто, и во народниот наш јазик, оваа претставка привнесува значење дека дејството се извршува во повеќе од одреден степен: *надрживее, надрбие, надрлаже, надрвие, најџџрча, надрџџа, надрдаде, најџџени*.

301. о-. Старото просторно значење му се сеќава во глаголите *оџре, оџрне*.

Инаку означува преминување во онаа состојба на која укажува основниот дел: *осиромаша, обогаџи, оџадне, оздравее, оџџјани се, обричи, окоси, ороси, облажи се*. Сп.: *сџорил ниџи да најраи некое зло, џџо да џо очудџи џолемио со лошоџџџа* (М. Цепенков). – *И џоџедна во небоџо, кое висџџина беше осџелело во џредвечериџо* (С. Попов). Со ова значење се поглаголуваат и цели изрази: *осџрелоуџи, омалоуџи*.

Го менува само видот на глаголот, додека значењето на префиксот е избледено: *окара, ойцуе*. Во *оџеџа* имаме изместување на значењето спрема основниот глагол *џеџа*.

302. об-. Неговото просторно значење укажува на опфаќање: *обџрне, ойџочи, ойџие, облече, обложџи, ойколи, ойседне, ойсийе, обмисли, обземе*. Со поинакви значења: *ойџеџне, обзори се, обнесе се, обрџџи*.

303. од-. Значењето на овој префикс се сооднесува со значењата на некои други префикси, и тоа било да се доближува до нив или, обратно, да покажува дејство спротивно по вршењето.

Како и префиксот *из-*, овој префикс означува дека дејството се одделува, се истава или се оддалечува од некаде: *одземе, одвече, ойџкине, ойџклони, оддели, оддалечи, ойџуџџи, ойџирани, одлачи*. Допирот со *из-* се согледува особено во вакви наспоредни изведувања: *одбере – избере, ойсече – исече, одмоли – измоли*.

Со *од-* се означува дејство спротивно на она што во вакви случаи се предава со префиксот *за-*: *оџвори: (заџвори), ойџеџи, одлеџи, ойџлучи, ойџџие*. Исто така спротивно на дејството изразено со префиксот *на-* во случаите: *одучи (:научи), одвикне*. Или пак, што се сведува пак на тоа, дејство спротивно на она што е изразено во основниот дел: *оџчовечи, одрече, ойџаџе*. Имаме и такви глаголи со *од-* што иако идат и со подруги нијанси во значењето можат да се употребат и како обична замена на непрофиксираниот глагол: *оџлаџџи, одвраџџи*.

Противставувањето спрема дејството на основниот глагол во овие случаи добива нијанса на полна одврата од значењето на тоа дејство: *(ми се) одџаде, ойџие, одмили*.

Од основното значење на изделувањето од некаде се развива кај некои глаголи нијансата на вршење глаголското дејство во мал степен: *оџџури, ойџриџе, ойџие, ойсиџе*.

Овој префикс може да означува и извршеност, резултативност на глаголското дејство: *одџледа, одџра, ойсийе, одживее*.

304. џо-. Просторното значење на овој префикс укажува на вршење на дејството по некоја површина, при

кое се јавуваат допирни точки со предлозите *за* и *на* (сп.: *ѵовие* – *завие*, *ѵосоли* – *насоли*): *ѵоѵури*, *ѵосѵеле*, *ѵокрие*, *ѵосиѵе*, *ѵокаже*, *ѵогоди*, *ѵосребри*, *ѵозлаѵи*. Сп.: *сеѵа снага беше му ја ѵовладале стѵруѵеѵо* (М. Цепенков).

При сврзување со субјектот некои вакви глаголи, на пример *ѵосребри*, *ѵозлаѵи*, добиваат и значење на преминување во нов квалитет, па така даваат почеток и за ред други изведувања со тоа значење: *ѵоѵрвени*, *ѵожолѵи*, *ѵоѵурчи*, *ѵоѵрчи*, *ѵоѵишмани*.

Особено се чести и продуктивни денеска изведувањата во кои *ѵо-* означува дека дејството се врши во мала, ограничена мерка: *ѵосѵои*, *ѵоседи*, *ѵоѵоѵли се*, *ѵочува*, *ѵобега*, *ѵосвири*, *ѵовјаса*, *ѵоскара*, *ѵодржи*, *ѵоѵрска*, *ѵомрдне*. Сп.: *Стѵариоѵ како шѵирекнаѵ се ѵоѵрѵна* (Ј. Бошковски). – *Море, ѵоѵра ѵроа јарѵи. – ке ѵозасѵанам на сред небо* (С. Попов). – *Вера ѵоизвјаса за да ја осмоѵри ѵорѵаѵа* (К. Чашуле). – *Се ѵоисѵресоа од водаѵа, се ѵоизбришаа со јазик* (М. Цепенков).

Во овие случаи значењето на *ѵо-* се апстрахира до знак за свршено дејство што се врши во истиот правец како и дејството на основниот глагол: *ѵосака*, *ѵобара*, *ѵослуша* (*ѵо ѵослуша за ѵаа рабоѵа*). Со исто значење како *ѵослуша* во народниот јазик се јавува и *ѵочуе*: *ѵи зашѵо и ѵочу?* (Е. Спространов).

И оваа претставка предава значење што засега повеќе предмети, па според тоа може да развива и значење на засиленост на дејството: *ѵоѵага*, *ѵолегне*. Позасилено: *исѵоѵага*, *исѵолегне*.

305. ѵоѵ- Неговото пространствено значење укажува на управеност на дејството под нешто: *ѵоѵфаѵи*, *ѵоѵсѵаѵи*, *ѵоѵѵали*, *ѵоѵѵише*, *ѵоѵмеѵне*, *ѵоѵкове*.

Означува дејство што се врши во мала мерка: *ѵоѵкаса*, *ѵоѵкине*, *ѵоѵѵори*, *ѵоѵбегне*, *ѵоѵкуси*. Сп.: *се ѵоѵлаѵав – нема да врне* (К. Чашуле). – *ѵо ѵоѵисѵиѵи оѵниѵѵеѵо, ѵоѵнаместѵи и дрѵѵи рабоѵи* (Р. Петковски). – *Се ѵеѵѵо ке ѵоѵсобераѵи – Ке ѵоѵѵеѵе и бунѵоѵен ѵлас* (В. Малески). – *Иѵо се ѵоѵзаѵра, ѵремисли* (Ј. Бошковски). – *Јас сакам неѵѵо да ѵоѵрабоѵа во ваа кука* (С. Попов). Со ваква употреба овој префикс е многу чест во нашиот јазик.

306. *пре-* Пространственото значење на овој префикс укажува дека дејството преминува по нешто, преку нешто или низ нешто, прекосува нешто: *префрли, пресеке, прејлива, прекрши, прејаше, преброи, пречисти, преседи* (извесно време), *презими, прејолови*. До ваквите значења се доближуваат и: *пречека, пресрејте*.

Овој префикс покажува и повторно вршење на дејството: *пререди, прејрави, прекрои, премисли, превади, прејише*.

Одовде се развило во извесни случаи и значењето на менувањето на качеството: *превери, преврие*.

Во некои глаголи *пре-* се посреќава со префиксот *из-*: *ипрелаже – излаже, ипремами – измами*.

Покажува дека дејството се пренесува по место: *премесити, пресади, предаде, пресели, прелејта, пребега*.

Покажува дека дејството се врши преку мера: *прејаде, прејие, преработити се, иремали, иресмее се, прејолни, прекојни*.

307. *пред-* Оваа претставка му е својствена само на литературниот јазик, каде што се среќава во глаголи како: *предводи, прејходи, прејистои, прејистава, прејпази, прејлашти, прејскаже, прејчувствива*. Како што се гледа, овој префикс означува извесно „испреварување“ по место и време. Кај повеќето од овие глаголи префиксот не го менува несвршениот вид.

308. *при-* Пространственото значење му укажува на доближување до некој предмет или до нешто: *приближи, иривлече, ириведе, ирибере, ирикове, ириклучи, иријисне, ирилега, ириличи*. Сп.: *Тој се иријтаи, иојклекнаи на земја за шумкиите и зачека* (Ј. Бошковски).

Со споменатото значење се допира значењето на доближување до извесна состојба: *иријие се, иривиди се*, а преку ова и до побудување желба во врска со дејството на основниот глагол: *иријаде (ми се) иријие (ми се)*.

Овој префикс означува и додавање кон нешто: *приземе, ирикладе, иријури, ирикуји, ирирави*. Сп.: *ириба да се најдаи некаде иненекиња и да се иризаковаи* (Р. Петковски).

Изразува и дејство во мала мерка: *ѝриседне, ѝриклекне, ѝриѝука, ѝриѝокрие, ѝригледа, ѝричека*. Сп.: *едвај како на сонe се ѝресекаваше шѝо сѝана*. – *Де, сѝрико Танасе, ѝрисвейни ми* (Ј. Бошковски).

309. ѝро- Пространственото значење му укажува на преминување на дејството сосем внатре низ нешто: *ѝробие, ѝрокине, ѝрободе, ѝродуѝи, ѝроврѝи, ѝроѝури*. Поодвлечено: *ѝроживее, ѝроскиѝа, ѝроколне, ѝрочиѝа*.

Со него се укажува и на какво-годе вршење на дејството, површно, згора-згора: *ѝрокрѝи, ѝроѝере, ѝројаде* (како било). Сп.: *да ѝроѝере на бања* (Ј. Бошковски).

Овој префикс покажува и прв почеток на дејството: *ѝроѝее, ѝрогледа, ѝрооди, ѝрозборува, ѝрослави се*. Сп.: *ѝроискри со очѝѝе* (К. Чашуле). – *да го изеѝи и да ѝрови-диѝи* (М. Цепенков).

310. ѝроѝив- Овој префикс му е својствен само на литературниот јазик: *ѝроѝивсѝави* (и *сѝроѝивсѝави*), *ѝроѝивречи*.

311. раз- Пространственото значење укажува на управеност на дејството во различни страни: *раскине, расцеѝи, раздели, расѝадне, расѝрска, разбега се, раздаде, расфрли, расѝуѝѝи, расѝраѝа*. Сп.: *ѝочнаа да се раслекувааѝѝ* (К. Чашуле). – *ке ги разобеси ѝо сигоѝне кожине самарѝиски* (Р. Крле). – *Илко се разврѝе, нацеѝи дрва*. – *си разоѝидоа секој ѝо дома*. – *децаѝа се расѝркалаа* (С. Попов).

Може да означува и почеток на дејството: *многу се разрадуал сѝариоѝ*. – *да седи со момчеѝо во една одаја, за да го разборуа* (М. Цепенков).

Искажува засиленост на дејството: *расѝрча се, расѝиска се, развика се, расцрека се, раскара се, расѝее се*.

Искажува дејство изразено со својот најполн опсег: *разболи се, расѝуѝѝи, раздени се, развесели се, развие*.

Искажува дејство што се врши спротивно од дејството на основниот глагол: *разгради, расѝаше, расѝлеѝе, расѝше, раскрѝи, развенча, расѝоѝи*.

312. с(о)- Основното значење на овој префикс укажува на здружување, собирање, соединување. Тоа значење се среќава пред сѐ во изведувања од други глаголи: *со-*

бере, сосѡави, соедини, сојузи, созме, зоружи, зближи, склучи, сврзе, здуши, сложи, сѡлети, смеѡка, зговори се, смесѡи. Сп.: *Дружинаѡа се згледа зачудено меѓу себе* (Ј. Бошковски). Со вакво значење идат и деноминативите: *сѡријаѡели се, сосваѡи се.* Сп.: *со ѡебе да се сосваѡам* (М. Цепенков).

Овој префикс означува сметнување од некаде, исто во изведувањата од глаголи: *смеѡине, симне, слезе, скине, свлече, соблече, сѡуѡиѡи.*

Тој означува почеток на глаголското дејство: *сѡреѡа, сѡиска, здаволка се, зѡори, свика, сѡриѡела се, сѡрчне се, зѡрѡори, збабоѡи.* Сп.: *сѡекла рекаѡа Ореочка* (М. Цепенков).

Во некои глаголи тој означува полно моментно извршување на дејството: *сриѡа, сѡика, соѡре, снema, зѡрози се.* Сп.: *ѡо снema во сеноѡо* (В. Малески), – *наеднаш сриѡа на ѡосѡелаѡа* (Ј. Бошковски). Може да означува полно извршување на дејството и без таа нијанса на мигновеност: *И без ѡебе ќе срабоѡам.*

Во деноминативни образувања тој означува преминување во квалитетот што го изразува значењето на основата: *зорви, скамени, сѡеѡели, сврели, смали, зѡолемѡ, соѡоли, зѡрби се.* Сп.: *Темеѡо од деѡеѡо не е чаре да му се сјачело дури не ѡрозборувало и дури не речело: камче. – беше се зорвило сичко и беше се камнило* (М. Цепенков). Во ова значење овој префикс ја ограничува употребата на *в-*. Така има *сѡрви се* покрај *вѡрви се*. Впрочем вакво заменување на *в-* со *с-* имаме и во други случаи: *сѡреѡне* покрај *вѡреѡне*. Интересен податок за отстапувањето на префиксот *в-* ни дава глаголот *сѡаса* (покрај *вѡаса*). Овде е заменето *в* со *с*, иако тоа не е префикс, бидејќи овој збор е заемка од грчкиот јазик.

Во неколку глаголи овој префикс е настанат заправо во резултат од декомпозицијата на префиксот *воз-*, *вз-* (в. т. 295): *зорѡи, здивне, сѡроѡиви се.* Така се настанати и формите: *зовре – зоврие, земе – зема.*

Кај свршените глаголи со наставката *-не* овој префикс во некои случаи не привнесува никаква нова нијанса во значењето: *сѡивне – ѡивне, сѡреѡне – ѡреѡне.*

Како што можеше да се види од примерите, овој префикс се јавува ретко во обликот *со-*. Па и тогаш повеќето се работи за зборови книжевни. Во народниот јазик се познати формите: *собере* покрај *збере*, *соише*, (почесто: *затише*), *созме* – *созима*, *сошише*, *сосишави*.

313. *су-*. Иде само во неколку глаголи: *суреди*, *суи-рави*, *сусреџи*. Сп.: *Да ми ље неиџо сусреџи... Дали ми љирџаи на неџо?* (нар. песна). – *Оф не реков љред аџениџи-џе; ми караа, јадов шлаканиџи, ама не им се сузџадов* (К. Чашуле).

314. *у-*. Овој префикс се среќава во следните глаголи со различни нијанси во значењето: *убие*, *укаса*, *уораска*, *убоде*, *умори*, *умре*, *увили*, *ујади*, *увои*, *умножи* и др. Сп.: *се изблул, се уваљал од врв џлава до џеџиџи* (М. Цепенков). Во литературниот јазик имаме и: *усвои*, *усџои*, *унишџи*, *усџанови*, *уџврџи*, *убрза*, *усџори*, *усџокои* и др. Сп. уште: *џамо се уорџале јако Буџариџе* (т.е. дале отпор). – *беа џо виделе овеџе сесџри и беа џо уџалиле* (М. Цепенков). – *сараџџи се умалуџе и џеџсиџаџа – со џомалку маџџи* (Т. Ецов). Во некои случаи се јавува пред него и префиксот *в-*: *се вуџречиле клади* (С. Попов). Овде имаме слично сврзување на префиксите како во прилозите *вудве*, *вуџри* и сл., настанато поради неизразноста на префиксот *у-*.

КЛАСИФИКАЦИЈА НА ГЛАГОЛИТЕ

315. Според тоа на кој вокал завршува третото лице еднина во сегашно време, глаголите ги делиме на три групи: *а-*група (*вика*, *беџа*), *и-*група (*носи*, *моли*), *е-*група (*каџе*, *џаџне*). Формата за трето лице еднина сегашно време, бидејќи нема лична наставка, еднаква е со т.н. сегашна основа.

Меѓутоа оваа поделба сè уште не ни ги претставува во доволна мерка глаголските типови, така како што тие се разликуваат со посебности во образувањето на формите. Станува затоа нужна и за натамошно подразделување на трите основни глаголски групи. Ова подразделување се врши според една форма во која се јавуваат најмногу разлики во образувањето – тоа е формата за 1л. едн. мина-то свршено време. Додека во сегашното време се јавуваат

три различни вокала (*a, u, e*), во оваа форма пред личната наставка *-в* иде освен нив уште и вокалот *o*, а има и такви глаголи во кои тука не се јавува никаков вокал ами личната наставка *-в* се додава направо кон општиот глаголски дел. По таков начин разликуваме овде пет случаја: *ѝаг-на-в, сѝори-в, умре-в, реко-в, ѝи-в*. Сега ќе видиме како се тие распределени во опсегот на трите глаголски групи. За некои колебања во опсегот на трите глаголски групи кај одделни глаголи се зборува подолу. За гласовните наспоредици во формите од извесни глаголи в. I дел, т. 72.

316. *a-ѝруѝа*. Во оваа група делот на *a* (*вика, беѝа*) се запазува низ сета промена. Затоа во неа и нема никаква потреба од подразделување. Глаголот *кова* иде и со основен вокал *e* – *ковe*, а *жала* почесто се среќава како глагол од *u*-група: *жали*. Во литературниот јазик не е обично да се зема *работѝам* – *работѝаш*, ами по *u*-група: *работѝам* – *работѝиш*.

317. *u-ѝруѝа*. Во оваа група имаме три раздела: *u*-раздел, *e*-раздел, и *a*-раздел. Само глаголите *види, сеѝи* не спаѓаат во ниеден од овие раздели, бидејќи кај нив се јавува во минато свршено време вокалот *o*: *видов, сеѝов* (в. и подолу во т. 319).

1. Најголемиот број на глаголите од оваа група спаѓа во *u*-раздел: *носив, зѝазив, водив, ѝраѝив, учив, зѝрешив*.

2. Во *e*-раздел спаѓаат неколку глаголи свршени по вид и што имаат значење „стане некаков“: *осѝари – осѝарев, оздрави – оздравев, оѝлуви – оѝлувев*. Овде се вредуваат уште: *разболи се, оживи, оѝоли, оѝрѝи, ослѝи, ослаби, осиромаша, ѝоцрвени, ѝоцрни, ѝоѝемни, обели, окриви* и сл. Сп.: *Омоѝре, оѝрне, од сѝрам иѝо му доѝде. – најѝосле осиромашеа* (М. Цепенков). – *Небеѝо ѝоѝемне* (Ј. Бошковски). – *Од солзи веќе на суд ослѝе*. – *снаѝаѝа ѝремале* (К. Чашуле). – *Земникоѝ оѝрве од аловина. – веќе забеле зорѝа*. – *лицеѝо и се избисѝири и обеле колку иѝо беше бело*. Овие глаголи се сврзуваат по значење со глаголите изведени со наставка *-еe*: *ослѝи – ослѝее, оздрави – оздравее*. Како што се гледа, тие се во ова значење („стане некаков“) непреодни. Истите тие глаголи со преодно значење образуваат форми по *u*-раздел: *јас окривев* но *јас ѝо окривив, јас оживев* но *јас ѝо оживив*. Сепак ова разликување не е строго спроведено. Се среќаваат, пого-

тово во 3 л. едн., и форми од *e*-раздел со преодно значење: *Векоѝ ми го зацрне, ѝроклеѝник* (Ј. Бошковски).

Освен споменатите глаголи во *e*-раздел спаѓаат уште некои: *џори – (из)џорев, киѝи – (ѝре)киѝев, џрми – (за)џрмев*. Сп.: *Ах, ме изџоре, ѝроклеѝник* (Ј. Бошковски).

3. Во *a*-раздел спаѓаат глаголите што имаат завршок *-ои* во 3 л. едн. сегашно време: *сиѝои – сиѝојав, брои – бројав, џнои – џнојав*. Освен нив уште: *лежи – лежав, држи – држав, ѝежи – (до)ѝежав*. Глаголите *бележи, доближи, служи* имаат форми и по *и*-раздел и по *a*-раздел: *бележив – бележав, доближив – доближав, служив – служав*. Колебање меѓу овој и *и*-раздел се јавува и кај некои глаголи на *-ои*. Така е многу пообично *скроив* отколку *скројав*. Само во *и*-раздел спаѓаат глаголите *усвои – усвоив, издвои – издвоив, усѝрои – усѝроив* што му се својствени на литературниот јазик, не на народниот.

318. *e-џруѝа*. Во оваа група се застапени четири раздела: *a*-раздел, *e*-раздел, *o*-раздел и разделот без основен вокал. Пред да дадеме преглед на тие раздели, треба да споменеме една работа. Во ред наши дијалекти по различни начини е отклонета разликата меѓу *и*-група и *e*-група. Поради тоа се греша често и во пишувањето, дека не се знае дали спаѓа даден глагол во литературниот јазик во едната или во другата група. Глаголите што спаѓаат во *e*-група во повеќето се подредуваат во одделни типови, така што за голем број од нив може лесно да се знае дека се од оваа група. Подразделувањето на тие глаголи спомага, меѓу другото, и да се отклонува споменатото грешење. Покрај ова треба да се има на ум дека сите глаголи во кои се јавува вокалот *и* во минато свршено време пред наставките се од *и*-група: *сиѝорив, ѝлаѝив* итн.

a-раздел. 1. Овде спаѓаат сите глаголи што се изведени со наставка *-не*: *ѝагне – ѝагнав, викне – викнав, секне – секнав, ѝрисне – ѝриснав, обспне се – обспнав се, крене – кренав, скине – скинав, зине – зинав, насѝине – насѝинав, рине – ринав, колне – колнав, семне – семнав*.

2. Следните глаголи со општ дел на *ш, ж* и во сегашното и во минатото време: *ѝише – ѝишав, брише – бришав, оѝаше – оѝашав, каже – кажав, лиже – лижав*.

3. Следните глаголи со општ дел на *ж, ч*, спрема кои гласови во минато свршено време се јавуваат *џ, к*: *сӣруже – сӣружав, лаже – лажав, ѝлаче – ѝлакав, суче – сукав.*

4. Глаголите: *каӣе – каӣав, сӣӣе – сӣӣав, кубе – кубав, ѓребе – ѓребав, дреме – дремав, снове – сновав.*

5. Глаголите: *врз – врзав, везе – везав.*

6. Сите глаголи што завршуваат во 3 л. едн. сегашно време на *-ее*: *ѝее – ѝеав, се смее – се смеав, ѓрее – ѓреав, живее – живеав.* Овие глаголи на *ае*: *ѝрае – ѝрајав, чмае – чмајав, лае – лајав.*

е-раздел. Во него спаѓаат овие неколку глаголи: *умре – умрев, задре – задрев, заѝре – заѝрев, навре – наврев, извре – изврев, соѝре – соѝрев, сӣросӣре – сӣросӣрев, обсре се – обсрев се, насре – насрев.*

о-раздел. 1. Овде спаѓаат неколку глаголи со општ дел на *ч, ж, з*, спрема кои гласови во минато свршено време се јавуваат *к, џ*: *ѝече – ѝеков, сече – секов, рече – реков, ѝѝече – ѝѝеков, влече – влеков, слече – слеков, облече – облеков, сӣриже – сӣриџов, може – моџов, молзе – молџов, влезе – влеџов, слезе – слеџов, излезе – излеџов.*

2. Глаголи со општ дел на *ѝ, ѓ* што се губат во глаголската л-форма: *ѝлеѝе – ѝлеѝов – ѝлел, меѝе – меѝов – (с)мел, среѝе – среѝов – срел, ѝреде – ѝредов – ѝрел, кладе – кладов – клал, јаде – јадов – јал, -веде, -ведов, -вел (наведе – наведов – навел), даде – дадов – дал.* Овде спаѓаат и глаголите сложени со *иде*, само што прават поинаку л-форма: *дојде – дојдов – дошол, зајде – зајдов – зашол, најде – најдов – нашол.*

3. Глаголите: *-несе, -несов (донесе – донесов), ѝасе – ѝасов, ѝресе – ѝресов.*

Разделоѝ без основен вокал во минаѝоѝо свршено време. Овде спаѓаат глаголите што завршуваат во 3 л. едн. сегашно време на *-ие, -уе*: *ѝие – ѝив, ѝрије – ѝрив, мие – мив, чуе – чув, блуе – блув, ѝруе – (о)ѝрув.* Овие глаголи на *-ае*: *знае – (ѝо)знав, ѝкае – ѝкав.*

319. *Влијание меѓу ѓлаџолскиѝе ѓруѝи и раздели.* Имаме случаи (некои од нив веќе споменавме) да се јавуваат двојни форми за минато свршено време поради тоа што одделните глаголски типови си влијаат меѓу себе. Така, на пример имаме: *(до)ближи, – (до)ближив, (до)ближав,*

(за)диши – (за)дишив, (за)дишав, (ѿо)молчи – (ѿо)молчив, (ѿо)молчав, (ѿро)звучи – (ѿро)звучив, (ѿро)звучав, (за)цврчи – (за)цврчив – (за)цврчав, (из)бричи – (из)бричив, (из)бриков, (за)служи – (за)служив, (за)служав, (ѿоѿи)сѿриже – (ѿоѿи)сѿрижов, (ѿоѿи)сѿрижив, (из)молзе – (из)молжов, (из)молзив, (из)расѿе – (из)расѿов, (из)расѿив, среѿе – среѿов, среѿив. Глаголот *усѿе* има форми *усѿеав* и *усѿев*. Од *живее* – *живеав* се јавуваат двојни префиксирани форми како *ѿреживее* – *ѿреживеав*, *ѿреживи* – *ѿреживев*, *оживее* – *оживеав*, *оживи* – *оживев*. Глаголот *оѿме* покажува форми *оѿмев* – *оѿмав*. Сп. за последново: *ме оѿма мене од дивинаѿа*. – *ѿо оѿмал* (Д. Матов). Глаголот *види* (покрај *сеѿи*) од *и*-група образува минато свршено време по *о*-раздел. Но веќе во изведените од него со префикси се јавува двојство: *извидов (се)* – *извидев (се)*, *обневидов* – *обневидев*.

320. Неправилни глаголи. 1. Следните глаголи од *е*-група се јавуваат во формите за минато свршено време без вокал во општиот дел: *бере* – *брав*, *дере* – *драв*, *ѿере* – *ѿрав*, *коле* – *клав*, *ѿосѿеле* – *ѿослав*, *меле* – *млев*.

2. Глаголот *земе* образува форми спрема *даде*: *зедов*, *зел*.

3. Глаголите *врие*, *сѿие*, *жние*, *оѿсвие се*, имаат во минато свршено време форми: *(из)врев*, *(за)сѿав*, *(о)жнав*, *оѿсвав се*.

4. Глаголите сложени со *иде* ја образуваат неправилно *л*-формата: *ишол*, *дошол* и сл.

5. Неправилен е помошниот глагол *сум*.

ФОРМИТЕ НА ГЛАГОЛОТ

321. Разликуваме два вида глаголски форми: *ѿпросѿи* и *сложени*. Простите претставуваат изменување, со различни наставки, на основниот глаголски дел, со кое му се придаваат различни граматички значења: *вика* – *викав* – *викај*. Сложените пак претставуваат состав од помошна форма и форма од глаголот што се менува: *сум викал*, *ќе викам*.

Од ова се гледа дека чисто морфолошкиот строеж на глаголот во нашиот јазик се огледува во простите глаголски форми. За да се изложи попрегледно тој строеж, а исто така за да се посочат и некои реални врски што постојат во образувањето на одделни форми, се настојува да се сведе колку што може повеќе образувањето на формите под извесни општи знаменатели. Како што покажа и класификацијата на глаголите, тоа е можно само до одредена степен.

322. Треба пред сè во врска со ова да си изјасниме некои основни поими. Во формите: *каже – кажи – кажав – кажеше* се изделува еден нивни општ дел: *каж-*. Општиот дел на еден глагол се добива кога ќе го изделиме крајниот вокал во 3 л. едн. сегашно време: *беџ-а, ѝбеџн-е, мол-и*.

323. Другиот поим што треба овде да го изјасниме е поимот на *наставка*. Ако земеме неколку глаголи во минато свршено време: *кажав, донесов, умрев, сѝорив, ѝив*, тогаш гледаме дека овде им е заеднички белегот *-в*. Со него се посочува точно граматичкото лице, број и време. Тој елемент го викаме наставка.

324. Меѓутоа, само во некои случаи наставката се прибавува направо кон општиот дел: *ѝи-в, ѝозна-в*. Инаку меѓу општиот дел и наставката се јавува некаков вокал што ги сврзува. Овде идеме до еден трет важен поим во однос на строежот на формите, тоа е поимот за *основниот вокал*. Уобичаено е да се говори за некои основи на глаголот, што претставуваат целост од општиот дел и основниот вокал. Се говори поправо за основа на сегашното време (презентска основа) и за основа на минато свршено време (аористна основа). Но подобро е да се останува само на поимот на основниот вокал.⁸ Зашто, ако говориме за презентска и аористна основа, тогаш со исто толку право треба да говориме за имперфектна и императивна основа, бидејќи само со натегање можеме да го сврзуваме образувањето на имперфектот и императивот со основите со кои обично се оперира (презентската и

⁸ Во Grammar of the Macedonian literary language од Н. G. Lunt (Скопје, 1952) на стр. 68 се зема вокалот на кој завршува 3 л. сег. време како *ѝримарен основен вокал*, а неговите замени како *секундарни основни вокали*. Предлогот на Lunt-а за форма-назив на глаголот да се употребува 3 л. сег. време е примен во оваа книга.

аористната). Од друга страна и кај секоја од овие основи треба да изделуваме „подоснови“ бидејќи, на пример во минато свршено време, едни лица се јавуваат со еден, други со друг вокал: *реко-в, рече*. Најпосле поимот основа нема никаква смисла во примена кон најбројната глаголска група во нашиот јазик – *а*-група. Тоа што тука би го нарекле презентска или аористна или каква да е друга основа всушност се сведува само на еден единствен дел: *вика-м, вика-в, вика-ј*. Сето ова ни сведочи дека е подобро да оперираме со терминот основен вокал одошто со терминот основа. Во таков случај фактичките разлики што се јавуваат при сврзувањето на општиот дел со наставката нема да се затемнуваат со називи што можат да побудат изглед на нестварна единственост. И така, под основен вокал треба да го разбираме оној вокал што му се придава на општиот глаголски дел. Во извесни случаи формата станува граматички целосна само со прибавување на тој вокал (3. л. едн. сегашно време: *нос-и, каж-е, вик-а*, 2. л. едн. императив: *нос-и, каж-и*), но во повеќето случаи формата станува целосна само кога ќе се прибави и соодветната наставка.

ПРОСТИ ГЛАГОЛСКИ ФОРМИ

325. Прости глаголски форми во македонскиот јазик се овие: *сегашно време, зајоведен начин, минајќо определено несвршено и свршено време, глаголската л-форма, глаголската приставка, глаголскиот прилог и глаголската именка*. Овде ќе дадеме посебно преглед на сите тие форми, определувајќи ги во битното и значењата што произлегуваат од нивната употреба.

Сегашно време

326. Формите за сегашно време ни се претставуваат во трите глаголски групи по следниот начин:

		а-група	и-група	е-група
едн.	1 л.	<i>викам</i>	<i>носам</i>	<i>ѝредам</i> <i>ѝџам</i>
	2 л.	<i>викаш</i>	<i>носиш</i>	<i>ѝредеш</i> <i>ѝиеш</i>
	3 л.	<i>вика</i>	<i>носи</i>	<i>ѝреде</i> <i>ѝие</i>
мн.	1 л.	<i>викаме</i>	<i>носиме</i>	<i>ѝредеме</i> <i>ѝиеме</i>
	2 л.	<i>викаѝе</i>	<i>носиѝе</i>	<i>ѝредейѝе</i> <i>ѝиейѝе</i>
	3 л.	<i>викааѝ</i>	<i>носаѝ</i>	<i>ѝредаѝ</i> <i>ѝџаѝ</i>

Како што се гледа одовде, во сите три групи 1 л. едн. завршува на *-ам*, а 3 л. мн. на *-аѝ*. Кај глаголите од *а*-група во допирот со основниот вокал се добива во 3 л. мн. завршок *-ааѝ*. Само во поезијата се среќаваат, кај што има нужда поради метарот, и од ваквите глаголи форми на *-а*: *Брзаѝ днийѝе како брза рака Шѝо со сриѝој реди сной ѝо сной* (С. Ивановски).

Поособени форми за 1 л. едн. имаат глаголите: *дам* (покрај *дадам*), *знам* (покрај *ѝознаам* и сл.), *нејќам*. Последниот глагол има во 3 л. мн. форма *нејќаѝ*.

Во другите лица се јавуваат како основни вокали: *а* (*а*-група), *и* (*и*-група), *е* (*е*-група). Без лична наставка иде 3 л. едн., кое со самото тоа се изделува како целосна граматичка форма меѓу формите за другите лица.

За правописот на *ј* кај глаголите од типот *ѝие*, *ѝруе*, *ѝрае*, види во I дел, т. 45 4. За изговорот на формите како *викааѝ*, пак таму, т. 35.

327. *Значења на сегашноѝо време.* Со значење на дејство што се одвива во сегашноста можат да се употребат само форми од трајните глаголи, додека итеративните и свршените глаголи веќе по сушноста на дејството што го изразуваат не можат да дојдат во таква употреба. За сегашното време од итеративните глаголи го изнесовме битното во одделот за видот (в. т. 266). Што се однесува до сегашното време од свршени глаголи, тие ги образуваат неговите форми, но означувајќи дејство свршено по себе, тие со самото тоа не можат да значат одвивање на дејството во сегашноста. Не само тоа, ами тие во нашиот јазик не се среќаваат во самостојна употреба (во главна реченица) ниту во другите неправи значења на сегашно време, ами влегуваат или во состав со *ќе* (идно време: *ќе*

дојде), или пак со сврзниците *да*, *ако*: *Кажу му да дојде*. – *Ако дојде, добро ќе биде*. Во темпорални реченици со *дури* тие форми идат и во врска со негацијата: *На глава ми се две смртти, Дури не земам две главје* (нар. песна). Но ако глаголот не е негиран, тогаш и овде пак мора да се сврзе со *да*: *Дури да земам две главје*. Од сето ова се гледа дека употребата на формите за сегашно време од свршени глаголи, до колку тие не влегуваат во составот на идно време, спаѓа наполно во материјата на подредената реченица. Затоа овие форми нема да ги земаме овде предвид ни во случаите на неправна употреба на сегашното време, бидејќи тие не ја познаваат. Исклучок од ова прават некои изрази во кои свршените глаголи идат пак со сврзникот *да*, но по значење заменуваат минато време во приредени реченици: *Да ѝдоде таму и сè да расипе* (т.е. пошол таму и сè расипал). – *Одавде да ги дојтера, онде да лежати, завалишти* (оданде ги дотерал, онде, лежеле, сиромасите). Сп.: *за ѝакоѕ од бумбарчејќо, да се ѝдогоди една ѝврда круша, ѝа да зо удари и да зо сѝлеска на месѝојќо* (М. Цепенков).

328. Сегашното време повеќе од сите други времиња се употребува надвор од своето основно значење. Тоа нешто произлегува од самиот поим на сегашноста како временски отсек. Таа е заправо категорија доста неопределена, бидејќи дејството што се одвива пред нас со секој нов момент станува минато и истовремено зафаќа во иднината. Апсолутната сегашност можеме да ја замислиме само како миг што го дели она кое тукушто изминало од она кое тукушто не настапило. Меѓутоа, дејството изразено со форма на траен глагол претполага одвивање, па со тоа, како што рековме, засегање и во минатото и во идноста. Сп.: *По цели дни работиши, на сѝари години се мачиши и ѝак нишиќо нема, – ѝродолжи Иљо. – А како живеати ѝше на коишиќо им работиши?* (Р. Петковски). Ова засегање во тие два временски плана може да се проширува сè повеќе и повеќе, така што фактички да не му се поставува некоја крајна граница. Отаде е сегашното време најпригодно за употреба со вонвременско значење, во искажувања што имаат карактер на констатација која има, или барем претендира да има, важност еднакво за сите времиња – и за минатото и за сегашноста и за иднината. Со вакво вонвременско значење сегашното време се

среќава на пример во најмногу народни пословици: *Два ѝейла на едно ѓумно не колвааѝ*, – или во дефиниции: *Економската база ја обусловува оѝшѝесѝвената на-ѓраѓба*, и сл. Сп. уште: *Од ден на ден се умира И душа бере с ѓодини* (К. Рацин).

329. Посебен вид на неправа употреба на сегашното време имаме во т.н. историско сегашно време, со кое се раскажува за минати дејства. Сп.: *Тој ѝраќа човек да ѓи следи до каде ќе одаѝ и од коѓа се научува за воденица-ѝа, им јавува на Буѓариѝе во Куманово ѝреку кмеѝоѝ на селоѝо – Меѝо Шабани... Уѝѝе исѝаѝа ноќ иде со камиони војска (ѝаму има досѝа добро шумско ѓаде) и ѓи оѝколува, заземајќи ѓи сѝѝе излезни ѝочки од Ваѓа* (В. Малески). Во ваква употреба сегашното време се јавува и во комбинација со минатите времиња: *Сѝанаа од балко-ноѝ и слевааѝ ѝо скали. Колобан ѓо намеѝнал ѝалиѝоѝо на едноѝо рамо – слеѓува наѝред, ѝа ѝо неѓо мудуроѝ, даскалоѝ и друѓѝѝе* (С. Попов). По овој начин се постига извесно психолошко пренесување во текот на дејството како тоа сега да се одвива пред наши очи, и така се побудува неговото поживо претставување. Убаво може да се сети тој момент на „препреживување“ на едно минато дејство во сегашноста, и тоа со подвлечен интензитет, во овој пример: *Го сѝеѓнав (ѝисмоѝо) в ѝазува, сѝеѓам, ра-ѓеѝе ме заболела* (К. Чашуле).

330. Поради причините на кои укажавме погоре, сегашното време може да се употреби и со значење на идност: *Вие одѝѝе на далечен ѝаѝ* (В. Малески). – *Не ѝла-ѝи се, Ленче, не земам мноѓу ѝари* (В. Иљоски). – *Туку, заборавив да ѝѝи кажам сѝѝико Танасе. Јас вечера се сѝеѓам за ѝаѝ* (Ј. Бошковски). – *велиме не ѝравиш лошо ако кандисаш да дојдиш* (С. Попов). – *Уѝре ми чинаѝ ѝревара, Ил ми наѝраваѝ дубара, Ти мене да ме заѓубиш!* – *Кузмана да ѓо ѝоѓубиш, Право ѝѝи ѝебе кажуам, Сеѓа си одам Јанино, Јанино ѝри Алиѝаша, И веќе ваму не идам* (нар. песна). – *В недела се ѝрикажува „Оѝело“* и сл.

331. Во врска со употребата на сегашното време за идно дејство се развило во нашиот јазик и посебно начинско значење на готовност и можност да се изврши извесно дејство. Со вакво начинско значење можат да се употребат и формите од трајните глаголи, но особено се

среќаваат во таква служба формите за сегашно време од итеративните глаголи (в. т. 266): *Тебе зејт не тије ѝравам* (Р. Крле). *ја ти идам до акојт, ја умирам. – Ако сум мала, ама цело село облечуам* (загатка). – *Али идиш со мене, сѝрико Најдо, му рекол ѝријашелот, да за ѝари – јас да сум ти жив. – Царсѝотѝо ти до давам, синко, му рекол цар Давид, ако сакаш и назад зборот не ти до враќам. – Море ја овде ми носиш ѝари, ја ќе до шурнам. – ѝоарно крѝа на казано бидуам одошѝо на врашаша на рајо да седам* (М. Цепенков). – *Кузмана не до изваѓам, Кузмана не си до ѓубам, Тој шѝо ми ѝослал Дебарон. – Белки до беѝот не чини, ама ти да се ѝовардиш. – Ни јас ко тебе наоѓам, Ни ти ко мене наоѓаш. – Ако ти чини клади ме, Клади ме мене крсердар, Ако ми чини, влеѓуам. – Кузман ми ѓајле ич нема, Со ними ми се удира* (нар. песна). – *Или се делиш од брашта ти, или барај си чаре на децаша. – Ајде, време е, ќе најдише навале, ша не залеваше до сѝари вечери* (С. Попов). Во говорот често употребата на сегашно време со вакво значење станува во вакви дијалогни обраќања: *се колниш, ели ќе му ѝлајши на чорбацијаша? – Се колнам, кади ефенди... оти да не се колнам* (М. Цепенков). – *али идаш, свешти владико, на вечера у мене? – Идам, му рекол* (Е. Спространов).

Заповеден начин

332. Заповедниот начин има форми само за второто лице во единната и множината:

	<i>а</i> -група	<i>и</i> -група	<i>е</i> -група			
едн.	<i>викај</i>	<i>носи</i>	<i>сѝој</i>	<i>ѝреди</i>	<i>кажи</i>	<i>ѝиј</i>
мн.	<i>викајте</i>	<i>носејте</i>	<i>сѝојте</i>	<i>ѝредете</i>	<i>кажете</i>	<i>ѝијте</i>

Одовде се гледа дека наставките *-ј*, *-јте* ги примаат глаголите од *а*-група и оние глаголи од двете други групи што имаат општ дел на вокал. Кај нив наставката се придава направо кон општиот дел. Другите глаголи од *и*-група и *е*-група имаат во единната форма без наставка, со основен вокал *и*, а во множината основен вокал *е* и

наставка *-ӣе*. Оваа наставка во народниот јазик може да се сретне придадена и кај некои други зборови што се употребуваат во обраќање: *Аман̄ӣе, лӯѓе! Ајде, збо̄џум̄ӣе! Ајдеӣе! Бујрум̄ӣе!* Исто и во овој збор за повикување, заемка од грчкиот јазик: *ела – елаӣе*.

Со скратена форма многу почесто се употребува во говорот заповедниот начин од глаголот *држи*: *држ – држ̄ӣе* (покрај *држи – држеӣе*). Вакви скратени форми се слушаат и од глаголот *чека*: *чек, чек!* (место обично *чекај, чекај!*).

Глаголите од *a*-група изведени со наставка *-ува* образуваат двојни форми за императив: *кажувај – кажувај̄ӣе: кажуј – кажуј̄ӣе, ӣишувај – ӣишувај̄ӣе: ӣишуј – ӣишуј̄ӣе, куй̄увај – куй̄увај̄ӣе: куй̄уј – куй̄уј̄ӣе*.

Од негирани свршени глаголи заповеден начин може да се употреби во вакви изрази: *Ајде не земӣ ѓо, ӣа ќе видиш ӣӣо ќе ӣи наӣравам! – Не дојди, ӣа ќе видиш ӣӣо ӣе чека! Не с̄ӣани, ако смееш!* Овде немаме вистинско заповедно значење како кај негираните несвршени глаголи: *не земај, не иди, не с̄ӣануј*. Во значењето на горните изрази секогаш се содржи момент на застрашување. Сп. уште, веќе со значење заповедно, во пословицата: *Не умри маѓаре до зелена ӣрева*.

333. Недостатокот на специјални заповедни форми за другите лица во нашиот јазик се заместува по синтактичен пат со сврзување на соодветните форми за сегашно време со *да, нека*: *да дојде, нека влезе, да одиме* (за сврзувањето на *да* во вакво значење со минато време в. т. 349). Сп.: *Нека ида̄ӣ, нека добре дојда̄ӣ! Нека јада̄ӣ, крас̄ӣа нека и јаде; нека ӣиа̄ӣ, веда нека и ӣӣе!* (С. Попов). Не е многу обично да се сврзува *нека* со другите лица освен со третото. Погоре веќе споменаваме некои зборови што се употребуваат при обраќање: *ајде дојди, ај да одиме*. Негираниите форми на императивот често се заменуваат со синтактична конструкција со *немој – немој̄ӣе: немој да одиш, немој да одӣӣе, немој̄ӣе да одӣӣе*. Дури и: *Немој да ве најдам уӣӣе еднаш овде!* Зборовите *немој – немој̄ӣе* претставуваат стари императивни форми од глаголот *може*. Од самиот овој глагол денеска немаме императивни форми, бидејќи не се слага со неговото значење да се образува од него заповеден начин. Такви

форми имаме од префиксираниот глагол: *ѝвозможи* – *ѝо-можеѝѝе*. Во народниот јазик е зачуван постариот облик на императивот од овој глагол само во поздравот *ѝомози боѝ*, во кој случај имаме остаток и на старата синтетична форма за 3 л. еднина. Таков остаток се среќава и во изразот: *дај боѝ добро!* И во сложенката *сѝасибоѝ*: *Дали ќе има сѝасибоѝ?*

334. Во нашиот јазик често се употребува императивот не во својата основна служба, ами со други значења. Пред сè имаме случаи кога сосем избледнува значењето на заповед: *чекај си, ако немаш работѝа*. Сп.: – *Не, јас од бунаров сакам (да ѝијам)! – се оѝрело деѝѝѝо*. – *Ако сакаш, сакај; мене ми се сѝијайѝ, казал вујково, јас не сѝанвам сеѝа* (Е. Спространов). Во овие случаи дејството се претставува како работа што говорителот дури не го засега, па затоа и не може да има тука заповедно значење, кое подразбира едно активно становиште, активно изразување на волјата на говорителот. Заповедните форми во горните примери можат да се заменат со вакви реченици: *Ти можеш да си чекаш, ако немаш работѝа*. – *Можеш да сакаш, ако ѝи се сака*.

Во случај како следниов повеќе се истакнува значењето на идност отколку на заповед: *ако излезайѝ ѝо некои од ѝолемийѝе муи да се ѝечайѝ на сонце, чекај ѝолошо време оѝкако ѝиѝо било ѝонаѝред, ѝред да оѝреало сонцеѝѝо* (М. Цепенков).

Во реченицата: *ѝрај ѝиѝо ѝрајѝи, чесѝѝи си ѝаѝѝкоѝо и мајкаѝѝа* (М. Цепенков) – ни е претставен еден начин доста обичен во нашиот јазик, кога заповедната форма го побудува заправо она значење што може поинаку да се искаже со изразот *ѝиѝо и да ѝравѝѝи*. Така може и *оди кај одиѝи, дома враѝѝи се* поинаку да се искаже по следниот начин: *кај (и) да одиѝи, дома враѝѝи се*.

335. Обична е употребата на заповедниот начин за предавање на дејства што се повторуваат со извесна правилност, последователност, што се вршат по еден установен обичај и сл. Во ваквите случаи заповедната форма се зема како знак за дејството само по себе, без неговата поврзаност со одредено лице, се зема како форма не само за второто ами и за секое друго лице, а во реченицата се разбира на кое од нив се однесува таа.

Во ваква употреба заповедниот начин служи обично за предавање на минати дејства: *Се здраволкавме – ѿој ѿагни, јас сѿани, јас ѿагни, ѿој сѿани. – Терај, ѿерај, најинај, најинај – не бидува и не бидува – осѿана колаѿа в кал.* Сп.: *Чекал мачорой некој злушец, или сѿаор да излези денеска, немало; чекај уѿре, немало; чекај друѿи ден немало.*

Но тој може да покажува и дејства што во своето последователно вршење не се ограничени само на минатото, ами редот на таа последователност уште се продолжува: *И ѿие ѿѿо ѿравай – еднаш ѿојди в село, друѿаш дојди овде.*

336. Одовде се стигнува и до употребата на императивот со вонвременско значење, наспоредно со таквата употреба на сегашно време (в. т. 328), во пословици констатации и сл.: *Сѿариѿе наведуј се, младийѿе расѿи, ѿака врви веков.* Искажано со сегашно време во истото значење: *Сѿариѿе се наведувааѿи, младийѿе расѿаѿи, ѿака врви веков.* Сп. кај Рацина: *Роди се човек – роб биди Роди се човек – скоѿи умри, Скоѿски цел живойѿ работѿи, За друѿи, ѿуѿи имойѿи.* Со императивот во оваа употреба, како и воопшто за означување на последователноста на дејствата, се постигнува впечаток на поживо претставување, па тоа и ја определува неговата стилска граница во употребата.

337. Многу често во оваа служба се придружува императивот од формите на глаголот *чини*. Со тоа се одговара на неколку потреби: се подвлекува самата уобичаеност на дејството, се укажува на лицето, и што е уште поважно – на времето и на определеноста на дејството: *(Тој) чини: дојди, најади се, најолни ја ѿорбаѿа леб и ѿак кинисај в овци. – Вака чинам речи му, ѿуку кај ѿи, браѿе – ѿој не слуша.* Со сегашното време од *чини* во овие случаи се укажува дека последователноста на дејствата не е завршена, ами и натака може да се очекува нејзиното продолжување. На нејзината заклученост во минатото укажува пак формата од овој глагол: *Тие чинеа – качи се на маѿаре и јавај цел ден.* Сп.: *Влези – излези оо зайвор, чинеше* (В. Малески). И прекажано: *Тој чинел – најади се, облечи се, измазни се и ајде в зрад.*

338. Императивот може да се јавува во две реченици што се дополнуваат, па било да се работи за приреден или подреден однос меѓу нив: *Јас речи, тиј сѝори (Јас ќе речам, а тиј ќе сѝори)*. – *Јас дека речи, ти одма ѝослушај ме*. Последнава реченица можеме да ја развиеме на два начина: *Многу ме слушаш ти, кога ќе речам нешијо*. Или: *Ако речам јас, ти ти не треба веднаш да ме ѝослушаш*.

339. Може да се мисли дека употребата на императивот за означување на дејства што обично стануваат води свое потекло од таквата употреба на сегашно време од свршени глаголи, што во нашиот јазик денеска веќе ја немаме, освен во некои дијалекти, но што ја чуваат уште другите јужнословенски јазици. Сп. српскохрватски: *Он обично дође, једе, најуни ѝорбу хлебом, ти се оѝеѝ врати ког оваца*. Ваквата употреба на сегашно време од свршени глаголи кај нас е заменета било со временијата сложени со *ќе* било со императивот: *Тој ќе дојде, ќе јаде, ќе ја најолни ѝорбаѝа*, или: *Тој чини дојди, јади, најолни ја ѝорбаѝа* итн. За навлегувањето на императивот овде можело да придонесе тоа што се јавила омонимија меѓу формата за императивот и за 3 л. сегашно време кај глаголите од *и*-група (*носи* – 3 л. сег. време и 2 л. заповеден начин), а во некои дијалекти и кај глаголите од *е*-група. Ова претполага и претходно установување на акцентот на денешното место, поради кое совпаднале по изговор и оние форми за сегашно и минато време што порано се разликувале само по местото на акцентот. Поради ова се јавила неизразност на формата за сегашно време во горната употреба: *Тој дојде, јаде...* – *ѝоскоро* се сфаќа како минато време. Затоа и станало нужда да се замени сегашно време во значење на убичаеност на едно дејство со императивот или со формите образувани со партикулата *ќе*. Впрочем сето ова бара поблиско историско образлагање, а овде го споменуваме до толку, да се посочи уште еднаш потиснувањето на формите за сегашно време од свршени глаголи од главната реченица, за кое веќе споменавме (в. т. 327), а кое е појава карактеристична за нашиот јазик.

Минато определено време

340. *Минай̄то о̄ределено свршено време.* Видовме веќе во одделот за класификацијата на глаголите дека во ова време се јавуваат најмногу основни вокали: *а, и, е, о*, а освен тоа кај глаголите од типот *ӣие, чуе* тоа се образува со придавање на наставките направо кон општиот дел.

а-група

едн.	1 л.	<i>извикав</i>
	2 л.	<i>извика</i>
	3 л.	<i>извика</i>
мн.	1 л.	<i>извикавме</i>
	2 л.	<i>извикав̄ие</i>
	3 л.	<i>извикаа</i>

и-група

едн.	1 л.	<i>износив</i>	<i>избројав</i>	<i>ос̄тарев</i>
	2 л.	<i>износи</i>	<i>изброја</i>	<i>ос̄таре</i>
	3 л.	<i>износи</i>	<i>изброја</i>	<i>ос̄таре</i>
мн.	1 л.	<i>износивме</i>	<i>избројавме</i>	<i>ос̄таревме</i>
	2 л.	<i>износив̄ие</i>	<i>избројав̄ие</i>	<i>ос̄тарев̄ие</i>
	3 л.	<i>износија</i>	<i>избројаа</i>	<i>ос̄тареа</i>

е-група

едн.	1 л.	<i>й̄агнав</i>	<i>реков</i>	<i>умрев</i>	<i>измив</i>
	2 л.	<i>й̄агна</i>	<i>рече</i>	<i>умре</i>	<i>изми</i>
	3 л.	<i>й̄агна</i>	<i>рече</i>	<i>умре</i>	<i>изми</i>
мн.	1 л.	<i>й̄агнавме</i>	<i>рековме</i>	<i>умревме</i>	<i>измивме</i>
	2 л.	<i>й̄агнав̄ие</i>	<i>реков̄ие</i>	<i>умрев̄ие</i>	<i>измив̄ие</i>
	3 л.	<i>й̄агнаа</i>	<i>рекоа</i>	<i>умреа</i>	<i>измија</i>

341. Одовде се гледа дека основниот вокал останува низ сите форми еден, освен кај глаголите од *о*-раздел, кај кои во 2 и 3 л. едн. се јавува основниот вокал *е*. Меѓутоа ова нешто се нарушува до толку што ова *е* се пренесува и кај извесни глаголи од *и*-група во истите лица. Сп.: *Тој ѝ се завр̄ӣи со насмеано лице* (В. Малески), но: *Умо̄й̄ ми се завр̄ӣе* (К. Чашуле). Уште: *џо изваде волко момчѣй̄о* (М. Цепенков). – *Кој ни за̄й̄ус̄ӣе, за̄й̄вори Дук̄ани, куки високи* (К. Рацин). *наеднаш з̄р̄џо̄ӣе салай̄а.* – *Некој зазборе*

брѣу, расїалено. – Па... ѿака си е... – ѿромроре Панко низ нос. – воздухѿ засвире (Ј. Бошковски).

Уште пообично е ова пренесување на основниот вокал *e* во формите од несвршени глаголи: *ѡо врїе, ѡо врїе дури му се скина оїашкаїа. – оо усїаїа ѿи исїадна една оѡнена алка и оде, оде алкаїа, се заврїе до ѿри ѿаїи над ѡлаїа на орачѿ* (М. Цепенков).

Многу лесно станува мешањето на наставките меѓу глаголите од типот *оживи – оживев* (непреодно) и *оживи – оживив* (преодно, в. т. 317 2) бидејќи кај нив се јавува разлика само во преодноста, а тоа е за нашиот јазик денеска доста колеблив критериј. Сп.: *Кој ни ѡи срина, кој ни ѡи Очумаве ѡрадовиїе* (К. Рацин). – *Радоїа не занеме* (м. занемѿ) и *оѡјаїа* (К. Чашуле).

Во врска со сите вакви и слични случаи на мешање на основните вокали можеме да кажеме дека е добро да се пази да се употреби правиот основен вокал, што го карактеризира разделот во кој спаѓа дадениот глагол, но во ова настојување не би требало да се оди толку далеку што под него да се подведуваат и оние случаи кога со вокалот *e* се обележува многу подобро значењето на минато време. И навистина, ако речеме: *оо усїаїа ѿи исїадна една алка, и оди, оди алкаїа...* (место *оде, оде*), тогаш е недоволно јасно дали во случајот имаме форми за минато или пак за сегашно време. Од потребата за вакво разликување е потекнато пред сè и пренесувањето на основниот вокал *e* кај глаголите од *и*-група.

Пренесувањето на вокалот *e* кај глаголите од *и*-група може да се сретне, иако многу поретко и во 3 л. мн.: *Сиїе в миѡ замолчеа. – неколцина се сврїеа, ѿреїнаа оо радосї. – Во ушиїе му заїуїоїеа чекориїе на ѿолицеїої* (Ј. Бошковски).

За други двојности и неправилности во образувањето на ова време од некои глаголи се спомена во одделот за класификацијата на глаголите (в. т. 319 и 320). За консонатските редувања што се јавуваат меѓу општиот дел во сегашно време од една и во минато свршено од друга страна, в. во I дел, т. 72. Таму исто и за правописот на *j* во 3 л. мн. во формите како *измија, усїеаја*, т. 45.

разна како форма од минато време, особено кога инаку надворешно совпаѓа со 3. л. сег. време, а од друга страна се предава глаголско дејство што траело подолго во времето, па се опфаќа како во ред повторливи отсеци, или се изразува посилен интензитет на неговото вршење: *Вика, вика – никој не го чу. – Јагов, јагов – се ѿоѓув.* Сп.: *Шлиба, илиба дори му вијаса. – Го врше, го врше дури му се скина оѿашкаѿа. – Квиче, квиче и за к'смеѿоѿи чу свињароѿи. – Траја, ѿраја келашо и виде, оѿи не можѿи да доѿраи. – Коа го лекуа Филип, као го лекуа неколку месеци. – Како ја моли мажоѿи, како ја моли, одвај некогаш му кажала. – Јадоа ѿѿо јадоа, дури имаа од ѿѿаѿкој си сермија. – Седоа ѿѿо седоа и дошло време за сѿење (М. Цепенков). – Но за среќа, нураа, нураа и си оѿиѿдоа (К. Чашуле). – Мрда, мрда, домрда (С. Попов).* Понекогаш ваквото повторување се врши преку форма на друг глагол, но што може да се употреби во слично значење: *Се сврше околу кулаѿа, се сука, не можела ниѿиѿо да најраѿиѿи. – Како го врѿка, како го сука до некој сааѿи време – Мисле, оума маѿиѿеаѿа, како зло да ѿ најраи на ѿаѿиѿерка си (М. Цепенков).* Ист е случајот и во овој пример, каде што глаголот *чини* нема заправо свое определено значење, ами просто уште еднаш укажува на значењето на претходниот глагол: *го бара, го чини, не му ја најде мушамаша (М. Цепенков).* Слична улога врши овде формата *врше*: *Се зачѿека низ ѿазувѿе, бара, врше, и некаде од ѿод ракав го изваде (К. Чашуле).* Понекогаш со употребата на префиксирана свршена форма од истиот глагол се дообјаснува минатото значење на несвршената форма: *И гледа сама, и дури и изгледа, ѿрисѿа маки виде (М. Цепенков).*

344. Надвор од својата основна употреба може да дојде ова време од свршени глаголи и со значење на идност во вакви случаи: *Чувај се, ѿе убив! Парчиња ѿе сѿѿорив! Ако му рече, ѿе скинав од мавање! А му рече, а ѿе закла!* Сп.: *Исѿури го, бре момче, маслоѿо, му рекол коњо, оѿи не вијаса сѿарио (М. Цепенков), т.е. ќе не вијаса.* Уште: *Чекај се сега оѿи ѿе оѿеѿав како змија со каменов. – Ти го јагов, бре, чивиѿо, му рече, дај вамо рака да ваѿиме, ајде аироѿи види му (М. Цепенков).* Овде имаме толку живо предавање на дејството што треба да последува, и таква увереност дека него го носи секој момент, дека тоа просто „виси во воздух“, така што психолошки се претставува како веќе станато.

Подруга нијанса во употребата на ова време од свршени глаголи со значење на идно дејство ни открива овој пример: *да не речеш, јас без ѝресуда ѿе изедов* (М. Цепенков). Или: *Да не речеш ѿосле дека ѿе излаѓав*. И двете дејства во оваа реченица, искажани со глаголите *речеш* и *излаѓав*, се однесуваат кон иднината. Но едното ќе стане побрго, и ние мисловно се поставуваме спрема него, од еден иден момент, како спрема изминато во однос на тој иден момент.

345. Формите од свршени глаголи се употребуваат и за претполагано идно дејство во реченици со условно значење: *Те фатѿив – мисли му!* (Ако те фатам – мисли му). – *Дојде ѿој, ѿосле бркај ѓо ако си немаш работѿа.* – *Го зедов, ќе ѓо добиеш в ѓодина ова време.* И оваа употреба се развива од истите психолошки претпоставки што ги видовме во предните два случаја.

346. *Минаѿо несвршено оѿределено време.* Неговите форми ни се претставуваат во ваков вид:

		а-група	и-група
едн.	1 л.	<i>викав</i>	<i>носев</i>
	2 л.	<i>викаше</i>	<i>носеше</i>
	3 л.	<i>викаше</i>	<i>носеше</i>
мн.	1 л.	<i>викавме</i>	<i>носевме</i>
	2 л.	<i>викавѿе</i>	<i>носевѿе</i>
	3 л.	<i>викаа</i>	<i>носеа</i>
е-група			
едн.	1 л.	<i>ѿредев</i>	<i>ѿиев</i>
	2 л.	<i>ѿредеше</i>	<i>ѿиеше</i>
	3 л.	<i>ѿредеше</i>	<i>ѿиеше</i>
мн.	1 л.	<i>ѿредевме</i>	<i>ѿиевме</i>
	2 л.	<i>ѿредевѿе</i>	<i>ѿиевѿе</i>
	3 л.	<i>ѿредеа</i>	<i>ѿиеја</i>

Спрема сегашното време основниот вокал е изменет само во *и*-група (се јавува *е* место *и*), така што во образувањето на минато несвршено определено време

влегуваат два основни вокали – *a* (во *a*-група) и *e* (во *u*-група и *e*-група).

Како што се гледа, наставките се, освен во 2 и 3 л. еднина, исти како минатото свршено време. Во *a*-група се заправо исти и формите за овие две времениња, освен во споменатите две лица. Инаку во другите лица само по видот на глаголот се разбира дали имаме свршено или несвршено време.

347. *Значење и употреба на минато несвршено ојределено време.* Со ова време се искажува минато дејство што ни се претставува во своето одвивање, што го восприемаме како извесен тек, а не го опфаќаме во неговата извршеност. Како и кај минато свршено време и овде имаме директно кажување (не прекажување) на дејството: *Љуба засијана крај самојто езеро. Вејрој ја дуваше, ја пробиваше, ја ѝрската водајта од разбиениите бранови. Но таа не обрнуваше внимание на нишијто. Нејзиниот поглед беше ујравен на езеројто, целата со мислиите беше таму. Најпосле над немирните бранови се покажа кајче. Тоа се лелаше на нив, а човекој во него ги држеше здраво веслајта и ѝазеше да не го ѝреври, некој ненадеен и силен удар од вејрој, се ѝприближуваше се ѝоблиску до брегој (Р. Петковски). – Над ѕрадој шежеше облачна есенска ноќ. Долу во дворој на касарнајта чекаше камшон, брвџајки со зајалениот мошор (Ј. Бошковски).*

Додека минато свршено време секогаш претполага извршеност во одреден момент во минатото или во еден во себе ограничен отсек на времето, опфатен целосно, – минатото несвршено време го истакнува во прв план самото продолжително вршење на дејството, така што во него само по себе не се содржи, во однос на минатото, никаков елемент што потсетува на завршеноста на дејството, ами дали и во кој временски отсек било дејството завршено узнаваме од другите зборови. Ако го земеме примерот: *A, не ѝреба, Бошко досѐа ѝивме* (В. Иљоски), тогаш во самата форма *ѝивме* се содржи еден знак за „заобленост“ на дејството, за неговото целосно обгрнување. Нека ја заместиме таа форма со формата на несвршено време: *A, не ѝреба, Бошко, досѐа ѝиевме*, – и ќе видиме дека ова *ѝиевме* ни ја побудува претставата за самиот продолжителен тек на глаголското дејство, за неговото одвивање, а не

348. Кога ќе го имаме на ум карактерот на дејството изразувано со ова време, ќе ни биде јасно зошто свршените глаголи не можат да се употребуваат во неговото вистинско значење. И во овој поглед имаме полна паралелност со сегашното време, кај кое исто така во неговата права употреба не можат да дојдат форми од свршени глаголи. Во нашиот јазик се образуваат форми за минато несвршено време и од свршени глаголи: *дојдеше, земеше, избегаше*, но тие никако не можат да се употребат со неговото значење, ами се употребуваат во подредени реченици, и тоа во истите оние споеви во кои се среќаваат и свршените форми за сегашно време: *да дојдеше, ако дојдеше*, исто и со партикулата *ќе*: *ќе дојдеше*. По таков начин на паралелноста меѓу несвршените глаголи во сегашно и минато несвршено време ѝ одговара паралелноста во употребата на формите од свршени глаголи во истите тие времиња.

349. Формите за ова време од свршени глаголи, во состав со сврзникот *да*, се употребуваат во вакви изделени изрази со значење на помека заповед: *Да ми дадеше малку пари* (Дај ми, ако сакаш малку пари). – *Да ми го донесеше ѝалиџоџо* (Донеси ми го, те молам, палтото). Овие изрази, со кои се искажува блага заповед во сегашноста, се одделуваат од оние, каде што заповедта се однесува до минатото: *Да му речев?* – *Ем да му рече!* (Требаше да му кажеш). И од несвршен глагол: *Да не скажуваше многу!* (Требаше да не зборуваш многу). Со изрази како овие се искажува и клетва или добра желба: *Да дадеше Госџоџо, оџ оџан да не курџулисаш!* *Да дадеше Госџоџо, кукаџа ѝрах и ѝеџел да ѝџи се сџорџџи* (Е. Спространов). – *Колку ѝарчиња чивџџи има внаџре, џолку алиџни да даеше Госџоџо да си сџечалиџи.* – *Да даеше Госџоџо една сиџаниџа лоџа да дојдеше и сиџе вас да ве собереше, џа џосле до векоџ едно да не ѝркџџи* (М. Цепенков). Во овие клетви и благопожелувања со формата за минато време се мисли заправо идност. Поблага заповед или молба се изразува со ова време и во врска со *ако не* во вакви изрази: *Ако не ми го донесеше ѝалиџоџо* (Донеси ми го, те молам, палтото). Глаголот може да стои и во сегашно време: *Каква рабоџа ќе биде оваа, ако не ми кажеш?* (Кажи ми, те молам...).

350. Формите за ова време (и од свршени глаголи) се среќаваат во вакви *да*-реченици место сегашното време со значење условно: *Ах бре, чедо, да имав ѝроа брашно и мас, му рекла, ѝики да најраев еден зелник, со едни виѝки големи, ѝака ѝолкаи, ѝа да си ручавме, ѝа после ќе се скиниме вода ѝејјум* (М. Цепенков).

351. За согласувањето на времето во една *да*-реченица со минатото време во главната реченица интересен случај ни е претставен во овие примери: *А, ако беше некоја сѝока голема, имавѝе ѝрао да дојдевѝе ѝри мене, а колку за овие мали работѝи, не ѝребаше да дојдиѝе. – Својаѝа ќерка мошне си ја милуваше, а ѝусѝаѝа ѝаѝѝерка да беше кабил во една каѝка вода да ја удаеше. – Во нашиѝе гробиѝа да бев закоѝан, за ѝи, мајко, да ми идеше на гробиѝ, да ми ѝалиш свеќа и да ми раздааш за дужбина* (М. Цепенков). Обично е во ваквите случаи да се употребува сегашно време, како што е и овде употребено во реченицата *не ѝребаше да дојдиѝе*, или: *да ми ѝалиш свеќа*. Но сепак е можно, иако не толку обично, да се употреби тука и минато време од свршен или несвршен глагол.

352. Кај несвршените глаголи и во ова време се развило начинското значење на готовност да се извршело некое дејство во минатото, слично на она што го имаме и во сегашното време (в. т. 331): *Одев, да ме ѝуѝѝеа. – Го убивав, да не ме заѝреа.*

Глаголска л-форма

353. Кај глаголите што имаат различни основни вокали во простите, минати времиња се образуваат по две вакви форми: едната му одговара на свршеното а другата на несвршеното време: *носил – носел, бројал – броел, сѝанал – сѝанел, ѝлакал – ѝлачел, ѝеал – ѝеел, ѝил – ѝиел*. Овие двојни форми ја заклучуваат во себе истата разлика во однос на завршеноста и незавршеноста на дејството што го дели минато свршено од минато несвршено време. Кај глаголите од *а*-група имаме само една л-форма, бидејќи тие не покажуваат разлика во основниот вокал во споменатите времиња: *викал – извикал*. Исто и кај гла-

голите како: *умрел, наврел*. Во овој раздел само од *меле* имаме: *млел – мелел*.

Оваа форма во едината разликува три рода: *викал, викала, викало*. Во множината иде за трите рода само еден облик: *викале*.

Во образувањето на *л*-формата од свршеното време кај глаголите од *е*-група, *о*-раздел, има некои посебности. Тие ја образуваат направо од општиот глаголки дел. Притоа, кај глаголите со општ дел на *к, ѝ, с* во машки род се вметнал вокалот *о*, што во другите форми не се јавува: *ѝекол, ѝекла, о, е, - ѝечел* (несвршено), *рекол, рекла – речел, ѝекол, ѝекла – ѝечел, влегол, влегла – влезел, могол, могла – можел, донесол, донесла – донесел*. Глаголите од овој раздел со општ дел на *ѝ, џ* ги губат овие согласки пред наставката во свршената *л*-форма: *ѝлел, ѝлела – ѝле-ѝел, срел – срела – среѝел, ѝрел, ѝрела – ѝредел, јал, јала – јадел, дал, дала – дадел*. По овој образец и од глаголот *донесе* се јавува формата *донел* (покрај *донесол*) што се среќава главно во поезијата.

Особени свршени *л*-форми образува глаголот *иде*: *ишол – идел*, и префиксираните од него *ѝојде*: *ѝошол – ѝојдел, дојде: дошол – дојдел, најде: нашол – најдел* и сл.

Од глаголот *види*, кој образува минато свршено време по *о*-раздел, имаме само една *л*-форма: *видел*. Во дијалектите покрај неа се јавува и формата *вишол*, но таа не е усвоена во литературниот јазик.

Глаголот *знае* како непрефиксиран се употребува само со несвршената *л*-форма *знаел* (формата *знал*, сосем необична во литературниот јазик, ја има во велешкиот говор, отаде кај Рацина: *За маки селски ѝој знал. За борби селски ој мал*). Инаку префиксирано *ѝознал – ѝознаел*.

Глаголите до типот *бере, коле* (в. т. 320) имаат форми: *брал – берел, клал – колел* и сл.

354. Во врска со оваа форма ни се налага пред сè едно терминолошко прашање. Од словенската граматика е и кај нас наследен за неа називот *активна глаголска ѝридавка*, која по таков начин се поставува наспоредно со т.н. *пасивна глаголска ѝридавка*. Меѓутоа фактичката состојба во овој поглед во нашиот современ јазик е таква што не одговара ниту едниот ниту другиот термин, би-

дејќи за „активната глаголска придавка“ со право можеме да го поставиме денеска прашањето до колку е таа придавка, а за „пасивната глаголска придавка“ – до колку е таа воопшто пасивна (в. подолу).

Единствениот граматички знак по кој л-формата може денеска да се споредува со придавките е – што таа разликува во еднината три облика за родовите. Но таа не се употребува во атрибуциска служба – што е основната функција на придавките. Зборовите *врел*, *џнил* се одамна веќе станати вистински и придавки, а зборот *усџел* што се употребува во состави како *усџело џредавање*, *усџела џреџсџава* – е нова заемка во литературниот јазик. Можат понекогаш да се сретнат во нашата литература форми како *џреџракнал џлас*, но тие се обично подражавање на сличните форми во другите јужнословенски книжевни јазици, додека во духот на нашиот јазик, би дошло *џреџракнаџ џлас* и сл. Така стои и со формата *засџали* (м. *засџани*) во Рациновиот стих: *И џо селатџ мали – засџали Шумоли скришно врева. Најголемо приближување што може да стане во правецот кон придавките, а во духот на нашиот јазик, можеме да имаме во случаите како: Ушџе не сџџгнал Дворови, Наеднаш лице измени* (В. Марковски). – *Ушџе не џогледнала во мосџџњаџа далечни нао Сушџца... неџзе џ се оџкрадна само еден џреџлашен звук од оние безбројни исџрекинаџи издџви на лиџањеџо* (В. Малески). Но и тука во преден ред излегуваат чисто временските елементи на значењето.

Во тоа се состои токму битната карактеристика на „активната глаголска придавка“ во нашиот современ јазик: веќе изговорена сама за себе – *дошол*, *видел*, *беџал* – таа ни побудува претстава за минато неопределено време, таа е заправо така форма на тоа време и точно лично одредена (3 л. едн.). Ако не влегуваше таа и во други сложени конструкции – *како би видел*, *ќе видел* – не ќе имаше никакво оправдание да ја споменуваме надвор од минатото неопределено време.

Од друга страна, образувањата како *доџдел*, *викнел*, *сџорел* (несвршени л-форми од свршени глаголи) поготово не можат да се доближат по некаков елемент во значењето до придавките. Тие претставуваат една алка во веригата на формите од свршените глаголи (*сџори* – *сџо-*

реше – сѝорел), што не се употребуваат самостојно во главната реченица, ами или во состав со *ќе* или пак при извесни сврзници во подредени реченици (в. т. 327).

Сето ова говори дека не се оправдува, оваа форма да ја наречуваме со името придавка. Исто толку неоправдано е да ѝ го додаваме и атрибутот – активна, бидејќи од тоа произлегува веднаш споменатото противставување со „пасивната“ придавка, а ние ќе видиме дека оваа во нашиот современ јазик не бидува никако да се определи како таква. Поради тоа ние место називот „активна глаголска придавка“ го предлагаме називот глаголска *л*-форма, што произлегува само од едно нејзино надворешно обележје (во нејзината наставка се содржи карактеристичниот глас *л*). Но усвојувајќи го овој назив не треба да забораваме дека под него се опфаќаат форми не сосем еднородни – а такви што се сврзува потесно било со минатото свршено било со минатото несвршено време, и што зависно од тоа добиваат одреден опсег на својата употреба. Предимството на терминот *л*-форма (или *л*-форми) се состои меѓу другото и во тоа што укажувајќи на еден нивни заеднички граматички знак не се сврзува еднострано со само некоја функција на тој знак.

Глаголска придавка

355. Наставките за образување на глаголската придавка се: *-н, -на, -но, -ни; -ӣ, -ӣа, -ӣо, -ӣи*. Вторава наставка се додава кај глаголите со општ дел на *н, њ* (*сѝанай̄, ба̄на̄й̄*).

Основните вокали во оваа форма се *а* и *е*. Првиот се среќава, се разбира, кај глаголите од *а*-група (*викан, бе̄ган*), а исто така и кај некои раздели од другите глаголски групи. Како се во нив распределени основните вокали *а, е* ќе се види од следното излагање.

Од глаголите со општ дел на *н* оние што се од *е*-група (*а*-раздел) ја примаат наставката врз основниот вокал *а*: *сѝанай̄, кренай̄, зинай̄, т̄урна̄й̄, ѝукна̄й̄, дӣгна̄й̄*. Оние пак што се од *и*-група имаат овде основен вокал *е*: *џоней̄, раней̄, женей̄, ценей̄, ѝленей̄*. Понекогаш во наши книжевни творби можат да се сретнат и овде форми како

женай̄, сменай̄. Тие треба да се избегнуваат, до колку во дадениот случај, особено во песна, не се цели со нив одреден звуков впечаток. Наставката *-ий̄* се среќава и во зборовите, сега веќе прави придавки: *скрий̄, ѝрочуй̄, начей̄, ѝознай̄*. Понекогаш се слуша *кинисай̄* покрај *кинисан*.

Двојни форми за оваа придавка среќаваме кај глаголите во кои во минато свршено време се губи вокалот од општиот дел: *бран – берен, оран – дерен, ѝран – ѝерен, клан – колан, млен – мелен*. Исто и од глаголот *ѝкае*: *ѝкан – ѝкаен*. Ако се овие глаголи префиксирани, тогаш се во литературниот јазик обични само пократките форми: *набран, одран, заклан, ѝослан, сомлен, исѝкан*.

Двојни форми се образуваат и кај глаголите од *и*-група и *е*-група што спаѓаат во *а*-раздел (имаат форма за минато свршено време со основен вокал *а*): *бројан – броен, кројан – кроен, ѝеан – ѝеен, сеан – сеен, зачмајан – зачмаен*. И овде во литературниот јазик треба да ги сметаме кај префиксираните глаголи обични формите со основен вокал *а*, но и како единствено можни главно за типот: *исѝеан, насмеан, ѝосеан* и сл. Кај другите станува веќе такво вкрстување на двете форми, што не би требало да ја сметаме за погрешна и употребата: *изброен, искроен, зѝоен* и сл., поготово што овде имаме опирање и на формите како *извоен, усвоен* (в. т. 317, 3). Така е допуштено и *зачмаен, заѝраен*.

Кај непрефиксираните глаголи во односот *бран – берен, сеан – сеен* се чувствува онаа разлика во опфаќањето на дејството што ја имаме и во формите *брал – берел, сеал – сеел*, а што се опира на разликата меѓу минатото свршено и несвршено време: *брав – берев, сеав – сеев*.

356. Во одделот за *л*-формата споменавме веќе дека називот „пасивна глаголска придавка“, што се примил и кај нас, не ѝ одговара на стварната состојба во нашиот современ јазик и внесува само забуна. Тој назив е настанат поради тоа што во другите словенски јазици (а порано така било и во нашиот) оваа форма се образува скоро исклучиво од преодните глаголи и затоа има пасивно значење. Меѓутоа кај нас е денеска односот сосем изменет, бидејќи таа форма се образува и од непреодните глаголи (*ѝаднај̄, дојден, беѓан, шеѝан*), па атрибутот „пасивна“ не може да се применува на целостта на овие образувања.

Затоа е сосем доволно и единствено правилно, оваа форма да ја наречуваме просто *злаголска придавка*. Дали таа во некој случај ќе побудува пасивно значење или не, тоа зависи од значењето на дадениот глагол.

357. Кога станува збор за употребата на глаголската придавка, треба посебно да се издели нејзиното сврзување со помошниот глагол *има, нема* во различни временски конструкции: *има земено, имаше земено* и сл. Во ваквите конструкции глаголската придавка се сведува до прост знак на глаголското дејство, таа дури ги губи обележјата на родот и бројот, бидејќи влегува во нив само со формата за среден род еднина. Губејќи ги споменатите обележја таа, сосем природно, се оддалечува од своето придавско значење, кое токму нив ги претполага како непремено дадени. Затоа во ваква употреба е можно образувањето на форми за глаголската придавка, се разбира од среден род, и кај глаголи од кои во инаква употреба таа не е обична, на пример кај непреодните итеративни глаголи и воопшто кај непреодните изведени со наставката *-ува*: *Јас имам слеѓувано мноѓујати овде. – Тој има скршнувано мноѓујати од линијата*. Но ние не можеме да говориме дека кај ваквите глаголи имаме вистинска глаголска придавка, дури не ја најдеме и во онаа употреба во која се пројавуваат имено придавските признаци (родот, бројот, членот).

358. Теоретски земено, образувањето на глаголската придавка е можно од сите преодни глаголи. Се разбира дека во стварноста таа нема да биде еднакво обична од сите нив. Така на пример од глаголот *шейне (нешито)* е обична придавката *шейнај* на (пр. *шейнај збор*), но веќе донекаде понеобично е *јојшејнај*, а уште повеќе *јојшејнуван, јоднашејнуван*. Глаголот *шушне (некој збор)*, со значењето што се доближува до *шейне*, може да образува придавка *шушнај (шушнај збор)*, пријемливо е и *јојшушнај*, но веќе доста необично би ни звучело *јојшушнуван*. Таа обичност или необичност зависи од самото реално значење на глаголот, како и од тоа до колку често се употребува тој во своите видеоизменувања со помошта на претставки или наставки.

359. Можноста за образување на глаголски придавки е несомнено поограничена кај непреодните глаголи,

а особено ако не ги имаме предвид формите во состав со помошниот глагол *има, нема*. Кај нив е обично изведувањето на глаголски придавки пред сè од свршени глаголи: *ѝагнаѝ, сѝанаѝ, излезен, дојден*. Поретко, во својата права придавска употреба, идат од несвршени глаголи: *шеѝан човек, беѝан в ѝланина* и сл., но затоа тие редовно можат да образуваат форма во составот со *има, нема*: *има седено, нема седено* и сл. Најмала е можноста за развивање на вакви придавки од итеративните глаголи, кај кои дури и во состав со *има, нема* често пати би се чувствува-ла необичноста на формата за среден род.

Во натамошното излагање ќе изнесуваме главно материјал за ваквите глаголски придавки, изведени од непреодни глаголи, бидејќи со тоа ќе ги видиме и главните случаи во употребата на глаголската придавка општо, а и едновремено ќе го оцртаме поблиску опсегот на употребата на глаголските придавки од непреодни глаголи.

360. Глаголската придавка претставува заправо категорија преодна меѓу глаголот и придавката. Како еден посебен случај на доближување до придавката можеме да ги споменеме сложенките во кои влегуваат извесни глаголски придавки, оддалечувајќи се со самото тоа од глаголот: *ѝолузаѝворени очи, долѝочеканиоѝ ден на слободаѝа* (В. Малески).

Близоста до категоријата на имињата се огледува особено во тоа што и глаголските придавки можат да се супстантивизираат. Сп.: *Неѝознаѝоѝ се фаѝи за ранаѝа* (В. Малески). – *Меѝу нив имаше и рабоѝници, и села-ни, и учени* (Р. Петковски). – *Се најде цар Соломон во не-брано* (М. Цепенков). Сп. го во овие случаи апстрактното поименчено значење на глаголските придавки: *Тој ѝо из-живуваше сеѝо сѝанаѝо*. – *Преѝрѝаноѝо од живоѝоѝ осѝануваше далеку зад неа* (К. Чашуле). По овој начин се стигнува и до полно преминување на извесни глаголски придавки во групата на именките. Така е настаната на пример во нашиот литературен јазик именката *мина-ѝо*. Зборот *ѝредено*, по потекло пак глаголска придавка во среден род, и формално наполно се слеал со именките од тој род, па образува како нив множина *ѝредена*: *и разредил бојаѝијаѝа сѝѝе ѝредена, шајаѝи* (М. Цепенков). Има случаи кога дури како и обичните придавки,

глаголската може да добие наставка за галовност: *да има нешто сукнајко и штоа не е лошо* (С. Попов).

Преминувањето на глаголските придавки во групата на обичните придавки се олеснува тогаш кога тие добиваат извесно преносно значење, со кое се пооддалечуваат од значењето на глаголот од кој се изведени. На пример: *еден богај чорбаџија и малку чалнај што бил во умо* (М. Цепенков). – *иискаше ли сџарајта жена како џомесџена* (К. Чашуле). Формите *чалнај*, *џомесџен*, како и *мрднај*, *удрен*, *чукнај*, *џернај* се употребуваат преносно во значење „луд, улав, нетокму“, па до колку со тоа се оддалечуваат од основното значење на глаголот, до толку полесно придобиваат особености на вистински придавки.

Но близоста на глаголските придавки до групата на обичните придавки се огледува и инаку во тоа што тие идат во сите основни функции на придавката. Така, што не е случај со л-формата, сосем е обична нивната атрибуциска употреба. Исто така тие влегуваат во составот на именски прирок. Во овој поглед имаме, на пример, полна синонимност меѓу глаголската придавка *умрен* и придавката *мршов*, така што можат да се заменуваат изразите: *мршов човек – умрен човек, штој е мршов – штој е умрен*.

361. Во атрибуциска служба од непреодните се обични главно глаголски придавки изведени од свршени глаголи. Од нашата народна и уметничка проза можеме да приведеме долг ред на такви форми во атрибуциска служба: *намурџени* и *џрокиснајти сџражари*, *вивнајто од радосџ лице*, *излиџениој* и *сџананџ зруџки-зруџки јасџак*, *џрокиснајтиој од џодџраџ џрем*, *надојденајта река*, *насџа-џенајта џишина*, *оџреанојто сонце*, *џоджолџено книже* (К. Чашуле), *џоджолџенојто свейчечко лице*, *свиснајтајта снаџа*, *џрокиснај мрак*, *осџнај глас*, *џламнајтиој оџан*, *изџниениџе лисја* (В. Малески), *наџажен изџлед*, *џоџем-нејто лице* (Р. Петковски), *сиој оџаднај* (В. Иљоски), *деџе недорасџено*, *џоминајта недела* (Р. Крле), *џцовисанојто маџаре*, *седнајтојто деџе*, *зачурен оџан* и *зачаџен мноџу*, *човек избоџеан*, *нива сџасана* (од нар. проза). Сп.: *Дојденајто јунак ја зледаше со блаџодарносџ... И се сџори оџи штоа имаше слични очи како дојдениов јунак* (Р. Петковски). – *џајсананџ снаџа бараше џочинок* (Ј. Бош-

ковски). – *И расїаї̄ силно г̄ради ѓребликнаї̄и со јаг!* (К. Рацин).

Природно дека, употребувајќи се како обична придавка, глаголската придавка се употребува и како прилог: *сиїе ѓројца воздивнаа олеснеїо* (Р. Петковски). – *Му рекол наврекнаїо и навјасано* (М. Цепенков).

Форми од несвршените преодни глаголи се среќаваат но доста ретко. Така се слуша: *шеїан човек, бежана мома, сїојана ракија*. Сп.: *да се ѓше зјаано вино не чинело – ќе зјаало срцеїо за вино* (Ј. Читкушев). Но ова не е ништо чудно, ниту пак тука имаме некоја особено изразена разлика помеѓу преодните и непреодните глаголи, бидејќи и од преодните несвршени поретко се употребува оваа форма отколку од свршените: *биено сирење, варена ѓченица, ѓамеїен ден, крїена кошула* и сл. Сепак треба да се одбележи почестото јавување на ваквите форми од преодните несвршени глаголи.

362. Во составот на именскиот прирок можноста за употребата на глаголски придавки од непреодни несвршени глаголи е малку поголема отколку во атрибуциска служба. Така би можело да се рече не само *Тој е шеїан* и сл. ами и *Тој е иден ваму ѓовеќе ѓаїи, Јас сум досїа седен* и сл. Но сепак и овде е далеку поообична употребата на форми од свршени непреодни глаголи. Ќе приведеме повеќе примери со такви форми, баш за да се добие претстава за нивната уобичаеност, и со тоа нагледно да се покаже колку е неоправдано да го применуваме на сета оваа материја називот „пасивна“ глаголска придавка: *Одеа со г̀лава замаен Наведнаї̄, мрїов, зачмаен* (К. Рацин). – *Одамна му беше оздравена ногаїа на Зорейа*. – *Тука беа ѓоседнаї̄и и дружи селани*. – *Ми се чини – не е умрен*. – *Сега ѓреку мосїейо ѓреба да се минаїи*. (В. Малески). – *Погледої̄ сосем му беше ѓоїонаї̄*. – *Ем крв ѓлукав, бев ѓремален*. – *Да, ѓи ушїе не беше дојден в заївор*. – *И ние бевме ѓакви осїананї̄и* (К. Чашуле). – *Снегої̄ шїо беше ѓаднаї̄ ѓред една недела не беше исїоїен ушїе а беше замрзнаї̄*. – *Дали си е оїиден, боже, или ѓак се качува г̀оре!* – *Мене ми е многу ѓреїоминаїо ѓреку г̀лава*. – *Илија се ѓојавува на враїаїа кога сонцеїо е слезено до керамидиїе на кукарчеїо*. – *Таа е ушїе мала, не е дорасїена*. – *Бев ѓодизлезена, ѓак реков да навраїам*.

– Дури и срцејто ако ти е засјано да ти се пробуди (Р. Крле). – бев најтинат и заринав (В. Иљоски). – кофата е пројадната. – и неже и беше сѐмнејто пред очите. – белки е заодено со некои нашинци овци. – Па ако е влезена од некаде майорицата? – ја не е ни пресипарен на чело да не мисли (С. Попов). – дали е јадната јаболкојто. – кој ќе го најди прсјено во кучејто, тој ќе биде јаднат во играчката. – го изнесе надвор омалодушен и примрен. – ако ти е јомината преската, ја ќе ти дојди (М. Цепенков).

363. Многу честата употреба на глаголската придавка од свршените глаголи, уочлива особено кај непреодните глаголи, се заснова на самото основно нејзино значење. Во глаголската придавка е искажан, во вид на признак што може да му биде припишан на еден предмет како моментна или трајна особеност, заправо резултатот од вршењето на глаголското дејство во некаква врска со тој предмет. Така на пример во придавката *јаднат* се изразува едно такво значење во кое глаголското дејство го постигнало својот резултат применето на даден предмет. Се разбира дека на ваквото резултативно значење повеќе му одговараат образувањата од свршени отколку од несвршени глаголи, па е природно што тие образувања почесто и се јавуваат.

Штом е тој признак на резултативност главна карактеристика на глаголската придавка, тогаш ништо чудно што во нашиот јазик отишле на втор план признаците на преодност и непреодност, и што станало можно образувањето на глаголски придавки и од непреодни, пред сè свршени глаголи. Ако ја споредиме реченицата: *Јонче е убиен, а Климе е таму долу – шешко раней* (Р. Петковски) со реченицата: *Пејре е сѐнанат, а Сѐјан е таму долу – леѓнат*, тогаш никако не ни се налага во претставата некоја разлика меѓу овие форми која би произлегувала отаде што се првите изведени од преодни, а другите од непреодни глаголи (впрочем и границата меѓу преодните и непреодните глаголи е денеска во нашиот јазик доста затемнета). Со сите тие форми пред сè ни се налага претставата за резултатот од извесно дејство. Разликата меѓу нив настапува во пасивните обрати со кои формите од преодните глаголи полесно се сврзу-

ваат: *Тогај сеишила, оӣи ӣ е оӣейан од некој душмани Косӣадин* (М. Цепенков).

364. Извесен спој меѓу формите од преодните и од непреодните глаголи, што секако во најголема мерка го улеснил образувањето на глаголски придавки кај последниве, претставуваат случаите кога имаме глаголски придавки од повратни глаголи, кои заправо формално наплно се еднакви со придавките од соодветните преодни глаголи, но затоа никако не побудуваат пасивно значење. Кога ќе се рече: *Еве еден месец оӣкако сум омажена*, тогаш можеме двоструко да ја сфаќаме тука глаголската придавка: или со пасивно значење – дека некој ја омажил, или со значење што му одговара на повратниот глагол *омажи се*, па што спрема тоа не може да содржи признак на пасивност. Така исто не побудуваат пасивно значење ни глаголските придавки во овој состав: *Покриени со сне-го̄ӣ и сѣтарӣӣе куќи како да беа уӣӣе ѿовеке наведени и како да беа собрани од сѣӯу, а од нивнӣӣе сѣреӣ висеа мразулци. Целио̄ӣ г̄рад како да беше скриен во себеси.* (Р. Петковски). Само првата од нив (*ѿокриени со снегот*, односно од снегот) е пасивна. Другите (*наведени, собрани, скриени*), иако во друг случај можат да се употребат исто така, овде се заправо придавки што им одговараат на повратните, а тоа значи непреодните глаголи: *наведе се, собере се, скрие се*. Па токму ваквите случаи – и уште еднаш ја покажуваат неодржимоста на ознаката „пасивна придавка“ во однос на целостта на оваа форма – и од друга страна посочуваат како имало ред преоди што го овозможиле образувањето на глаголски придавки и кај интранзитивните глаголи. Од ова видовме дека е погрешно да речеме на прв поглед оти *собран, скриен* и сл. се глаголски придавки со пасивно значење. Дали се тие токму такви, зависи од тоа дали се однесуваат на глаголите *собере, скрие* и сл.; сосем подруго нешто е ако тие се однесуваат на повратните глаголи *собере се, скрие се* и сл.

Такво однесување кон повратни глаголи имаме имено и во овие примери: *Да ѿе чуе некој од некоја сѣрана, ќе ѿомисли дека си мрѣнаѿа од умо̄ӣ* (Р. Крле). – *со начулен израз на лицеѿо̄ го ловеше секој збор* (В. Малески). – *Да му оди на конако̄ӣ, може муѿуро̄ӣ да ѿосумња оӣи и ѿо̄ј е мешан, ѿа да насѣрада и ѿо̄ј.* – *Токо, не сум била*

лаѓана (С. Попов), т.е. не се лажев, не се излаѓав. – да му ѝлајши на Силјана ругајша, колку шишо беше ѝгодоен (М. Цепенков). Само вака се сфаќаат придавките во овие случаи: кучка окучена (што се окучила), кобила ождребена (што се ождребила). Па така обично ги сфаќаме и новите зборови како: орѓанизиран во синдикајшој (В. Малески), ситше компрониширани (К. Чашуле). По овој начин, во врска со соодветните повратни глаголи можат да се објаснат глаголските придавки *разбран*, *сејшен* во ваква употреба: *Те гледам дека си умна, разбрана* (Р. Крле). – *Да живеаш ваквие сејшени жени, шишо ѝознавааш нашио многогодишен шруд и го ѝовалувааш* (М. Цепенков). Придавката *разбран* се однесува кон глаголот *разбере се* (*се разбира* има и значење на *ѝслуша шишо му се рекло*), а *сејшен* кон *сеши се*, *сеќава се*. Формите *кандисана*, *кандисано* овде се сврзуваат не со преодната употреба на *кандиса* (*неко-го*), ами со непреодната, под која се опфаќа и повратното *кандиса се*: *Јас не го ни виду човекој и кандисана су*. – *ѝи само речи да куршулиме од бељаша, ша од нас се ќе биде кандисано* (С. Попов). Во следниов пример глаголската придавка се однесува кон глагол во заемно-повратна употреба, па заемно-повратната нијанса се чувствува и овде во составот со придавката: *сум вајшен со облоџ со цареа ќерка* (М. Цепенков).

365. Поради затемнувањето на признакот на пасивноста, а донекаде при наклон на изведувањата од повратните глаголи, во нашиот јазик се забележува во извесни случаи и интересната појава – формите од преодни глаголи, а тоа значи првобитно пасивни форми, да се употребуваат со активно значење. На пример: *Јаги ѝи, синко, јас сум јагена и шаму* (Р. Петковски). Овде составот *сум јагена* има, се разбира, активно значење: *јагов, сум јала*. Вака се слуша често и *вечеран сум, ручан сум, ѝојаген сум, ѝоручан сум*. Сп.: *си ошидоа цврцаши* (С. Попов). Ова ни е претставено и во примерот: *ѝи си чайшен, чайшен, ша ѝречашен* (В. Ѓљоски), каде што имаме исто такво активно значење: *си учел, си учел, дури си се преучил*. Близок му е на овој израз и примерот: *ситше ѝејани и нејејани Турци* (М. Цепенков), само што е овде сосем можно и сфаќањето на глаголските придавки како со пасивно значење. Со активно значење истата придавка ја среќаваме овде: *ѝеѝлише се ѝеани, еднаш*

или *двайай̄и* (С. Попов). Споменатата употреба на некои пасивни форми со активно значење во народниот јазик може да се забележи и во случаи како овој: *Да не с̄ӣе заборавени кај с̄ӣе ја ос̄ӣавиле клеш̄ӣај̄а* (место да не с̄ӣе заборавиле).

Во некои случаи имаме полно адјективизирање на извесни пасивни придавки, така што се добива значење несогласно со нивната првобитна пасивност: *Солзи ѝ ѝа̄гаа̄ӣ на венчан фус̄ӣан* (В. Иљоски), т.е. на фустанот што се носи на венчавање. Слично нешто имаме во примерот: *да си земам ѝпрос̄ӣена кнӣга* (М. Цепенков), т.е. книга со која се добива проштење. Така и составот *ѝӣена вода* значи *вода за ѝӣење*; *заоржан ер̄ген – с̄ӣар ер̄ген* (придавката нема пасивно значење): *заоржан ер̄ген, не од ш̄ӣо сакаше, ами од ш̄ӣо не можеше да најде чӯја* (С. Попов).

366. Еден посебен случај на употреба на глаголски придавки имаме во вакви изрази што значат обично пцувни, а во кои тие се изведуваат спрема дадената именка: *Види ја ш̄ӣо̄ӣа ш̄ӣо̄ӣосана!* (В. Иљоски). Исто: *аро аросано, абдал абдалосан, буниш̄ӣе буниш̄ӣосано, вайир вайиросан, вешӣер вешӣеросан, чӯјко чӯјкосана* (сите примери откај Е. Спространов). Некои од вака образуваниите форми не се јавуваат како самостојни зборови надвор од тие изрази: *буниш̄ӣтосан, чӯјкосан*. Исто така во загатката *Вар варосано, сид сидосано, нӣгде сирка ни ѝросирка*, – формата *сидосано* не е обична во употребата.

367. Глаголските придавки не се употребуваат само во врска со глаголот *сум*. Тие идат со други глаголи, било да се овие сами по себе неполнозначни па чинат со глаголската придавка еден сложен прирок, било таа да се јавува како обично дополнение. На пример: *јас ѝе мислев излезена*. Овде ќе дадеме уште неколку такви покарактеристични примери: *Дали еднаш си ос̄ӣанала необлечена, ненајадена?* (В. Иљоски). – *Таа седеше ведна̄ӣа крај о̄гниш̄ӣе*. – *дол̄го време с̄ӣоеја ѓуина̄ӣи*. – *ос̄ӣанале замрзна̄ӣи ѝа̄ӣем*. – *На час се најде седна̄ӣ до ма̄јка си крај о̄гниш̄ӣе*. (В. Малески). – *ѓо завари Ко̄це̄ӣа ве̄ке олабоко за'ркан* (К. Чашуле). – *ја сонува Анӣӣца зас̄ӣанай̄а на ѝа̄ӣчеш̄о кое води во дӯканчеш̄о, облечена во невестински алиш̄ӣа и клекна̄ӣа кај ѓо моли да ја с̄ӣаси* (Р. Крле).

– ако *ѝе најди избежан ѝреку ѝрѝѝе ѝланиње, нема шѝо да ѝѝ чини. – а шѝркой ѝсѝана замаен, да се мисли. – го гледал царо во нивнаѝа куќа дојден. – се видела со нови ѝафѝѝи ѝодарена* (М: Цепенков).

Во некои од овие случаи веќе поизразито се чувствуваат глаголските елементи во значењето на придавката, отколку во употребите што порано ги споменаваме. Така на пример во реченицата: *го завари Коцеѝа веќе длабоко за ’ркан* – содржината на глаголската придавка може да се искаже и со подредена реченица: *кај ’рка, како ’рка*.

368. Ова истакнување на глаголското во глаголската придавка може да се забележи и во повеќе случаи и во повеќе степени изразено. Така, во реченицата: *На годиннаѝа ела ми овде, и научен занаетѝ да си го земѝш* (М: Цепенков). – глаголското се огледува во тоа што придавката управува дури предмет, како да имаме тука лична глаголска форма.

Во вакви случаи глаголскиот елемент во нејзиното значење се засилува поради испуштањето на глаголската врска во именски прирок: *Кога да види, ѝарчиња сѝорена глалаѝа* (М: Цепенков).

Често пати глаголската придавка се јавува во служба што ја доближува до глаголскиот прилог, означувајќи едновременост, паралелност со главното дејство, и така заменувајќи различни развиени подредени реченици: *Не еднаш заседаѝ во сѝуденѝскиоѝ дом, Крѝѝе се ѝрашаше, шѝо ли ѝрави сега ѝаа? – Леѓнаѝа во муѓбачеѝо ѝаа ѝремислуваше надолго и нашироко. – Почека малку загледан во ѝолумрѝвоѝо ѝело ѝласнаѝо на душеме* (К: Чашуле). Дури и плеонастично: *Таму седаѝ на малоѝо, расклаѝено дрвено сѝолче, блед со узнемирен ѝоглед седеше Трајко* (К: Чашуле). Во овие случаи се заменува вметната релативна реченица: *Црнаѝа шамија, сѝанаѝа ушѝе ѝоцрна и свеѝла, ѝ беше залејена за сребренаѝа коса. – Ефѝа, за ѝрвѝаѝ најдена ѝред акција, му одвратиѝ* (В: Малески). Последнава реченица дава и добар пример за однесувањето на придавката кон повратен а не кон преоден глагол.

Особено е силно подвлечено глаголското значење кога со *ушѝе* придавката иде место личен глагол во временска реченица: *Ушѝе недоискачени на ѝумбаѝа видоа*

дим. – Не дојден ушѝе ни до ѝој Сиљановаѝа куќа, ѝѝе се закажаа (В. Малески). – Ушѝе неоѓреано сонцеѝо излеѓле (С. Попов). – Ушѝе недојдени дома, конациѝе се зайалија. – Ушѝе неизлезени од ѝорѝа надвор, и ваѝила (М. Цепенков). – на ѝреќиоѝ ѝаѝ, ушче не досврѝен ѝанецоѝ, се ѝушчаѝ (Е. Спространов). – ушѝе не оѝидени они, до ѝоѓај јас ќе си дојдам (Т. Ецов).

Глаголската придавка може да се употребува и во безлични изрази: *деѝеѝо шѝо му је ѝаѓнаѝо да ја ѝаси бишкаѝа, ѝреба да ѝрчаѝ ѝо бишкаѝа (М. Цепенков). – не е ни лично, ни ѝрилеѓано јас да давам збор (Р. Крле).*

Но, како што споменавме погоре, најголема степен на глаголност добива глаголската придавка во конструкциите со помошниот глагол *има, нема*, каде што се сведува до знак за глаголското дејство. Тоа е случај кога имаме и најполна граматикализација на глаголската придавка, зашто во другите употреби, како што споменавме, нејзиното образување не би било обично од ред глаголи. Спротивно на глаголската придавка *л*-формата се образува од секој глагол.

Глаголски прилог

369. Глаголскиот прилог се образува од несвршени глаголи со наставка *-јки*: *викајќи, беѓајќи, носејќи, минејќи, смеејќи се*. Основниот вокал во *а*-група е како и секогаш *а*, во другите две групи – *е*. Формата *бидејќи*, образувана од свршен глагол, има сепак несвршено видово значење. Но таа се употребува денеска обично како сврзник, додека во значење на глаголски прилог ретко да дојде. Сп.: *Иѝри бидејќи ѝѝе, сѝ едно му ја куделе вераѝа руска. – дваѝа је биле мажи и бидејќи араѝи, одвај дваѝа ја чинеле куќаѝа идареѝ (М. Цепенков)*. Инаку, како сврзник: *А бидејќи волнаѝа ѝ беше без ѝари, оѝи ѝак да не си најрави и ѝаа како ѝѝе ѝесјачки – солункиѝе за ќерка си (С. Попов)*.

370. Обично се вели дека глаголскиот прилог покажува дејство што се врши едновременно со дејството изразено од личната глаголска форма во реченицата, и дека двете дејства се сврзуваат со еден подмет. На пример:

*Тренда засијана пред нив како да сакаше да им го пре-
пречи иајиој, најрејажки се да осјане мирна, бришејки
си ги водениите раце со крајче од скушачајта. Ги зледаше
право во очиие, не прејкајки. – Тој збунетио стоеше сè
иака свршен кон расјалениите селани, позинај, исјо-
шен, кубејки ја несвесно аспражанскајта шајка (Ј. Бош-
ковски).*

Навистина ваквата употреба на глаголскиот прилог е најобична во нашиот литературен јазик. Во јазикот на народните приказки пак чест е случајот глаголскиот прилог да се однесува до друг вршител отколку дејството изразено со личната глаголска форма: *оженувајки се сонцејто, по неколку месеци ќе му дајат Госјо деца* (М. Цепенков). Во литературниот јазик ретко би се сретнало вакво искажување. Сп.: *Така разговарајки, чиијајки и мислејки, редој им дојде* (С. Попов).

371. Што се однесува до едновременоста на дејствата, таа треба да се сфати пак како еден најопфатен случај во употребата на глаголскиот прилог. Пред сè треба да потсетиме дека за едновременост говориме и тогаш кога личната глаголската форма е свршена, па како таква често изразува и моментално дејство наспрема продолжителното дејство на глаголскиот прилог. Едновременоста значи овде не можеме да ја мислиме и како паралелно одвивање на дејствата. Сп.: *И сега, ненасјан и зладен, Стефан излезе низ врајта, мрцајки го исчаденото фенерче* (Ј. Бошковски). – *Така, префрлајки се, ја дочека зората и сијана, се сиреми за на работата* (С. Попов). Можеме да посочиме и случаи, иако поретко, кога дејството на глаголскиот прилог му претходи по време на дејството искажано со личната глаголска форма. Така е кога имаме обично глаголски прилог од итеративен глагол, употребен во склоп како што е овој: *Дојдувајки во градој, пој ирѓна веднаш по шетање* (Откога дојде во градот, тој тргна веднаш по шетање). Сп. и со траен глагол: *Слеѓувајки, зајироја со ластејгаркајта и од дома дојрча невесијата Мијра* (С. Попов). Овој начин може во извесни случаи да го замени при превод глаголскиот прилог на минатото време што го имаат некои јазици. Со ваквата употреба донекаде се надоместува немањето на форми за глаголски прилог од свршените глаголи.

372. Во јазикот на народните приказни многу е чест случајот подметот, кога е еден за обете дејства, да му се приклучува на глаголскиот прилог ако во реченицата овој иде пред личната глаголска форма: *Одејќи ѿој ѿо ѿаѿѿ, си најде едно кесе ѿари*. Овој начин се среќава дури и кога имаме состави со предлог што по значење можат да се заменуваат со глаголски прилог: *Со надеж Силјан да најди луѓе, ѿрѣна да одиѿ од ѿланинаѿѿа в ѿоле* (М. Цепенков). Денеска е во литературниот стил многу пообично да се приклучува подметот кон личната глаголска форма: *Одејќи ѿо ѿаѿѿ, ѿој си најде едно кесе ѿари*.

Глаголска именка

373. Глаголската именка се образува од несвршени глаголи со наставка *-ње* што се сврзува со истите основни вокали како и наставката на глаголскиот прилог: *викање, беѓање, дерење – драње, колење – клање, сѿиенење – сѿање, жниење – жнање*. Од *ѿкае*, *меле* е обично само *ѿкаење, мелење*. Во народниот јазик има две-три глаголски именки на *-ње* од свршени глаголи: *крѿѿиенење, венчање, Преображење, ѿроѿѿиенење*. Тие се, како што се гледа, зборови од црковната употреба. Сп.: *да ми даѿѿ ѿроѿѿиенење* (М. Цепенков). Кај него и *сѿорење: ви кажуам висѿѿинско сѿорење и ѿаѿѿуање мое*.

Во нашиот литературен јазик имаме извесен број глаголски именки на *-ние*, од свршени глаголи, што означуваат повеќето апстрактни поими, а се примени по чисто книжевен пат: *решение, образование, издание* итн. Оваа наставка во народниот јазик е преобразувана во *-нија*: *сѿоренија, ѿисанија, дијанија, ученија*, со кое вақвите именки спаѓаат во женски род.

374. Тоа што денеска не се образуваат глаголски именки од свршени глаголи не се заполнува само со споменатите заемки на *-ние*, ами уште повеќе со глаголски именки од несвршени глаголи, обично од оние на *-ува*, во значењето на кои се фиксира одреден момент во редот на повторливоста (в. т. 267). Ова нешто му е својствено и на народниот јазик: *ви кажуам висѿѿинско сѿорење и ѿаѿѿуање мое (ѿаѿѿување = сѿраданија)*. – *со ѿрво мавнување*

со моџикаџа в земи и му бликнуло џоџ од сеџа снаџа (М. Цепенков). – Од џакуење куќа не се расџуе (Т. Ецов). Во литературниот јазик тоа се јавува уште почесто: *Е ли џравилно да џ џризнаам сеџа... џред излеџување в одред. – налеџувањеџо како молња и ошумоџлавувањеџо на враџоџ. – Разбираш, одењеџо џоре за мене е џоџоџребно и од лебоџ (К. Чашуле). Овде изразот одење џоре му одговара сосем на приведениот израз излеџување в одред. Со вакво значење се образуваат глаголски именки и за апстрактни сушности: *нашеџо ослободување, извршувањеџо на заџачџе* итн.*

375. Во нашиот народен јазик обично глаголската именка побудува претстава за одвивање на едно дејство. Притоа глаголските именки се јавуваат многу често во употребата, заместувајќи лични форми: *Месење, џечење, џкаење, куќа џледање, сеџо осџана на Миџра. – Тоа се џледа од неџиноџо одење, јадење, седење, лежење (С. Попов). Но можат да се посочат и случаи кога од обележување на процес се стигнало до обележување на предмет. Јадење да им дадеме (В. Малески). А ич в усџа не клавав џење. – Не живее човек само за едно јадење и носење (В. Иљоски). – Сака, еџе, јадење, сака џење, носење (С. Попов). Имаме вакво оттргнување од глаголскиот процес и кај именки што значат апстрактен поим, да џо кандисааџ да се џредаџџ на царскоџо сакање (т.е. на царската волја). – Една жена сџиџнала два близнака и дошла до умирање. – сџанала од сџење двоџаџа. – ексик да е џакуо женење (М. Цепенков). – Нашеџо немање не е од еден ручек (К. Чашуле), т.е. нашата сиромаштија не е од еден ручек. – Си џо ранила, си џо џледала Насџеџа со несџење (В. Малески). – Не сака ни велење оџи како ќе речам јас (Р. Крле). Именката велење во овој доста чест израз се јавува просто како синоним на именката збор.*

376. Поради тоа што во народниот јазик ваквите случаи се ограничени, природно дека не е обично во него и образувањето на множина од глаголските именки. Речиси единствено од *јадење* имаме употреба на множинска форма: *јадења* (в. т. 14). Меѓутоа сега во нашиот литературен јазик образувањето на множина е станато сосем обична појава кај глаголските именки, што стои во врска токму со тоа нивно апстрахирање од глаголскиот процес.

Така, на пример, од именката *прашање* е станата обична множинската форма *прашања* тогаш кога во неа се јави ново значење на предметена апстрактна сушност. Сп.: *На дневниот ред ги имаме овие три прашања*. Развиено овде чувството за бројно сопоставување кај глаголските именки, тоа може во нашиот литературен јазик сега да се пренесува дури понекогаш и кај случаите кога глаголската именка го означува самото одвивање на дејството: *се слушаа свечкањата на појкованиите чевли*. Сето ова што го кажавме посочува важно поместување во категоријата на глаголската именка, што се врши во литературниот јазик, токму кон нејзиното поголемо поименчување, кон развивањето во неа повеќе чисто именски особености.

377. Но и покрај ова, глаголската именка пројавува ред особености глаголски, тоа што чини да ја изделуваме имено како глаголска именка меѓу сите други именки изведени по инаков начин од глаголите. На тоа глаголско во неа се должи несомнено и многу честата употреба на глаголската именка во нашиот народен јазик, во состави каде што таа се јавува како еден вид „замена“ за подредени реченици со лична глаголска форма.

378. Една од глаголските особености нејзини е таа што кон неа може да се додава направо предмет: *сафа за приење вода* (Р. Петковски). – *не е адеи машко да присусува на задовање деите* (С. Попов). Овој начин на сврзување на објектот со глаголската именка е сосем жив во нашиот јазичен усет и денеска. Тоа го покажуваат ваквите нови состави во кои се изразува тој начин: *Дојде директива за исфрлање одреди на 11 октомври* (В. Малески). – *ке има диѓање возови во воздух* (К. Чашуле). Дека тоа може понекогаш да се врши на „раздалечина“, кога имаме вметнати зборови меѓу глаголската именка и предметот, покажува овој пример: *со едно врлање в река мрежајта, ке се вайти риба* (М. Цепенков).

Но овој начин на сврзување не е единствен, бидејќи е обично и сврзувањето со помошта на предлогот *на*: *се зафати со доиравање на вечерајта* (К. Чашуле). Во литературниот јазик, пред сè во разгранетите реченици, имено ова сврзување со *на* е нормално. Простото пристапување на предметот се среќава во пократки реченици, најобично кога предметот не е членуван, поготово во сос-

тави што се слушаат во разговорниот јазик, поретко во нови состави каде што се сврзуваат апстрактни зборови. Прашањето до колку да се употребува едниот или другиот начин во литературниот јазик е прашање од чисто стилски карактер. Како најопшта забелешка може да се каже дека ние повеќе сме денеска чувствителни за претераното форсирање на споеви беа предлогот, отколку на тие со предлогот.

Со случаите што ги разгледуваме, а во кои влегува објектот на дејството, не треба да ги мешае таквите состави со *на* во кои значењето на глаголската именка му се припишува по припадност на самиот вршител на дејството. Така, може да се рече само *йеењето на йицијте, идењето на инсјекторој* и сл., а не „*йеењето йицијте*“, „*идењето инсјекторој*“, бидејќи овде немаме предмет на дејството, ами зборовите *йицијте, инсјекторој* укажуваат на вршителот на дејството. Само по исклучок може да се сврзе без предлог стварниот вршител на дејството и глаголската именка преку која е ова изразено: *сега до сонце огревање. – Даскалој Бино околу изгревање сонце се йрошеја горе в село* (С. Попов). Како вистинска сложенка иде *срцебиење* (в. подолу).

Сврзувањето без предлог не останува само на чисто граматичката врска меѓу дејството и предметот, ами тоа може во извесни случаи да се усложнува и со некои елементи од лексички карактер. Се огледува тоа во првиот степен во фактот што не ретко предметот иде пред глаголската именка: *И овде сјрој, овде свадба йраење!* (Р. Крле). – *Ова време за свадба канење. – Море йароли йишување йо сицијата и едно ли е...* (К. Чашуле). – *од сон видување нишито не бидува. – да му йомага за кравије молзење* (М. Цепенков). *Не ми е оро играње, Ни ми е йесма йеење, йуку е глава гинење* (нар. песна). Во овој случај така се поставува и прилогот и придавката: *мене ме йери сега йусјина, а не дома одење* (М. Цепенков). – *Жена йомейнуа од йешко кревање* (С. Попов). Крајниот степен на ваквото сврзување е образувањето на сложена именка, како што имаме во *грозјebraње*. И некои од приведените примери, иако не претставуваат сложени именки, покажуваат едно поблиско слевање во таа смисла. Така во симетрично построената реченица: *И овде сјрој,*

овде свадба ѿраење, – изразот *свадба ѿраење* се сооднесува со именката *сѿрој*, па и самиот се доближува до значењето на сложена именка, иако не стига до сраснатоста на вистинска сложенка.

379. Глаголскиот елемент во значењето на глаголската именка доаѓа до израз, повеќе или помалку спрема случајот, во ред искази кога таа се јавува еден вид „замена“ на лична глаголска форма. Така, временска нијанса се развива особено јасно во вакви случаи, обично во врска со определбата *едно*: *Едно влегуање во двор мажои со ѿоаро койрина, и дал вик ѿо жената си да излезе да расѿоарат* (М. Цепенков). Ваквите изрази најдобро можат да се развијат во временска реченица со сврзникот *шѿом*: *Шѿом влезе во двор мажои со ѿоварои...* И самиот збор *едно*, горе употребен како атрибут, придобил сврзничко значење што му одговара на значењето на *шѿом*: *Едно влезе во двор мажои, свика* итн. Со исто вакво временско значење или како ознака за дејството и во друга врска може да се употреби глаголската именка и без оваа определба: *Земање крѿио и глаѿа Русиѿе, и си го клале в ѿемиа и на часои си ѿргнале за во Русиа. – Уѿре, дај Боже зоравје, одење в ѿрад и назад нема да се враѿам* (М. Цепенков). Глаголската именка го изразува вака позгуснато, поекспресивно дејството отколку што би можело да се предаде со лична глаголска форма. Токму затоа во ваквите случаи именката, иако изведена редовно од несвршен глагол, не ја побудува како обично претставата за одвивање на глаголскиот процес, ами го изразува како даден факт, во неговото целосно восприемање. Природно е тогаш што во ваквите случаи глаголската именка можеме да ја замениме со лична форма само од свршен а не и од несвршен глагол.

380. Овде, се разбира, не иде предвид да ги разгледуваме сите значења што можат да се јават во врска со предлог кај глаголските именки. Тоа спаѓа целосно во партијата за предлозите. Сепак на место е да се каже за тоа нешто и овде, токму заради тоа што и во ред такви состави со особена релјефност избива глаголското во глаголската именка. Со предлогот *со* во ваквите случаи глаголската именка побудува пак временско значење: *Со оѿворањето на враѿаша, враѿаша нарасна и му се сѿори уѿиѿе ѿсѿрашна*

(Ј. Бошковски). – *уиш̄е со вл̄ежува̄еӣо, невес̄ӣаӣа Менка
џрабна еден-два сӣрака борина* (С. Попов). Истото вре-
менско значење се јавува овде и со предлогот *ӣо*: *уиш̄е ӣо
носе̄еӣо дома си ја ӣоделија на ӣри дела* (С. Попов). Со
предлогот *во*, но и со предлогот *со*, може ваквите состави
да искажуваат едновременост на дејствата во реченицата,
па да заместуваат заправо глаголски прилог: *Во ӣоа ми-
слење дојде нункаӣа со девојчеӣо в раце*. – *Со клава̄е-
ӣо му вели „добре дојде, дедо Пејко“* (С. Попов). Замена
со глаголски прилог може да станува и во вакви случаи,
само што е сега значењето начинско: *Тој се ӣрибра со вл̄еч-
ка̄е до а̄олоӣ крај врӣаӣа и се ничкоса на ӣодоӣ* (В.
Малески). – *Исӣаӣа но̄к две сенки се вл̄ечеа ӣо ридоӣ со
лазење кон џерманскаӣа караула* (Ј. Бошковски). Ке ги
споменеме и овие состави со предлогот *на*. И тука се чув-
ствува временско значење, но може да се јавуваат и пои-
накви нијанси (в. последниот пример): *на рӣа̄еӣеӣо з̄гора
џо до̄гледаа од село сӣше*. – *само ӣри ӣаӣи да се ӣрекрсӣи
на ле̄гнување*. – *На доӣџрување, самовилаӣа дошла ӣред
мажа је и џо ва̄ишла за рака* (М. Цепенков). – *се добра до
о̄гноӣ на до̄зорување* (В. Малески). Во реченицата: *Аман
мори сӣанувај, оӣи на ӣде̄е се* (Р. Крле). – глаголската
именка стои место личната глаголска форма *ӣдаӣ*. Многу
е често сврзувањето на глаголските именки со предлогот
за, состави што најчесто можат да се развијат во подредени
да-реченици: *Оваа рабоӣа не е за кажување*. – *За џраба̄е
ӣрви се, а за давање – не можеше со око да џи видиш*. Сп.
уште: *Никој не дошол да дајӣ, иш̄ио имал за даа̄е, дошле
сӣше иш̄ио имале за зема̄е*. – *не е за веруа̄е мачороӣ* (М.
Цепенков). – *Не е време за чека̄е* (В. Малески). – *Не сум
за седе̄е* – (Р. Петковски). – *Живоӣоӣ сӣануваше мил и
вреден за живеене* (К. Чашуле). – *Чекај кир Рис̄ӣакија, не
брзај за оӣвора̄е, да не се сеӣи Ан̄ӣица оӣи е дубарлак и
фрц̄ назад* (Р. Крле). – *Ако е за ӣрча̄е – ке ӣрчааӣ; ако е
за бе̄га̄е – ке бе̄гааӣ; ако е за маа̄е – ке се ӣеӣааӣ дури
да и доболе кожаӣа*. – *Коџа дојде софрайӣа за сӣавување,
Дос̄ӣа сӣана, џо зеде џумоӣ и леаноӣ од ӣод ковче̄*. – *Ако
и е за ра̄а̄е ке си роди и две, ако и дошло, не само едно*. –
*Море, иш̄и само носи Ило, ӣа да видиш Доца иш̄ио мајсӣор
е за ӣраве̄е и за јаде̄е! А, лебам, и за носе̄е не ӣа̄а-
ше ӣодолу ни од една мариовска ӣосесӣримка* (С. Попов).
Глаголската придавка во врска со предлогот *за* искажува

во следните случаи посебно значење што можеме да го опишеме со изразот „што се однесува до“ или „колку за тоа“. Обично во ваквите случаи иде лична форма на глаголот од кој е изведена самата именка: *Гуѓа, ѓуѓа за ѓуѓање* (С. Попов). – *Мајка не карај, се налутил Бајрамче, а за ранување – јас ѓе ранив, му викнал* (В. Малески). Сп. со приближно таква употреба: *Море, лели а виѓераме внаѓре, здравје да има за беѓање* (С. Попов).

381. Глаголските именки идат и во некои уобичаени обрати што носат засилена експресивна обоеност. Со нив се искажува, на пример, чудење од некоја работа: *Бре, ѓрчање!* (Их, ама трча!). – *Море кревање!* – *Носење ѓусѓиникоѓ!* Сп.: *Бре, иѓѓо беше ова криење... ваквоо криење до сеѓа не ми се скрילו* (М. Цепенков). Во вакви изрази се употребуваат именки и од повратни глаголи: *Бре, качување се, ако е крив!* – *Море, ѓеѓање се!*

Во ваквите случаи пак, најчесто со глаголите *ѓрави, сѓори*, се изразува обилноста на вршење на дејството заложено во значењето на глаголската именка: *Шѓѓо ѓравам одење кај друѓачки!* – *Шѓѓо сѓорив чекање!* – *Шѓѓо му сѓорив молење!* – *Шѓѓо сѓорив возење се!* Сп.: *Теѓѓање, ем лошо ѓеѓање сум му сѓорил* (М. Цепенков). Понекогаш во изрази како овие или со слично значење на обилност на дејството, глаголската именка се придружува од определбата *едно*: *ама едно ѓење иѓѓо сѓорив, саде за кев.* – *едно ѓрчање се сѓрчал и му и ѓрабнал кошулиѓе* (М. Цепенков). – *Ама едно ѓрчање дадовме!* Од глаголските именки во вакви изрази значењето на засиленост на дејството можело понекогаш да се пренесе и на други именки, ако тие по значење стојат во некаква врска со извесна глаголска именка. Така се вели не само: *Шѓѓо ѓрѓнав едно сѓиење, ами и: Шѓѓо ѓрѓнав еден сон!* Засиленост на дејството се изразува и така што глаголската именка иде заедно со лична форма на глаголот од кој е изведена, сврзувајќи се со него со предлогот *до*: *Веќе јако се уморил, ѓѓѓи беше ѓѓи збивал до збивање* (М. Цепенков). – *Да и а сѓѓѓѓкам јас ваа со бабаѓѓа Бисерка, ѓѓа нека се чеша она до чешање* (С. Попов).

382. Карактеристична е и употребата на глаголските именки во вакви силно одречни изрази: *Не, какво одење!* (В. Иљоски). – *Прво ѓреба да се разбереме!... Ама какво*

разбирање (Р. Крле). – *Море какво идење, какво ѝустиење, брајко ми ѝи мили* (С. Попов). Исто така доста се чести и вакви прашални обрати: *Шѝо ви е викањетѝо, бре браќа* (М. Цепенков). – *Не можам да го ѝресметѝам шѝо е ова забавање* (Р. Крле). Место лична форма се јавува глаголска именка често и во вакви изрази со глаголите *ѝреба, сака* (пак со значење *ѝреба*): *Ами, кога ѝи веле јас, бре браце, оѝи ѝребе ѝрчање, ѝи шѝо велеше, а?* (С. Попов). – *Сака работиење, не сака седење* и сл.

383. Сите овие примери што ги споменаваме укажуваат на необично живата и разновидна употреба на глаголската именка во нашиот јазик. Од една страна, како што рековме и погоре, тоа произлегува отаде што глаголскиот елемент во неа е доволно изразен, а од друга страна, особено пак во литературниот јазик, има збогатување на нејзината употреба по токму обратниот пат – на нејзиното сè поголемо поименчување.

СЛОЖЕНИ ГЛАГОЛСКИ ФОРМИ

384. Сложените глаголски форми претставуваат состав од т.н. „помошен глагол“ и глаголот што се менува.

1. Како помошни глаголи се употребуваат кај нас *сум, има – нема*. Освен нив во образување на сложени глаголски форми влегуваат партикулите *би* и *ќе*. Првата од нив претставува заправо остаток од некогашниот аорист од глаголот *сум*. Можеме денеска да ја земеме изделено од тој глагол бидејќи само како преживелица се среќава во своето старо аористно значење, во изрази што веќе се забораваат: *Би шѝо би*. – *Не би среќа*. – *Би свадба, до-би* (пословица, со значење: се сврши убавото). Сп.: *Не би час, дошле сѝие сѝарци*. – *шѝо би овој ѝаксирѝи мој*. – *Би некое време еѓумен*. – *Поби владиќа некое време* (М. Цепенков). Во некои изрази, денеска излезени од употреба, се јавувала и старата аористна форма *бис* (*од бисѝи*), секако под црковно влијание: *невиден бис се сѝорил ѝаоло* (М. Цепенков). Ова *бис* не привнесува ништо во реалното значење на реченицата, бидејќи овде значи исто што и *се сѝори, сѝана*, така што имаме заправо повторување на еднозначни зборови.

Можеме слободно да речеме дека врската на партикулата *би* со глаголот *сум* веќе не се чувствува.

2. Партикулата *ќе* стои сосем изолирано. Таа не се асоцира со негираниот глагол *нејќе*, што има своја целосна промена по *e*-група. Само *ќе* може да се сретне единствено во вакви изрази: *Шт̄ио ќе̄ ӣтӣ ӣтаа рабоӣта*.

3. Глаголите *има* – *нема* се менуваат правилно по *v*-група.

4. Помошниот глагол *сум*, несвршен по вид, има промена во која се вклучуваат и наспоредните форми од свршен вид од *биде*: сегашно време: *сум, си, е, сме, с̄ӣе, се – бидам, бидеш, биде, бидеме, бидеӣе, бидаӣ*; императив: *биди, бидеӣе*; минато несвршено време: *бев, беше, беше, бевме, бев̄ӣе, беа – бидев, бидеше, бидеше, бидевме, бидев̄ӣе, бидеа*; глаголски прилог: *бидејќи*; *л*-форма: *бил – бигел*.

385. Помошната глаголска форма во сложените конструкции секогаш иде пред глаголот што се менува (не мора непосредно, но му претходи). Во литературниот јазик имаме, значи, само ваков редослед: *сум, дошол, би дошол, ќе дојде, има – нема дојдено*. За случаите како *дошол беше* в. т. 424. И по ова се разликуваат сложените глаголски форми од составите во кои влегува глаголот *сум* со глаголска придавка. Кај нив местото на глаголот не е така строго определено: *сум дојден* и *дојден сум*.

Прегледот на сложените форми го даваме натаму според помошните форми што влегуваат во нивниот состав.

ФОРМИ СЛОЖЕНИ СО СУМ

386. Со помошниот глагол *сум* се образуваат формите за минато неопределено време и предминато време.

Минато неопределено време

387. Ова време се образува од сегашното време на помошниот глагол и *л*-формата на глаголот што се менува. Во трето лице не се јавува форма од помошниот глагол, ами самата *л*-форма по себе ги изразува значењата на ова

време. Зависно од тоа дали имаме свршена или несвршена л-форма, разликуваме минато свршено неопределено и минато несвршено неопределено време. Во овој поглед се забележува сооднос со определените минати времиња:

1. Свршено

		а-група		и-група	
едн.	1 л.	<i>сум</i>	<i>извикал</i>	<i>сум</i>	<i>износил</i>
	2 л.	<i>си</i>	<i>извикал</i>	<i>си</i>	<i>износил</i>
	3 л.		<i>извикал</i>		<i>износил</i>
мн.	1 л.	<i>сме</i>	<i>извикале</i>	<i>сме</i>	<i>износиле</i>
	2 л.	<i>сӣе</i>	<i>извикале</i>	<i>сӣе</i>	<i>износиле</i>
	3 л.		<i>извикале</i>		<i>износиле</i>

		е-група			
едн.	1 л.	<i>сум</i>	<i>минал</i>	<i>измил</i>	
	2 л.	<i>си</i>	<i>минал</i>	<i>измил</i>	
	3 л.		<i>минал</i>	<i>измил</i>	
мн.	1 л.	<i>сме</i>	<i>минале</i>	<i>измил</i>	
	2 л.	<i>сӣе</i>	<i>минале</i>	<i>измиле</i>	
	3 л.		<i>минале</i>	<i>измиле</i>	

2. Несвршено

		а-група		и-група	
едн.	1 л.	<i>сум</i>	<i>викал</i>	<i>сум</i>	<i>носел</i>
	2 л.	<i>си</i>	<i>викал</i>	<i>си</i>	<i>носел</i>
	3 л.		<i>викал</i>		<i>носел</i>
мн.	1 л.	<i>сме</i>	<i>викале</i>	<i>сме</i>	<i>носеле</i>
	2 л.	<i>сӣе</i>	<i>викале</i>	<i>сӣе</i>	<i>носеле</i>
	3 л.		<i>викале</i>		<i>носеле</i>

		е-група		
едн.	1 л.	<i>сум</i>	<i>минел</i>	<i>миел</i>
	2 л.	<i>си</i>	<i>минел</i>	<i>миел</i>
	3 л.		<i>минел</i>	<i>миел</i>
мн.	1 л.	<i>сме</i>	<i>минеле</i>	<i>миеле</i>
	2 л.	<i>сӣе</i>	<i>минеле</i>	<i>миеле</i>
	3 л.		<i>минеле</i>	<i>миеле</i>

388. Формите за несвршеното време од глаголи свршени по вид не се употребуваат самостојно во главна реченица, ами во истите оние врски како и соодветните форми за определеното време: *ке ѝагнел, ке измиел, да ѝагнел, да измиел, ако ѝагнел, ако измиел* (в. т. 348).

389. Од друга страна, формите за свршеното време од несвршени глаголи поретко се среќаваат, исто како и кај минато определено време. Разликата во значењето меѓу несвршеното и свршеното време од овие глаголи е содржана во самата л-форма и се поврзува така со истата онаа разлика меѓу обележувањето на дејството во неговото одвивање и, од друга страна, неговото целосно опфаќање, за која зборувавме порано во врска со определените минати времиња (в. т. 347). Сп. на пример: *сӣӣе ја̄ле од кокошка̄ӣа, а жена̄ӣа му не ја̄ла. – Јале, ѝӣле сӣӣе вечер̄ӣа. – се молиле цел ден и ноќ, без да ја̄га̄ӣӣ нешӣӣо и да ѝӣја̄ӣӣ* (М. Цепенков). Во приведените случаи имаме свршено време од несвршени глаголи – дејството се обгрнува целосно. Во своето последователно одвивање тоа ќе биде означено со несвршени форми, на пример: *сӣӣе ја̄деле од кокошка̄ӣа, а жена̄ӣа му не ја̄дела*. Како и при определените свршени форми од вакви, несвршени глаголи, и овде е многу обично повторувањето на глаголската форма, или нејзиното редување со други околу едно значење – за да стане поизразита имено нивната свршеност и да се подвлече поголем интензитет на дејството (в. т. 343): *Одил, одил, ѝа̄ дошол до еден сарај. – коа одил, коа одил, коа ѝӣӣ одил, одвај беше излегол на мес̄ӣо̄ӣо̄ ш̄ӣӣо̄ го̄ викале „Пресло̄ӣ“.* – *коа ѝӣӣ ѝејал, коа ѝӣӣ ѝејал, ѝӣри дни и ѝӣри ноќи. – ѝочнал да се кр̄с̄ӣӣӣ и ме̄ш̄анӣӣ да чини; коа се кр̄с̄ӣӣил, кр̄с̄ӣӣил и чинил ме̄ш̄анӣӣ, ѝрибери еден са̄а̄ӣ.* – *Како го молила, како го*

кандисуала, како му ѝлакала, да не се чини каил да ја обесай̄. – *Мислил, се чудил ш̄ӣо да ѝрави.* – *Думал, кројал и скројал еден марифеѝ ѓаолски.* – *Удрил, се мачил ѓаолоѝ, се чудил, како да му најраиѝ.* – *Рабоѝиле, ѝечалиле ѝокму ѝри ѓодини* (М. Цепенков).

Некои наши дијалекти (на пр.: ресенскиот) отстапуваат од состојбата претставена во овој поглед во литературниот јазик, претпочитувајќи ја свршената форма и во случаи кога во литературниот јазик тоа би било необично.

390. *Значење и уѝоѝреба на минаѝо неоѝределено време.* Значењето му се карактеризира со тоа што со него се соопштува за дејство извршено воопшто во минатото, без да се побудува притоа претстава за одреден момент кога се одвивало, како што е случајот при минатите определени времиња. Се разбира дека споменатата нијанса во значењето на неопределеното време ќе ја почувствуваме, така да се рече, во чист вид – во такви реченици каде што не се јавуваат други зборови со временско значење, преку кои поблиску се одредува временската ситуација кога се вршело дејството. Една таква реченица би можела да биде следната: *Сум ѝи кажам и ѝак ќе ѝи кажам.* Во овој пример јасно се согледува особеноста на минатото неопределено време да изразува дејство извршено во минатото, и за кое во моментот соопштуваме како за факт, без да се содржи во глаголската форма само по себе некаква претстава за сооднесување со еден момент или временски отсек во минатото. Уште појасно ќе се сети тоа во поредба со соодветната форма од минатото определено време, ако ја земеме неа во истава реченица: *Ти кажав и ѝак ќе ѝи кажам.* Овде самата форма *кажав* просто нагони, подбудува да го замислуваме моментот на извршувањето, просто претполага и некако странично временско дополние: *Ти кажав ѝоѓаш и ѝак ќе ѝи кажам.*

391. Вака стои прашањето ако ги споредуваме дадените времиња при услови што во најголема степен го отклонуваат влијанието на некои други зборови во реченицата врз претставата што ја добиваме за временската нивна однесеност. Но во јазичната реализација ќе се сретнат многу често и такви случаи каде што се јавуваат во реченицата и други временски определби, надвор од глаголот, исто и во реченици со минато неопределено

време. Така, реченицата со која се послуживме можеме да ја развиеме по следниот начин: *Сум ѝѝи кажал еднаш, се секаваш, кога бевме заедно на вечера, и сега ѝак ќе ѝѝи кажам.* Се разбира дека во ваквите случаи нема да се чувствува со таква чистота разликата во значењето меѓу минатото неопределено и определено време – границата меѓу нив се затемнува со општата временска управеност на целиот исказ. Ова може да стигнува дотаму што разликата меѓу двете времиња да се јавува во конкретен случај повеќе како стилска разлика, додека инаку смисловно можат едните форми да ги заменуваат другите. Така, можеме да ја искажеме оваа реченица и со неопределено и со определено минато време: *Сум сѝанал нокеска во еден, сум зел лейче, сум му дал да јаде, да ѝака одвај да се зайлаѝи.* – *Сѝанав нокеска во еден, зедов лейче, му дадов да јаде, да ѝака одвај да се зайлаѝи.*

392. Но ова вакво доближување на двете времиња, нивната по сушност еднаква служба во одделни случаи, наоѓа граница во своето распростирање – во една друга особеност што го дели минатото неопределено од минатото определено време. Таа особеност е што формите за неопределено време служат и за прекажување на дејства кои лично не сме ги восприемале, а ни се соопштени од друг, додека формите на минато определено време секогаш претполагаат одвивање на дејството во наше присуство и при лично восприемање, или пак такво претставување на дејството – како сами да сме го восприемале.

На пример, ако речеме *ѝој ѝадна*, тогаш го предаваме дејството како очевидци. Но, од друга страна, ако речеме *ѝој ѝаднал*, тогаш преку формата за минато неопределено време изразуваме становиште дека сами не можеме да го посведочиме извршувањето на дејството, ние сами не сме го виделе или инаку не сме го восприеле, ами ни е од други прикажано.

Во ова разликување имаме една важна црта на нашиот глаголски систем, што не се ограничува само на односот меѓу овие две времиња, ами засега, како што ќе видиме, подлабоко во целостта на системот. Што се однесува до минатото неопределено време, важно е уште веднаш да споменеме дека тоа не во сите случаи има вакво значење на прекажаност, ами дека тоа значење е една

разновидност од употребата на неговите форми, бидејќи тие форми можат да се употребуваат, во одредени случаи, и за директно соопштување на дејството, за негово предавање „од прва рака“. Допирот со минатите определени времиња и можноста за заемното заменување на формите со нив, за која кажавме погоре, се ограничува имено на тие случаи кога минато неопределено време директно го изразува дејството. Отаде натаму мешањето не е можно.

393. Основното прашање во излагањето за ова време се состои токму во тоа да се опишат случаите кога може оно да се употребува за директно соопштување, па со тоа да се одреди и од каде почнува неговата употреба за прекажување. Но пред да пристапиме кон тоа ни се налага едно прашање термилошко.

Бидејќи за нашиот јазичен усет е многу поупадлива разликата меѓу директното соопштување и прекажаноста, што ја забележуваме при поредбата на формите за минато определено и неопределено време, – многу поупадлива отколку онаа разлика во нивното чисто временско значење, за која говоревме во почетокот, – ние почесто сме го сврзувале и го сврзуваме поимот *о̀йределеноси̃-нео̀йределеноси̃* имено со начинот на соопштувањето. Определеноста се зема како обележје на дејство директно посматрано и како такво предадено, а неопределеноста како обележје на дејство прекажано. Меѓутоа, се чини дека едно поинакво применување на овие термини е пооправдано: определеноста и неопределеноста да се мислат како ознаки за чисто временската однесеност на минатите времиња. Според тоа, минато неопределено време би било имено неопределено, дека по своето значење тоа укажува само на извршувањето на дејството како факт од минатото, без да побудува претстава и за еден момент или временски отсек во кој се вршело. Последново е карактеристика на минатите определени времиња.

Од друга страна, со термините *и̃рекажаноси̃, и̃рекажано дејси̃во* може многу поубаво да се изрази сушноста на работата отколку со термините *нео̀йределеноси̃, нео̀йределно дејси̃во* во примена кон случаите кога предаваме дејство што ни е од друг соопштено. Освен тоа поимот на прекажаноста и директното кажување, или пократко – на кажувањето и прекажувањето, не се огра-

ничува само на минатите времиња, па затоа тој и не би требало да се зема во нивната општа ознака. Ке видиме понатаму дека минато неопределено време, во употреба за прекажување, не се јавува како пандан само на минатите времиња, ами и на сегашното, па и на идното време. И поради ова е добро посоченото разликување на термините *о̄йределенос̄и-нео̄йределенос̄и* (во рамките на минатите времиња, како обележје на нивната временска однесеност) и термините *кажанос̄и-̄прекажанос̄и* – веќе во пошироки рамки, како обележје на целостта на нашиот глаголски систем.⁹

394. *Ӯйо̄ӣреба на мина̄ио нео̄йределено време за дирек̄ино кажување.* Ваквата употреба на минато неопределено време е сврзана пред сè со првото лице. Тоа е логички и најпоимливо, зашто првото лице само по себе подразбира учество во дејството што си го припишува. Примери: *Сла̄ико ма̄јче ле; нико̄га не сум̄ ̄ӣе молела како се̄га за ова! – Сум̄ ̄ӣи кажувал̄ с̄ио̄ ̄ӣа̄ӣи, нелӣ ̄ӣи се здодеало да слушаш?* (В. Иљоски). *Јас не еднаш сум̄ го̄ о̄йворил̄ сосем̄ срцево̄ ̄ӣред̄ ̄ӣебе.* – *Јас и во Америка сум̄ ̄иа̄а̄л во за̄ӣвор.* – *Ова ̄ӣио̄ го̄ ̄ӣре̄ӣр̄гавме не сум̄ го̄ сонувал̄ о̄ӣи може да с̄ӣане.* – *како заек сум̄ изрӣӣал оӯ ̄ӣос̄ӣела и ̄ӣраво̄ ̄иа̄ка раскош̄ӣравен̄ ̄ӣрчам на ̄ӣаван.* – *Кај си досе̄га – одамна не сум̄ ̄ӣе видела.* – *Ма̄јко, сум̄ слушал за ̄ӣебе...* *Сакам да ми кажеш̄ ̄ӣи да чујам оӯ ̄ӣебе...* *Е синко, ̄ӣоа минало, ̄ӣио да го̄ вра̄каме се̄га* (К. Чашуле). *Јас сум̄ рекол и ̄иа̄к велам: со деца ма̄ӣеница не се срка, о̄ӣи ке̄ ̄ӣе ис̄ӣрскаа̄ӣ.* – *Јас го̄ворев со Илија за ̄иа̄а рабōӣа... и... Како?!... Сум̄ го̄ворела.* – *Јас сум̄ ос̄ӣарела со с̄ӣро̄јниклак* (Р. Крле). – *Ти сам знаеш дека јас сум̄ ја рабōӣтел зем̄ја̄ӣа.* *И ̄ӣоа ке̄ го̄ кажеш̄ ̄иа̄му* (Ј. Бошковски). – *Не, не момче, не, не давај ми мене ракија, о̄ӣи јас сум̄ ̄ӣроше̄ӣал̄ ̄ӣрис̄ӣа куки и, како да је, во некоа сум̄ ̄ӣил.* – *јас ја удрив̄ дро̄йка̄ӣа; сум̄ ̄ӣи добил̄ цел̄ ̄ӣоар буба̄к...* – *и јас не сум̄ ̄ӣодоӯ оӯ ̄ӣебе; ̄иа̄ јас сум̄ ̄ӣи добил̄ еден̄ ̄ӣоар шикли.* – *до ̄ӣебе сум̄ дошла да ми ̄ӣосӣг̄ниш во̄ г̄рлово* (М. Цепенков). – *Синку, го̄ведаре, су зажеднал, дај ми една вода да се на̄ӣјам... о̄ӣи су изг̄орел* (Т. Ецов).

⁹ За последните термини сп. Л. Андрейчинџ, Основна българска граматика, 1944, стр. 264, каде што се кажува за формите на „прѣко исказване“ наспрема тие за „преизказване“.

395. Меѓу примериве што ги приведевме имаме такви кај кои без некаква особена смисловна разлика можеме да ги заменуваме формите за неопределено време со формите на соодветното минато определено време. Сп.: *како заек сум изријал од ѝосџела: како заек изријав од ѝосџела*. Таа замена е содржана и во самиот пример: – *Јас џоворев со Илија за ѝаа рабоџа... и ... – Како?!... – Сум џоворела*.

Но исто така овде имаме и случаи што потесно се сврзуваат имено со значењето на минато неопределено време, па замената на неговите форми во нив би се почувствувала или необична, или пак поосетно би ја изменила смисловата страна. Така во реченицата: *Слаџко мајче ле; никоџа не сум ѝе молела како сеџа за ова – доста необично ќе ни звучи замената никоџа не ѝе молев*, бидејќи самата определба *никоџа* повеќе ѝ одговара на сушноста на неопределеното време, кое не се однесува кон одреден момент, ами воопшто кон минатоста. Ако ја преправиме реченицата: *Ова џиџо џо ѝреџрџавме не сум џо сонувал оџи може да сџане*, во: *Ова џиџо џо ѝреџрџавме не џо сонував оџи може да сџане* – тогаш формата *не сонував* нè упатува на едно сонување, на еден сон, додека смислата во реченицата, додадена со формата *не сум сонувал*, изразува дека не само еднаш ами општо не сонувал такво нешто.

Уште подобро ќе се почувствува ова менување на смислата од следниов пример со свршен глагол: *Јас сум рекол и ѝак велам: со деџа маѝениџа не се срка, оџи ќе ѝе исѝрскааѝ*. Ако ја обрнеме оваа реченица на *Јас реков итн.*, тогаш веднаш претполагаме определен момент во минатото кога се извршило дејството. Напротив – *јас сум рекол* укажува само на фактот оти дејството е извршено, а тоа можело да стане дури и не само еднаш, ами повеќе пати во минатото. За нас е тука основна даденоста на дејството, фактот како таков, а не неговата точна временска сврзаност. Со овие примери поблиску се објаснува специфичноста на значењето на неопределеното време, за која зборувавме веќе погоре (в. т. 390).

396. Кон горните примери ќе ги додадеме овие во кои имаме форми за 1 л. мн.: *Ех, не сме имале среќа, Сџојанке. Само да не ме ранеа... За малку сме немале*

среќа. – Не... ѿова не е Милан со коџо сме рабоѿеле... Милан со коџо сме биле ѿријатѿели. – Нека знаат како сме се мачеле (К. Чашуле). Еве како сме ја играле со децата (ѿаа игра) во моеѿо деѿинство (М. Цепенков). Првото од овие примери пак ни претставува убав случај да го согледаме битното во временската неопределеност на ова време: ако се рече *немавме среќа*, тогаш се мисли на еден одреден час кога среќата нè изневерила, можеби без последици за подолго време; но ако се рече *сме немале среќа*, во горниот состав, тогаш се дава една констатација што лежи како пресуда над цел еден живот.

397. Ако е кај првото лице на минато неопределено време директното кажување најчест и најобичен случај, кај другите две лица тоа се јавува поретко и затоа бара поблиско одредување на условите при кои се јавува. Пред сè и овде можеме да ги изделиме оние случаи што по некаков начин пак се поврзуваат со првото лице, спаѓаат во кругот на неговото знаење и опит, па како такви и бидуваат од него лично засведочени. Така, на пример, ако речеме *Не си бил одамна кај мене*, тогаш со самото тоа што зборуваме за другото лице во врска со себеси се подразбира и директноста на кажувањето. Од друга страна, ако речеме *Не си бил одамна кај нив*, тогаш е веднаш содржана можноста дека тој факт ни е кажан од други, и дури така е пообично да го разбереме тоа искажување, иако во специјална ситуација, при специјално напирање на вистинитоста на фактот, може со него да се изрази директен однос спрема дејството: *Не си бил одамна кај нив – јас лично знам*. Во следниве примери се претставени имено такви случаи во кои дејството станувало во досег со првото лице, па со тоа е изразено во директно кажување: *Ми рекол и друг ѿат и знае што му одговорив (Р. Петковски). – А вака не еднаш ѿој ѿраска и вика. Колку ѿати зелен ој јад, рекол дека ќе ја сѿркала локомоѿивата на долу низ Бабуна, ѿа што сака нека биде, но ѿак, ѿримирен ја носел машината ѿо замрената равнина (Ј. Бошковски). – Убаво селце. За живоѿ многу убаво. Само реѿко кој ој нас ѿроживеал во неџо. – Само знај, нема човек што ѿо ѿоминал низ моѿте раце, а да не си кажал сè што сме џо ѿрашале. – И оѿѿогај, еве никој не сирнал кај мене (К. Чашуле). – Тој ѿорано не ми оѿтавил ни една работа несвршена. – Девојката веќе ни сѿасала (В. Иљоски). –*

Меѓу два огна се наоѓам, ти си зајнала за едно а тијој за друго. – Проклеја да бидеш тијо кога си ме родила ти вода не си ме фрлила. – По чекорине како тијо човек да е, кој не идел во кукава (Р. Крле). – одамна у нас не ни дошол ѓосџин, како тијо му идат на комшијава. – Ке ти јадам, бре чоече, му рекол смокој... дека си ме зајворил во ѓумчето и си ме врлил в река. – О, Госјод да ме убиеј и да ме йоразе, ако сум ти зајворил јас во ѓумчето. – До сега тијо јала, не оји јала од мое, да од свејој тијо сум го крал: тијак беше дошло тијак беше ошло. – Да тијо дека не ке му йлајам? Зер йченицајта ни а дал (М. Цепенков).

398. Еден посебен случај претставува кога сами за себе зборуваме во некое друго лице. Се разбира, дека во тој случај имаме само психолошка замена, а искажувањето ги носи обележјата на искажување од самиот субјект. Така во драмата „Антица“ од Р. Крле баба Анча вели за себе: *Нека сје вие само здрави и живи и работјава ваша йобрзо да се расчисји, да можете да се йриберете заедно, ти за тија, баба Анча кај йоминала досега и ојсега.*

399. Слично на ова станува и кога второто и третото лице не се употребуваат во точна однесеност кон одредени лица или предмети, ами со едно поопшто значење, под кое во даден случај може да се подразбира и првото лице (в. т. 251): *Уште човешки не си йочинал, не си се ни насјал како тијо йреба и, ајде ргај со машинајта, додека некогаш не лейнеш на йарчиња (Ј. Бошковски). – Човек си се расјоложил, си леѓнал да сје, а вие сје се расјројале, божем!... (Р. Крле). – Туку тијо си йомислил дека е исјолнејта секоја дујка, – ете нови ѓруји тијо сè некако се смесјувајт (В. Малески).*

400. Во прозата е обичен начинот да се вживуваме во мислите на јунакот така како што нему му се претставуваат, па макар било искажувањето во трето лице, но работата ни се претставува како јунакот сам да си расправа, и психолошки имаме доближување до еден исказ на првото лице. Затоа во таквите случаи формите на минато неопределено време ги сфаќаме како директно кажување. А инаку целата ситуација се соживува во споменатата смисла со тоа што се употребуваат во дадениот контекст и форми од времињата што служат само за директно кажување. Сп.: *И во неа фајија да се йредат мислите. Но*

крајојѝ, кој ќе го согледа крајојѝ? „Триен-сиасен“ велеше Иџно, ѝајѝко ѝ. Триел ли Рисѝос на крсѝојѝ ѝолку како ѝаа? Шѝо не сѝорила да се смираѝ ѝињосаниѝе бранови ѝиѝо фрлаа окрек и лиџавини на нејзинаѝа навредена душа, да се избисѝири замаѝенаѝа брачна вода! Молчела, џољѝала, сѝеџала срце – и ѝак исѝојѝо. – ѝошла в црква, ѝа, на излеџување, минал крај нив Коле, синоѝ на воденичаројѝ ѝиѝо го куѝи Темелковојѝо наследсѝиво. Ги ѝоздравил. И ѝаа оѝѝоздравила. – Ах ѝе знам јас ѝебе! Со неџо си се ѝиѝиѝела на времето ѝо ѝлевниѝе! А и сеџа... кој знае. – Мислеа за неѝиѝо мило ѝремило, ѝиѝо некоџаш го имале и го заџинале, долго го барале, изџубиле секаква надеж дека ќе го најдаѝ и одеднаш... го нашле. – Сон е или јаве? Сандре го видел ѝоа лице, ѝолку блиско нему (В. Малески). – Анѝион зачудено го ѝогледа: ѝиѝо ли му е на началникојѝ вечерва. Никоџаш ѝолку не мислел (К. Чашуле).

401. По овој начин набележивме неколку случаи во кои употребата на формите од минато неопределено време во смисла на директно кажување се објаснува со извесно нивно сооднесување спрема првото лице што е логички сведок на дејството.

Во врска со ова овде ќе се задржиме малку на поимот на констатацијата. Ако се констатира нешто, некој факт, со формите за минато неопределено време, тогаш таа констатација треба да произлегува од првото лице, или да се подразбира како таква, за да имаме директно кажување. Зашто, ако се констатира нешто (или што е всушност исто – се соопштува) како од второто или третото лице – со самото тоа го носи белегот на прекажаност.

Во многу од примерите што погоре ги дадовме, имавме констатации од првото лице, соопштување за нешто што влегува во неговиот опит. Еве уште неколку такви примера: *Многу си се научил да заѝоведуваѝ, ѝуку секој не ѝи се ѝлаѝи. – Досе: И-и, многу ли се радува, жиѝи младос! Донка: Многу, многу. Ни коџа била малечка, коџа ѝајѝко ѝ донесувал џевреци од црква, не се радувала ѝолку* (В. Иљоски). – *Сиѝе ние мунасиѝ најдовме и ја удебривме, је ѝочесѝивме, уѝиѝе ѝи не си је ѝочесѝил* (М. Цепенков). – *Досеџа ѝаа не се омажила, оѝсеџа ќе се мажи!* (Р. Крле).

402. Во некои од ваквите случаи не е само по себе јасно дали имаме значење на кажување или на прекажување: сè зависи од тоа дали првото лице соопштува нешто од својот опит. Така, на пример, во дијалогот меѓу Досета и Донка („Бегалка“) соопштението: *Ни кога била малечка... не се радувала ѓолку* – ќе го сфатиме како директно само под претпоставка дека Донка тоа лично, непосредно го знае, а овде е токму таков случајот, бидејќи таа растела заедно со Ленчето, за кое станува тука збор. Исто така во овој состав: *Да, знаеме. Но ти си одел ѓаму. Ние смејтаме со тебе, ти да ни бидеш водич* (В. Малески), – реченицата *Но ти си одел ѓаму* ќе ја разбереме како директно кажување само ако соопштувачот лично го знае тоа, инаку ќе имаме прекажаност. *Но, сум чул, ти си одел ѓаму.*

403. Како што се гледа, имаме случаи на танка граница меѓу кажувањето и прекажувањето. И сепак, не секогаш директното кажување претполага и непосредно посматрање. Има случаи кога ние се искажуваме директно со минато неопределено време ако е само по себе логички јасно дека дејството станало, па затоа можеме да го соопштиме како очевидци: *Ти се чинеше оѓи и илјадагодишниот чинар шѓо ѓи чул и ѓордиѓе сѓајки на Самуиловиѓе војски, и ѓешкиѓе сѓајки на разни ѓоробииѓели, сеѓа, ѓледајќи ја за ѓрвиѓиѓ народнаѓа војска, ја ѓрифѓиѓи и ја зашуми нејзинаѓа ѓесна!* (Р. Петковски). Логички произлегува дека покрај илјадагодишниот чинар станувале многу работи, па можеме во едно директно искажување да го сврземе како учесник со некои од нив. Понекогаш е доста и самата наша тврда увереност дека нешто станало токму така како што мислиме, па да се искажеме директно со ова време. Ако речеме: *Ти си ѓо скришил шѓиѓеѓо – никој друѓ!* – тогаш соопштуваме дејство што сами не сме го виделе, ниту пак друг ни го кажал виновникот, но ние сме самите по извесни индикации или просто така уверени во тоа што изразуваме во една констатација беспризивна, како навистина со свои очи да сме ја гледале работата. Така, на пример, во расказот „Селанката од Копачка“ од В. Малески – Зоре иако првпат се среќава со Митрејца, дава една ваква констатација за нејзиниот живот: *Си ѓо ранила, си ѓо ѓледала Насѓеѓа со несѓеѓе.* Ова го заклучува тој по бедната опстановка во нејзината куќа.

404. Често пати со минато неопределено време се прави констатација во моментот на соопштувањето – без да сме имале можност и порано во минатото да го следиме дејството за кое станува збор. Тогаш ние го предаваме својот сегашен впечаток за нешто што станало порано, но резултатот од кое е виден и во сегашноста, па затоа можеме директно да го констатираме. Со една ваква констатација е обично сврзан посилен или послаб степен на изненадување, па и чудење, од резултатот на дејството. Ова произлегува природно од самото тоа што ние нешто откриваме веднаш, во еден момент, без претходна подготвеност и токму такво исчекување. На пример: *А види, види како ја исчешлал Данае косајта, како крава да ѝ лижела. – А, ацијата! Не сум ѝ видел година комај... Колку се изменил! Не може човек да ѝ ѝознае. Како од ѝекол да излегол. А, ѝи не си дома! Си излегла без ѝрашање!* (В. Иљоски). – *Кога се срејнавме, не ѝ ѝознав. Израснал, разубавел како најишан. Само ѝабие-ѝоѝ не ѝ изменил. – Разбрав, Минда ја разврзал усѝајта* (К. Чашуле). – *Какви се младиве, си мислеше. Трѣнале ѝо ѝлантини да се борат со царска војска* (Р. Петковски). – *Ти ѝак си ѝил – ѝорко ѝрошејна, додека Нико зајочна да се соблака, фрлајки ѝо облеклоѝо на сиѝе сѝирани* (Ј. Бошковски). – *Уф, сонцеѝо изгреало! Сиѝе сѝанале, а баба Анча сиѝе како заклана! – Не му е срам, ѝо донесол овде... Ако, мор керко, ѝо донесол, ѝо донесол... Уѝиѝе кога му дал збор, ќе ѝо донесе* (Р. Крле). *Па да видиѝе, луѓе, Илко не изгледаше ѝолку сѝар сѝоред ѝодиниѝе! Висок, дури ѝовеќе од ѝиѝо ѝреба, ѝлекаѝи, исѝравен како свеќа, бричен денеска, си ѝо ѝообрисол дури и враѝоѝи, мусѝакиѝе, црни, ѝравилни, ѝи засукал малку наѝоре, новиѝе алиѝиѝа на неѝо ѝо најравиле момче од 25 ѝодини, а не двоец од чеѝириесей. – Не гледаѝе ли, бре слейци слейи? Ако си оде авлеѝаѝа – дошол сѝаѝаѝа; си оѝишол сѝаѝаѝа – се довлекол беѓлиѝаѝа; си оѝишол беѓлиѝаѝа – ене ѝо некој краѝиѝе – чауш, башчауш, онбаѝа, мулазим, јусбаѝа, бимбаѝа, се знае ли кој* (С. Попов).

Во оваа одломка од В. Малески се предава едно „откривање“ во споменатата погоре смисла на содржината на една песна: „*Сѝ си имам, либе Диме, само едно немам: јас си немам, либе Диме, од срцеѝо ѝорода*“. Тука се несреќиѝе: „*Од срцеѝо ѝорода!*“ И во ѝесна се зборело за

џоа!... Тој, Диме, ја уџешувал, арен некој човек бил! Ја лажел како деџаџа шџо џи заџалџувааџ.“

Елементот на изненада и чудење над фактот што одеднаш ни се „открива“ може во извесни случаи да биде особено силно изразен, така што да ѝ дава основна емоционална боја на реченицата: *Ти си бил маж! Еве кој бил човек! Тој многу џиел, бре! Шџо убаво џееле девојчињава!*

405. Еден посебен вид на моментна констатација имаме тогаш кога дејството станало надвор од вниманието на субјектот, или тој поради некоја причина не го забележал иако самиот бил засегнат од него или го извршил, така што дури во моментот на соопштувањето тој станува свесен за него, како и за неговите последици: *Така, џака, сум засџал. – Ич да не сеџам, сум џо исџурил масџилоџо. – Сме ја осџавиле враџаџа оџворена, и некој нџ обрал.* Сп. уште: *Јас не забележав коџа зоврела водаџа и коџа фрлил во џенекеџо лиџа. – Трџана џродолжуваше да врзува сноџе и забележуваџки дека Темелко оџишиол да оџџочине. – И џојде кон дома, џледаџки во џраџиџе шџо џи осџавил џреџе (В. Малески). – Оф, леле, шџо сум џи најравила! Кори ме, сесџиро, карај ме, многу сум џи зџрешила (В. Иљоски). – Леле, да не сме ја заклучиле џорџаџа, џешко си џо нас (Р. Крле).*

406. Ова време ќе се употреби за минатоста и тогаш кога само претполагаме дека можело да стане извесно дејство. На пример: *Иџи види, можеби се враџил џаџџко џи.* Исто така и реченицата: *Им дошло до носоџ, а џоџаш и џред очџиџе џи се сџемнува* – изразува претполагано дејство, така што поинаку, и во оваа смисла поодредено, можеме да речеме: *Им дошло сиџурно до носоџ* итн.

407. И ова време, слично на сегашното, може да означува дејства што воопшто станувале и стануваат, така што од граматичка гледна точка можат да се определат заправо како вонвременски. Еве уште еден пример за таква употреба на минато неопределено време: *Ама врнело, ама џрмело, џоџоџи џреба да џо исџраџи до дуџка. Ако му се родило некому – џоџоџи џреба да му мисли за криџивање. – Да се јадело сџ шџо леџа!* (Р. Крле). Најизразито е претставено ова вонвременско значење во пословиците, онака како што е тоа случајот и со сегашно време (в. т.

328). Сп.: *Се мажила мома, да не седе дома. – Се испркалало ѝоклојчейѝо, си го нашло жрнчейѝо. – Ни лук јал, ни лук мирисал. – Будала дал, иѝар јал. – Бунѝоглави рабоѝиле, мазноглави јале.*

408. Во изрази со кои се искажува заповед минато неопределено време може да се употреби место сегашно време. Во тие случаи заправо дејството ѝ припаѓа на идноста: *Да не сум ѝе видел веќе во овој сокак, разбра ли?* (В. Иљоски). – *Немој да си се извалкала! – Немој да сѝе се скарале! – Да не си смеал да ѝ кажеш неѝиѝо лошо! – Дури да дојдам, да си го згоѝвила ручекоѝи!* Нијанса на заповед се изразува во вакви случаи и кога се мисли на минати дејства: *Кога ми бил ѝој невреден, Крсердар да не влегувал, Леке ѝој да не ми носел* (нар. песна).

409. Ова време може да го заменува сегашното, пак со значење на идност, и во подредени реченици, темпорални и други: *Брѝу дури не излегол! – Земи си ги нозеѝе и бегај додека не сум зел дрво да ѝе испудам. – Само и само да си осѝанам чесна, ѝа макар и умрела* (Р. Крле). Во овој пример особено е јасно претставувањето на едно идно дејство со таква живост како да е тоа веќе извршено (в. т. 344): *Дури да се оѝрави рабоѝаѝа, си изел сѝо оки коѝек и ѝи а зеле калѝа ѝод нокѝиѝе* (С. Попов). Ова време покажува до толку повеќе можности за ваква употреба од определеното свршено време, што иде, видовме, да значи и дејство за кое поради извесна причина не сме биле свесни дека се извршило, иако лично нè засегнало. Тоа и открива можност за негова употреба со идно значење: *Дури да се сврѝиш, ѝој си оѝишол* и сл. (т.е. дури да дојде тоа до твојата свест, веќе ќе биде сè готово).

410. Ова време се употребува и за искажување на безразличност спрема последиците од извесно дејство, спрема неговото извршување воопшто. Нијансата на безразличност се постига со повторување на глаголската форма, често во состав и со глаголот *сака*: *Ми се симна еден ѝовар од жрбоѝ – си рече со умоѝ – ѝа сакал си дошол, ѝа сакал не си дошол. – Па најѝосле, орман ваѝиле и вие како мене. Та ѝросѝиле, ѝа не ѝросѝиле! – Еѝе ѝака. Биле – умреле од денеска сме заедно. – Трчал не ѝрчал, моеѝо се виде, браѝу* (С. Попов). – *Ами ај ѝи ја*

йрејишала, ај не ти ја йрејишала – и шака йвоја, и шака йвоја (Р. Крле).

411. Посебно треба да ја споменеме употребата на формите за минато неопределено време во прашални реченици. Прекажаност ќе имаме во тие реченици само ако го изнесуваме на некој начин туѓото прашање: – *Што си дошол овде?* – *Што сум дошол, велиш.* И сл. Исто и при едно вакво реагирање, со прашање, непосредно на она што ни се соопштило од друг: – *Девојката веќе ни ситасала... Како ситасала? Мала е шаа уште* (В. Иљоски).

Инаку, самиот карактер на прашалната реченица исклучува да можеме во сите случаи да истапиме како лица пред кои станало дејството, бидејќи најчесто преку прашањето баш сакаме да узнаеме за него. Но се разбира дека во вакви случаи не може да станува збор ни за прекажаност. Сп.: *А Панда дали си ја видел? Оди ли уште со оној мрсникој?... Кажуј нешто, што си занемел?* (В. Малески). Во овој пример имаме два аспекта на прашањата. Од една страна, се составите *дали си ја видел, оди ли* – прашаме за дејства за кои допрва треба да узнаеме дали станале; од друга страна, со составот *што си занемел* – прашаме само за причината (во други случаи и за друго нешто) на едно дејство што ние самите го констатираме, имаме, значи, засведоченост на дејството. Меѓу овие два аспекта се движат и прашањата во примериве што ќе ги дадеме: *Слушај, брајо. Тебе сигурно ќе те йушишай...* *Сигурно. Ништо не си ситорил, зар не е шака?* – *Зар шака... без суд? Можело ли без суд?!* (В. Малески). – *О, синко, ја кај си, зошто дома не си дошол?* (К. Чашуле). – *Што си се развикал, бре Трендо, кој ќе ти ја йше шаа маилевина, кога, еве, има ракија бисира како солза* (В. Иљоски). – *Каде си намислила?... ја зайра со рајав глас, грубо* (Ј. Бошковски). – *Кога си йрашал ти, бре Адам... што си зайнал да ораш?* (М. Цепенков). – *свињска ќерко, вака ли те учила мајка ти?* (Т. Ецов).

Ако немаме чисто прашање, ами и претходна сигурност во одговорот, тогаш може дејството да добие нијанса на извесност. *Зар йрао кажал некоаш?* (М. Цепенков). Оваа реченица е заправо констатација обрната во прашање: *Тој никогааш не кажал йраво!* Сп. уште: *Ти си видел ли лошо од мене?... Еј, лебој ќе те колне што*

си *ѓо јал кај мене* (Ј. Бошковски). Треба да ја забележиме овде и таа стилска особеност дека прашањето со минато неопределено време обично, како по созвучје, повлекува и одговор во тоа време: – *Ама си дошла ли *ѓи* овде да се караш, да речам?* – *Ти кажав јас зошто сум дошла: имам да зборувам со Ленче* (В. Иљоски).

412. Најпосле, во редот на случаите кога ова време се употребува без значење на прекажаност ќе ги споменеме и изразите што значат пожелба и уште почесто клетва: *Дал *ѓи* Госѓод добро!* – *Рисѓос *ѓи* ѓомоѓол!* – *Веѓроѓ *ѓе* завеал!* – *Вода *ѓе* ѓонесла!* – *Вошки *ѓе* изеле!* – *Дос-ѓаѓа *ѓи* ѓагнала!* – *А?... Акнал *ѓа* ѓукнал!* – *Шѓо?... Шѓокнал *ѓа* ѓукнал!* – *Бабо!...* *Баѓка *ѓе* набабарила!* (Сите примери откај Е. Спространов). Сп. уште: *си оѓи-доа, оѓан ѓи изѓорел* (В. Малески).

413. Уѓоѓреба на формиие за минаѓо неѓределено време со значење на *ѓрекажување*. Како што веќе знаеме, формите за минато неопределено време се употребуваат кога изнесуваме дејство што ни е кажано од други. Можевме да видиме исто така дека овој случај најретко се среќава во врска со првото лице, бидејќи тоа најчесто соопштува за дејство што самото го вршело. Меѓутоа, и во првото лице можеме да имаме значење на прекажаност, до колку изнесуваме што рекле други за нас. Притоа се јавуваат два случаја. Или ние го примаме за верно тоа што се кажало за нас, поточно речено – го предаваме така како што се рекло, бидејќи самите немаме критериум по кој да го пресудиме како вистинито и неvistинито или пак земаме едно јасно изразено лично становиште, до колку имаме извесна основа да се согласиме или да не се согласиме со соопштувањето. Така, на пример, ако речеме: *Ми кажувала мајка ми – коѓа сум бил мал, сум ѓагнал еднаш од чарѓак*, – тогаш ние просто го предаваме фактот таков каков што ни е соопштен, а самите не можеме да знаеме – не се сеќаваме – дали тоа било баш така. Во следниот пример клисарот Манас од „Бегалка“ (В. Иљоски) расправа за еден случај со себе за кој самиот тој не знае точно како станал, дека бил мртов пијан, ами му е кажано од други луѓе: *„Не знам како сум дошол в црква, како сум ѓсалил... и одегнаш ѓавол ли ме наѓера, волкош да ѓо*

јаде, шолку ли сум бил ѝџан, сум фашил една ѝесна, шшо ушше од малечок многу ѝаши сум ја слушал...“

414. Вториот случај е, како што рековме, кога земаме лично, иронично или инакво, становиште спрема она што го кажал некој за нас: *Јас сум му ги зел ѝарише! – Ние сме ѝрчале ѝо него, како не! – Сум можел да му сѝоможам!* Впрочем ваквиот емоционален однос спрема туѓо искажување не се ограничува само на првото лице, ами се простира и на другите лица, зашто и тука ние можеме да му опонираме на оној што изрекол едно тврдење: *Ти не си му сѝоможил! – Тие не му сѝоможиле!* (Како може тој да тврди такво нешто?!). Сп.: *Бре! да сиромаси сѝе биле ха, му рекол чорбаџијаѝа навреќнаѝо* (М. Цепенков). – *Ме сакаѝе? – Арни луѓе не се сакале... Добре си дошла. – Гробник еден!... за него личело да се забере и да ѝее ѝод ѝенџере. – Псас, кучко една! За ѝебе имало збор да ѝроговориши* (Р. Крле).

415. Доста често се јавуваат вакви состави во кои на прекажаната форма во второ или трето лице се надоврзува форма за прво лице, која не е веќе прекажана, ами значи директно соопштување: *Ти си дошол, ама јас не сум бил дома. – Или си ме излагал или сум ѝе излагал, ќе видиме. – Тие ни викале, ние нишшо не сме чуле.*

416. Во прекажувањето најчесто се јавуваат формите за трето лице, што произлегува сосем природно од меѓусебниот однос на граматичките лица. Примери: *Знаеш ли шшо сѝориле во Биѝола? Лебец нема, некакви кѝиони давале, но лебец слабо. Мешешо ѝразничко. Ами не ѝи се собрале жени сесе деца и... ѝрай! ѝраву ѝред Комисарсѝивоѝо. „Леб ѝа леб! Сакаме леб!“* викале. *Море какви сѝе журулиѝи насѝанале. Их, их, их!* (В. Малески). – *Но малу ѝо малу заѝочнаа разговор и ѝаа разбра оѝи ѝој бил од Прилеј, оѝи имал мајка, ѝомал браѝи и две сесѝири, дека го зонела ѝолицѝијаѝа како анѝифашистѝи и дека сакал да оди в ѝланина да се бори ѝроѝив окуѝаѝиориѝе* (Р. Петковски). – *И најѝосле дојде глас: загинал ѝо ѝаѝоѝи ушше, во борба со ѝоганецоѝи. – Синојка ѝак заѝалиле неколку куќи во другоно село, а луѓеѝо ги ѝоѝерале врзани в гѝрад* (Ј. Бошковски). – *На бунароѝ Малов Миѝира ги најде невесѝиѝе сѝирикови да ја вадаѝ кофаѝа. Леала Неда вода ѝа се скинала ориѝомаѝа и кофаѝа ѝроѝаднала. Го*

зеле чинџилоџ од Сџевана Грбавиоџ и еџе, цел сааџ како се маџкааџ и не можаџ да ја извадаџ. – Седела, лежела, велааџ негде џо солунски меки џосџели, јала слаџко и блаџо и еве џи ја овде кај Сукаловици.

417. Начинот на прикажување со минатото неопределено време во вакво значење е најобичен во народните приказки. Во него уведува веќе самата почетна формула „си бил еден...“ Сп.: *Си биле дваџца браќа, едниоџ (џосџариоџ) женей, а друџиоџ неженей; рабоџаџа џим била џрџовци; си имале дуќан (мааза) џолн со сџока. Посџариоџ браџ џосакал да оди на некој џанаџур... Една вечер џо викнал браџа си и му кажал оџи сџорил ниетџ да оди на филџан џанаџир и му нарачал да седи на дуќан умно и разумно.*

Во стилот на народната приказка имаме често мешање на формите од минатите определени и неопределени времиња, со кое се изменува наспоредно становиштето на раскажувачот спрема случката: ту ја предава како пред негови очи да се одвивала, ту пак преминува во обичниот тон на приказната, во прераскажување: *Коџа видоа девоџкиџе, на чудо сџанаа и сред река засџанале и фаџиле да му се молаџ на овчароџ (М. Цепенков). – си беше еден џаџко и една маџка. Им дал Госџод едно деџе (Е. Спространов).*

418. Веќе порано споменаваме дека формите за минато неопределено време во употреба за прекажување не им се противставуваат само на формите од минатите определени времиња, ами можат да служат и за прекажување на деџства што во директното кажување идат во сегашно време: *Тој вели, не јагел сеџа* (т.е. неџке да јаде, нема да јаде сега). Сп.: *Не јаџи џрици, бре џес! Тебе ќе џе слуша аџаџа оџи џи биле мали сноџеџо (С. Попов).* Во директно кажување формата *биле ќе* се замени со сег. време – *се*. Ваквото прекажување е сосем обичен случај кај сегашното време во вонвременско значење. На пример, ако кажеме: *На коњ да јаваџ на сон, џокажува добив*, – тогаш предаваме со сегашното време едно тврдење, така да речеме, во свое име. Прекажана, таа реченица ќе гласи: *На коњ да јаваџ на сон, џокажувало добив*. Во овој случај се подвлекува дека за тоа така се мисли и така се верува од други, општо, но јас не го соо-

пштувам тоа како свое тврдење, па затоа можам да бидам резервисан спрема него или да се однесувам иронично или сосем негативно. Сп. уште вакви примери: *Навечер не чинело да бакнуваш дејше, чунки си му го земал сонош.* – *Кога сѝше дејше рулче, не чинело иџуџа жена да го бакни* (М. Цепенков). – *Дури не се сѝресел, не умираше човек* (Т. Ецов). *Така чинело – со ѝолна усѝа да го задои дејшеѝо, за да било сѝѝо до жив-живоѝи.* – *Ама еѝше, се нашол адеѝ, закон, ѝоѝ да брчи над жив, над умрен, не бидуало без ѝоѝ* (С. Попов). Се разбира, дека до колку сегашното време во ваква општа употреба побудува и претстава за идност, истото тоа се јавува и во соодветните форми за прекажување. Таква нијанса на идност може да се сети, на пример, погоре во реченицата: *чунки си му го земал сонош.*

Следниот состав ни дава многу нагледен пример за тоа како се заменува сегашно време со форма на минато време неопределено во употреба на прекажаност: – *Дали сѝе чуле едно име на едно село... Кушкундалео? – Не сме чуле, чесѝѝѝи царе, не сме чуле иѝакво име... – Еѝе, момче, како немало иѝакво име...* (М. Цепенков). Формата немало иде место нема баш за да се подвлече оти е фактот разбран од други. Сп. уште: *Имал да ѝренесе вечерва сѝоки за Сѝруџа. Ако си сакал да одиш, да си му јавел* (Р. Петковски). – *Бре! да сиромаси сѝе биле ха, му рекол чорбацијаѝа наврекнуѝо* (М. Цепенков). Во подредена реченица: *Да си го осѝавела млекоѝо да истине – ѝој ќе дојдел* (место: Да го оставиш млекото да истине – тој ќе дојде). – *Тој вика да сме ја однеселе кај нив книџаѝа* (место: да ја однесеме). Слично нешто на ова имаме и во примерот: *Бисѝричани нас ќе не учеле. И иѝѝо? Да не сме давале. Кому? На Бугариѝе. А самиѝе се Бугари* (В. Малески).

По таков начин, формите за минато неопределено време ја распространуваат својата служба за прекажување и на сегашното, па преку него во извесни случаи и на идното време. За идното време, меѓутоа, постојат и посебни форми за прекажување, за кои ќе говориме понатаму (в. т. 445). Се работи, значи, за едно важно обележје на нашиот глаголски систем.

Предминато време

419. Ова време се образува од формите за минато несвршено на помошниот глагол *сум* и *л-формата*, обично, од свршен глагол:

едн.	1 л. <i>бев дошол</i>	мн.	<i>бевме дошле</i>
	2 л. <i>беше дошол</i>		<i>бевѝе дошле</i>
	3 л. <i>беше дошол</i>		<i>беа дошле</i>

Рековме дека е обично во ова време да влегува *л-форма* од свршен глагол, но никако не е исклучена и употребата на *л-форма* од несвршен глагол: *Оваа ѝесна одамна не бев ја слушал* (Р. Крле).

Формите во кои помошниот глагол би стоел во минато неопределено време денеска се излезени од употреба – не се среќаваат во нашиот литературен јазик. Кај Цепенков среќаваме еднаш: *Некој војник коњаник со муздрок на рамо бил му дошол ѝаѝоѝ да ѝоминиѝ ѝред ѝоа месѝо*. Сега би рекле само: *беше му дошол ѝаѝоѝ*.

420. Со ова време се означува дејство што станало пред некое друго минато дејство. Ке видиме подолу дека имаме и поинаква употреба на формите од ова време, но споменатото значење е неговото првобитно значење, што го среќаваме и во следните примери од наши прозни текстови: *Таа се сеќава дека исѝо ѝака како и сеѓа ѝ идеше да вика за ѝомок, да ѝлаче, но ѝрлоѝо ѝ беше оѝкажало. – Дури ѝоѓаш се сеѝи да ја симне марамкаѝа. На црвеникавиѝе мусѝаки се беа најласѝиле коруѝки сиросана крв* (В. Малески). – *Веѝроѝ беше досѝа сѝивнал, а и езероѝо се беше смирило. Клите веслаше ѝолека и со уживање слушаше како ѝлиска водаѝа околу кајчеѝо. Мислаѝа дека од рацеѝе на ѝолицајциѝе – од сиѓурна смрѝ – беше сѝасил два млади живоѝа, ѝо исѝолнуваше со ѝордосѝ. – Беше се разденило сосем и сонцеѝо зацрвенешо – како да беше нешѝо усрамено – се крваше од исѝок низ свежшоѝ уѝиринен воздух. – Сѝасе со неѓоваѝа бриѓада е сеѓа сиѓурно веќе во нашеѝо село, си ѝомисли Сѝојна. Со неѓо се беа поделиле на Караорман* (Р. Петковски). – *Сенкиѝе шѝо се беа сѝросѝреле ѝо целаѝа*

соба, истрејнувајќи се збраа и ја раскрија сиромаштијата и нередот во собата. Дружариите беа иозасилале и само ние двајцата бевме разбудени. – Бев чул за неа, но за првпат ја срејнав еден лаичав февруарски ден на 1942 година. – Сирнав низ решетката, да си го видам езерото. Сонцето го беше иозлаило (К. Чашуле). – Илко се врати од село каде беше оишил да го однесе илчичикот да чека ред кај мајсторот. – Пред да се иојави Миџра и Доста овие беа иодденале разговор за рожденката. – Ја зеде крошната од нејзините деца, иако Илко беше сиремил нова (С. Попов). – Завојот лесно се одлеи. Местото кај што куришумот беше скинал иарче месо, се беше иокрило со румена корка – раната му беше зараснала. – Со денови Мире немаше сила да излезе од дома, се илашеше од итужинските војници што беа наошле оној ден во градој (Ј. Бошковски).

421. Имаме и такви случаи кога ова време се јавува во контекст каде што не се врши воопшто сопоставување со некое друго дејство. Тогаш со него се изразува минатост само во однос на моментот на соопштувањето, имаме значи доближување до службата на минато неопределено време. Во ваква употреба формите на предминатото време можат, според случајот, да се заменуваат било со неопределено било со определено минато време: *Имаше иари и сила... Беше аздисал* (В. Иљоски). – *Оваа иесна одамна не бев ја слушал. – Е, сум чул мажи каде иеат, ама вакво убаво иеење, ваков глас не бев чул!* (Р. Крле). – *Тој беше чул оиш, кога е болен човек главата му е жешка. – На четтириесетте години судбата му беше ииределила да се иреженува. – И-и-и-и, море божје! Не ми даде жена – не ми даде, баре едно деиенце да беше ми дал* (С. Попов). Се разбира дека чисто стилскиот впечаток нема да биде ист ако се замени на пример *не бев ја слушал со не сум ја слушал*. Формата за предминато време поретко се употребува и самото тоа чини овде, исказот со неа да добива едно поособено истакнување на фактот.

422. Ова време, како и минато неопределено, може понекогаш да изразува дејство претполагано, или такво за кое отпосле стануваме свесни, случај за кој зборувавме и кај минатото неопределено време (в. т. 405): *Гоишејќи се за вечера ништо не зборна. Сијурно се беше иренесла*

во оној ден, деноџ на радосџа. – Коџа се освесџив џовџорно, визбаџа беше се исџолнила... Сиџурно ми беа џуриле неколку кофи на џлава да се освесџам, оџи коџа џи оџворив очџџе душемџџо беше бара сџанало а кофаџа ми сџоеше на џлава (К. Чашуле). Едвај коџа излезе од враџа, Панко забелеџа дека се беше облекол во нова руба (Ј. Бошковски). – Коџа се разбуди Илко, Досџа беше џо џреварџила, џо навалиле со Миџџра оџаноџ и џи расџоредуваа домашниџе работџи (С. Попов).

423. Во следниов пример ни е претставена ретката употреба на ова време со значење на можен начин (потенцијал): *Така ако се умирало, беше се заџџрел свеџџоџи сџџоџаџи досеџа* (С. Попов). Обично се вели *би се заџџрел* или *ке се заџџреше*.

424. Иако во нашите современи литературни текстови може добро да се проследи ова време токму во неговото предминато значење, во живиот говор веќе доста се расколебува таа негова употреба. Ние можеме да посочиме и од јазикот на народните приказни, особено кај М. Цепенков, ред случаи кога тоа се јавува само како извесна стилска разновидност спрема минато неопределено време, па може да означува дејство што фактички станало по некое друго минато дејство: *Едно џо видоа џџџе момчеџо, џи беа рекле: „ха, еве едно момче...“ – Од коџа му џреџџиса чорбаџџаџа на деџџџо, џо некој ден беше си умрел. – Коџа џо уорџила беџџџи џреку двеџџе очџ... обеџџе очџ беа му оџџскокнале од џлаџа* (М. Цепенков).

Кај М. Цепенков се јавуваат и состави со цел ред форми за предминато време што означуваат последователни дејства: *Еден ден беа се содружиле сџџџе џроџа, беа си сџџџнале оџџџџџџе, беа си зеле џо една џџорба џуџџун, и беа џошле во еден манасџџир. – Една мечка беше изела едно маџаре и беше џи се заџџрела во џрлоџџо една коска.* Се разбира дека ваквото речење на формите не предлага споредување со некое минато дејство во однос на времето на извршувањето. Всушност овде се јавува употреба на формите за предминато време место минато неопределено. Тие форми идат само како една стилска варијанта на минато неопределено време.

Во ова сведување на предминато време до стилска разновидност на минато неопределено време се стигна-

ло во живиот говор дотаму што да може во сите лица да дојде од помошниот глагол формата *беше* со формите од неопределеното време на глаголот што се менува: *беше сум дошол, беше си дошол, беше дошол, беше сме дошле, беше сѐе дошле, беше дошле*. Иако и ваквите форми можат да се употребат со предминато значење (*Тие веќе беше дошле, кога њојдовме њаму*), сепак е во нив изразено заправо рушењето на предминато време и неговото мешање со минато неопределено.

Треба овде да ја забележиме и таа подробност дека формата *беше* може да дојде и зад л-формата, што не е случај со другите форми од помошниот глагол (в. т. 385). И ова донекаде укажува на нејзината стилска служба, што може да изразува различни нијанси, како на пример на извесна поголема безразличност спрема дејството, некаква одделеност од него итн.: *њој дошол два-њриња-њњ беше; сѐе нашле беше*. Примери за форми со *беше*: *Кога се вањила на њанец самовилања и кога њрѓнала да иѓра оро самовилско, на чудо беше сњанале мало и ѓолемо, њњо беа на свадба. – Кога се видоа сверњње во њемница, без да ѓрењњ сонце, сњње беше се уњлашле едно чудо. – двење момчиња, њњо беа верни Турњи на царњњ, беше си влеѓле вечерња во една ѓњмија (М. Цепенков). – од една недела бевме ѓладни, беше ни умреле мајка и њање (Д. Матов).*

Реченицата: *њњо беше се заборчил за кукања, врањњил* (В. Иљоски) – можеме да ја искажеме и така што формата *беше* да се вметне меѓу повратната заменка и глаголот: *њњо се беше заборчил за кукања, врањњил*. При тоа може во дадениот случај да нема и никаква промена во значењето, но сепак едно нешто треба да се забележи: кога *беше* не е вака вклучено меѓу заменката и глаголот, формата може полесно да се сфати само како стилска разновидност на минато неопределено време.

425. Во своето право значење предминато време изразува директно кажување, а не прекажаност. Со прекажувањето имено не се сврзува потребата за разликување на предминатоста од минатоста воопшто. Но ние рековме дека во нашиот народен јазик формите за предминато време се употребуваат и како стилска разновидност на минато неопределено време. Во ваква употреба

тие можат да изразуваат и значење на прекажаност. Сп. ги на пример овие случаи, каде што се редат форми од двете времениња во таква употреба: *Во ѿоа време ушѿе вдоицаѿа не беше си дошла од рабоѿа; само деѿеѿо си седело дома. – од коѿа беа виделе оѿи ке и соѿриѿи, ѿреѿиѿиле да беѿаѿи. – Коѿа ѿо удрила беѿоѿи ѿреку двете очи... обеѿе очи беа му оѿскокнале од ѿлаѿа* (М. Цепенков). Сп.: кај него дури: *ѿие беа биле самовили* – место обичното: *ѿие биле самовили*. Прекажаност, како што се гледа од контекстот, имаме и во овој пример: *По ѿреѿенка на дедовѿиѿе, времеѿо коѿа си ѿрѿнаа ѿосѿиѿе беше било како ѿѿо сакаа ѿие* (С. Попов).

Значи, формите за предминато време можат да се употребат за прекажаност тогаш кога во нив формата од помошниот глагол се сведува само до службата на еден стилски елемент. А пак најизразито таков случај е кога во сите лица се јавува *беше*. Тие состави со *беше* се имено и најпригодни за прекажување: меѓу *ѿие дошле* и *ѿие беше дошле* и поготово *ѿие дошле беше* немаме смисловна разлика.

426. Предминатото време, како што можевме да видиме во почетокот, сѐ уште има еден опсег на употреба во кој изразува временско значење со посебни карактеристики: дејство извршено пред друго дејство. Кон она што го кажавме за неговото мешање со минато неопределено време во нашиот народен јазик, треба да прибавиме дека и во кругот на споменатото посебно граматичко значење, предминатото време се ограничува во својата употреба од состави во кои влегуваат глаголски придавки. Овој пример добро го илустрира тоа ограничување. *Како сѿарѿиѿе куќи да ја беа облекле својаѿа невесѿинска руба, како да беа дрвјаѿа расѿуѿени* Р. Петковски). Во втората реченица составот *беа расѿуѿени* ја заменува формата за предминато време *беа расѿуѿеле*. Тоа што во нашиот литературен јазик, како што покажуваат примерите од прозата, сепак се прави добро разликување на значењето на предминатост, треба да се должи до извесна степен и на далеку посвесниот пристап кон граматичките форми при пишувањето отколку што е тоа случај при говорот.

ФОРМИ СЛОЖЕНИ СО *ЌЕ*

Идно време

427. Се образува со *ќе* и формите на глаголот во сегашно време:

едн.	1 л. <i>ќе одам,</i>	<i>ќе влезам</i>
	2 л. <i>ќе одиш,</i>	<i>ќе влезеш</i>
	3 л. <i>ќе оди,</i>	<i>ќе влезе</i>
мн.	1 л. <i>ќе одиме,</i>	<i>ќе влеземе</i>
	2 л. <i>ќе одиѝе,</i>	<i>ќе влезеѝе</i>
	3 л. <i>ќе одаѝ,</i>	<i>ќе влезаѝ</i>

Доста често се јавуваат и форми сложени со *има*: *Тие има да дојдаѝ уѝре*. Ако е глаголот негиран, тогаш е дури и пообично да се сврзе со *нема*: *нема да одам, нема да влезам* и сл. Но сепак се употребуваат негирани форми и со *ќе*. Сп.: *Шѝо брзаѝ, зар не ќе засѝаниш малу со мене* (Р. Петковски).

Во глаголскиот спрег *сум-бидам* обично се земаат во идно време формите од последниот: *ќе биде, ќе бидеме* и сл. Но, иако доста ретко, можат да се сретнат и форми од *сум*: *Шѝо и да биде, ќе е на ѝоарно, одовде сѝас нема... а иѝо ќе е ѝодоина, нека е ѝорано* (К. Чашуле).

Порано ги споменувавме случаите кога идноста се изразува со форми од другите времиња во специјална употреба (в. т. 330, 331, 344, 408, 409).

428. Со идно време се соопштува дејство што треба да настапи по даден момент. Сп. *Оди си, ѝѝи се молам, чедо, ќе ми нанесеш некоја несреќа... Ќе ми ја заѝалаѝ куќава и ѝод сѝаросѝ ќе ме влечаѝ ѝо заѝвори. – Ќе одам ѝо леб... Немаме ни залче... Шѝо ќе ѝравам, деѝаѝа ќе сѝанаѝ и ќе ѝосакааѝ да јадаѝ. – Мислиш ќе ѝе ѝуѝѝаѝаѝ? – со ѝримирен ѝлас додаде Нико, како со ѝоа да се ѝрашаше и самиоѝ себе си. – Ќе се обидам – може ќе ме ѝуѝѝаѝаѝ до фурна* (Ј. Бошковски). – *Свеѝоѝ се ѝревраќа ничкум, ене веќе ќе заѝроѝааѝ и на нашава сел-*

ска врай̄а со кундацӣӣе, ќе рас̄илачатӣ живо и мр̄иво, ќе кренатӣ бесилки над Сушица (В. Малески).

429. Во подредени реченици (декларативни) ова време означува идност од гледна точка на времето кога станувало дејството во главната реченица: *Ой̄ирвин, насрде-на на не̄го, Тренда й̄ош̄ајно се надеваше дека скоро ќе си дојде и ш̄ој, ќе й̄ош̄роја една вечер на й̄орш̄а – безоружо е й̄одалеку ой̄иден, или се крие од Германцӣӣе. – Срцеӣо ѝ биеше лудо – ѝ се чинеше ќе се рас̄ирсне во г̄радӣӣе (Ј. Бошковски).*

430. Понекогаш со идно време се искажува заправо некаква претпоставка. Тогаш во составот може да влезе и сврзникот *да*: *Колку години ќе има ш̄ој? – Па ќе да има кај чей̄ириесей̄. Сп.: Еда и мајка ми не ќе има, ш̄ейко, й̄уку лели сакаш дуња, й̄ојди кај зей̄а ѝ Васи́ла. – Се уй̄лашил сиромав Силјан едно чудо, чунки си рекол со умоӣ, ой̄и ќе бидатӣ некои сверои (М. Цепенков).*

431. Идно време може понекогаш да се употреби место минато, ако имаме извесно такво психолошко пренесување што едно стварно минато дејство да го гледаме во очекување, во претполагање – воопшто во идноста: *Нај̄осле им се родило едно машко деӣе, и на й̄рекаш̄а вечер ќе го донесе Гос̄иод еден с̄шар човек, – го с̄темнило у селош̄о, и немало кај да нокева, – ш̄а ой̄ишал у кукаш̄а на човекоӣ шчо му се родило деӣе (Д. Матов) – Среӣуа Турци Колунци, Кузман ќе ми ги заӣиш̄а. „Бре вие, Турци Колунци! Каде ве бе̄гоӣ ис̄ираш̄и?“ (нар. песна). – Знаеш ли ш̄и дека й̄риквечера се среӣнав со не̄го кај Ан̄иш̄а, й̄о еден случај, и се скаравме заради ш̄оа ш̄ӣо не ми ја даваше?... И ш̄ӣо ќе ш̄и ми рече: „Земи си ги нозей̄е и бе̄гај од кукава, додека не сум зел дрво да ш̄е избијам.“ – Не му е срам, го донесол овде!... Ако, мор ќерко, го донесол, го донесол... Уш̄ӣе кога му дал збор и ќе го донесе (Р. Крле).*

432. И нијанса на заповед може да се предаде со идно време, бидејќи самото извршување секогаш паѓа во иднината: *Слушај ваму... ќе ми куӣиш̄ леб! Сп.: Во леӣно време, ако леӣаатӣ лас̄иоцӣӣе до земи ниско, безоружо ќе чекаш за бр̄го дош̄ да врни (М. Цепенков).*

433. Често се употребува футур за искажување на дејства што се повторуваат по некоја последователност или по некој обичај: *Ќе му ш̄екне – излези, ќе й̄омине саатӣ*

два, еџе џи го џак. – Да видиш како џрави: ќе лази, ќе лази, ќе дојде до скали, џа ќе се стџркала џрудолу. – Ќе се враќаме навечер, џаа се ќе ме чека на коше, ќе ме фаџи за рака и ќе си џојдеме заедно додома. Оваа употреба со-сем се поклопува со употребата на заповедниот начин во вакви случаи, а е дојдена секако во резултат на ограничувањето опсегот на формите за сегашно време од свршени глаголи (в. т. 339). Еве за ова примери и од тексто-ви: Шџо сме џи луѓево, како лисје, мислеше Чешмеџиев. Ќе расџуџиш, ќе излисџиш и ќе овенеш (К. Чашуле). – В стџаро време свеџоџи си џи симињале џлавиие. Ќе си ја земай в раџи џлаваџа, и ќе си ја исџошџаџи (Т. Ецов). – Почна да беѓа од луѓеџо, а дома за нишџо џуку ќе џ џривикне на женаџа или ќе исџеџа некое од деџаџа (Ј. Бошковски). – Им идаџи аѓенџи – мушџерџи. Ќе земай, ќе го најрескааџи овој џезевенк, ќе џочне да џрави џлу-џосџи, а овие, божем ред ќе чувале, ќе го донесаџи џука да се насџе. – Ни веџарче. Само ноќе ќе зашушлеаџи ја-сикиџе и џченкиџе, ќе се џовеаџи џреосџанайџиџе сноџе а уџроџо – џак џивко, џлуво, бесшумно. (В. Малески).

434. По сушност се доближуваат до овие и случаите кога се изразува со идно време дејство што секогаш ќе стане ако се изврши некој претходен услов: Поџара да јаџиш на сон, џари ќе сџечалиш. – Чевли да обуеш на сон, ќе се жениш. – Свињи да видиш, сџуод годем ќе ваџи, или годема кавѓа и џурулџија ќе имаш со луѓе (М. Цепенков).

435. Повторливоста на дејството се изразува со идно време и во подредени, особено темпорални, но и други реченици. Коѓа ќе уори камбана, сџе се збирааџи в црк-ва. – Шџом ќе џе види, веднаш џи се залеџува. – Коџиџо ќе џојде, се џлаче од неѓо. Примери од текстови: Пеев како оние дни на излеџиџе, како оние вечери во нелеѓал-носџа коѓа ќе украдеме да заџееме (К. Чашуле). – И без да сакам ме обземе едно чувсџиво: како коѓа ќе џоџагнеш некаде кај шџо не си чекан. (Ј. Бошковски). Ноќџа, коѓа ќе се роди змеј, ќе викнаџи од џо куќиџе, од маалоџо, два-најсе девојчиња да му гоџваџи кошуле, да го облечаџи. Ќе земай шџиарки, ќе исџребаџи бубак, ќе извијаџи на ви-џел, ќе исџредаџи, ќе сновааџи, ќе сџкајаџи, ќе скројаџи кошула, џа ќе ја сошџаџи и ќе му ја облечаџи, и да не се кажуе, да не се знае оџи е змеј. – Гуѓуџка шџом ќе викне

девет̄ ӣа̄ӣи, на ӣролет̄ одиме, а ӣовеке од девет̄ – и ӣо-ӣоило уӣӣе ќе биде. – Сийка кога ќе фане да вика „Сий, сий, сий“, на снег е (Т. Ецов).

436. Таква повторливост се изразува со идно време и во погодбени реченици со *ли*: *Ќе се загаде ли на некоја сѝрана некое облаче, змејо̄и лежи ничкум (Т. Ецов). – Ќе има ли некаде крӣӣавање – викне̄ӣе ја ӣе̄ӣка Марија! Ќе има ли умирачка – ӣак ӣе̄ӣка Марија е ӣука! (Р. Петковски). – Лӯи ли ќе ӣусӣи дојда̄и, Сонце ли ќе јасно жре̄јне – Па̄ӣӣӣӣа̄ӣа, ӣа̄ӣӣӣӣа̄ӣа Пред ӣебе се на борба̄ӣа (К. Рацин).*

437. Што се однесува до темпоралните реченици, во нив свршените глаголи штом не се во минато свршено време, идат во состав со *ќе* (доколку немаме сврзник сложен со *да*: *дури да, кога да*), а не само во случаи кога се изразува повторливост: *Викни ме, кога ќе дојде ӣој. Сп.: оӣкоа ќе умр̄и ӣи, уӣкӣӣе ќе уӣа̄ӣ ӣо кулӣӣе од калет̄о (М. Цепенков).* Треба да се пази да не се употребуваат овде форми за сегашно време од свршените глаголи без партикулата *ќе*, што понекогаш станува под влијание на некои наши дијалекти и на другите јужнословенски литературни јазици.

Минато-идно време

438. Се образува од партикулата *ќе* и минато определено несвршено време од глаголот:

едн. 1 л. <i>ќе одев,</i>	<i>ќе влезев</i>
2 л. <i>ќе одеше,</i>	<i>ќе влезеше</i>
3 л. <i>ќе одеше,</i>	<i>ќе влезеше</i>
мн. 1 л. <i>ќе одевме,</i>	<i>ќе влезевме</i>
2 л. <i>ќе одев̄ӣе,</i>	<i>ќе влезев̄ӣе</i>
3 л. <i>ќе одеа,</i>	<i>ќе влезеа</i>

Формите се негираат со *не*: *не ќе одев, не ќе влезев, и описно со нема: немаше да одам, немаше да влезам.*

439. Со ова време се означува минато дејство што се одредува како идно од гледна точка на некој друг минат

момент, бидејќи му следува. На пример: *Се збираа, ќе одеа в град*. Оваа реченица можеме добро да ја споредиме со следната, во која ќе употребиме идно време: *Се збираат, ќе одат в град*. Примери од текстови: *Синовиите знаеја дека идруго не може и, како да речееше Ефџа, ите пак ќе одеа* (В. Малески). – *Тука Коле ја идголиа сувата коринка што ја идволеше и до накрена букаретио со вода да ја идурне надолу, оти му засиана во грчмакои и ќе до задавеше*. – *Кога ја виде, дедот Пејко, ќе иднеше и идој во несвети како Илка* (С. Попов). – *Кога виде кума лиса, оти бумбарчето и до исџера злото од кука, од радос ќе излеаше*. – *Оидрвин шребаше иидерити да му и изеши, идсле удињето, а пак најидсле коскиите ќе му и гризеше и мезе ќе си идраеше*. – *Зел анџијата 20-ите гроеи и му дал на идој, што ќе до обесеа и до курџулисал од бесалка*. – *идишол на мотио, кај што ќе врвеше браи му, иа до дочекал кога ќе врвеше на мотио и му ја клал иорбата на крајот на мотио*. – *Таман ќе си и најдеше, ии ми замџа со обете очи* (М. Цепенков). Во примерот: *Можеше од недо добар работник да сџане „кога ќе дојдеше времето“*, – *си велеше сам Бино* (С. Попов) – имаме случај да се мешаат гледната точка на раскажувачот и онаа на лицето чии се зборовите. Формата *ќе дојдеше* е оправдана имено од гледната точка на раскажувачот, додека за лицето би сме имале тука идност, што ја бара формата *„ќе дојде“*. Показателен е за ова посматрање на дејството од разни моменти и следниот пример: *о-о-о-в море куџри сџаио, дали вака ќе најраеше од камчиња манџа, ами за каша кој не знаи да најраи, камчињата и кладе колку за урвокос* (М. Цепенков). Ова *„ќе најравеше“* се поврзува со една поранешна изјава – *„ќе најравам“*, откривајќи ја сега, од нов временски момент, само како неостварена намера.

440. Многу често дејствата изразувани со ова време ги знаеме како неизвршени, што постоеле само во намера. Навистина и идното време изразува намера да се изврши едно дејство, но кај него останува на идноста да видиме дали така навистина ќе стане. Овде пак, бидејќи се работи за минатото, ние можеме да ја констатираме неизвршеноста на намераваното дејство. Со тоа се сврзуваат асоцијации за условите при кои дејството можело да стане, односно поради кои не станало, па било да е тоа јасно искажано,

најјасно преку условни реченици, или пак само се насетува. Одовде произлегуваат и допирни точки во употребата на ова време со можниот (условниот) начин, за кое како и за употребата на минато-идно време со обусловено значење ќе кажеме нешто натаму. Можност и дури увереност да се изврши дејството како што се претставува гледаме на пример овде: *Секој ѝрезвен човек ќе забележеше дека онаа осмевка шишо сѐ еднакво се ѝовиџора без никаква измена, е рожба на разумој а не на срцејшо* (В. Малески). Со ваква нијанса во значењето се среќава и идно време.

441. И инаку во својата употреба ова време претставува полна наспоредност со идното време.

Така, и со него се искажува претпоставка: *Ќе да имаше едно осумнаесет џодини* (В. Малески). Сврзникот *да* може и да не се јавува во вакви случаи: *Младичој, шишо не ќе имаше ѝовеќе од шеснаесет џодини, кога чу дека некој ѝо име џо вика, фајши збунешо да џо бара* (В. Малески).

442. И со ова време се искажува повторливоста, уобичаеноста на едно дејство (во главна и подредена реченица): *Само одвреме навреме ќе ѝукнешешо ѝо некоја ѝушка долу, ѝоџ селошо. – По некоја кајка ќе се ѝроврешешо ѝоџ јакајша од кошулајша и ни џи воденешешо ѝлекиише. – А кога ќе заминеа дружаријешо (и шаа џи викаше шака)... секавашешо ѝразнина. – Шишо ќе речеа чуваријешо, ѝшоа ѝравешо* (В. Малески). – *А ѝриквечер кога зајочнувашешо ѝрвиој мрак да џо ѝокрива џрадој, ѝој ќе џи чуешешо лекијешо сѝајки на шејка Марија, ѝивкојшо крџкање на скалајша и најѝосле на врајшајша ќе се ѝојавешешо шејка Марија и две ѝишоми очи мило ќе се засѝоеја на Иља. – Навечер кога ќе се врајешешо од рабојша, сѝројши ѝејшок и сѝројши недела ќе џо зајалешешо канџилошо, ќе ѝомејкашешо нешишо низ куќа и ќе си лежнешешо. – Ќе ја викнеа кога ќе беше некој болен. – Никој ѝоубаво од неа неќе ѝи зџојвешешо, никој ѝоубаво не ќе варосашешо, никој ѝоубаво од неа не џо знаешешо редој за секаков случај – и за радосј и за жалосј* (Р. Петковски). – *Во ѝише денови, кога ќе завиешешо во ѝознајшошо уличе, на Тренда ѝ се чинешешо како да завлежувашо во исѝусѝени џробиишиша. – Еден ден ѝриквечер од ѝурскојшо маало дојра ѝиској, како кога ќе умрешешо некој. – А кога ќе ми собереа ѝо улицијешо остѝашоци од цџари, ѝој ѝоџаш одешешо назадечки. – Секоџаш*

кога ќе зашуйошџеа чекоришџе пред врашџа, шџаа зашџираше со шџерењџе. – Сшџана како шшџрекнашџ, како кога нашџролей, ќе се забавеше за орање. (Ј. Бошковски). – Со шџаришџе шшџо ќе гшџ донесеше од жешџва, ќе кушџеше шшџолку леб, колку еднаш во денош да јадаш децашџа, а навечер ја шџресшџиваа вечерашџа – а барем два-шџри шџашџи ќе му месеше зелник, ја вшџшџканик, ја киснашџо (С. Попов).

443. Многу е честа употребата на минато-идно време во главна реченица, кога дејството што треба да претходи е изразено не како извршено, ами само како услов, најчесто во подредена условна реченица: *да не шџе донесеше на време ангџелшџ, умрена ќе ме најдеше шџод шџенџеришџава. – А ако ја однесев шџраво дома, шшџогаш шшџо ќе шџравеше? – Море, да не беше ошџшџол и јас ќе му сшџегнев некоја клоца и како шџаршџал ќе гшџ исфрлев! – Да не беше шшџи, кој знае до кога ќе се влечеше нашава рабшџа и на кој крај ќе излезеше. – Да не беше шшџи и ова кукарче шџвое, кој знае ушџе колку вода ќе исшџечеше шџо Дримон додека сшџавевме венџ. И кога ќе сшџавевме! (Р. Крле). – Камен да беше, ќе шџошџушџешџе (К. Чашуле). – Ама везден солзи да се ронашџ! Та извор да беше, ќе шџресушџеше (В. Иљоски). – Барџе да можеше да ја ослободи ракашџа со шџарабелшџи, немашџе да се даде шџака лесно жив (Ј. Бошковски). – Таа е крива за сџ. Ако имашџе дешџе, среќашџа ќе ни седнеше на шџрашџезашџа. – Ешџе, да не беше Панда, можџеби ќе лежџев десџе – нека им е! (В. Малески). – На Досшџа да шџ беше сшџанало ова – в зџми ќе шџрошџаднеше од сшџрамови. – Да биле шшџе аирлишџи, немашџе и она да умре. – шџа и дваесџе шџи дваесџе шџи шџе шџе да беше рекла, ќе ја шџе шџашџе гшџлавашџа Илко; од душа, од гшџуша ќе гшџи собџереше. – Ама шџак ако беше шџамо, зар не ќе знаџеја и другшџи Ошџсшџиранчани (С. Попов).*

444. Бидџејќи во ваквите случаи тежџста паднува на односот меѓу условот и обусловеното дејство, кој е и временски, може моментот на соопштувањето и сосем да се отклони од тој временски однос, па со ваквите форми да се означи дејство што се претполага за стварната идност: *Добро шшџо не се најде овде мајка ми, да можам да гшџ прочишџам, инаку цела ноќ не ќе можџев да засшџијам сџе додека не се разденеше да гшџ прочишџам (Р. Крле). – Си ја шџоаршџив манацшџа шшџо ќе ја јадевме сџа кука (М. Цепенков).* Одовде води развојот и до вакви самостојни из-

рази со кои се укажува на дејство што се претполагало за иднината: *Божем ќе одевме в недела в Скопје. – Зошто ѝа да одише? – Ќе куйевме нешто.* Во ваквите случаи, повеќе или помалку јасно, се присенува некаков услов со кој е сврзано дејството, иако тој не е изрично кажан. Впрочем, тоа подразбирање на некаков услов не се однесува само на случаите кога се претполага дејство во идноста, ами може истото да станува и во однос на минатоста: *Сакав да одам на биоскоп... Што ќе гледаше? (К. Чашуле). – Се раскркал по улица, сивоанкин ѝешел, ѝа едвај се одбрани од ѝцише. Ќе го удавеа за големо чудо (С. Попов). – Погледај, кучкана една, ќе го испердушеше сиромашкио ширк, што си е единак (М. Цепенков).* Вакво само побудување на условеноста е често во говорниот јазик, во кратки реплики: *Ќе дојдеш? – Ќе дојдев! Ќе донесеа? – Се разбира, ќе донесеа!*

Врската со обусловеноста се насетува и во случаите кога се изразува нијанса на неоствареност на дејството: *Се сеи за онаа ѝешка борба во Дебарца во која за малку и ѝаа ќе загинеше (Р. Петковски).*

Можеме слободно да речеме дека употребата на минато-идно време за означување на повторливост и обусловени дејства е далеку почеста отколку неговата употреба за чисто временски сопоставени дејства во минатото. Тоа е и сосем разбирливо, бидејќи чистата последователност најчесто се изразува со другите минати времиња.

Идно прекажано време

445. Во неговиот состав покрај ќе влегуваат формите за минато неопределено време од глаголот:

едн.	1 л. ќе сум	одел,	ќе сум	влезел
	2 л. ќе си	одел,	ќе си	влезел
	3 л. ќе	одел,	ќе	влезел
мн.	1 л. ќе сме	оделе,	ќе сме	влезеле
	2 л. ќе сѝе	оделе,	ќе сѝе	влезеле
	3 л. ќе	оделе,	ќе	влезеле

Негирано: *не ќе одел, не ќе влезел*, и описно: *немало да оди, немало да влезе*.

Можеме да речеме дека во литературниот јазик се зема редовно несвршената л-форма во составот на ова време. Употребата на свршената л-форма (се разбира – кај глаголи што ги имаат двете форми) е понекогаш можна, но сепак необична. Сп.: *ќе си се наручала и ќе си рекла* (обично *ќе си речела*): „*ха така!*...“ (Т. Ецов). Така е спрема *ќе дојдел* понеобично *ќе дошол*. Во оваа реченица имаме употреба на двете форми од помошниот глагол сум: *Госџод знаел за шаа работша, коа ќе бидело; а оши ќе било, безоруго ќе било* (М. Цепенков). Пообично е и овде *ќе бидело*. Со еден збор, употребата на несвршената л-форма е овде нормална, додека свршената може да дојде по некој исклучок.

446. Со ова време се прекажуваат дејства што му одговараат како на идно време така и на минато-идно време: *Тој ќе ни дојдел уише на жосиш*. – *Тој ќе ни дојдел шогаш на жосиш, да не се разболел*.

Како прекажано ова време се јавува во сите оние употреби што ни се веќе познати кај идно и минато-идно време.

447. Прекажување во идно и минато-идно значење: *го џовикал во една меана, кај шиио ќе ручал*. – *шиио имал, џоарцил... и во борч влегол и до најџосле од глад ќе умрел*. – *Ташко бре... бакалон наш има ниеш да не заџусиш... Заошшио, бре синко, ќе не заџусиел... ја кажи ми да чујам?* – *Со шџоа се уверил Силјан, оши ќе си одел дома*. – *Арно ама ич ши слушал син му од царош! Ја од бабаша ќеркаша ќе ја земел, ја ќе умрел... Дошол денош свадба ќе џраеле*. – *Така велејки, не можеле да се џождоаџ; ќе се ишеџале; џерче за џерче беа се вашиле*. – *Ришнала и си зела шасош за на бања да оиш, шџој не ја осшаал, шаја ќе одела, најџосле кандисало момчеџо*. – *Тоа нешшио џреџкажуало оши ќе дојдел Турчинош*. – *Арно ама, како шиио ја ошеџале змијаша, шака ќе го ошеџале и Турчинош и ќе му го земеле џак рисјанише Сшамболош; демек, кај шиио шекло вода џак ќе шечело, и Турчинош ќе си одел во Анадол*. – *Кој не ќе зборува шурски, јазикош ќе му го џресечел*. – *и рекол сшаиш со ногаша на џеџелиша... да ошаде ќе си земел*

мера и ќе ѝ најраел чевли. – Вайшле да му се молат на овчарој да му ѝ даиш кошулише, да зголемо добро ќе му ситореле. – Живеале овчарој со самовилаша близу една година, и дошло редој ќе оделе на свадба. – Сонцејшо ише зборои и слушало и зולם кеф ираело, чунки невесиша ќе му даеле (М. Цепенков). – Ми рече да бида азар за вечер, ќе ме викал да венчам. – Е, иобрашме, иши се најрави ли кевој? А? Си се уйлашил, не ќе кандисалаа! – Браче Илко си а наредил рабoјичкаша, а јас сирoјша шoлку се жалам, ќе су oсшанала сама. – Па дури и на зордос му е каде ќе бидел конакој (С. Попов).

448. Прекажување на повторливо дејство: *Коџо ќе видела иред себе, сè ќе зo исшoганаела и ќе зo удрела, ша ќе зo умрела. – Ог шшо ќе му шекнело шoа ќе сшорел. – секој ден ќе дојдел и ќе му речел: ама касабаша, дај ми мене шoдебело и шoевшшо месо. – многу си зo ризал (слушал) шашка си: кај ќе зo ирашел, веднаш ќе шoјдел и ќе дојдел; на каква рабoша ќе зo клаел да рабoши, ќе ја рабoшел со сè срце. – Во шoа време, кога ќе шаднаела еднаша сшрана, ог шшо ќе се исшешало и ог шшо ќе се исечело, калан-курсуој ќе се заробело и ќе се однесло во нивношо царсшво (М. Цепенков).*

449. Прекажување на обусловено дејство: *Мачка ако ирерийа мршовец, ќе се сваширoсал шoј чoек. – Ако да не беше се иресекол на шешлаша, безорудо ќе куршулел (М. Цепенков). – Висшша не убил никоџо, ама ќе убиел ако морал (В. Малески).*

450. Во прекажување е можно понекогаш да се земат со ќе и форми од предминато време: *oг радoс ќе беше излешал (М. Цепенков).* Во еден ваков случај немаме разлика во значењето од другите, каде што нормално идат форми од минато неоопределено време.

451. Како и при другите времиња, кога имаме прекажување, и овде се изразува личното становиште спрема туѓите зборови: *Ја шешааш свекорој и свекрваша невешаша, а шаа шак зo шеша Дoсеша... Е, жена маж ќе шешала! (В. Иљоски). – шшо ошшшвиш баре? Зар не ќе сум иримела другар швој и ог Иља. Јави му, слободно нека дојш (Р. Петковски). – Ова како некоја рака да меша, браќа! Ог каде на каде ќе им шекнело: иред Комешсшвошо? (В. Малески).*

452. Од изнесеното за идните времиња се гледа дека тие претставуваат во нашиот јазик еден развиен систем од форми со кои се опфаќаат односите на временска последователност на дејствата како во идноста така и во минатото и освен тоа се изразува сето тоа како со директно кажување така и со прекажување.

ФОРМИ СЛОЖЕНИ СО *БИ*

Можен начин

453. Се образува од партикулата *би* и *л*-формата на глаголот. Така имаме по една форма за еднина и множина, па лицето се посочува со лична замена или, третото лице, воопшто со субјектниот збор:

едн.	1 л. <i>јас би донесол, носел (носил)</i>
	2 л. <i>ѝи би донесол, носел (носил)</i>
	3 л. <i>ѝој би донесол, носел (носил)</i>
мн.	1 л. <i>ние би донесле, носеле (носиле)</i>
	2 л. <i>вие би донесле, носеле (носиле)</i>
	3 л. <i>ѝие би донесле, носеле (носиле)</i>

Од свршените глаголи не е овде обична употребата на несвршената *л*-форма, а од несвршените поретко ќе се употреби свршената *л*-форма.

Се вели и: *Би сум дошол, ако е времето арно*. Но обично вакви споеви се употребуваат како самостојни изрази со значење на укор за некоја работа што не се извршила: *Би си го чувала!* (Требало да го чуваш, кој ти е сега крив). *Би сиѝе му кажале!* (Па тогаш зошто не му кажавте!?).

454. Формите на овој начин доста ретко се слушаат во нашиот народен јазик. За забележување е дека и во јазикот на народните приказни ретко ќе се сретнат форми со *би* со можно значење: *Ов море душко, арно, би ѝи дал една ќерка, ѝуку јас не сум најголем на веков* (М. Цепенков). – *И чоек да и осѝаиѝ само една вечер на лошо мерѝебе, би изумре-*

ле сиие за насиеӣ (Е. Спространов). Главно во народниот јазик се среќаваат овие форми во вакви изрази, клетви или благословии, со значење желбено: *Да би куришум ӣе удрил! Да би не бил! Да би не враӣил да не враӣиши! Да би волци ӣе јале* (примери забележени од Е. Спространов). – *Оф да би дал Госӣод црӣкиӣе на гӯша да ги носӣише одвека довека, шиӣо се бивиӣе со мене ше̄а! Ов да би Госӣод ве судил* (М. Цепенков). Сп. уште: *Ајде, седни нешӣо ӣе нашло да би ӣе! Оӣкорнаӣишк ниеден. – оган го изгорел да би го* (В. Малески). – *Мрџни, Савей̄ке, да би не мрџнала од мес̄ио-ӣо, оӣи еве се с̄темни* (Р. Крле). Во случаите како *оган го изгорел да би го* имаме заправо комбинирање на формите со *би* и формите за минато неопределено време што и самостојно се употребуваат со желбено значење (в. т. 412). Употребата на формите со *би* се ограничува многу со тоа што во состави со условна подредена реченица навлегле формите со *ке* во главната реченица (в. т. 443), па тие се во таа употреба пообични во нашиот јазик.

455. Во нашиот литературен јазик, до голема степен и под влијание од другите јужнословенски литературни јазици, се забележува повторно соживување на формите со *би* во нивното потенцијално значење. Ова значење се состои во тоа што едно дејство се претполага како можно да се изврши. Притоа со овој начин не се укажува на времето, тој може да се однесува и на минатоста и на сегашноста и на идноста. Времето на кое се однесува го узнаваме обично од подредената реченица или воопшто од ситуацијата.

456. Можниот начин го среќаваме во главната реченица во состав со подредена условна: *С̄иојне, како би бил убав живоӣио̄и, да си имаме наша земја, за нас да ја рабоӣиме* (Р. Петковски). – *Да може да ӣрозборува, би ӣи рекло: „Дедо, измири се, дедо, земи ме, дедо! Исцеливај ме, дедо!“* (В. Иљоски). – *Уф, каква глупос̄ӣ би најправил, да го избиев* (Р. Крле). – Во следниве примери се јавуваат формите со *би* и во подредена реченица, преку која е заправо искажан пак условот (начин што се среќава во литературниот јазик, а на народниот не му е својствен): *Кога би дошол ӣорано... би свршиле ӣорано и би с̄ӣӣгнал кај неа. – Кога би ме ос̄тавиле да се рас̄иравам со ӣебе, брзо би свршил* (К. Чашуле).

457. Можниот начин го среќаваме и надвор од ваков спрег со условна реченица, да изразува можност на дејството без точно претставување на неговиот услов: *Би могле да се излае, помисли тшој. – Би сакал, знаеш колку би сакал, да не е висина. – Колку би сакал да ја видам. – Зар јас не би можел уште многу да дам? – Мислаа ме зореше, решеткиите со раце би ги искршил. – со смевка би се жуинал со неа. – Ех, кај се јустииите сили од надвор, како сшајче би ја искршил врајтаа (К. Чашуле). – Зар би дошла таа од ваква кука како сарај во вашата плевна? Зар при толку чорбациски синови би пошла за таков јурјак? – Не би било чудо и да се мрднам! (В. Иљоски). – Ништо тшук нема што би било за срамење. – девојче од дваесет и пет години би ми дале. – Мислам дека на овој свет не ќе се најде друга која што би ми го завладела срцево, како ти (Р. Крле). – Но, пак јуста душа, ме креи надеж. Би сакал да јоживеам уште малку и да го исчекам крајот (Ј. Бошковски). – бар оваа прва средба покажа дека тшој, сировивно од она што би очекувал човек при вакви случаи, има нешто во себеси што одбива (В. Малески). – Тој себеси ти што го правил, којзнае друѓ дали би го правил (С. Попов).*

458. Треба да се гледа да не се претерува во употребата на формите со *би*, па да се земаат тие и таму каде што никако не му одговара на нашиот јазик, на пример во финални реченици. Погрешно е *Тој дојде во Скопје да би се видел со мене*, ами треба: *Тој дојде во Скопје (за) да се види со мене*. Погрешно е исто и *за да би се видел*, што претставува само една своеобразна комбинација меѓу нашиот начин на искажување и навлезениот отстрана.

459. Елементот *би* може да се сретне не само во состави со л-формата, ами во некои случаи и во врска со да-реченица: *Времето у зимо завлезуе, ако би некое дрво да развие, големо зимо ќе има (Т. Ецов)*. За претполагање или очекување на едно дејство се употребуваат изразите со *да не би*: *Да не би да сме се испаникирале, а? (К. Чашуле)*. – *ако знаеш да ми кажеш едно село, што го викаат Кушкундале, да не би се наоѓа во оваа јустелија, - разгледуал на лево, на десно, да не би да види пак кокошката или козата (М. Цепенков)*.

ФОРМИ СЛОЖЕНИ СО *ИМА*, *НЕМА*

460. Формите сложени со *има* (негирано *нема*) се разгрануваат заправо во цела една паралелна конјугација со сите други сложени глаголски форми што ги изнесовме порано. Помошниот глагол ги определува сите граматички категории што се среќаваат во сложените времиња и во можниот начин, а самиот глагол иде со својата придавка во среден род, која овде се сведува до чиста ознака на глаголското дејство и воопшто не се изменува (в. т. 357):

<i>имам</i>	<i>земено, влезено, носено, беѓано</i>
<i>имав</i>	<i>земено, влезено, носено, беѓано</i>
<i>сум имал</i>	<i>земено, влезено, носено, беѓано</i>
<i>беше сум имал</i>	<i>земено, влезено, носено, беѓано</i>
<i>ќе имам</i>	<i>земено, влезено, носено, беѓано</i>
<i>ќе имав</i>	<i>земено, влезено, носено, беѓано</i>
<i>ќе сум имал</i>	<i>земено, влезено, носено, беѓано</i>
<i>би (сум) имал</i>	<i>земено, влезено, носено, беѓано</i>

461. Сложените форми со *има*, *нема* се многу обични и во напредување во западномакедонското наречје, од каде што влегуваат и во литературниот јазик, иако далеку не во онаа мерка во која се застапени во живиот говор. Така во нашата поезија тешко да би се сретнал пример да е употребена некоја ваква форма. Тоа произлегува делум отаде што овие форми, како повеќесложни потешко се вклопуваат во стихот, а делум отаде дека сè уште во нашата поезија не се развиени стилови што повеќе да се опираат на разговорниот јазик. Несомнено дека со развитокот на такви стилови ќе навлезат и во поетскиот јазик овие форми.

462. Со помошниот глагол *има*, *нема* многу поизразито за нашето современо јазично чувство се утврдува еден момент, било да е тој моментот на соопштувањето или некој минат или иден момент, – до кој се сведува извршеноста на едно дејство или претпоставката за неговото извршување. Така, *имам дојдено* значи дека дејството е извршено воопшто во минатото до моментот на соопшту-

вањето, *имав дојдено* значи дека дејството се извршило до еден одреден момент во минатото, *ќе имам дојдено* значи дека се претполага извршувањето на дејството пак до одреден момент во идноста и сл. Со времињата во кои влегува л-формата од помошниот глагол се предава прекажано дејство.

463. По сведувањето на дејството до одреден момент формата *имам дојдено* можеме да ја споредиме со *сум дошол*, а *имав дојдено* со *бев дошол*, само што подвлекувањето на тој момент е поизбледнато кај формите со помошниот глагол *сум*. Поради споменатата близост во значењето овие форми можат да се заменуваат: *Се немаме видено две години – Не сме се виделе две години; Дојдогаш немав иаднаџо – Дојдогаш не бев иаднал* и сл. Меѓутоа ова не значи дека тие се синонимни во сите случаи. Заменувањето е заправо можно до колку минато неопределено време иде во своето основно значење на временски нефиксирано минато дејство. До колку пак тоа влегува во споеви каде што неговото дејство поблиску се сврзува со одреден момент или отсек во минатото – заменувањето не ќе биде никако обично. Така место: *Сум џи сџанал ноќеска во еден, сум зел лејче, сум му дал да јаде, џа џака одвај да се зайлаџи*, - не би одело: *Ти имам сџанатџо* итн., па и *Ти имав сџанатџо* итн. не ќе биде никако обично, баш дека за овие форми е карактеристично означувањето на тоа оти едно дејство се извршило воопшто до даден момент, а не неговото сврзување со определен момент.

464. Примери за употребата на формите со *има*, *нема*: *Некој иредавник има досџавено на џолицјаџа дека е овде* (Р. Петковски). – *Чеџврџ ден, касај в усџа немаме кладено* (В. Малески). – *Во свесџа му искрсна кошмароџ од џоследниоџ џаџ во мачилниџаџа – а коџа беше џоа и колку време има изминаџо од џоџаш, Иљо не знаеше* (Ј. Бошковски). – *Та, ене џо и даскалоџ Бино ја џроџеџа жена му, џиџо е даскал, џа веќе оџи секој вџор селанец в село ја има џеџано жена си барем џо два-џриџаџи во живоџоџи, џоа си е оџиџо иреџано – Или сиџурно ваа еџрвџка ми џ има џаџосано двојно, џа а расџа маџјаџа. – Виџи, мајкаџа, зар се има оџиреџано џаа џусџа џламна, џа се зачуриџа, чури ли чури!*

– Не ќе биде само работна. Човекој има видено или намирисано нешто тaa шо а зарежа наеднаш – да појде да провери дали нема дојдено некој од Вийолишча (С. Попов). – Вујко ми до има пишувано за да се согласам да до земам Г’зарка, оии не до сакам. – Ви кажав дека на шој, јас шии до сакам, си му имам дадено збор. – Никола ушии нема најолнеио иедесей, мајка ми ушии не ди има најолнеио чейириесей, а јас ушии не ди имам најолнеио дваесей. – Богами, еии сесира ми е за оиейување!... Не е чудно да е иремислена, солзиии на Аниица да ја имааи иресвршено. – Ако до има фаиено иисмоио и вујко и ја има одвлечено дома му! – Ристиаки, сииенејки иод коленио на Илија, кое му до има сииавено на сииомакои (Р. Крле). – Сонцеио и велии: „шии е шоа, шиио ми мирисаи чоечка душа? И мајка му му велии: „Немаи нишио овде; од каде шиио имаш зрeано, оиаде белки ии мирисаи“. – Не, мајко, ии олаиов до имаш давано негде. – Таико му на момчево иоием неколку дни ошол на иланина да видии, али имаи осиианаио нешио коска од момчево (Е. Спространов). – „Ја кажи ми, шиио имаш иисано во шевииерои?“ му рeкла и му до дала шевииерои в раце. „Во шевииерои имам иисано сиие женики ииришиише и зaолишиише, домакинко, е рекол (М. Цепенков). – до извлече иарчеио книза шиио до имаше скриено и иочна да пишувa. – Ги ирибрав некои леици шиио ди имав скриено, шака зора-зора. – Во своиие далечни, маини, дейски, но неизбришливи сииомени шаа одвај иосвейло до имаше заязено само ликои на мајка си, во онаа вечер на нејзината умирачка (К. Чашуле). – Дошогаи ушии немав видено иарииизани. А во иие додини кој не расираваше за нив (В. Малески). – Даскалои Бино ушии рано во средаио ио Велиден седна на масичеио шиио до имаше сам на иравено, и до наиша следноио иисмо. – А нишу владика, нишу иаирика имаше видено Бино. – На дедои Пеика не му беше ова ирво одење во Рожден. Тој имаше изнесено сииоиици оки комиири, јаболка, а леба ми, и неколку чуи и вровици има иремеинаио иреку рид (С. Попов). – Јакаио од иалиио ја имаше кренаио и беше завиен со шалчеио шака шиио шееика Марија оиирвин му ди виде само двеии црни, свейли и иииоми очи (Р. Петковски). – Кога сум ии до зрабнал иод нозе, како јазне ќе до заколев ако не ме замолеше Аниица. Како шиио до имав сииавено ножои

йод г̀рло, за еден секунд г̀лавай̄а ќе му ја пресечев. – А ӣак јас ја имав намирисано работ̄ај̄а и си реков со умов, ако не може за ваму, нека биде за т̄аму. – А да беше т̄и некој убав... досега ќе т̄и имаа закачено некоја ӣиш̄улица (Р. Крле). – Го однесе во г̀робниц̄ај̄а, чунки си имаше ӣраено како кукурка (М. Цепенков). Прекажано: Пус̄иш̄ој̄ Селман-ага имал собрано Арнаӯиши за да т̄е г̀раба. – Види г̀и т̄и нив, т̄ише си ја имале йододено работ̄ај̄а и за бегање! (Р. Крле). – Во прашална реченица: Имала ли родено она йорано или воа ѝ е йрво? (С. Попов).

465. Ваквите конструкции се развиле од споеви во кои првобитно глаголската придавка си ги чувала своите граматички особености, согласувајќи се по род и број со именката на која се однесува. На тој постар облик на овие конструкции укажуваат следните примери откај М. Цепенков: *Свиња да имаш врзана со долга ориш̄ома... ќе т̄и избежала некоја лоша работ̄а. – ќе чуеш да ӣадниш̄ некој голем чоек од чес̄а ш̄ио ја имал на сила добиена. – йобарал околу него да не неш̄ио ја имал скриш̄а, секаде барал, не ја нашол. – Во Сер имало убиен и еден ср̄иски цар, кога се биеше Срби и Грци. – Кај ш̄ио бил крс̄иш̄ој̄ Рис̄иш̄ов врлен, наврлано имало г̀убре од целиш̄ој̄ г̀рад, со камили да креваши. – Во ӣој г̀роб имало некој дервиш̄ закојан. Во ӣој г̀роб имало закојано во с̄таро време една девојка Туркина со чет̄ириесет̄ нејзини деца. – Многу луѓе имало ис̄т̄ејани и изос̄таени йо ӣланинаш̄а. – царо ја има свршена и сега свадба ӣрај. Сп. уште кај С. Попов: *Ойкога му а донесе т̄аа йус̄та книга, угу а г̀леда, угу а ӣе. Кој знае шо има во неа ӣишано! – јака му душа на т̄иша шо имашӣ родени йо ӣеиш̄-шес̄ иа и десет̄ деца.**

ПРЕДЛОЗИ

466. Предлозите се службени зборови што ги изразуваат односите меѓу именските зборови во реченицата и односите на глаголското дејство спрема неговите дополненија. Тие односи можат да бидат од различен карактер, како што ќе се види натаму од прегледот на одделните предлози и нивните значења. Првобитното значење на предлозите е пространствено, и тоа се чува и денеска речиси кај сите предлози во нашиот јазик. Но од него по пат

на пренесување се развиле и ред други значења, така што во извесни случаи воопшто и не се чувствува врската со обележувањето на пространствени односи.

467. Значењата на предлозите се откриваат преку нивната поврзаност со именките. Бидејќи именките во нашиот современ јазик имаат изменување со помошта на наставки сведено до најмал степен, до толку поголема служба им се паѓа на составите од предлог и именка со кои се изразуваат најразлични врски на именката во реченицата.

Предлозите сами по себе не се лишени од една претстава, пред сè пространствена, што ја побудува нивното изделено земање. Меѓутоа, значењата на предлозите ја добиваат својата полна содржина и определеност дури во состав со именката. Така, на пример, со предлогот *на* се побудува претставата за место „врз нешто“, но само во поврзаност со именката се открива сета разностраност на неговите значења што одат сè до сведувањето на овој предлог до обичен знак за дативен предмет (*на*-предмет), во која служба тој бидува лишен од секако свое посебно значење: *Му реков на човекоџи*. При прегледот на значењата на предлозите треба затоа да се има предвид таа можност за преоѓање, по патот на метафора, од конкретното кон апстрактното, кое наоѓа во некои случаи свој краен израз токму во споменатото „испразнување“ на предлошкото значење.

468. Во нашиот литературен јазик ги имаме следните предлози: *без, в(о), врз, до, за, зад, заради, искрај, кај (каде), како, кон, крај, меѓу, месџо, на, над, накај, накрај, намесџо, насџроџи, насред, низ, од, одавде, оданде, оџаде, околу, освен, оџкај, џо, џод, џокрај, џомеѓу, џоради, џосред, џоџем, џред, џрез, џреку, џри, џроџив, сред(е), сџоред, сџроџи(в), сџрема, со, сосе, у*.

Некои од овие предлози се по својот состав прости (*без, до, за, на* и др.), а некои се сложени (*накај, џокрај, сосе* и др.). Во неколку предлози е сосем јасен или може да се согледа и денеска нивниот произлез од именски зборови: *крај, месџо, среде* и др.

Доста често се среќава во предлошка служба и предлогот *џосле*, но таа негова употреба добро е да се избегнува. Не би требало да се пишува *џосле мене, џосле го-*

дина и сл., ами *ѿо мене, ѿо година*. Треба да се избегнува во истото ова значење и употребата на *след*. Во нашиот јазик и зборот *ширум* е само прилог, па не може да биде правилно кога некои го употребуваат како предлог во вакви случаи: *ширум сеѿа наша земја*, место правилното: *ѿо сеѿа наша земја, низ сеѿа наша земја*.

Акцентирањето или неакцентирањето на предлозите во нашиот литературен јазик е тесно сврзано со нивното значење. За тоа се говореше во I дел на граматикава, т. 115–121. За адвербијализацијата на предлошките состави види пак таму и во овој дел во т. 234.

Овде ќе дадеме еден преглед на основните значења на предлозите, при кое треба да се има на ум она што погоре го рековме во врска со разгранувањето и остварувањето на тие значења. Сложените предлози се дадени при соодветните прости, а некои и посебно.

469. *без*. Означува немање на нешто: *без рака, без очи, без шайко, без леб, без душа, без срце, без милосѿ, без жрев*. Употребата во конкретна и преносна смисла можеме да ја видиме од овој пример: *Леѿа како мува без глава – Ти работиши без глава*. Овој предлог влегува и во сврзничка служба, во составот *без да*, однесувајќи се на цела реченица: *без да му мисли многу, без да го знае* и сл.

470. *в, во*. Означува наоѓање внатре во некоја средина или управеност, упатеност пак за во извесна средина (предмет): *Живеам во Скопје – Одам во Скопје*. Сп.: *Сливийе, крушиѿе, кајсииѿе, сенсерийе во даскаловаѿа градина се ѿроменија во бело, јаболкаѿа и ѿраскиѿе во црвено* (С. Попов). – *големо најредие во кука, во сѿока* (М. Цепенков). – *се заѿули заинѿересирано во месѿоѿо* (В. Малески).

Посебно значење добива овој предлог во вакви случаи, каде што се посочува некој дел од телото како особено карактеристичен за некого: *Гледај го каков е во враѿоѿ* (Ј. Бошковски). – *Тие беа во нозетѿе долги и во носојѿе вулве од нашиве носои* (М. Цепенков).

Предлогот *в, во* не се сврзува само со именки што значат материјален предмет или материјална средина, ами и со други именки, при кое се добиваат значења повеќе или помалку апстрахирани од основното негово

пространствено значење: *заштo имав два сина во работавата ваша... наша демек* (В. Малески). – *да йонайредниѝ во йрговијата и во честта*. – *Почнала да му куца йрилејцката йрговија, што ја работел во йајушил’ко* (М. Цепенков).

Така со овој предлог се обележува во која „временска“ средина се врши дејството: *в недела, в година*. – *Во старо време си биле две жени* (М. Цепенков). Такво значење на опфатеност во „временска“ средина имаме и во случаите како овие: *иде ред лејно време во жетва и вршење и по два месеца да не се расилејат* (С. Попов). – *Не йречека жена во своите йречекорени шеесет години*. (В. Малески).

При именки изведени од глаголи овој предлог укажува на извесна опфатеност од глаголското дејство, внесеност во него: *не можеле да се йогодат во делбата* (М. Цепенков). – *Во сиењето виде чуден сон* (К. Шапкарев).

Во литературниот јазик можат да се посочат ред нови споеви со овој предлог, со различни нијанси во значењето: *Три дена е колоната во йход*. – *Мислам дека разбираш во каква ситуација си* (Ј. Бошковски). Сп. ги изразите како: *во врска со, во таа смисла, во споредба со, во согласност со, во однос на* итн.

Двете фонетски разновидности на овој предлог се искористиле во нашиот јазик во смислова служба:

1. Формата *в* се употребува пред нечленувани именки, до колку тие не почнуваат со *в, ф*, и до колку логички не се истакнува средината што ја означуваат, како таква во која имено се врши дадено дејство: *Велко си имал едно ситаче в раце* – *Тие две йилиња и ти сам си ги видел и си ги чул, синко, в йоле* (М. Цепенков). – *Таа знала и му рекла: „Влези ми в уста“*. (К. Шапкарев).

2. Формата *во* се употребува пред нечленувани именки ако се сака, средината означувана со тие именки особено логички да се истакне, како таква во која имено се врши дадено дејство: *Јас во река сум се катела, а во море не*. – *Во град не сум живеал*.

3. Пред именките што почнуваат со *в, ф*, може да стои само формата *во*: *во вода, во вир, во вар, во фурна, во филцан*. Во ваквите случаи логичкото разликување

што го споменавме се изразува со помошта на акцентот (в. I дел, т. 121).

4. Ако е именката членувана, пред неа секогаш стои во: „јас бев во шишејто“, му рекол ѓаволој. – Пред десет саатјој ишол во одајата, кај што беше скриен умрениој. – Во бунарој имало една врајта оворена (М. Цепенков).

5. Посебен случај претставува употребата на *в*, во при имињата на дните од неделата. Тука се работи пак за извесно диференцирање на значењата, против кое често се греша. Овде се разликуваат три случаја: *во средаша*, *в среда* и *во среда*.

При првиот случај, кога стои во пред членуваното име на денот, се означува дека тој ден е минат. Така: *Еднаша конференција ја одржавме во средаша*, а *друката во саботаша*. Се зборува, како што покажува и глаголот, за денови минати. Обично притоа се мисли на деновите од првата мината недела, но може во одредена ситуација да се имаат на ум и денови од подалечното минато: *Двете деца се родија лани во првата недела од јануари: едношо во средаша, другошо во саботаша*.

При вториот случај, кога стои формата *в* пред нечленуваното име на денот, се означува првиот таков ден што иде. Изразот *в среда* може да се објасни описно по следниот начин: *во оваа среда што иде*. Затоа, ако ја земеме пак за пример приведената реченица, ќе треба во овој случај глаголот да дојде во идно време: *Еднаша конференција ќе ја одржиме в среда, а друката в сабота*. Посебен случај, од фонетска гледна точка, претставува овде *вторник*, бидејќи почнува со *в*: *в вторник* може да се изговори кај нас само со едно *в* (во народниот јазик се вели почесто *вторник*, па таму е со тоа избегната споменатата фонетска неудобност). Затоа е овде подобро предлогот воопшто да не се пишува.

При третиот случај (*во среда*) се означува дека нешто обично станува во еден одреден ден од неделата: *Ние конференции одржиме во среда и во сабота, а не во недела и во петок*. Се разбира дека исто така ќе се рече, ако се истакнува денот како средина (в. горе под 2.): *Тој дојде во петок, не во сабота*.

6. Бидејќи географските имиња и имињата на државите се сами по себе доволно одредени како ознаки на една средина, немало потреба да се изразува тоа со противставување на *в* и *во*. Отаде и произлегува недоволната разграниченост во употребата на тие разновидности на предлогот пред такви имиња. Би можело да се мисли дека изразите како *Одам в ѓрад* (не: *Одам во ѓрад*), наспрема *Живеам во ѓрад* (не: *Живеам в ѓрад*) укажуваат и како се распределени при споменатите имиња двете форми од предлогот. Но примерите што ќе ги приведеме натаму покажуваат дека чувството за тоа разликување е веќе кај нив до голема степен заматено. Едно нешто е сепак сигурно спрема нашиот јазичен усет – дека формата *во*, а не *в*, е многу пообична во случаите како: *Живеам во Биџола*. – *Сега сум во Биџола*. – *Во Биџола има гимназија* итн. Тоа значи дека како правило за нашиот литературен јазик можеме да поставиме оти кога се зборува за нешто што станувало или бидува во самото место, тогаш пред името на местото стои предлогот *во*. Еве за тоа уште примери: *најпрочуениот човек во Пресија*. – *Да ги уреди ситите мачноштии во Кичево*. – *присусишвошто на Горче во Кичево* (В. Малески). – *Ке се видиме во Биџола*. – *Јас сум слушал во Америка отии некаде имало луѓе шшо јадаат човешко месо*. – *А, во кој ѓрад? Да... Во Лајциџ*. – *лежеше во Биџола – решеништо на конгресот во Смилево*. – *Во Сараево стравот беше шолку голем...* – *Почна револуцијата во Турција*. – *денешниот државен ред во Србија* (сите овие примери се земени од книгата „Одбрани четива за трети клас“).

Во другиот случај, при глагол што покажува движење накај тоа место, можат да се употребат обете форми од предлогот: *Одам в Биџола*, *в Белѓрад*; и *Одам во Биџола*, *во Белѓрад*. И овие примери, земени од извесни наши текстови, ќе го потврдат тоа што го установивме во овој случај: *Ако треба да се носи нешто в Кичево, јас сум шука*. – *влегоа првтаат во Кичево*. – *требаше да се префрлиме во Пресија* (В. Малески). – *ме шотераа в Биџола*. – *ии се знае шашот* – *во Америка*. – *Шшо мислиш ии, да одам во Софија* (К. Чашуле). – *Дошле во Солун*. – *си одлетта во село Коњари* (М. Цепенков).

7. Ако именката е одредена со прилог, број, заменска придавка – пред таков состав стои *во*: *во многу месѝа, во ѝовеќе градишѝа, во ѝри села, во некои дни, во една куќа, во вакви месѝа* итн. Необично би било: *в многу месѝа, в некои месѝа* и сл. Еве неколку примери за нормалната употреба на предлогот во ваквите изрази: *Дошле во Солун и влегле во една земѝја. – во оваа ѝусѝелија ќе умрам. – Јас вас не сум ве видел ни во некое село, ни ѝак во некој град. – Силјан не можел да се начуди на луѓето, кои се и во кое месѝо се. Во дваесет и четѝири сааѝи... сѝѝе се собрале ѝред цароѝ. – во брзо време беше научил да ѝлети кошици* (М. Цепенков).

8. Пред состав од придавка и именка, ако е придавката членувана, стои *во*: *во големаѝа маќа, во заѝусѝено село, во игнаѝа недела*. Овде важи истото што и кај одделните членувани именки. Други примери за ова: *не си идел ни во најсилнаѝа рабоѝа дома – ѝаѓнала во длабокиоѝ бунар. – имала и еден инаѝ ѝѝо во целиоѝ век го немало* (М. Цепенков). – *ѝи виѝ очѝѝе во чадривиѝе греди* (В. Малески).

Ако придавката не е членувана, тогаш е пак пообична тука употребата на *во*: *во голема маќа, во заѝусѝено село*, но може да се употреби и *в*: *в голема маќа, в заѝусѝено село*. Ако е атрибутот зад именката, тогаш е уште попригодна формата *во*: *во маќа голема, во село заѝусѝено*. Исто така, и на ваквите случаи се проширува правилото за употребата на *во*, кога една средина особено се истакнува. На пример: *Во нова куќа да живееш, не во сѝара*. Од практична важност е овде правилото дека во ниеден случај, нема да се згреши ако се употреби формата *во*. Даваме уште неколку примери за овој случај: *Силјан уѝѝе во ѝемни зори ја сѝрашѝи в град. – Имало во сѝаро време некојси сѝарец* (М. Цепенков). – *Селаниѝе живееја во ѝемни, чадриви куќи. – Во борбаѝа ѝѝо ќе се разѓори во најскоро време* (Одбрани четива). Примери со *в* ќе се сретнат повеќе во поезијата: *мајчини зборој в разделбен час. – ѝролеѝни мразој в расѝоѝени води* (Г. Ивановски).

9. Пред формите од личните заменки се употребува само *во*: *во мене, во нас, во ѝебе, во вас, во него, во неа, во нив*. Исто така и пред повратната заменка: *во себе*.

10. Треба да констатираме дека во нашата поезија среќаваме ред случаи, кога формите од предлогот *в, во* не се употребени спрема правилата што важат во нашиот народен јазик и што погоре во основното ги формулиравме. Сп.: *В ѝразниоѝ амбар ѝшаџа ќе висне* (С. Јаневски). – *В очииѝ наши ќе збори нова сила* (Г. Ивановски). Кај сите наши поети ќе најдеме такви отстапувања. Тоа се должи пред сè на фактот што некои од нив потекнуваат од краишта каде што место *в, во* се употребува предлогот *у*, па затоа и немаат вроден усет за употребата на двете разновидности. Но исто така тоа се прави и поради потребите на стихот (случај што се јавува и во народната поезија). Треба секако да се настојува во што помала мерка да се прават вакви отстапувања.

471. врз. Се употребува доста ретко покрај *на* – со просторно значење („озгора на нешто“); *човек врз човек, ноџа врз ноџа* и сл. Исто и во изразот *врз основа на нешиѝо*. Сп.: *Оди врз ѝосѝелиѝе на деџаѝа* (Ј. Читкушев). Преносно: *ѝиеше џиџара врз џиџара* (Ј. Бошковски).

472. до. Просторното значење му се јавува со овие две нијанси: 1. дека еден предмет се наоѓа непосредно покрај друг: *масѝа сѝои до враѝа, ноџа до ноџа, човек до човек*; 2. дека нешто допира, достигнува до извесен предмет: *ѝој дојде до враѝа, висок до ѝаван, се крена до небо*.

Со овие случаи се поврзуваат тие кога се врши извесно одмерување во опфатот на две крајни точки: *(одовде) до џрад, до село, до Скоѝје, од Биѝола до Охрид*.

Со овој предлог се укажува и на достигнување до извесен временски момент: *до ден, до ѝладне, од ноќ до ноќ, од муџра до мрак*.

Во некои изрази се јавуваат и посебни нијанси во значењето, одвлечени од просторното значење: *Од човек до човек има разлика. – До иџла, до конец сè ми зедоа*.

Овој предлог стапува во тесна врска со прилогот *близу* во вакви случаи: *близу до една бисѝра река* (М. Цепенков). – *Близу до селоѝо има чешма*. Сп. уште: *Близу до ѝред сѝо џодини војводи сме имале* (М. Цепенков) – во кој случај се јавува удвојување на предлозите (*в. подолу*). Во народната поезија се среќава овој предлог и во одвиш-

на употреба, за „исполнување“ на стихот: *Зашӣо̄ тӣ се до две леӣ кули. – Усӣди си до два ко̄ња.*

473. за. Овој предлог често се јавува со значење на фаќање се, држење се за нешто: *се држи за коса, за рака, за глава, за враӣа.*

Во вакви изрази покажува последување, исто како предлогот *ио*: *ден за ден, нога за нога (оди), циџара за циџара (иуши).* Сп.: *Младӣте расӣаӣ како босӣан, и жодина за жодина, шоко-оӣ! дошло време за сè* (С. Попов).

Покажува некакво измерување, било на време или на вредност: *за час, за ден, за жодина (ја сврши работӣаӣа), за динар, за банка (жо кӯи).*

Размена: *иоа за иоа, заб за заб, вера за вера.*

Овој предлог служи да се означи колкава е разликата по големина или по вредност и сл. меѓу два предмета: *Тој е за глава иовисок од нежо. – Ова е за банка иоскайо.*

Упатеност нанекаде: *оди за Белџраг, за Скопје.*

Споменување на еден предмет, зборување за него: *се зборува, се иишува* и сл. *за Сиојана, за времето, за војнаӣа, ми шекнува за вода, за жрозје.*

Намена, цел или причина: *еден за делник – друж за иразник, маетерија за фусӣан, работӣи за леб, сирага за иправа.* Ваквите значења се обични и со именки изведени од глагол: *дошол за јадење, за ишеӣање.* Со специјална нијанса се јавува овој предлог при глаголските именки во вакви случаи: *За јадење – јаде* (в. т. 380). Значењето на намена се чувствува и во овие случаи: *иој не чини за иој* (Е. Спространов). – *Море, невесӣаӣа си е за невесӣа, шоко, ај сивоилӣте нешто* (С. Попов). Во ваква употреба може да се јавува и заедно со предлогот *како*: *задржи си жо овде, како за дамаетӣ* (М. Цепенков). Можно е и инаку заменувањето со *како*: *Таа жо знаеше за жолемец* (В. Малески). Од значењето на намена води почеток една ваква употреба на *за*, необична во литературниот јазик, каде што предметот директно би се сврзал за глаголот: *жо нарекол за жаолцко око* (М. Цепенков).

Овој предлог покажува каков е некој станат, во состојба што значат чувствен однос спрема некој: *иој е за жрев, за срам, за чудо, за жнас.* Сп. уште со посебни нијан-

си, во модална употреба: *За среќа, не сѝана тѝака*. – *За жал, се случи тѝоа* (в. т. 525, 4).

Предлогот за влегува во сврзнички споеви за *да*, за *дека*: *Тој дојде за да ја расиѝе работѝаѝа*. – *Така сѝори, за дека инаку не можеше*. Воопшто ова вакво пренесување на предлозите во сврзничка служба, што го видовме погоре и кај предлогот *без*, укажува на извесна релативна самостојност на нивното значење, бидејќи тоа не се открива само во спој со именка, ами може да се простре и на цела реченица.

474. зад. Скоро исклучиво среќава со своето пространствено значење – дека еден предмет се наоѓа од онаа страна на друг предмет: *зад враѝа, зад куќа, зад рид, зад море*. Со временско значење иде во овие состави: *зад Божик, зад Прочка* и сл.

475. заради. Побудува значење причинско и целно: *Заради сувотѝо да сѝрада и суровотѝо*. – *Си тѝородагов белѝа коња заради тѝебе*.

476. кај (каде). Иде со пространствено значење – наоѓање при некого или нешто, или пак упатеност да се дојде во таква положба: *сум кај Сѝојана, кај чеѝмаѝа, кај ниваѝа, одам кај Сѝојана, кај чеѝмаѝа, кај ниваѝа*.

Со временско или бројно значење на приближност: *кај среда, кај Божик, кај сѝо* и сл.

Формата *каде* поретко се употребува: *Каде нас уѝиѝе ниѝиѝо* (В. Малески).

Сложени од *кај* и други предлози се: *докај, накај, оѝкај*. И тие идат со соодветното пространствено значење: *одам докај Сѝојана, накај Сѝојана, идам оѝкај Сѝојана* и сл. Со временско значење: *докај Гурѓовден, оѝкај Гурѓовден*. Со приближно бројно значење: *докај сѝо, накај сѝо, оѝкај сѝо*. Сите овие предлози се употребуваат и како прашални прилози: *кај одиѝ, на кај одиѝ, од кај идеш, кај сѝиѝгна* (и тогаш се пишуваат одделно).

477. како. Се употребува при споредување: *тѝој е како тѝаѝко му, како змија, како мравка*.

478. кон. Се употребува со истите значења како *кај, накај, оди кон рекаѝа, ќе дојде кон среда*. – *Прилејско тѝоле, кон крушовска сѝрана* (нар. песна). Сп. го кај М.

Цепенков овој случај на плеонастична употреба на двата предлога: *се љушишиле за кон кај нас да си идајѝ*.

Освен споменатите во литературниот јазик се јавуваат и други значења – како кај *сѝрема: долгоѝ кон народоѝ, кон ѝаѝиковинаѝа*; како кај *ѝри, на: кон ѝоа ќе ѝридадеме* и сл.

479. крај. Иде со пространствено значење – дека еден предмет се наоѓа во непосредна близина на друг: *крај масѝа, крај селоѝо, крај ниваѝа*.

Сложени со него се: *искрај, накрај, ѝокрај*. Предлогот *искрај* ретко се слуша: *искрај село* (на самиот крај на селото). Со истото значење почесто се употребува *накрај: накрај село, накрај ѝоле*. Предлогот *ѝокрај* иде со значење синонимно на *крај: ѝокрај масаѝа, ѝокрај селоѝо, ѝокрај ниваѝа*, – а се употребува уште и со значење приближно на *освен, насѝроѝив: Покрај ѝоа, ѝој се ѝокажа добар рабоѝник. – Покрај рабоѝаѝа ѝиѝо ја вршеше ѝој и учеше*.

480. меѓу. Пространственото значење му е дека нешто се наоѓа во просторот што ги дели двата или повеќе предмети, или пак воопшто во средината на повеќе предмети: *Меѓу Велес и Скопје се наоѓа селоѝо Зелениково. – Го укаса луѝа змија Меѓу овеѝе црни очи* (нар. песна). – *Меѓу ѝаѝико, меѓу мајка* (нар. песна). – *Смешај се меѓу луѓе*.

Од ова значење се развива и временско, што често се поврзува со него: *меѓу овеѝе Богородици, меѓу ручек и вечера, меѓу шестѝ и седум*.

Во следните случаи имаме значење на замен однос – „еден со друг“: *Се исѝеѝаа меѓу себе. – Си зборувале меѓу себе*. Сп.: *меѓу нашиѝе не е сѝ како ѝиѝо ѝреба* (В. Малески). Заемниот однос може да биде искажан и во вид на споредба: *Меѓу мене и ѝебе има голема разлика*.

Со значење еднакво со *меѓу* се употребува, поретко, и сложениот прилог *ѝомеѓу: Можев да ѝравам сѝоредби ѝомеѓу мојоѝ мислен ѝарѝизан и ѝој од бригадаѝа, од сѝварносѝа* (В. Малески).

481. месѝо. Покажува заменување – дека нешто се јавува да замени друго нешто: *Месѝо играчка, ѝеѝачка. – Ова ѝиѝ е месѝо награда*. Сп.: *Месѝо одговор, ѝовѝорно заѝроѝа враѝаѝа* (В. Малески).

Овој предлог се јавува и сложен со *на*: *йчелий̄е ни беа намесӣо волој и крави. – да му бидам намесӣо мајка. – јас й̄е сакам, момче, за на мес̄ио син й̄и да ми бидиш. – й̄е има намесӣо й̄ачавра црејнарска* (М. Цепенков). Интересен е овој пример во кој *на* и *мес̄ио* се јавуваат разделени: *за да му се најде на клуч мес̄ио* (Т. Ецов), т.е. *намесӣо клуч*. Не е обично составувањето со предлогот во: *ке й̄е имам за во мес̄ио сесӣра* (М. Цепенков).

482. *на*. Овој предлог е секако најчесто употребуваниот во нашиот јазик. Отаде кај него се јавуваат и повеќе значења – до она негово сведување на граматички знак за дативниот предмет, за кое говоревме погоре: *Му реков на човеко̄й. – Му дадов леб на деӣе̄й̄о*.

Честа е неговата употреба, пак со значење оддалечено сосем од пространственото, – за обележување на припадност: *кай̄а̄ӣа на Никола, кӯка̄й̄а на док̄торо̄й̄*. Овие случаи во кои *на* се повторува повеќе пати можеби укажуваат на состојбата од која се издделило значењето на припадност: *й̄ри зодини ке чинам изме̄й̄ на манас̄ӣир на Трескаец, на Бо̄оројца. – Ос̄ај ш̄ио на чело ке се̄диш на й̄р̄е̄за... ами... се̄ио село ке излеза̄й̄ да й̄е й̄речека̄а̄й̄* (М. Цепенков).

Со значење дека некој се приведува кон нешто, се подбудува кон нешто, идат ваквите состави со *на*: *з̄о учи на зло, на ла̄за, на раскош, з̄о й̄ера на добро* и сл.

Со значење целно, во наспоредност со *за*, иде овој предлог во вакви случаи: *Ко̄за у некоја кӯка ке й̄ро̄й̄е кокошка, не било на арно – на см̄р̄й̄* (Ј. Читкушев). – *на зорав̄је й̄ричесна̄ӣа и на й̄рӣе̄й̄* (М. Цепенков).

Инаку, неговото пространствено значење укажува на положба згора врз нешто: *Се качи на кӯка. – Јава на ко̄њ*. Сп.: *Одев со з̄рӯй̄ка на ср̄це и Каракамен на з̄ради* (К. Рацин). Од ова основно пространствено значење се развиваат други, повеќе или помалку оддалечени од него, според изразот: *на вра̄ӣа, на й̄ор̄ӣа, на й̄ланик, на син̄цӣр, на слика, на нишан, на оро, на й̄анец, на ручек, на село, на сонце, на воздух, (свири) на й̄рим, на кавал*. Така имаме и: *(одам, сум) на з̄ос̄ӣи, на свадба, на жей̄ва, на ора̄ње, на ш̄ӯшун, на риба, на с̄йража, на й̄речек, на сеур, на с̄јомош* итн. Сп.: *Не ке си одам на круши, Туку ке одам на курушум* (нар. песна). – *За на јаде̄ње ке се најда̄й̄*

ѝрисѝа, не само ѝројѝа. – да осѝанайѝ на ручек или вечера. – Ги ѝокани, значи, на визѝа, на ѝо една ракија, ѝо едно кафе. – Без зѝоѝвено, на леб и сирење да ѝи седне, зѝоѝод да чуа! (С. Попов). Овие значења се усложнуваат и со преносна употреба на составите: Пагнале на збор 'рслано и чоekoѝ (М. Цепенков). – На очи се скрайѝи (К. Чашуле).

Пространствено значење се јавува и со имињата на страните на светот: *на север, на јуѝ.*

Овој предлог се употребува и со именки што значат установи, извесни тела, збиралишта и сл.: *на суд, на ѝо-иѝа, на школа, на хоѝел, на дуќан.* Вака е и при именки што значат занимање: *на бербер, на шнајдер, на докѝор.* Сп.: *Го даде на зрнчари (М. Цепенков).*

Ретко се јавува на место во со географски имиња: *на Вардар, на Велес.* Сп.: *на Прилеј на ѝазар. – дали на Крушоо се наоѓам овде (М. Цепенков). – Коѓа идеше Пројчо на зрада Сѝамбула (нар. песна).* Пообично е: *во Велес, во Прилеј.* Како замена на во овој предлог се јавува понекогаш и во вакви случаи: *Очиѝе во нив беше му осѝанале на овчароѝ, зледајки на нивнаѝа убаина (М. Цепенков).* Исто и во овие случаи: *Се најдов на мака, на чудо.*

Во некои случаи овој предлог укажува на начин: *на смеа на шака, на лаѓа, на среќа, на сила, на вера.* Составите како овие можат да идат и во други врски: *Тука Бојана уори ѝак на фалба (С. Попов).* Со начинско значење: *На фалба зѝ кажа ѝоа.* Нијанса на начинско значење (како) се развива и во вакви случаи, каде што и пространственото значење може да биде доволно јасно: *ѝоседнаѝи околу-наоколу на ѝркало. – ѝоѝоѝ ѝребало да ја ѝрелеѝи со маслоѝо (зејѝино) и виноѝо на крс (М. Цепенков).*

Се јавува кај овој предлог и значење, развиено од пространственото, што му се доближува на значењето од предлогот ѝо: *На снаѓа – сѝројна калина, На мерак – оѓин разѓорен (В. Марковски).*

Со глаголските именки се јавува и ова посебно значење што укажува на еден момент во времето: *На излеѓување, се сврѝи. На одење, ми рече.* Овде споевите со глаголската именка можат да се развијат во темпорални реченици. Со глаголските именки инаку овој предлог

побудува и некои други од веќе споменатите значења: (*оџиде*) на *орање*, на *којање*, (*џо фаџија*) на *сиање*. Во овие случаи се изразува самиот момент на готовноста да се изврши дејството содржано во значењето на именката изведена од глаголот: *Очиџе му се на џоѓлед*, *Раџеџе му се на џоџфаџи*, *Нозеџе му се на џоџскок* (нар. песна).

Предлогот на изразува и временско значење: на *џролеџи*, на *есен*, на *младосџи*, на *сиџаросџи*, на *живоџи*. Временска ознака имаме и во случаите како: на *џразник*, на *сведен*, на *Бадник*, на *Божик*.

Чести се изразите со *од... на* – со кои се предава извесно преминување на дејството од еден до друг предмет: *од човек на човек*, *од рака на рака*, *од дрво на дрво*, *од ден на ден*, *од час на час*.

Со овој предлог се изразува и значење на распределба. *По едно јаболко на човек*. – *По една лира на куќа расфрлил данок*. Распределбата се посочува и преку тоа на кое е нешто распределено: *Го скрџија лебоџи на џарчиња*. – *Снеџоџи џаџа на џарџали*. Исто така се вели на *ден*, на *ноќ*, на *час* – со значење на временски отсек по кој нешто се измерува, се распределува: *На ден јабел крава јаловица* (нар. песна). – *Рабоџи за џедесеџи динари на час*. – *На неколку џаџи сум му рекол*.

Значење на споредба имаме во вакви случаи: *Тој личи на неџо*. – *Целиоџи е на џаџка си*. Сп.: *Најмалиоџи Илко*, *крџиен на сиџрика си* (С. Попов).

Кон ова се доближува и значењето дека нешто се преправа во друго или искажува така: *И може ли крџиа на вода да сиџане* (В. Марковски). – *Сиџанал на земја* (дојдено секако преку: *Заџрилеџал на земја*). Со овие случаи се поврзува и еден ваков случај: *ќе заџинеш на мрџина* (М. Цепенков).

Споредувањето може да се однесува и само на еден признак меѓу предметите: *сморџи на лук*, *мириса на земја* и сл.

Со кажаното не се исцрпуваат сите значења и нијанси што ги побудува овој предлог. Сп. ги на пример изразите: *дава на заем*, и на *џвоја џлава*, на *џиџрек*, *му џде на џовраќање*. Во ред случаи споевите со овој предлог се станати прилози: *насиџрана*, *навреме*, *насила*. Во лите-

ратурниот јазик значењата на овој предлог уште повеќе се разгрануваат: *На воени ѝоѝреби се израсходува зголема сума. – Тој сега рабоѝи на нов роман. – Тој е осуден на смрѝ, на робија, на злад.* Сп. ги овие неколку реченици од книжевни текстови: *И ѝосле зо обзимаше бес на себе си, на своето бесиле. – одеше на нов расѝиѝ. – зо ѝечеше сѝоменот на ѝој час. – на ѝоа и не мислеше, ниѝо ѝак можеше да се надева на некаква милосѝ. – Тој несѝокојно зледаше во нѝв и – на негов ужас, Лена ја немаше (Ј. Бошковски). – Каѝиѝчето ѝолажаше на својата младосѝ, на намазнейоѝо ѝерче, на новиот фес со црниот, како жузел ѝискул (С. Попов).*

Честото јавување на овој предлог го налага како стилска потреба тоа – како да се избегне во некои случаи нејасноста или неблагозвучноста поради неговото натрупување. И погоре видовме дека тој често побудува значења што можат да се изразат и со други предлози без осетно менување. Тоа ни дава можност, се разбира при чувство за стил, да го отклониме споменатото натрупување. Така, *на* може во значење на припадност понекогаш да се замени со *од*, особено ако именката означува лице или и самата лично име: *кукаѝа од Пеѝреѝа*. Со *за* може да се замени овој предлог во случаите како: *ѝрашањето за македонскиот лиѝераѝурен јазик*. Може да се рече *Тој е личен како мајка си* место: *Тој е личен на мајка си*. Еден начин да се избегне повторувањето на овој предлог е и неговото испуштање зад глаголски именки што управуваат предмет: *Од многу јадење зрозје на деѝето му се слоши*. Веќе порано споменаваме дека ова испуштање е пообично кога именката не е членувана и дека тоа не може во секој случај да се чувствува како наполно приемливо (в. т. 378). Воопшто, дали ќе се прибегне кон некој од споменативе начини за замена на предлогот *на* зависи од дадената стилска ситуација, така што не треба тука да бараме поставување на некои правила.

483. наод. Пространственото значење му укажува на наоѓање повисоко од нешто: *Орли се виеја наод нашеѝо село* (нар. песна) – *Наод злава му седи сѝара му мајка* (нар. песна). – *Наод ѝаѝоѝ има чеѝма*.

Одовде се развиваат преносни значења што покажуваат некакво надминување, превишување: *јунак наод јуна-*

ци, мајсѝор над мајсѝори, нема убавина над нејзинаѝа, чекам над еден час, над рекордоѝи, над минимумоѝи и др. Преносни значења со поинакви нијанси ни посочуваат овие примери: *се замисли над ѝој ѝроблем, врши влија-ние над неѝо, ѝолаѝа ѝраво над земјаѝа.*

484. низ. Се јавува со следните пространствени зна-чења: 1. управеност надолу по некоја површина: *слеѝува низ рио, се ѝркала низ скали, солзи му ѝечайѝ низ лице.* Сп.: *Тоде зеде со себеси двајца од друѝарѝиѝе и ѝојде низ рекаѝа да разгледа од каде ѝолесно да се мине на дру-ѝиоѝи брег – од блискаѝа железничка стѝаница шареше рефлекѝор низ ѝруѝаѝа* (Ј. Бошковски). 2. провирање во еден предмет: *лейѝнала низ баѝа, куришумоѝи минал низ месо, излезе низ враѝа, низ иѝлени уши.* 3. движење или растуреност по сите страни на една површина: *разлазија аѝенѝиѝиѝе низ чаршија* (В. Малески). – *Некое време ше-ѝал волкоѝи низ една низија ѝо лов* (М. Цепенков). – *Се врѝѝка низ двор, низ куќи. – Селаѝа расфрлени низ Пела-ѝонија.*

Во литературниот јазик се јавуваат и кај овој пред-лог нови нијанси, со пренесување на значењето: *низ солзи мине ѝежок век. – низ вера чистиѝи душа* (В. Марковски). – *низ борби се ѝрекали.*

485. од. Во овој предлог се слеваат неколку прос-транствени како и ред други значења:

Сметнување од некаде: *слезе од коњ, риѝна од дрво, ѝо симнаа од ѝолица.*

Излегување од некаде: *излезе од соба, од вода, ни ѝобегна од раѝе, ми излеѝа од ѝамеѝи, од ум, ѝо кренаа од сон.* Сп.: *Си излеѝол Рисѝос од бојаѝици и ошол ѝри ѝаѝѝка си да биди мајсѝор.* Во врска со прилогот *над-вор: дали да излезайѝ од дуѝкиѝиѝе надвор;* и во еден ваков израз: *кроѝок беше од мераѝа надвор* (примерите откај М. Цепенков).

Воопшто одделување од некаде: *од ѝоле, од село, од ѝазар, од жейѝва, од свадба, од ѝаѝи (иде).*

Положба отстрана спрема нешто: *лево од ѝаѝиоѝи.* Сп. го изразот: *оѝѝѝаѝи ми е,* па и придавката *оѝѝѝаѝино (месѝо).*

Пределна точка од која почнува оддалечувањето: *џо враиши од враиша, од ѓраџ, џо ошкорна од корен, од шемел*. Ова значење е обично во сооднос со предлогот *од* во случаи кога имаме извесно измерување: *од Скопје до Бишопла, (оди) од човек до човек*. Сп. го изразот: *од сшаарец до деише*, т.е. сите. Во врска со прилогот *скраја*: *два сааша од Прилеп скраја*. – *ке ѓојдиме од сшошина чекори скраја* (М. Цепенков).

Пределното значење се пренесува на временски изрази: *од среда ќе ѓочнеме да работиме, од ноќ е сшананѓ, од среда до ѓеѓок, од уѓро до вечер, од ноќ до ноќ*. Сп.: *од еден сааш скраја ошрчала лиса в џрао* (М. Цепенков).

Погоре стана збор и за изразите со *од... на*: *од човек на човек, од ден на ден*.

Површинско засегање на предметот, значење што понекогаш може да се предаде и со *во, на*: *џо удри од сшг, од земја*. Сп.: *Му идеше и мисла да си ја размрска џлаваша од каменоти*. (Ј. Бошковски).

Потекло по место: *сум од Скопје, од Охрид*. Сп.: *сшаарецот ѓ од ѓланинскоѓ ѓрло* (Ј. Бошковски).

Од претходното значење се развило значењето на припадност: *ниваша од ѓашко ми, ѓалиѓоти од Пеѓреѓа*. Ваквата употреба на *од* е позната во западномакедонското наречје. Во литературниот јазик таа поретко се среќава, бидејќи припадност обично се изразува со *на*. На поголемото распространување на *од* во овој правец му пречат некои од неговите поконкретни значења, особено значењето на потекло по материјал: *од злаѓо, од дрво*. Меѓутоа сепак и во литературниот јазик, макар поограничено, иде *од* со значење на припадност, главно со личните имиња, каде што не може да има мешање со другите негови значења: Сп. *мајка му од Димчеѓа ѓисна*. – *Тоџаш џи оддели ѓрво младѓѓе и, еден ѓо еден, како свер џи биеше со камџик од воловски жили сѓлеѓен*. А ѓосле – *ѓосшариѓѓе: Коле од Николовѓи, Трајче комѓиѓава, Заре од Миѓревѓи, ѓа Крсшана – и кој не? – Ошидов до кошѓѓо од широкиѓи креветѓи* (В. Малески). – *Нико неволно се сврѓѓе и ѓоџледот му се среѓна со исѓлашениѓи ѓоџлед од жена му, шѓѓо сшоеше со лице доѓрано до замаџленоѓи сшакло од ѓрозореѓѓи*. – *По едно време шумѓи од дождѓи сшивна* (Ј. Бошковски). – *Зар може Јован, од*

сѝрика Ѓура да се диџа ѝроѝив кајмаками. – Тиа ѝак ни од џлавиѝе нивни ни од деџаѝа не се сајбиш (С. Попов). Следниве примери илустрираат еден начин обичен во народниот јазик, да иде определбата по припадност, се разбира заедно со предлогот, пред определуваната именка: од криѝ рака. – од брав месо. – молиѝва и од ѝемјан миризба. – Шѝо бараш овде, бре момче, му рекла, на од ламјайѝа ѝорѝаѝа (М. Цепенков).

Споменавме дека еден од начините да се избегне на-
трупувањето од предлогот *на* е неговата замена со *од* во споменатото значење.

Укажува на потекло по авторот: „Војна и мир“ од Лев Толсѝој, „Селани“ од Балзака.

Потекло по материјал: *куќа од камен, од дрво, од ѝлиѝари.*

Укажува на вршителот на дејството (на тоа од каде потекнува дејството) во пасивни обрати: *удрен од џром, од куришум, оѝеѝан од некој душман. Сп.: од мене ѝро- ѝиѝење немаш (М. Цепенков).*

Укажува на причината на дејството: *умре од болесѝ, замрзна од сѝрав, се свѝќа од сѝаросѝ. Сп.: ребраѝа беа му и окришле од коѝек (М. Цепенков).*

Обратно, во изрази што значат противставување на причинителот: *сѝаси ме од душмани, од болесѝ, од зло, од смрѝ.*

Споредување во најразлична смисла: *ѝовисок од него, од камен ѝоѝврџ, ѝој е овде ѝовеќе од џодина.*

Изразува партитивно значење: *овчароѝ не моџол да добие една од ѝѝе девојки. – се изнајале сѝѝе арно убаво од жаби. – Се исѝолнила куќаѝа од селани. – Јаболкни- циѝе биле ѝурени од јаболка во ѝаа џодина. – ѝолни ѝо- лици од дуѝи (М. Цепенков). – Не ѝѝи се наоџа неѝѝо од алиѝѝа? – Од џрозје немал каснаѝо.*

Преминување во друга состојба: *од браѝ – небраѝ, од цар – џоведар.*

Изразува мерка или вредност: *змија од аршин, од ока лубеница, марка од динар.*

Покрај реченото, *од* се јавува и во други употреби, како: *не одбира од ниѝѝо, од ука, од збор, од коѝек;*

нема фајде од ѝлачка; му беа од ѝолза; му бае од уроци; ѝој е од свеѝоѝ нагвор и друго.

486. *одавде, оданде, оѝаде.* Овие предлози укажуваат на положба од оваа, односно од другата страна на нешто: *одавде река, одавде рид; оданде река, оданде рид, оѝаде река, оѝаде рид.* Се употребуваат и како прилози: *Тој иде одавде, оданде, оѝаде.*

Како сложен со *од* иде и *оѝкај*, што означува управеност од некоја страна наваму: *оѝкај север, оѝкај Биѝола.* Сп. го овој пример, во кој и самиот предлог *од* се редува со *оѝкај*: *не се коли оѝкај ѝшило маж, а жено, ами вака се коли од гѝуша* (М. Цепенков). Составот на предлозите *од* и *кај* се употребува и како прилог, во кој случај се пишува разделено: *од кај идеш?*

487. *околу.* Пространственото значење му обележува опкружување или опкруженост: *се собираше куѝче околу огњоѝ* (В. Малески). – *околу негѝ еден куѝ ѝилиња* (К. Шапкарев). – *се врѝика околу рајоѝ* (М. Цепенков). – *се бркаѝи околу куќа – му се свиѝка околу гѝуша.*

Во следните случаи имаме значење што може да се заменува со *за*: *се скараа околу ниваѝа, не можеа да се сложѝаѝ околу ѝоа ѝрашање.*

Изразува приближност по време, мерка и др.: *околу ѝладне, околу ужина, околу Божик, околу Сп.: никој, освен Колеѝа не знае каде е ѝргѝнаѝ* (С. Попов). – *сиѝредна на гѝолемина, околу ѝри ѝеди долга* (М. Цепенков).

Се употребува и како прилог: *се разгѝеда околу.* Сложено *околу-наоколу*: *ѝоседнаѝи околу-наоколу.*

488. *освен.* Означува изземање, исклучување: *дојдоа сиѝе освен негѝ, освен рабоѝа – другѝ не ѝи осѝанува, не знае другѝ освен јадење и ѝиење.* Сп.: *никој, освен Колеѝа не знае каде е ѝргѝнаѝ* С. Попов).

Овој предлог се јавува и со разновидностите *осем, освем, освема, оѝсем*, но во литературниот јазик е најобично да се употребува *освен*.

Се јавува во спој со сврзници: *Освен ѝѝо одаѝ ѝамо луѓе, ами и иконаѝа ја носѝи.* – *Раѝѝанци освен ѝѝо не гѝо задеваа, ами и веруваа оѝи ѝој смок му бил сѝоѝаноѝ на селоѝо.* – *чунки никој другѝ чоек до денеска не нѝ видел,*

освем ко̄га ќе му излези душай̄та (М. Цепенков). – *Не знае дрӯго освен да јаде и ѝе*. – *Освен ако неш̄то не дошол!*

489. *ѝо*. Со овие пространствени значења му се доближува на предлогот *низ*: 1. управеност во една посока по некоја површина: *ѝо скала, ѝо река, ѝо бразда*. Со ова значење се поврзуваат случаите: (*ѝраш̄ено*) *ѝо човек, ѝо ѝош̄та*. 2. движење или растуреност по сите страни на една површина: *ѝо небо, ѝо село, ѝо соба, ѝо кука*. Сп. го изразот: *Како с̄те ѝо̄ дома?* Со ова значење се поврзуваат и случаите како: *оди ѝо баби, ѝо свадби, ѝо игранки*. Сп.: *Се рас̄рчаа Илко и Трајко ѝо лӯге* (С. Попов). Поодвлечено: *љо однесе во земнико̄ј со една кле̄ва ѝо дец̄аѝа и бабӣе* (С. Попов). – *ѝр̄нал да ар̄шӣ ѝари ѝо ѝијанс̄иво* (М. Цепенков). Исто се поврзуваат овде и случаите со значење „по какво време“: *По с̄юд и ѝо же̄а и ѝо веш̄ер кле̄й*. – *Како улав ѝр̄ча ѝо мраз и ѝо дожд* (В. Марковски).

Поинакво пространствено значење имаме во следните случаи: (*љо удри*) *ѝо рака, ѝо нога, ѝо враш̄, ѝо нос*. Се посочува предметот (местото) на кој се извршува дејството.

Освен тоа овој предлог се јавува и со други, непространствени значења:

Укажува на последување во времето: *ред ѝо ред, лис̄ ѝо лис̄, ден ѝо ден, ѝо Илинден, ѝо некое време, ѝо радос̄ и ѝа̄га*. Ова значење се побудува и во изрази како овој: *ја окршил ѝарче ѝо ѝарче* (М. Цепенков).

Во изрази што значат неполна облеченост: *ѝо кошула, ѝо га̄ки, ѝо ѝанш̄алони*.

Во споредување, кога се открива од каде произлегува еден квалитет на предметот: *ѝрв е ѝо бо̄га̄ис̄иво, ѝо сила нема над не̄го, ѝо ум е ненадминаш̄*.

Укажува на мерка што се однесува на повеќе предмети: (*дол̄ги*) *ѝо сажен, (ш̄ежок) ѝо кило, (ос̄танува) ѝо месец, (чинаш̄) ѝо банка*. Слично: *идеа ѝо девеш̄ души*. – *на ден ја деше ѝо едно враш̄че*.

Насочување кон предметот за да се прибави: *ош̄иде ѝо докш̄ор, ѝо леб*. Сп.: *Никаде не а ш̄ера, ни ѝо вода ни од вода, ни на река ни од река* (С. Попов).

Ретко се употребува место за во случаите: *жалба ѝо либе, ѝо младосѝ*.

Причина: *не доишол ѝо болесѝ, сѝанало ѝо грешка*.

Означува дека нешто станува според некој обичај, пропис или според внатрешна мерка: *ѝо закон, ѝо ѝринциѝ, ѝо должносѝ, ѝо желба, ѝо душа, ѝо ум и разум*. Сп.: *Еве, браќа, ѝа судете ѝо душа* (Ј. Бошковски).

Нова е во нашиот јазик употребата на овој предлог за означување на специјалност: *ѝрофесор ѝо исѝорија, сврши ѝо исѝорија, учебник ѝо исѝорија*.

490. *ѝод*. Има пространствено значење спротивно на значењето од предлогот *над* – наоѓање подолу од нешто: *ѝод нозе, ѝод глава, ѝод дрво, ѝод сѝреа, ѝод ѝаѝ, ѝод небо*. За мерка: *ѝод нормайѝа, ѝод нулаѝа, ѝод очекуванойѝо*.

Во литературниот јазик имаме и развивање на преносни значења: *сид ѝод влаѓа, ѝошумено ѝод бор, куќа ѝод наем, ѝод услов, ѝод изгвор, ѝод суд, ѝод ѝреѝѝосѝавка*. Сп.: *Бива ли, браќа, ѝод сѝаросѝ да ме осѝавиѝе без земја* (Ј. Бошковски).

491. *ѝоради*. Означува причина: *не дојде ѝоради болесѝ, ѝоради неѓо сѝѝе сѝрадааѝ*.

492. *ѝоѝем*. Се употребува ретко со временско значење на *ѝо*, во случаи како овој: *ѝоѝем неколку време*.

493. *ѝред*. Спротивно на *зад* укажува на положба од оваа страна на предметот: *ѝред враѝа, ѝред куќа, ѝред црква*. Сп. уште: *не е за ѝред човек, не излеѓувај ми ѝред очи, сѝаѝѝ ѝред дирекѝорѝѝ*.

Со временско значење на „порано“: *ѝред еден час, ѝред ден, ѝред Илинден, ѝред секој ѝразник*.

Сп. преносно: *ѝој оѝсѝаѝѝѝ ѝред силаѝа на разумоѝѝ, ѝој се најде ѝред ѝежжѝ ѝроблем*. Уште: *зачмаеносѝ и малодушносѝ ѝред ѝешикиоѝ живоѝѝ* (Ј. Бошковски).

494. *ѝрез*. Се употребува сосем ретко со значење „во време на“: *ѝрез Прваѝа свейска војна*.

495. *ѝреку*. Означува преминување по предметот од едната на спротивната страна: *мина ѝреку Вардар, ѝреку ѝланина, ѝреку рид, рѝѝна ѝреку сид, ѝреку ѝлоѝѝ*. Сп. *И ѝанецѝѝ ѝргња ѝреку сред-чаир* (С. Попов). Во врска со

ова се јавува и значењето на положба отаде предметот: *џој е сеџа ѓреку Вардар, ѓреку рид, ѓреку ѓаџ* (како: *оџаде Вардар, оџаде рид*).

Означува полно простирање по една површина, нејзино „прекривање“ или целосно опфаќање: *се ѓокри ѓреку џлава, ѓреку очи, џо фаџи ѓреку ѓоловина, ѓреку ѓојас, ѓреку средина* (Сп.: *Тодџ џо ѓреџрна ѓреку рамо и џо ѓовџде наџоре* (Ј. Бошковски). – *Преку сеџа земја се рашири војнаџа*).

Означува одминување на нешто установено: *ѓреку ред, ѓреку време*.

Нова е употребата на *ѓреку* во случаите како: *се разбирааџ ѓреку ѓисма, ѓреку џоа сакаше да џо докаже своџо*.

Сп. го изразот: *ја сврџи рабоџаџа ѓреку колџно*, т.е. како било.

496. ѓри. Иде со пространствено значење на наоѓање до некој предмет или кај некој предмет: *ѓри шебе, ѓри неџо, ѓри цароџ, ѓри џаџко и мајка*. Во народниот јазик овој предлог не се среќава често. Почеста е неговата употреба во литературниот јазик: *ѓри сеџа џриџа, ѓри секој случај, ѓри џолку насџојување*.

497. ѓроџив. Укажува негативна насоченост или намена спрема предметот: *џој сџана ѓроџив ѓоробувачиџе, рабоџи ѓроџив законоџ, лек ѓроџив маларијаџа, еден ѓроџив оруџ, џаџко ѓроџив син*.

Се употребува како прилог во вакви случаи: *ниџиџо ѓроџив не рече*.

498. со. Означува средство со кое се врши нешто: *со нож, со рака, со секира, со меџла*.

Спротивно на без означува поседување на нешто: *чо-век со ѓари, со кука, со имоџ, со ум, со срам*.

Заедница, придружување: *одам со човекоџ, со Ни-кола, се меша со луџе, со ѓријаџели, со џаџа на срце, со зоравје да џи носии*. Одовде се развиваат различни нијанси во значењето со апстрактни именки: *со мисла сум, со намера сум, чекам со неѓрџение, џо ѓрими со изненада, расчисџи со многу ѓрашања*. Еве неколку примери од текстови за употребата на овој предлог: *Го ѓраша уџиџе*

со време *Илка*. – да излезиме од селото со мрак (С. Попов). Со именки изведени од глаголски дел: *Панко со истрејет го чекаше деној на селската радост*. – Со шум и букој се истројчи долга композиција од најоварени ваџони. – *Заста со жрчење* (Ј. Бошковски). – *го исперал со итурканица од одајата надвор* (М. Цепенков). – *со ирчанка си оиде дома* (С. Попов). Интересна е употребата на овој предлог заснована пак на значењето на заедница во овој состав со временски прилози: *Со денеска, со уири, момчево сакало да се жени*. – *Со денеска, со уири, му клал на владиката една лоша мисла* (М. Цепенков). Сп. го и овој израз: *со кроце со благо*. Во случаи како овој предлогот со се доближува по значење до сврзникот и: *Ојкоа се распознале сџарио со момчето, му рекол сџарио на момчето* (М. Цепенков).

Се вели: *ракува со нешто, иосџајува со некојо некако*, меѓутоа погрешно е да се употребува со во вакви случаи: *штој раководи со народот, штој владее со народот, штој управува со народот* и сл., ами нашиот јазик бара тука предмет: *штој го раководи, го владее, го управува народот*.

сосе. Има спрема со потсилено значење „заедно со“: *сосе нозе, сосе глава, сосе сејта челадија, сосе ситије му салџанати*. Понеобична, дијалектна, е формата *сосем*: *ситије ке излезат горе сосем невесџа* (С. Попов).

499. *сџоред*. Изразува сообразување со некојо или нешто: *сџоред нејо – џаа работџа сџои вака, работџи сџоред нејовије указанија, сџоред заслужџије и наградџа*. Сп.: *ке се џокми, ке се ружа, сџоред возрасџа, за на средсело* (С. Попов).

Може да се употреби и со значење „во однос на“ при споредба: *џи не си ништо сџоред нејо!*

Се однесува понекогаш и на реченица: *Сџоред како што мислење, добро излезе*.

500. *сџрема*. Иде со значење еднакво како кај *сџоред*: *сџрема нејо – џаа работџа сџои вака, сџрема заслужџије и наградџа*.

Но овде е обична и употребата со значење „во однос на“: *џи не си ништо сџрема нејо, сџрема еден мајка, сџрема оруџ машија*.

Означува и противставување: *засӣанаа еден с̄ирема дрӯз*. Сп.: *Ко̄га се мие мачка с̄ирема ис̄иок – ќе врнело дожд* (Ј. Читкушев). И со временско значење како кај *с̄иро̄ӣи: с̄ирема ѝрви мар̄ӣа вечер̄ӣа* (Ј. Читкушев).

501. *с̄иро̄ӣи*. Означува противставување (од таа страна): *с̄иро̄ӣи кука̄ӣа има бакалница, одиме с̄иро̄ӣи ве̄ӣро̄ӣ*. Сп. го изразот: *Тоа му е с̄иро̄ӣи гла̄ва*.

За време (навечерје на некој ден): *с̄иро̄ӣи недела, с̄иро̄ӣи дено̄ӣ, с̄иро̄ӣи Илinden*.

Инаку се јавува со значењата што ги видовме кај *с̄ироред* и *с̄ирема*: *ӣоа било, с̄иро̄ӣи не̄го, ӣака; ӣи не си нӣӣӣо с̄иро̄ӣи не̄го; с̄иро̄ӣи умо̄ӣ и к̄урко̄ӣ*.

Со пространствено значење на противставување се јавува и сложениот предлог *нас̄иро̄ӣи: нас̄иро̄ӣи кука̄ӣа, нас̄иро̄ӣи ве̄ӣро̄ӣ*.

Поретко се среќава место *с̄иро̄ӣи – с̄иро̄ӣив*, кое може да се употребува и како *ѝрило̄з: ӣој нӣӣӣо с̄иро̄ӣив не рече*.

502. *сред*. Пространственото значење му укажува на наоѓање во средината на нешто или меѓу нешто: *сред небо – облаци, сред ѝоле – суша. – сред село ѝа̄ӣо̄ӣ сив води* (С. Ивановски). – *сред нив е ӣој*.

Одвлечено: *сред рабо̄ӣа, сред маки, сред ужас* и сл.

Со временско значење: *сред ле̄ӣо, сред зима*.

Поретко се јавува во формата *среде: среде море цунцуле. – среде зима коложе̄а*. И прилошки: *излези среде*. Има и именка *средей̄о*.

Како сложен иде предлогот *насред(е): насред ѝоле-ӣо, насред кука*. Ретко се среќава и *ѝосред: ѝосред чело, ѝосред гла̄ва*.

503. *у*. Во литературниот јазик овој предлог се употребува ретко, покрај обичното *кај* во вакви случаи: *у Пе̄ӣка, у С̄ӣанка, у мене, у ӣебе*. Се среќава и во составите: *еден син у ма̄јка, еден син у ӣа̄ӣка*. Во народниот јазик, поради заборавањето на овој предлог, се наоѓаат и случаи на негово вкрстување со *в: ву мене – ву ӣебе*.

УДВОЈУВАЊЕ НА ПРЕДЛОЗИТЕ

504. Сложените предлози како *накај*, *ѝокрај*, *насрег* и сл. се настанати со слевање на два предлога што се до-полнувале во своето месно значење. Меѓутоа во нашиот јазик е сосем обична појавата да се најдат пред именката два предлога што, спротивно од споменатите случаи, ја чуваат својата посебност, не слевајќи се наполно во едно предлошко значење.

Така, на пример, можеме да ги споредиме овие два состава: *ѝој се скри зад врати̃а – ѝој излезе од зад врати̃а*. Во вториот случај *зад врати̃а* се восприема поскоро како една прилошка синтагма за место, па предлогот *од* се однесува кон неа како кон целост, а не само кон именката. Потесна врска меѓу именката и предлогот непосредно пред неа се огледува и во акцентот, ако е именката едносложна или двосложна: *од за́д г̀рб, за́д врати̃а*. И овој момент се јавува како важна граница меѓу двата предлога.

Предлогот *од* инаку може да стои и пред други предлози: *Го зеде кории̃цето од ѝод г̀лава на Доси̃а*. – *од сред моли̃ва* (С. Попов). – *Без онаа смиреноси̃ од ѝред малку* (К. Чашуле). – *не можеле ни ѝие војски во Си̃амбол да влезат̃, ни ѝие да ѝ оѝмелеѝат̃... од околу Си̃амболот̃* (М. Цепенков).

Често имаме вакво удвојување и со предлогот *за*, кој му го придава на составот своето целно значење: *(не е) за ѝред човек, за со луѓе, за во кино, за до зима, за ѝреку рид, за ѝод г̀лава* и др. Сп.: *се уѝаѝиле за кај Прилеј* (М. Цепенков). – *да го чека колезмот̃о за на свадба* (С. Попов).

Други удвојувања: *до над село, до ѝод г̀рад, до ѝреку река*. Сп. уште: *задржи си го овде, како за домазет̃*. – *беше нашол едно малечко црвче и си го најолнил со од чочкаѝа вода* (М. Цепенков). – *И ѝака, Доси̃а ѝ се ѝовери на Миѝра и ѝ се ѝредаде ѝовеке од на сесѝра*. – *во сред ѝој сладок разг̀вор* (С. Попов). Во следниот пример составот *ѝо крси̃и* е веќе толку сраснат, та предлогот *со* како да стои тука пред единствен збор: *оделе ѝо ѝоле со ѝо крси̃и* (М. Цепенков).

505. Како еден случај различен од горните треба да го споменеме потесното сврзување на предлозите со извесни прилози. Има такви врски што се толку чести во употребата, та претставуваат веќе некое единство во кое прилогот го потсилува значењето на дадениот предлог. Такви се врските: *на... зџора, оџ... наџвор*. Сп.: *шиџо велии на ова зџора*. – *На сџрао зџора беше кажал хахамо*. – *на џоа зџора бидејќи џаолчеџо мало, не можело да му враџиџи* (М. Цепенков). – *и зџора на сеџо еџзекуџи* (К. Чашуле). – *дали да излезаџи од дуџкиџе наџвор* (М. Цепенков).

506. Именката *врв* се сведува до предлошко значење во врска со предлози, во вакви случаи: *на врв џланина, на врв дрво*. Сп. *оџ врх џлаа до џрсџи*. – *се извалкала оџ вџрлаа до џеџиџи* (М. Цепенков).

СВРЗНИЦИ

507. Сврзниците врзуваат зборови или пак реченици во составот на една сложена реченица. На пример: *оџ Кичево џрисџиџаа камиони со Германџи и балисџи*. – *Нашџе ја минаа Пресека и зедоа џозиџија на Голџак*. – *Тие дрџеле џозиџи и усџеале да се џовлечаџи џреку снежниџе џланини*. – *Насџе виде дека со џлачење не бидува ниџиџо*. – *Насџе се заколна џред Зореџа дека ќе ја одмаџди* (В. Малески).

Врзувајќи ги зборовите и речениците, сврзниците покажуваат и своја содржина, свое значење. Но тоа значење се открива единствено преку самиот спој, преку соодносот на подредените или приредените реченици. Затоа изучувањето на службата на сврзниците, на оние нијанси што тие ги привнесуваат во составот, спаѓа пред сѐ во синтаксата на реченицата, а особено на сложената реченица. Овде ќе се задоволиме со најопшт опис на оваа зборовна група, а освен тоа ќе укажеме посебно на некои моменти што имаат и подвлечена практична важност за правилното книжевно искажување.

Сврзниците се одликуваат со многузначност, што природно произлегува од разнообразноста на споевите во кои влегуваат. Така, на пример, сврзникот *дека* има различни значења во секоја од овие реченици: *Тој рече*

дека ќе дојде. – Тој не дојде дека беше болен. – Што дека бил голем!

508. По својот етимолошки состав сврзниците се делат во две групи. Првата ја чинат „исконските“ сврзници: *а, ако, ама, ами, да, и, или, ја, ем, ни, нишју, но, ња, ња, њу*. Сврзникот *дека* можеме, што се однесува до литературниот јазик, денеска да го вклучиме исто овде, бидејќи со прилошкото значење (*каде*) се јавува само дијалектно. Од сврзниците што спаѓаат во втората група повеќето произлегуваат од прилози (*кога, дури, зашто, само* и др.) и заменки (*што, кој, којшто*). Сврзниците *било... било, бидејќи* се по произлез глаголки форми.

Сложени сврзници се добиваат: 1. Со додавање на некои предлози и прилози кон сврзникот *да*: *без да, за да, освен да, пред да, како да, само да, макар да*. 2. Со прибавување на заменката *што* кон некои предлози, прилози, сврзници: *освен што, како што, само што, макар што, така што, било што* и др. 3. Со здружување на сврзници: *иако, и да, а иако, ња и* итн.

509. Излегувајќи од тоа какви реченици сврзуваат, дали приредени или подредени, и сврзниците ги делиме во *приредени (координативни)* и *подредени (субординативни)*. Во секоја пак од овие две групи се врши подраспределба на сврзниците според тоа токму какви приредени односно подредени реченици сврзуваат. Во прегледот што го даваме ќе ја илустрираме само патем употребата на сврзниците во одделни реченични типови, бидејќи поподробното навлегување во оваа материја не е можно надвор од синтаксата на реченицата.

ПРИРЕДЕНИ СВРЗНИЦИ

510. *Сосставни (којулативни)*: *и, ња, ња, њики, да, ишто и, не само – туку и*. Најобичен е меѓу овие сврзници *и*. Околу неговото значење, со различни девијации, се групираат и другите споменати составни сврзници. Тие врзуваат составни приредени реченици, т.е. такви што со самостојна смисла го развиваат исказот во исти правец: *Нашите ја минаа Пресека и зедоа позиција на Голјак*.

Сврзникот *да* само доста ретко, во народниот јазик, се употребува како составен сврзник: *Му дадов лејче да ѝака зо зайлаѝив*. Сврзникот *ѝики* се среќава исто така ретко во литературниот јазик.

511. *Сироѝивни (аоверсаѝивни): а, ама, ами, ѝуку, ѝак, а ѝак, но, меѝуѝоа, само ѝиѝо, камо ли.* Тие сврзуваат спротивни приредени реченици, т.е. такви во кои смислата на едната ѝ се противпоставува по некој начин на смислата на другата. Сп.: *Јас дојдов, а ѝој не дојде. – Јас зо ѝобарав, но (ама, ѝуку, меѝуѝоа) не зо најдов.*

Сврзникот *ѝак* не мора да стои меѓу речениците. Дури почесто тој се среќава внатре во втората реченица: *Ги викнав, ѝиѝе ѝак не дојдоа*. Од прилогот *ѝак* го разликува тоа што е неакцентиран.

512. *Разделни (дисјункѝивни): или, или – или, а – а, ај – ај, било – било, де – де, ем – ем, и – и, ја – ја, ни – ни (ниѝи – ниѝи, ниѝу – ниѝу), ѝу – ѝу.* Овие сврзници врзуваат разделни приредени реченици, т.е. такви што предлагаат два наспоредни смисла кои по некој начин се јавуваат еден место друг или еден со друг: *Или земи или дај. – И зеде и даде. – Ни зеде ни даде.*

Сврзникот *а – а* се среќава во вакви случаи: *А ќе дојде, а ќе ѝојде* (ту ќе дојде, ту ќе појде), *А си зел, а си дал* (ај си зел, ај си дал). Сврзниците *ем – ем, ја – ја* се карактеристични за народниот говор, додека во литературниот јазик се избегнуваат, освен во случаите кога баш се сака да се постигне извесна народска обоеност.

513. *Исклучни (ексклузивни): само, само ѝиѝо, освен ѝиѝо, единсѝивено, единсѝивено ѝиѝо.* Тие врзуваат исклучни приредени реченици, т.е. такви во кои со едната се исклучува, се одзема нешто од она што е изразено во смислата на другата: *Сиѝе на нозе му сѝанаа, само ѝан Фезира не му сѝана. – Сѝе е во ред, единсѝивено ѝиѝо Пеѝре се разболе.* Заменката *ѝиѝо* не мора секогаш да стои непосредно до сврзникот, ами може и да се дели од него (така е и во други случаи, не само кај исклучните сврзници): *Сѝе е во ред, само Пеѝре ѝиѝо се разболе.*

ПОДРЕДЕНИ СВРЗНИЦИ

514. Целни (финални): *да, за да.* Сврзуваат подредени финални реченици со главната: *Тој дојде (за) да ме види.* Погрешно е, како што се среќава понекогаш, ваквите реченици да се сврзуваат со *да би, за да би, како би* (в. т. 458).

515. Временски (штемјорални): *кога, кога шито, кога да, а, дури, дури да, додека, пред да, оштокога, оштокако, шитом, шитошуту, шутушито.* Сврзуваат временски реченици со главната: *И кога жешварош сеши каинашоси во мускулише, се заврше кон Косишадинка и зашоведа да му даде ручек* (С. Јаневски). При свршените глаголи, ако се соопштува за дејство што се повторувало, се употребува *кога да:* *Кога да дојдеше, сити му се чудење.* Сврзникот *а* се употребува овде со значење приближно на *шитом:* *А влезе, сити ујада му свикаа.*

516. Начински или шоробени (модални): *како шито, како да, колку шито, колку да, одошто, оштоколку, камо, а камо, камо ли, а камо ли, божем.* Сврзуваат начински подредени реченици: *Сшана работаша како шито се разбравме.* За *божем* во оваа употреба спореди: *Умре, божем никогаши и не живеела* (С. Јаневски).

517. Исказни (декларашивни): *дека, оши, да, како, шито.* Сврзуваат исказни подредени реченици: *По некое време му се сшори дека некој му се доближува* (С. Јаневски). Сврзникот *дека* е пообичен во литературниот јазик од *оши*, кој се употребува повеќе таму каде што би настанало извесно натрупување на *дека*. Не треба да се форсира многу употребата на сврзникот *како* во исказни реченици, бидејќи таа не му е толку својствена на нашиот јазик. Сврзникот *шито* поретко се јавува во оваа служба: *Најчудно беше шито масаша беше нешодвижна* (С. Јаневски). Другите значења што ги има пречат, овој сврзник повеќе да се распространи и во исказните реченици. Еден вид исказни реченици се сврзуваат со прашалните зборови *шито, кој, кај* и др. Сп.: *Лушешо никогаши не можеа да шреценаш шито се крие зад нешовиош сшуден лик* (С. Јаневски).

518. *Причински (каузални): дека, за дека, оѝи, зашѝо, бидејќи, заѝоа шѝо, ѝошѝо.* Врзуваат причински подредени реченици: *Освен ѝоа, ѝој не би смеел ѝред неѝо да ја ѝрифайѝи нивнаѝа лаѝа, зашѝо ѝоа може и нему да му донесе зло* (С. Јаневски). Сврзникот *зашѝо* како причински се зема во литературниот јазик обично со тој фонетски облик, додека *зошѝо* се употребува со прашално значење. Сврзникот *оѝи* овде уште поретко би се употребил во литературниот јазик, отколку за сврзување на исказни реченици. Исто така не е обична употребата на *ѝошѝо*. Сврзникот *заѝоа шѝо* е подобро да се заменува со *зашѝо*.

519. *Последични (консекуѝивни): шѝо, ѝака шѝо.* Врзуваат со главната последични подредени реченици: *Толку ме доболе, шѝо сакав да се оѝеѝам. – Тој ме уѝлаши, ѝака шѝо сиоѝ се сѝресов.*

520. *Условни (кондиционални): ако, ако ли, да, ли.* Врзуваат за главната реченица условни подредени реченици: *Ако ѝој рече дека е ѝоа висѝина, нека одаѝ, а ако не, нека се расѝураѝи, децаѝа барем да не се ѝодбивааѝи со нив* (С. Јаневски). Услов се искажува и со прибавувањето на *ли* кон глаголот во подредената реченица: *Мине ли, ѝори земјаѝа* (В. Марковски).

521. *Доѝусни (концесивни): ако, иако, макар да, макар шѝо, ѝри сѝ шѝо.* Врзуваат за главната реченица допусни подредени реченици: *Задружнаѝа шѝала не беше уѝѝе ѝоѝова, иако ѕидарскаѝа бриѝада засилено работѝеше на нејзиноѝо довршување* (С. Јаневски). Сврзникот *ако* во ваква служба се акцентира, спротивно на случајот кога се употребува во условна реченица. Во литературниот јазик тој овде доста ретко се среќава, бидејќи обично се зема сврзникот *иако*.

522. *Релативни (односни): шѝо, кој, којѝиѝо, чиј, чијѝиѝо, каков шѝо, колкав шѝо.* Врзуваат за главната реченица релативни подредени реченици: *Карѝаѝа, шѝо ѝи делеше ѝасиѝиѝаѝа, оѝѝана осамена сѝ додека Аѝоѝол не седна ѝод неа* (С. Јаневски). Прашањето за употребата на релативните сврзници (заменки) е важно прашање во нашиот литературен јазик, а се поставува во врска со многу поширокото разгранување на реченицата во него отколку во народниот јазик.

За употребата на *што*, *кој*, *којшто* можат да се дадат овие општи укажувања. Треба да се претпочита употребата на *што* кога сврзникот иде без предлог: *Дојде човекот што го видовме вчера*, или: *што беше овде вчера*. До колку би настанала некоја нејасност, бидејќи *што* само укажува на објаснуваниот збор без да се согласува со него по род и број или до колку би имало натрупување на *што*, и во ваков случај тоа може да се замени со *кој*, *која*, *кое*, *кои*, или *којшто* итн. Со предлог треба да се претпочита употребата на *кој* итн.: *Дојде жената со која бевме вчера*.

Сврзникот *којшто* итн. се употребува поретко, но и неговата употреба не треба да ја сметаме неправилна. Поголемата краткост на *кој* итн., како и тоа дека не го содржи елементот *што*, често употребуван во нашиот јазик, го чини стилски поприсоден од *којшто* итн., па затоа и почесто се употребува во литературниот јазик. Елементот *што* понекогаш се изоставува и кај другите релативни сврзници: *каков (што)*, *колкав (што)*, исто така и кај другите сврзници што го содржат: *кога што*, *каде што* и сл. Ова испуштање не треба премногу да се засилува и таму каде што за него нема стилско оправдание – натрупување на повеќе *што*.

Релативниот сврзник *чиј*, *чијшто* не е познат во таа служба во народниот јазик, а и во литературниот сè уште се чувствува како доста необичен. Таа необичност се согледува и во неустановеноста на неговата форма, бидејќи покрај *чијшто* – *чишто* се среќава понекогаш и *чијот* – *чисте*. Последново не е правилно образувано, зашто во нашиот литературен јазик белег за релативната врска е елементот *што*. Меѓутоа, како што рековме, и *чијшто* не е сосем обично. Поради тоа треба да се настојува овој сврзник да се употребува колку што се може поретко. На овој пример ќе ги покажеме можностите и за инакво искажување на релативната врска по припадност. Место: *Дојде човекот чијшто книга ја зедовме* – може да се рече: *Дојде човекот што му ја зедовме книгата*, или: *Дојде човекот, книгата на кој (што) му ја зедовме*. Сепак ќе има случаи, во една развиена реченица, кога употребата на *чиј*, *чијшто* не ќе може да биде избегната.

ЧАСТИЦИ

523. Частиците или партикулите служат за истакнување на други зборови или на значењето на целата реченица, како и за определувања од различен вид: посочување, негирање, прашање итн. Во поголемиот дел тоа се зборови што се јавуваат и како прилози и сврзници, но нивната функција е, кога идат како партикули, подруга.

1. Така на пример зборовите *и*, *ѝак*, *меѓуѝоа*, за кои говоревме кај сврзниците, се јавуваат како партикули за истакнување во следниве реченици: *И ѝи си ми некој маж!* – *Да не зборуваме ѝак за неѓо!* – *Го мислевме добар, но ѝој, меѓуѝоа, излезе лош.*

Со таква истакнувачка (усилувачка) служба идат и *ѝросѝо*, *дури*, *барем*, *само*, *сѐ* *ѝуку*: *Не можам ѝросѝо да се начудам.* – *Јас не можам дури да се сеѝам.* – *Барем ѝи да дојдеш.* – *А ѝој само (сѐ, ѝуку) си рабоѝи.*

2. Со значење на изделување се употребува *само*, *единсѝвено*, *исклучиво*, *уѝѝе*: *Само ѝи си ѝо видел.* – *Единсѝвено ние можеме да му ѝомоѓнеме.* – *Овие циѓари се исклучиво за ексѝорѝи.* – *Уѝѝе ѝој се чека.*

3. Со значење на присоединување се употребуваат *исѝо*, *исѝо ѝака*, *ѝакуѓере*, *ѝриѝоа*, *уѝѝе*, *сѐ*: *Пеѝре исѝо (исѝо ѝака, ѝакуѓере) не беше дојден.* – *Тој нѐ ѝосеѝи и се ѝокажа ѝриѝоа мноѓу внимашелен.* – *Уѝѝе ѝи, уѝѝе јас – сѝѝе ќе се изжениме.* – *Сѐ неѝѝо ќе излезе од оваа рабоѝа.*

4. Со значење количествено се употребуваат *речиси*, *скоро*, *ѝрибер*, *ѝокму*, *ѝочно*, *рамно*, *ѝаман*, *оввај*: *Зедовме речиси (скоро, ѝрибер, ѝокму, ѝочно, рамно, оввај) чеѝѝири кила брашно.*

5. Со значење определено се употребуваат *баш*, *имено*, *ѝокму*: *Баш (имено, ѝокму) ѝоа сакав да ѝи ѝо речам.*

6. Со значење неопределено се употребуваат *-ѓоде*, *-било*, *-да е*, кои не идат самостојно, ами им се додаваат на извесни зборови: *кој-ѓоде*, *кој било*, *кој да е*.

7. Со значење показно се употребуваат: *еве*, *ене*, *еѝе*, *на*, *ја*, *јале*: *еве ѝи ѝо*, *ене ѝи ѝо*, *еѝе ѝи ѝо*, *на ѝи ѝо*, *ја*

џо, јале џо. Партикулите *ја, јале* не се така обични во литературниот јазик.

8. Со значење потврдно се употребува *да*: *Дојде ли? – Да, дојдов*.

9. Со значење одречно се употребуваат *не, ни* (*нӣӣи, нӣӣу*): *А̄ ӣи не ме викна. – А̄ ӣи ӣака: ни да ме викна*. Јавувањето на овие две партикули во иста одречна реченица е можно, но сепак не така обично. Место: *Тој ни не ме ӣо̄гледа* – подобро е: *ӣо̄ј и не ме ӣо̄гледа*.

10. Со значење прашално се употребуваат *ли, дали, али, зар*: *Дојде ли? – Дали дојде? – Али дојде? – Зар дојде?* Партикулата *али* не е обична во литературниот јазик. Во партикулата *зар* се вметува и модална нијанса, било на изненада од дејството било на сугерирање негативен одговор: *Зар ӣи ќе џо сӣориш ӣоа?*

11. Со модално (начинско) значење се употребуваат *нека, да* во состави за искажување заповед или желба: *нека дојде, да дојде*. Со потенцијално модално значење иде *би*, влегувајќи во образувањето на можниот начин. И партикулата *ќе*, со која се образуваат идните времиња, побудува слични модални значења.

МОДАЛНИ ЗБОРОВИ

524. Зборувајќи за глаголскиот начин (в. т. 271) видовме дека постојат во нашиот јазик и посебни форми или посебна употреба на извесни форми – за искажување на одреден субјективен однос спрема дејството. Воопшто е за нашето соопштување битна една лична оценка на соопштуваното, едно лично становиште спрема него. Но во јазикот имаме не само одделни начински форми кај глаголот, ами и една група зборови што ја вршат токму таа функција – од една или од друга гледна точка да го искажуваат становиштето на говорителот кон она што се соопштува било со реченицата во целост или со некој нејзин дел. Тие зборови ги опфаќаме под називот *модални* (*начински зборови*).

Така, на пример, во речениците: *Тој е сӣурно веќе дојден* и *Тој е веројайно веќе дојден* – зборовите *сӣурно, веројайно* се зборови модални, бидејќи искажуваат

личен однос на говорителот спрема соопштувањето, преценка од гледна точка на неговата реалност, во првиот случај изразена во полна увереност, во вториот повеќе во вид на претпоставка.

Модалните зборови не претставуваат, чисто етимолошки погледнато, една група со доволна изделеност, зашто тие се откинуваат од другите зборовни групи. Споменаваме, на пример, дека извесни модални нијанси се јавуваат кај частиците – така е кај прашалните, потврдната, одречната, кај *да* и *нека* во заповедни и желбени изрази. Некои модални зборови се употребуваат и како прилози (в. т. 241). Има и такви модални зборови што потекнуваат од извесни глаголски форми: *Тој, значи, дошол.* – *Тој, можеби, дошол.* Така групата на модалните зборови претставува еден вид збиралиште на различни зборови, но обединети со таа служба да искажуваат некаков вид личен однос спрема она што се соопштува. Таа нивна функција дава доволна основа да зборуваме за нив како за посебна зборовна група.

525. Како што рековме, модалноста што тие ја предаваат може да биде од различен вид.¹⁰

1. Со некои се изразува однос спрема реалноста на соопштувањето на чисто логичка основа: *сигурно, бездруго, веројатно, секако, очевидно, се разбира, навистина, неоспорно, можеби* и др. Сп.: *Тој е, бездруго, дојден.* – *Секако, тиаа работиа не треба да се заборава.* – *Во тиаа ние очевидно згрешивме.* – *Се разбира (навистина, неоспорно), тиаа е така.*

2. Извесни модални зборови го изразуваат емоционалниот однос спрема соопштувањето. Така во реченицата: *Нажалоси, не излезе како што мислевме* – со модалниот збор *нажалоси* се предава чувството на незадоволност од тоа што станало. Емоционална нијанса на надеж дека може да се изврши нешто што сакаме се изразува со *белки*: *Белки ќе му дојде еднаш умош! Со божем* пак се изразува неверување во реалноста на она што се соопштува: *И од него, божем, ќе стигане некогаш нешто.*

3. Имаме и такви модални зборови што по извесен начин го одредуваат односот на едно искажување спрема

¹⁰ Сп. В. В. Виноградов, Русский язык, 1947, стр. 736–742.

другите во дадениот склоп. Тој однос може да биде даден во вид на сумирање, на некаков заклучок спрема она што се соопштува во тој склоп: *Сӣе ја̄ ѿродале кука̄ӣа. Сӣана, значи, ӣ ѿаа рабо̄ӣа*. Можеме во други случаи да имаме извесно истакнување на оној дел од соопштувањето на кој се однесува модалниот збор: *Вика̄ј̄ӣе сӣ вие се̄га колку шӣо сака̄ӣе, а ѿак, главно, излезе на не̄говӣо*. Со модалните зборови како: *на ѿпример, ѿо есӣ, освен ѿоа, в̄ѿрочем, нај̄ѿосле* и сл. – се постигаат различни нијанси во начинот како се развиваат мислите, како се изведуваат една од друга. Сп.: *И кука̄ му кӯӣ ѿа̄ѿко му, и нива, и ѿари му даде. Нај̄ѿосле, шӣо сака ѿо̄ј уш̄ӣе*.

4. Покрај модалните зборови (меѓу кои има сложени) многу често се употребуваат со истата служба и модални зборовни состави, како на пример: *за срека̄, за несрека̄, за големо чудо, без сомнение, без ѿре̄ѿерување, нема збор, во крајна линија, на крајо̄ѿ на крашӣѿа̄ӣа* итн.

5. Од граматичка гледна точка за модалните зборови и состави е карактеристично тоа што тие стојат некако само за себе, како обособени од склопот на реченицата, укажувајќи од своја страна на извесно становиште спрема исказот.

ИЗВИЦИ

526. Извиците се такви зборови со кои се изразуваат чувствени рефлекси, или се обрнува внимание, или се подражаваат некакви звуци. Сп. *Оф, ме из̄горе! – Еј ѿи, дојди ваму! – Мац, мацо! – Чан̄ѿр-чан̄ѿр кочија!*

Како што се гледа, во значењето на извиците немаме еднородност. Но нема ни некоја строга граница меѓу групите што ги споменавме. Носејќи самите често емоционална окраска, тие се заситуваат со неа уште повеќе поради тоа што идат обично во почетокот на реченицата, па интонационо претставуваат извесен „клуч“ кон нејзината емоционална содржина. По таков начин некои извици што служат за повикување, обрнување внимание, можат да добијат чисто емоционална заситеност.

Многу е изразит во оваа смисла примерот со извикот *море*, што се употребува за повикување: *Море! Море Пе-*

ѝре, дојди! Освен ова значење тој развива и ред други со различни емоционални нијанси: *Море леѝање!* (чудење). – *Море шѝо ќе кажел!* (презир, подбивање). – *Море како!* (протест, лутење). Во сите овие случаи имаме посебна интонација на извикот, својствена за даденото значење. Одредена емоционална изразност се постига и со повторување на извикот: *Море, море, голема работѝа!* (Се изразува потценување, недоволство). И разделувањето на еден извик може да се искористи за да се изрази извесна емоција: *Мо-ре! шѝо сѝори!*

527. Стоејќи, најчесто, во почетокот на реченици или на одделни изрази, извиците не се сврзуваат со нив по некој граматички начин. Тие идат често и сами, и тогаш претставуваат некаков еквивалент за цела реченица, зашто побудуваат претстава за извесен настан или преживување: *Оф! Ту-бре! Олеле!* Ако го изговориме, на пример, извикот *море* со иста интонација како во изразот *Море леѝање!* – ние ќе добиеме пак впечаток на чудење од нешто, иако тоа нешто во случајов нема да биде именувано.

528. Иако извиците не стапуваат обично во граматички врски со другите зборови, имаме и по некои такви случаи кога тие доста се доближуваат до нивната употреба. Така со нив, обично со оние што се подражавања на звуци, може да се изразува природка содржина: *Го фаѝив и ѝрас одземи!* – *А мачкаѝа чай ѝлувчеѝо и ѝо лайна!* Извиците во ваква употреба се јавуваат како еден вид општи глаголски делови, бидејќи тие влегуваат и во образувања на глаголски зборови: *ѝрасне, чайне*, и сл. Но во ваква употреба идат и извици што инаку не влегуваат во глаголски образувања: *ја мейна зад себе на коњоѝ и дуфѝе коњоѝ – ѝобеѓна* (Д. Матов). Со звукоподражавања се побудува често пати живо една претстава, што бидува после разложена и со лична глаголска форма: *А мрѝни се малку налево, надесно, срн, срн, срн; - свечайѝ синѝириѝе, скоѝиѝе, ѝавѝиѝе.* – *ми и зе ножиѝиѝе: фрца, фрца, ѝо скрои курчеѝо* (С. Попов).

Друг случај на поблиско сврзување во составот на реченицата ни претставуваат примерите како: *Шѝо е ѝоа – море! На мајка не се вели – море!*

Во субјектна служба може да се употребат извиците во случаи како овој: *Секое оф не е од мака.*

529. Овде ќе го споменеме и тоа дека во извесни случаи се забележува и доближување на фонетскиот облик на извиците од другите зборови. Тоа ни е претставено во случаите како *маџара-маџара, ѿандара-бандара, чукара-ѿукара* и сл., каде што имаме удвоени состави кои потсетуваат на удвојувањата кај именките: *ѿоѿара-моѿара* и сл. (в. т. 142, 7). Сп: *си ја зеде ласѿеџаркаѿа и, чукара-ѿукара, дури во Рожден* (С. Попов).

530. Обратно на споменатото доближување на извиците до употребата на другите зборови – имаме понекогаш таков случај, полнозначни зборови да се превратат во извици, до колку ќе им избледнее нивната реална содржина, и ќе се сведат до сигнали за нешто или за некаква внатрешна состојба: *мајче ле! мајчице! доџосѿода! божје! ѿомош!* Уште полесно станува ова со тугите зборови, на кои инаку народот не им го знае правото место во системот: *марш, сѿоѿ, аман, бравос* и сл.

531. Сосем е обично, се разбира со различни емоционални задачи, удвојувањето на еден извик или пак сврзувањето на повеќе во еден сложен: *џиди-џиди, бре-бре, оф-леле-де, еј-море* итн. Удвојувањето е обично и кај извиците-звукотипражавања: *ѿаѿ-ѿаѿ, џу-џу-џу, мау-мау* итн. Често пати при повторувањето се менува вокалот, со кое се подражава нијансирањето на еден во основа исти звук: *динџе-данџе, ѿаке-ѿуке, бим-бам-бум, ѿрас-ѿрус.* Како што се гледа одовде вокалите се изменуваат по редот *и-а-у*. При повторувањето, како што видовме погоре, се јавува и изменување на согласките: *маџара-маџара, ѿандара-бандара.*

532. Во врска со изговорот на извиците се забележуваат некои особености. Како зборови што предимно носат емоционална заситеност, тие се изговараат, како што знаеме, со различни интонации и притоа гласовите во нивниот состав се видоизменуваат и по боја и по должина на изговорот. Сосем е обично вокалите во нив да се изговораат како супер-долги, што ние на писмо го изразуваме со повторување на нивната буква: *бре-е-е-е, мо-о-о-оре.* Меѓутоа гласовниот состав на извиците покажува и

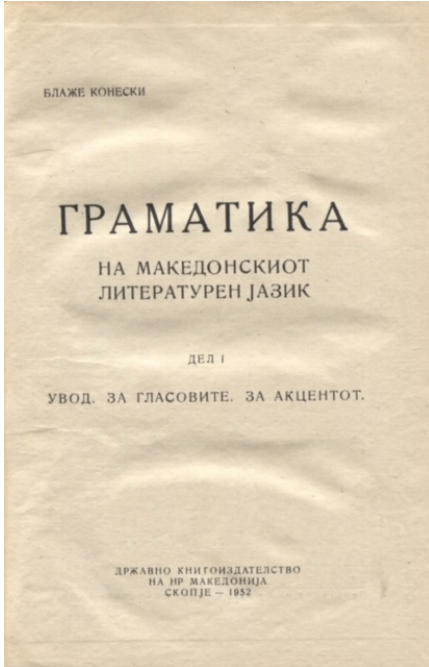
некои особености што излегуваат надвор од фонетскиот облик на сите други зборови. Така во извиците како *ссс*, *йссй*, *шшш*, *шшй* – слогообразувачка функција вршат согласките *с*, *ш*. Имаме во извиците и посебни гласови, каков што е оној што го употребуваме при изразување на чудење – „*ц-ц-ц*“, - *ц* што се образува со вовлекување на воздухот (инспираторно, спротивно на обичното експираторно *ц*). Таков посебен глас се јавува и кај извикот со кој му даваме наредба на коњ да стои, да мирува, и што приближно го изразуваме на писмо со *шйррр*, а всушност тоа е извесен вид на *й* при кое експлозијата е проследена со силно треперење на двете усни.

ПРЕГЛЕД НА ИЗДАНИЈАТА
КОМЕНТАРИ
ОД ПРИРЕДУВАЧИТЕ

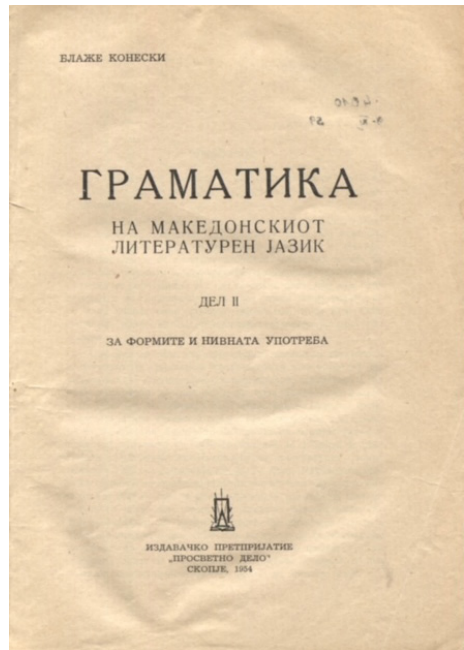
**ПРЕГЛЕД НА ИЗДАНИЈАТА НА
ГРАМАТИКАТА НА МАКЕДОНСКИОТ
ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК ОД БЛАЖЕ
КОНЕСКИ**

- 1952: *Грамаџика на македонскиот литературен јазик. Дел I: Увод. За гласовите. За акцентите*, Скопје: Државно книгоиздателство на НР Македонија, 188 стр.
- 1954: *Грамаџика на македонскиот литературен јазик. Дел II: За формите и нивната употреба*. Скопје: Издавачко претпријатие „Просветно дело“, 259 стр.
- 1957: *Грамаџика на македонскиот литературен јазик. Дел I: Увод. За гласовите. За акцентите*. Скопје: Просветно дело, 160 стр.
- 1966: *Грамаџика на македонскиот литературен јазик. Дел I и II*. Скопје: Издавачко претпријатие „Просветно дело“, 349 стр.
- 1967: *Грамаџика на македонскиот литературен јазик: I и II. (Избрани дела во седум книги, книга 6)*. Скопје: Култура, 552 стр.
- 1967: *Грамаџика на македонскиот литературен јазик: I и II*. Скопје: Култура, 552 стр.
- 1976: *Грамаџика на македонскиот литературен јазик: I и II*. Скопје: Култура, 551 стр.

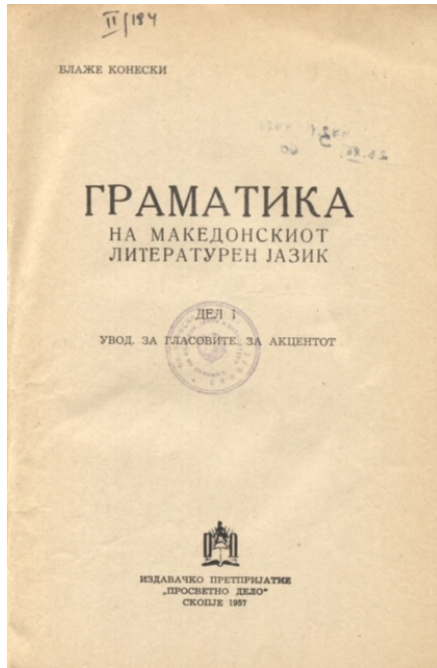
- 1981: *Грамаџика на македонскиоџ лиџераџурен јазик: I и II. (Избрани дела во седум книги, книга 6).* Скопје: Култура, Македонска книга, Мисла, Наша книга, 551 стр.
- 1982: *Грамаџика на македонскиоџ лиџераџурен јазик: I и II.* Скопје: Култура, 551 стр.
- 1987: *Грамаџика на македонскиоџ лиџераџурен јазик: I и II.* Скопје: Култура, 551 стр.
- 1996: *Грамаџика на македонскиоџ лиџераџурен јазик.* Скопје: Детска радост, 551 стр.
- 1999: *Грамаџика на македонскиоџ лиџераџурен јазик.* Скопје: Детска радост, 551 стр.
- 2004: *Грамаџика на македонскиоџ лиџераџурен јазик.* Скопје: Просветно дело АД Детска радост, 551 стр.

*Грама̀тика на
македонскиот
лѝтерату̀рен ја̀зик,
1952
Дел I.
Уво̀д. За гласовѝте.
За акцен̀ио̀т.*

*Грама̀тика на
македонскиот
лѝтерату̀рен ја̀зик,
1954
Дел II.
За формѝте
и нивна̀та упо̀треб̀а*

*Граматика на македонскиот
литературен јазик, 1957, Дел I.
Увод. За гласовите.
За акцентот*

КОМЕНТАРИ

КОМЕНТАР 1 (за изданијата на *Грамајџикајџа*)

1. Првото издание на *Грамајџикајџа* од 1952 година го содржи само *Делојџ I* (3500 примероци).

2. Второто издание на *Грамајџикајџа* од 1954 година го содржи само *Делојџ II* (5000 примероци).

3. Третото издание на *Грамајџикајџа* од 1957 година е преобјавено и ревидирано издание на изданието од 1952 година, со мали промени сведени на скратувања и прецизирање на определени формулации (3000 примероци).

4. Во четвртото издание на *Грамајџикајџа* од 1966 година за првпат се објавени *Делојџ I* и *Делојџ II* во една книга (2000 примероци).

5. Изданијата на *Грамајџикајџа* од 1967 година претставуваат нејзино второ издание како целост, во една книга, и ја претставуваат крајната верзија на *Грамајџикајџа* во сите следни изданија. Од оваа година натаму сите изданија на *Грамајџикајџа* имаат 551 или 552 страници, што се должи на промената на форматот на книгите (20-21 цм), во однос на претходното издание од 1966 година кога форматот е поголем (24 цм). (Одделното издание е отпечатено во тираж од 5000 примероци, а книга 6 од *Избранијџе дела* – во 8000 примероци.)

6. Следните изданија на *Грамајџикајџа* (1976, 1981, 1982, 1987, 1996, 1999 и 2004) ја имаат истата форма како изданијата од 1967 година и претставуваат преснимени, фототипски репродуцирани изданија. Во изданието на *Грамајџикајџа* од 1982 година, на насловната страница како година на издавање стои 1982, а на внатрешната 1981 (Изданијата од 1976, 1982 и 1987 година се отпечатени во

тираж од по 3000 примероци, а тиражот на изданието од 1981 година е 4000 примероци.)

7. Изданијата на *Грамајикајџа* од 1996, 1999 и 2004 година во самиот наслов ги немаат ознаките *I* и *II* (за овие изданија немаме податоци за тоа во колку примероци се отпечатени).

КОМЕНТАР 2 (за предговорите)

1. Предговорот во изданието од 1966 (напишан во април 1965 година) е изоставен во сите следни изданија на *Грамајикајџа*.

КОН ОВА ИЗДАНИЕ

Ова е второ издание на Граматиката како целост, во кое се вклучени двата нејзини дела, излезени порано во две посебни книги. Треба, меѓутоа, да забележиме дека првиот дел, освен изданието од 1952 г., доживеа уште едно издание во 1957 г. Текстот во сегашново издание го репродуцира изданието на првиот дел од 1957 г. и на вториот дел од 1954 г. Во текстот се внесени само некои ситни исправки.

Скопје, 12. IV. 1965 г.

Б.К.

Конески тука кажува дека се работи за второ издание на двата дела во нивната крајна, допрецизирана форма. Со тоа се заокружува конечната верзија на *Грамајикајџа*, со *Делото I* во 1957 и во 1966, и на *Делото II* во 1954 и во 1966 година.

2. Во изданијата од 1967, 1976, 1981, 1982 и 1987 година во делот предговори, стои и предговорот од авторот кон изданието од 1967. Во изданието од 1996 година и понатаму во сите изданија (1996, 1999, 2004), овој предговор е изоставен.

КОН ОВА ИЗДАНИЕ

Грамматиката излегува сега вторпат во целосно издание. Првпат таа излезе во една книга во 1965 г. („Пролетно дело“, Скопје). Овде се репродуцира текстот на тоа издание, кое од своја страна беше направено спрема изданието на I дел од 1957 г., и на II дел од 1954 г.

Скопје, 14. VII. 1967 г.

Б.К.

Во овој предговор Конески наведува дека како една книга *Грамматиката* е излезна во 1965 година, а не 1966 година. Авторот го напишал предговорот во април 1965 година, веројатно со очекување дека ќе биде објавена во 1965 година, но *Грамматиката* е излезна од печат во февруари 1966 година.

КОМЕНТАР 3 (разлики меѓу изданијата)

1. Разлики меѓу изданијата на *Грамматиката* од 1952 и 1957 година:

а) Допрецизирање на одделни формулации во *Грамматиката* од 1957 година¹:

Допрецизирањето е направено во *Уводот* (точка 2, 8 и 11) и во делот *За акцентот* (точка 102 и 121):

¹ За разликите, пред сè, во *Уводот*, сп. Пандев, Д. 2019. „Поглед врз првиот дел од ‘Грамматиката на македонскиот литературен јазик’“, во: *Слова и согледи за Блаже Конески*. Скопје: Култура.

1952			1957	
точка	стр.		стр.	
2	8	<p>„Ватрослав Јагиќ, еден од највидните слависти, забележувајќи ја самобитноста на македонската писменост по јазикот уште во ова најстаро време, и нејзината различност од тогашната словенска писменост во Бугарија, вели дека тој „дуализам... што понатаму уште поостро се изрази“ може добро да се обележи ако се употребуваат називите бугарски (источен) и македонски (западен). Тој укажува и на моментот дека влијанието на најстарите бугарски и македонски текстови се ширело во одредени правци во другите словенски земји. „Едната група (источната) – заклучува Јагиќ – важеше како извор за Русија, другата (западната) за Србија и Хрватска...“ (V. Jagić, <i>Evangelium Dobromiri</i>, II, Wien 1898, s.111).</p>	8	<p>Писмената активност сврзана со Охридската школа, создадена од Климента и Наума, се изделува – и по употребата на глаголска азбука и по подоследното придржување кон јазичните и редакциони особености на најстарите, кирилometодиевски текстови – од писмената активност на Преславската школа, заснована во Источна Бугарија, а во која, покрај употребата на кирилицата, се забележуваат во поголем степен изразени јазични и редакциони подновувања. Ватрослав Јагиќ, еден од највидните слависти, укажувајќи на ова двојство во раниот период на словенската писменост, кое, како што вели – „понатаму уште поостро се изрази“, го подвлекува и моментот дека влијанието на најстарите бугарски и македонски текстови се ширело во одредени правци во другите словенски земји. „Едната група (источната) – заклучува Јагиќ – важеше како извор за Русија, другата (западната) за Србија и Хрватска...“ (V. Jagić, <i>Evangelium Dobromiri</i>, II, Wien 1898, s.111)</p>

		1952			1957
точка	стр.		стр.		
8	18	<p>Преводот на Дамаскиновите проповеди во Македонија беше направен при крајот на 17 век од пелагонискиот епископ Григориј. Се знае дека Григориј владикувал во Прилеп во 1679, и вторпат во 1691, а умрел во 1695 г. Со тие датуми е приближно одредено и времето кога бил направен кај нас преводот на Дамаскина. До скоро беа зачувани пет преписи од тој превод, кои го сочинуваа, така да го наречеме, првиот круг на македонските дамаскини. На жалост, трите од нив, уште недоволно испитани, се уништени при пожарот на Белградската народна библиотека во 1941 година. Преостанатите две се наоѓаат во Русија.</p>	15	<p>Преводот на Дамаскиновите проповеди во Македонија беше направен при крајот на 17 век од пелагонискиот епископ Григориј. Се знае дека Григориј владикувал во Прилеп во 1679, и вторпат во 1691, а умрел во 1695 г. Со тие датуми е приближно одредено и времето кога бил направен преводот на Дамаскина.¹</p> <p>¹ Од петте порано познати преписи од тој превод три се, на жалост, уништени, уште недоволно испитани, при пожарот на Белградската народна библиотека во 1941 г. Другите два се наоѓаат во Русија. Пред извесно време беше најден во манастирот Пречиста, Кичевско, уште еден препис, прибран сега во збирката на ракописи при Филозофскиот факултет, Скопје.</p>	

1952			1957	
точка	стр.		стр.	
8	20	Пример на дамаски-нарски текст на народен јазик имаме во еден тетовски ракопис, за кој А. Селишчев забележува дека можел да биде напишан во крајот на 18 или во почетокот на 19 век (Полог, 130). Тој е издаден од Н. А. Начов во „Периодическо списание“ кн. XXXIX, 1892 г. Начов е склон да приеме дека овој текст бил пишуван во првата половина на 19 век (таму, с. 418).	17	Пример на дамаски-нарски текст на народен јазик имаме во еден тетовски ракопис, издаден од Н. А. Начов во „Периодическо списание“ кн. XXXIX, 1892 г. Начов е склон да приеме дека овој текст бил пишуван во првата половина на 19 век (таму, с. 418), додека А. Селишчев (Полог, 130) забележува дека можел да биде напишан при крајот на 18 или во почетокот на 19 век
8	21	Инаку, дека такви текстови биле пишувани во крајот на 18 век...	17	Инаку, дека такви текстови биле пишувани при крајот на 18 век...
11	28	...тие да состават граматика, „пак да остане као света таја книга за сиве шкоља, а и за другу книги писање“.	24	...тие да состават граматика, „пак да остане као света таја книга за сиве шкоља, а и за другу книги писање“. Еден обид за македонска граматика направи и самиот Пулевски: во 1880 г. излезе во Софија неговата „Слогница речовска“. Тој меѓутоа не беше стручно подготвен да одговори на таква задача и неговата граматика остана само како еден виден знак на стремежот да се пристапи кон оформувањето на писмениот македонски јазик
102	148	Од изнесеното досега	127	Од изнесеното досега

		1952	1957	
точка	стр.		стр.	
121	167	<p>а) Дobar пример за преминувањето на акцентот врз предлогот <i>на</i>, кога тој се јавува со своето основно пространствено значење, ни даваат овие стихови:</p> <p>Ако ли чеол немам на нога Ако ли патец немам на глава, Ако ли руба немам на снага, Срце ми, бабо, бујно под гради. (Марковски)</p> <p>Еве уште неколку примери за ова:</p>	143	<p>а) Еве неколку примери за случајот кога <i>на</i> се јавува со своето основно пространствено значење:</p>
121	168 – 169	<p>г) Од пространственото се развива значење на тоа по што некој предмет или лице го има дадениот квалитет:</p> <p>Една е мома Алтана, на лице пупка трендафил, на снага – стројна калина, на мерак – огин разгорен. (Марковски)</p> <p>Мајка го веќе не раѓа: на пушка – јунак прикажан, на срце – стреа широка, на вера – потврд од камен. (Марковски)</p>	144	<p>г) Од пространственото се развива значење на тоа по што некој предмет или лице го има дадениот квалитет:</p> <p>На пушка – јунак прикажан, на срце – стреа широка, на вера – потврд од камен. (В.М.)</p>
121	169	з) <i>Дава на заем.</i>	145	з) <i>Дава на заем, на ѝочек</i>

Конески упатува на различни изданија на книгата *За македонскиите работи* (Крсте П. Мисирков): во *Грамајџикајџа* од 1952 на второто издание, а во *Грамајџикајџа* од 1957 година и во сите понатамошни изданија на првото издание (точка 12 и 17).

б) Скратувања од *Грамајџикајџа* од 1952, кои ги нема во ревидираното издание од 1957 година.

Скратувањата се направени во *Уводојџ* (точка 7 и 18) и во делот *За акџенјојџ* (точка 122 и 123).

Точка 7:

Во делот на *Уводојџ*, во точка 7, кој се однесува на едно *јџисмо од Крушово*, како најстар познат текст на „новомакедонски јазик“ (стр. 13–15) е скратен следниот текст:

Најстар засега познат текст на јазик новомакедонски е едно писмо од 1637 од Крушово. Писмото е објавено во сп. „Минало кн. I (1910) с. 290–292. Овдека го препечатувам со сите негови правописни особености (освен надредните знаци) само со поинакво делење на некои зборови одошто во првото издание, и со поставување на современа интерпункција (буквата ѝ ја предавам со у):

Пощеному и благородному Димитриу за дравосту, лета 1937 мај 29, Крушово.

Не еџ моето писмо за многу, току еџ за нашето братолубие што пишувамъ до твоа милосъ, киръ Димо, вти сумъ живъ и здравъ, фала богу, до денешенъ день и моламъ господа бога за вашето здравъ и душевно спасение, аминъ. Видете некако да ми наите кравтъ, вти ввая работа не е харна, како што слушамъ вти го сверъте инако сега спорот. Яко не и зедовте парите втъ лугето, даите ми вие. Ете тебе те чинамъ домакинъ и на ниве и на лозџ... Пакъ речете му на Дима Секулоика нака даитъ 100 гроша и нека и дрџит две годи[ни] нивето, и вие даите ми 100 гроша. вти има чоекъ шубе; големо шубе еџ, не е играчка ввая работа. И еднъ покровъ да ми пуштите, тескере да изваит[е] на едно дете ваше, после отняшъ ке го пушамъ назатъ тес[к]ерето. Ама да не ме забайте, вти вв[а] работа не е за седене: I саятъ да и[з]лез[а]мъ побрџго еџ похарно замене. Така ви се моламъ и ви чинамъ темания втъ земи до небо и

ви целивамъ десница, ввая работа да не встанитъ, да не се забамъ уще, да не седамъ затворѣнъ. Емъ да е речите на Пеша да не буръричка за лозѣто ни за нивето, ни за wreи, ни за круши. Яко да иматъ wreите, ваши нека сетъ дури да доидамъ. Яко сакате, даите трошка, яко иматъ: ема да не зематъ дель. Емъ яко даитъ Димо Секулоикъ 100 гроша, нека и даитъ. Яко не даитъ 100 гроша, пакъ даите му и другему ко ке даит 100 гроша. Ѓти како що слушамаъ, за wщо ми етъ моята живото. Яма ви се моламъ да не хадамъ душата. Како що слушамаъ по харно да се wтепамъ самъ себе, одошо да бидамъ живъ. Моята животоъ ха некумъ ичъ. После колко ке ме вататъ самъ себе се wтепувамъ. Яма ви се моламъ да ми ха wткините душата, wти ви све сами умни wти ввая работа не е хар[на]. Ѓти ке ми вие [спасите], да знаит[e]: Ѓ васъ да даите, ама да не ме даите враце. Яко да чините дова добро, не го чините за мене, току ке си спасете душата ваша. И да ми пуштите 1 рало емени, wти босъ wдамъ. Ама ви се моламъ овая сабота да ми пуштите що ви пишувамъ, да не ми встайте назатъ. Доста седовъ скриенъ веке. И дро видение, аминъ. И на сите лубезному подравление, на големо и на мало му целивамъ десница. И да ми пуштите що иматъ малко w стреброто що сетъ у васъ парите стари.

Јасъ Костадинъ пишувамъ Христеvъ Зучиwвъ до тебе киръ Димо.

Веке на прв поглед станува јасно дека овде има текст на чист народен говор од Прилепско, кој не се разликува во ништо битно од денешниот прилепски говор. Најважната разлика е што во јазикот на писмото сѐ уште не бил загубен гласот *x* во почетокот на зборот пред вокал, (сп. *харна*) но тој бил веке на губење и во таа позиција, се изговарал со слаб интензитет, како што го покажува тоа употребата на буквата *x* за обележување на гласот *j* во случаите: *ха некум* = *ја некум*, *да ми ха оѣкинѣе* = *да ми ја оѣкинѣе*.

Важноста на писмото е голема за историјата на нашиот јазик, особено со оглед на тоа дека од она време не располагаме со други такви целосни текстови на народен јазик. Треба најмногу да го потцртаме тој факт оти нашите луѓе во својата приватна преписка се служеле со својот народ говор веке во почетокот на 17 век. Се разбира дека оваа употреба на народниот јазик мораше да укаже влијание и за неговото внесување во црковната литература.

Точка 18:

Скратен е еден дел од точка 18 (*Увод*, стр. 70–71), кој Конески го сметал за излишен во новото, ревидирано издание од 1957 година. Наша претпоставка е дека со тоа, авторот го покажува ставот дека македонскиот јазик ја има зацврстено својата позиција како посебен, стандарден јазик, за тој краток период од околу пет години. Во една граматика на веќе созреан стандарден јазик, за каков Конески го смета македонскиот литературен јазик во тоа време, следните објаснувања и нема потреба да стојат.

Такви разбирања нам ни се наполно туѓи.

Становиштето што го изнесовме е единствено правилно и разумно. Тоа не може никако да биде атакувано на научна основа, и од гледна точка на самобитниот развиток на нашиот литературен јазик. Ако денеска сепак можевме да чуеме ред нафрлања против јазикот наш не само од страна на секакви бугарски политички витии и весникари, ами и од страна на некои нивни лингвисти, тогаш тоа атакување нема никаква врска со научната вистина и објективност, ами се корени во она исто шовинистичко чувство што ги надахнуваше лингвистичките двобои околу „националната припадност на македонските говори“ за последниве педесетина години. Не вреди на ова место да се запираме со многу зборови на таа толку јас на колку и мрачна појава. Таа само покажува дека во денешна Бугарија се нема ништо изменето во односот спрема македонскиот народ.

Тезата против нашиот литературен јазик што тие ја повторуваат и преповторуваат се сведува на тврдењето дека тој се србизирал! Но какво право воопшто можат да имаат, кога се знае дека само во Југославија се употребува и слободно се развива македонскиот јазик, додека во Бугарија, во составот на која влегува цел еден македонски крај, не е допуштена употребата на македонскиот јазик. Тие, штом толку се загрижиле за македонскиот литературен јазик, би можеле таму да покажат каков треба тој да биде. Но не сакајќи да го сторат, само ја изразуваат својата интимна мисла: дека македонскиот јазик треба да се ликвидира.

Со што се докажува божемната србизација на нашиот литературен јазик? Со тоа ли што во него можат да се избројат неколку десетини српски збора? Но зар еден јазик што брои во својот состав на десетини илјадници зборови може од тоа да го изгуби својот карактер? Зар тој грст српски зборови имаат некаква сила на таков фермент

што сè од основа да измени во составот на македонскиот јазик? Се разбира дека е тоа бесмислица. А што е најважното, истовремено во нашиот литературен јазик наоѓаат место и ред зборови примени, пак сосем спонтано, од бугарскиот. Тие не се јавуваат дури никако во помал број одошто српските зборови (а можеби ги има и повеќе).

Бугарските шовинисти не можат да се помират со постоењето на македонскиот литературен јазик. Тие сепак немаат смелост тоа отворено да го кажат, зашто им е изгодно да се преправаат на пријатели на македонскиот народ. Но тие ја измислуваат паролата за сrbизацијата на нашиот јазик, сакајќи со тоа да придонесат за подјарувањето на неизживеаните националистички страсти. Кај македонскиот народ нема да успеат во тоа. Тој гледа дека неговиот јазик се развива наполно слободно и дека ја изјавува сè повеќе, во постигнувањата на нашата литература, својата народна македонска основа, во онаа смисла и по оној начин за кој овдека стануваше збор.

Точка 122:

Во оваа точка е скратен следниот текст, кој се наоѓа помеѓу претпоследниот и последниот пасус (стр. 182–183) во изданието од 1952 година:

Кај В. Марковски имаме многу случаи на вакво отстапување од нормалниот акцент. Го подвлекувам ова поради следното: прво, кај него имаме уште повеќе примери за сосем правилно акцентирање на составите од предлог и именка, како што тоа можеше да се види од цитатите во одделот за пренесувањето на акцентот врз предлозите; второ, во родниот говор на поетот (велешкиот) тие состави се акцентираат како што беше изнесено во тој оддел (и како што е правилно во литературниот јазик). Со ова се докажува со крајна очигледност оти не е работата само во тоа или главно во тоа што некои наши поети, произлегувајќи од краишта каде што поинаку се акцентира, не можат уште да се акомодираат кон литературниот изговор, -- а напротив, главното е во тоа што некако без многу мислење се пропушта во поетската практика и донекаде се установува дури како нешто нормално, како еден вид лиценција поетика, отклонувањето во акцентот од литературната норма.

Немајќи намера да давам овде повеќе примери за таа појава, ќе приведам само уште неколку. Така: *Во царсвена руба на ѓосџи му иде* (В. Марковски, Климе

77). Сп. кај истиот поет сосем правилно акцентирано: *јунаци чека на ѓосѝи* (Гламји 41) Или: *Дофрла и се смее ѝоо мусѝак* (Климе 91). И овде нема место за логичко истакнување на именката, бидејќи се работи за еден фразеолошки израз (*се смее ѝоо мусѝак*) во кој секогаш акцентот паѓа на предлогот. Сп: *Книѓаѝа ми ја оѝѝе-ва // ѝоо мусѝак му се ѝоѝсмева* (Кузман Капидан, нар. песна). Или: *в ѓимназија брза ѝоо рака со книѓи* (Климе 13); *Мусѝакиѝе неѓој оо ѝојас му биле* (Климе 45); *в келиѝе влажни оо ѝаван е свеѝ*. Во овие случаи или е возможно: *ѝоо рака, оо ѝојас, оо ѝаван*, или да се употреби членуваната форма од именката, во кој случај, се разбира, таа го задржува и акцентот: *ѝоо ракаиѝа, оо ѝојасоѝ, оо ѝаваноѝ*.

Точка 123:

Скратувањата во точката 123 се следни: не се наведени авторите на стиховите на определени места што ги има во изданието на *Грамаѝикаѝа* од 1952: В. Марковски, Климе 91 (стр. 180); Марковски, Гламји 69, 89 и 61 (стр. 180 и 182); Тодоровски, Во утрините 18 (стр. 181); Г. Ивановски, Стихови 15 (стр. 182) и Л. Каровски, Тиквешка легенда 19 и 23 (стр. 182). Примерите во оваа точка се стихови преземени од современата македонска поезија и во изданието од 1957 година се наведени без име на авторот и делото. Конески дава опис на отстапувањата на акцентот во поезијата од литературната норма без да посочи на конкретните автори и дела.

2. Разлики меѓу изданијата на *Грамаѝикаѝа* од 1957 и 1966, 1967 година:

Разликата меѓу овие изданија е само во две реченици. Има допрецизирање на две формулации во *Уводоѝ*, точка 8, и замена на еден пример со друг во делот *За акценѝоѝ*, точка 88, што можеби е и промена настаната при пречукувањето, без намера на авторот. Покрај страниците во изданијата од 1957 и 1966, дадени се и страниците од 1967 година за да се покаже дека двете изданија се скоро идентични, а страниците од тоа издание одговараат и на страниците од сите следни изданија.

		1957	1966	1967	
точка	стр.		стр.	стр.	
8	15	Преводот на Дамаскиновите проповеди во Македонија беше направен при крајот на 17 век од пелагонискиот епископ Григориј. Се знае дека Григориј владикувал во Прилеп во 1679, и вторпат во 1691, а умрел во 1695. Со тие датуми е приближно одредено и времето кога бил направен кај нас преводот на Дамаскина. ¹	16	23	Во кое време бил направен македонскиот превод на Дамаскиновите проповеди не беше до скоро доволно изјаснето. Се примаше дека тоа станало при крајот на 17 век. Но, најновите изучувања покажаа уверливо дека преводот бил направен во втората половина на 16 век. Тој се сврзува со името на епископот пелагониски и прилепски Григориј. ¹
8	16	Одошто беше обусловен овој процес?	17	24	Од што беше обусловен овој процес?
88	119	... <i>вiза</i> итн.	101	158	... <i>вiла</i> итн.

3. Разлики меѓу изданијата на *Грамаџикаџа* од 1954 и 1966, 1967 година:

Разликите меѓу изданијата од 1954 и 1966 година се во само неколку точки од *Делоџ II, За формиџе и нивнаџа уџоџреба*. Поправки има во точките: 210, каде што се работи за допрецизирање на формулацијата за личната замена *јас*; 240.2, каде што се опишуваат сложените прилози, поправен е соодветниот збор; 365, е изедначен терминот *адјекџивизација* низ целиот текст. При препе-

чатувањето е направена и грешка, испуштено е *ч* во точката 41.2, во делот за формите на именките од машки род. Таа грешка се провлекува во сите следни изданија.

Изданието од 1966 е пречукано во нов формат во 1967 година и меѓу овие две изданија разлика има само во две зборчиња во две точки. Сметаме дека станува збор за ненамерни, печатни грешки: во точката 210 *сам* е напишан како *само* и во точката 312, при опишувањето на префиксот *со-*, најверојатно случајно е заменет глаголот.

		1954		1966	1967.	
точка	стр.			стр.	стр.	
41.2	25	Именките на <i>и, ж, ч, њ, ј</i> образуваат вокатив со наставката <i>-у</i> :		152	237	Именките на <i>и, ж, њ, ј</i> образуваат вокатив со наставката <i>-у</i> :
210	95	Всушност со <i>јас</i> се укажува на мојот субјект.		210		Всушност со <i>јас</i> се посочува сам говорителот.
					330	Всушност со <i>јас</i> се посочува само говорителот.
240.2	110	Во неколку сложени придавки до служба на наставка се има сведено именката <i>йа̄й̄</i>		223	351	Во неколку сложени прилози до служба на наставка се има сведено именката <i>йа̄й̄</i> .
312	148	... <i>соише, сосва̄й̄и.</i>		255		... <i>соише, сосва̄й̄и.</i>
					403	... <i>соише, сос̄ӣави.</i>
365	178	адјективирање		280	444	адјективизирање

СОДРЖИНА

Предговор кон том XI Критичко издание на Грама̄тика̄та на македонскиот лӣтературен јазик	7
--	---

ГРАМАТИКА **НА МАКЕДОНСКИОТ ЛИТЕРАТУРЕН ЈАЗИК**

Предговор кон I дел	11
Кон II издание	13
Предговор кон II дел	13
<i>ДЕЛ I.</i>	
<i>УВОД. ЗА ГЛАСОВИТЕ. ЗА АКЦЕНТОТ.</i>	
<i>УВОД</i>	17
Јазикот на словенската писменост во Македонија. Развитокот на современиот македонски литературен јазик	17
Јазикот на словенската писменост во Македонија докај 16 век	17
Народниот јазик во практичната писмена употреба од 16 до 19 век	23
Затврдувањето на народниот јазик во црковната литература до почетокот на 19 век	26
Текстови на народен јазик пишувани со грчка азбука	30
Македонското јазично прашање во 19 век .	33
Погледите на К. П. Мисирков	41

Развитокот на македонскиот литературен јазик по Првата светска војна	45
Македонскиот литературен јазик во годините на Народноослободителната борба	49
Конечното разрешување на македонското јазично прашање	52
Народната основа на македонскиот литературен јазик	58
За речникот на македонскиот литературен јазик	71
<i>ЗА ГЛАСОВИТЕ</i>	79
Гласовниот систем	79
Правопис и правоговор	79
Поделба на гласовите	81
<i>САМОГЛАСКИТЕ</i>	81
Самогласното <i>p</i>	82
Испуштање на вокалите	83
Елизија на вокалите	87
Наспоредноста <i>o – e</i>	87
Редување на самогласките во коренот	88
Вокалите во непосреден допир	89
<i>СОГЛАСКИТЕ</i>	93
Поделба на согласките	93
За некои согласки	95
<i>j</i>	95
<i>ќ, џ</i>	98
<i>s</i>	102
<i>џ</i>	103
<i>њ</i>	104
<i>љ</i>	105
<i>x</i>	108

в, ф	110
Едначење по звучност	114
Согласките на крајот на зборот	117
Удвоени согласки	118
За некои согласни групи	120
Редување на согласките	122
<i>ЗА АКЦЕНТОТ</i>	127
Кarakterот на акцентот во литературниот јазик	127
Местото на акцентот	129
Отстапувања од третосложното акцентирање	129
Акцентот на сложените зборови	133
Грешењето во акцентот	137
Акцентот на туѓите зборови	141
Акцентни целисти	145
Целости со енклитични заменски форми ...	147
Целости со заменски форми, сврзници и др. пред глаголот	150
Целости од зборови пред именка	153
Отстапувања во акцентирањето на целостите	160
Префрлање на акцентот врз предлозите	161
Неколку забелешки во врска со акцентот во нашата поезија	182

ДЕЛ II.

ЗА ФОРМИТЕ И НИВНАТА УПОТРЕБА.

ЗБОРОВНИТЕ ГРУПИ	191
ИМЕНКА	192
Родот на именките	193
Бројот на именките	196

Определеноста и неопределеноста на именките	201
Преглед на формите на именките	211
Машки род	211
Женски род	226
Среден род	229
Именките во реченицата	231
Образување на именките	239
Именки изведени од глаголи	240
Именки изведени од придавки	247
Именки изведени од броеви (бројни именки)	249
Именки изведени од именки	250
Наставки за изразување чувствен однос	255
Образување на сложени именки	258
ПРИДАВКА	264
Формите на придавките	266
Бројни придавки	268
Заменски придавки	269
Поредбени степени	271
Придавката како определба на именката	272
Образување на придавките	276
Изведување на придавки од именки	277
Изведување на придавки од глаголи	281
Придавки изведени од придавки	283
Придавки изведени од прилози	284
Образување на сложени придавки	285
БРОЕВИ	287
ЗАМЕНКИ	291
ПРИЛОГ	303

Потекло на прилозите	304
Значење на прилозите	311
ГЛАГОЛ	312
Преодност на глаголите	312
Повратни глаголи	318
Лице	321
Род и број	325
Вид	326
Време	333
Начин	334
Залог	335
Образување на глаголите	337
Изведување на несвршени и свршени глаголи	340
Преглед на префиксите	346
Класификација на глаголите	355
Формите на глаголот	359
Прости глаголски форми	361
Сегашно време	361
Заповеден начин	365
Минато определено време	370
Глаголската л-форма	378
Глаголска придавка	381
Глаголски прилог	392
Глаголска именка	394
Сложени глаголски форми	401
Форми сложени со <i>сум</i>	402
Минато неопределено време	402
Предминато време	422
Форми сложени со <i>ке</i>	427

Идно време	427
Минато-идно време	430
Идно прекажано време	434
Форми сложени со <i>би</i>	437
Можен начин	437
Форми сложени со <i>има, нема</i>	440
ПРЕДЛОЗИ	443
Удвојување на предлозите	467
СВРЗНИЦИ	468
Приредени сврзници	470
Подредени сврзници	471
ЧАСТИЦИ	473
МОДАЛНИ ЗБОРОВИ	475
ИЗВИЦИ	477
<i>ПРЕГЛЕД НА ИЗДАНИЈАТА</i>	483
<i>КОМЕНТАРИ</i>	487